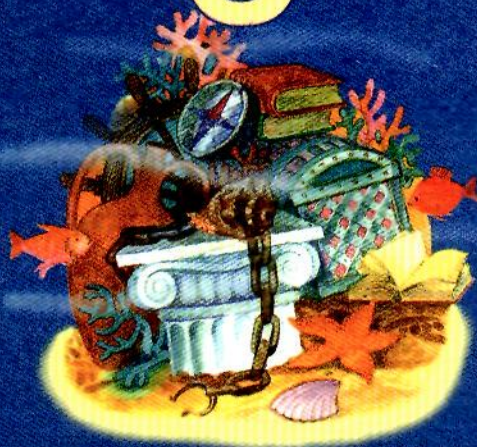


Ю. І. Ковбасенко, Л. В. Ковбасенко

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА



6



УДК 373.5:82.09(1-87)

ББК 83.3(0)я721

К56

За науковою редакцією члена-кореспондента НАН України,
д-ра філол. наук, проф. Д. С. Наливайка

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист МОН України № 6/2 від 22. 05. 2006 р.)

Видаєно за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Умовні позначення:



Пригадайте



Працюйте творчо



Поміркуйте разом



Перевірте себе

Навчати дітей мислити, працювати з художніми текстами, відчувати таїну Слова – таке основне положення методичної концепції авторів. Підручник «Зарубіжна література» повністю відповідає вимогам Державного стандарту освіти та чинній програмі для 12-річної школи. У ньому є і художні твори, і відомості з теорії літератури, і біографічні довідки про письменників. Скорочення деяких великих за обсягом текстів не порушує ані сюжетних ліній, ані авторського стилю. До підручника увійшли найкращі українські переклади вершинних творів світової літератури, а в разі необхідності були замовлені нові («Різдвяна пісня у прозі» Ч. Дікенса в перекладі О. Мокровольського).

Підручник культурологічно зорієнтований і навчає шестикласників сиріймати художню літературу як органічну складову широкого мистецького контексту. Його ілюстрували кращі художники України, водночас тут є й шедеври майстрів минулих епох.

У підручнику враховані затверджені Міністерством освіти і науки України «Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів», тому він самодостатній: не розважальний, а функціональний і водночас цікавий.

XXX

Ковбасенко Ю. І., Ковбасенко Л. В.

К56 Зарубіжна література: Підруч. для 6-го кл. загальноосвіт. навч.
Х закл. – К.: Грамота, 2006. – 296 с.: іл.

ISBN 966-349-007-1

ББК 83.3(0)я721

ISBN 966-349-007-1

© Ковбасенко Ю. І., Ковбасенко Л. В., 2006
© Видавництво «Грамота», художнє оформлення, 2006

Світ, який відкриває книга	5
----------------------------------	---

Розділ I. Міф і література

<i>Міфи про виникнення світу</i>	8
«Часи сновидінь» і народження міфів	8
Що таке «міф» і «міфологія»	9
Міфи про виникнення світу	10
Світове Дерево	15
Світова Гора	16
Міфи про природні цикли	17
Боги й герої — захисники людей	19
Зміборство і проблема подолання світового зла	20
Прадавні міфи і наша сучасність	23
<i>Міф про Прометея</i>	26
Еллінські міфи про виникнення світу	26
Боротьба богів за владу	26
Титаномахія	27
Розподіл влади між олімпійцями	27
Прометей	29
Подвиг і муки Прометея заради людей	30
<i>Міфи про Геракла</i>	33
Подвиги Геракла	34
Геракл і гігантомахія	38
<i>Узагальнення за розділом «Міф і література»</i>	40

Розділ II. Байка у світовій літературі

<i>Байка у світовій літературі</i>	42
<i>Езоп</i>	44
Вовк і Ягня. <i>Переклад Ю. Мушака</i>	44
Крук і Лисиця. <i>Переклад Ю. Мушака</i>	44
Мурашки і Цикада. <i>Переклад А. Білецького</i>	45
Хліборобові діти. <i>Переклад Ю. Мушака</i>	45
Хлібороб і Змія. <i>Переклад А. Білецького</i>	45
<i>Жан де Лафонтен</i>	46
Зачумлені звірі. <i>Переклад І. Світличного</i>	46
<i>Іван Крилов</i>	48
Вовк і Ягня. <i>За перекладом М. Терещенка</i>	48
Ворона та Лисиця. <i>За перекладом М. Терещенка</i>	49
<i>Узагальнення за розділом «Байка у світовій літературі»</i>	50

Розділ III. Література і моральне вдосконалення людини

<i>Література і моральне вдосконалення людини</i>	52
<i>Антон Чехов</i>	54
Товстий і тонкий. <i>Переклад С. Воскресенка</i>	57

<i>Роль художньої деталі в оповіданнях Чехова</i>	58
Хамелеон. Переклад А. Хуторяна	60
<i>Засоби творення комічного в оповіданнях Чехова</i>	62
Чарльз Діккенс	64
Різдвяна пісня у прозі (скорочено). За перекладом О. Мокровольського	67
<i>Жанрові особливості різдвяної повісті</i>	90
<i>Узагальнення за розділом «Література і моральне вдосконалення людини»</i>	92

Розділ IV. Людина в життєвих випробуваннях

<i>Людина в життєвих випробуваннях</i>	94
Данієль Дефо	96
Робінзон Крузо (скорочено). За перекладом Є. Крижевича	99
<i>Що таке робінзонада</i>	140
Жуль Верн	142
П'ятнадцятирічний капітан (скорочено) За перекладом П. Соколовського	145
<i>Роман «П'ятнадцятирічний капітан»</i>	186
Джек Лондон	188
Любов до життя (скорочено). За перекладом П. Соколовського	191
Шандор Петефі	204
Коли ти муж — будь мужи́м. Переклад Л. Первомайського	204
Роберт Льюїс Стівенсон	206
Острів скарбів (скорочено). За перекладом Ю. Корецького	209
<i>Узагальнення за розділом «Людина в життєвих випробуваннях»</i>	248

Розділ V. Людина та її світ

<i>Людина та світ навколо неї</i>	250
Рей Дуглас Бредбері	252
Усмішка. Переклад А. Євса	254
Антуан де Сент-Екзюпері	259
Маленький принц (скорочено). Переклад А. Жаловського	261
<i>Узагальнення</i>	290
Твори майстрів слова очима художників	291
Перевірте себе	292
Ключ до завдань	293
Літературознавчий словничок	294

СВІТ, ЯКИЙ ВІДКРИВАЄ КНИГА

Сучасна людина живе в швидкоплинному часі. Усе навколо змінюється буквально на очах. У будь-який куточок землі можна потрапити за лічені дні, а то й години. А завдяки сучасним технологіям ми спостерігаємо у прямому ефірі або через мобільний зв'язок за виверженням вулкана чи цвітінням сакури в далекій Японії. Аквалангісти допомагають нам поглянути на океанське дно, а космонавти — на рідну Землю, колись таку велику й неосяжну, яка «перетворилася» на невеличку блакитну кульку, що мчить у космічному безмежжі. І все це ми бачимо, не виходячи з дому й без особливих зусиль...

Колись для того, аби побачити якесь диво, людині необхідно було опинитися безпосередньо на місці події. Скільки пригод упродовж свого життя могла пережити людина? Небагато. І вона створила книжку. Завдяки їй читач опинявся в найдивовижніших місцях, бачив життя далеких народів або здійснював мандрівку в часі. Книжка «переносила» його в ті казкові краї чи часи, що існували лише в уяві її авторів, або знайомила з надзвичайно шляхетними героями, які, швидше за все, насправді ніколи не існували.

Через художню літературу, від батьків до дітей передавалися моральні й духовні цінності, закони життя. Як ви пам'ятаєте з 5 класу, вони втілювалися в прислів'ях, наприклад, таких: *«Маєш честь — ти людина, а без честі — тварина»*; *«Краще погоріти, ніж на чужині жити»*. У змісті кожного з таких висловів — напружена духовна й інтелектуальна праця багатьох поколінь. Та й казки неначе попереджали людину: твори добро, бо рано чи пізно, а воно переможе зло; працьовитість і доброзичливість будуть винагороджені, а лінощі й пихатість — покарані.

Книжка допомагала й допомагає людині краще розуміти як той світ, що поруч, так і той, що за тисячі кілометрів. Художній твір дає змогу подивитися на звичні речі іншими очима. Віками люди травневими ночами слухали чарівні співи солов'я й насолоджувалися океаном весняних пахоців — від цього чиєсь серце починало битися частіше, навіть подих перехоплювало від захвату, а хтось позіхав і йшов спати. Аж ось М. Гоголь запитав: *«Чи знаєте ви українську ніч?»* і розповів, як бачить її він. І тоді цю божественну красу помітили навіть не надто поетичні натури. А читачі далеких від України земель, мабуть, також мріяли колись-таки насолодитися цією диво-ніччю.

Якщо письменники допомагали відкрити такі чудеса у звичному навколишньому світі, то що казати про далекі та екзотичні краї? Можливо, навіть і не далекі, але від цього не менш таємничі. Що, наприклад, ми знаємо про світ тварин? А що таке джунглі? Як там живуть люди? І, взагалі, чи може людина вижити серед дикої природи? А чи відрізняється чимось (окрім зовнішнього вигляду, звичайно) пантера від вовка? На всі ці запитання відповіді давала та ж таки книжка. Так з'явилася *аніمالістична література*, яка зображувала світ тварин і рослин. Неперевершеними майстрами зображення природи, письменниками-аніمالістами були Р. Кіплінг і Джек Лондон. Так, звірі в Кіплінговій «Книзі джунглів» постають як яскраві особистості. Автор тонко охарактеризував їх: вайлудатий Балу, швидка Багіра, мудрий і водночас страшний Каа, боягузливий і лютий Шер-Хан — не схожі один на одного. У Ракші-Сатані, якби навіть автор не сказав, хто вона, ми легко за описом упізнаємо вовчицю. Добрий і неповороткий Хаті, що стає надзвичайно небезпечним, якщо його розізлити, може бути лише слоном. Так література наближає і робить зрозумілішою дикою природу.

Але художнє слово робило ближчою до читачів не лише природу, воно зближало й самих людей. Скільки конфліктів і воєн виникало через непорозуміння між ними. А книжка допомагає поглянути на світ очима людини іншого віросповідання чи нації і зрозуміти, що ми — єдине ціле, що ми однієї крові. Адже є речі, які сприймаються однаково протягом чи не всієї історії людства: грек Алкман тисячоліття тому, а німець Гете і росіянин Лермонтов понад півтора століття тому, так само, як і ми сьогодні, милувалися гірським пейзажем. Однак споглядання природи в, скажімо, європейця й японця абсолютно різне. Якщо перший захоплюється пишністю й розмаїттям природи, то іншого вражає її витонченість і простота:

*Над морем сутінки,
І тільки голос качки,
Як тьмянний проблиск.*

Книжка допомагає нам відкривати не лише навколишній світ, а й самих себе. Так, людство споконвіку переймається проблемою реальних і уявлених життєвих цінностей, зокрема: хто володарює — людина над золотом чи золото над людиною. У V ст. зникла одна з найвеличніших давніх держав — Римська імперія. І не в останню чергу через шалене прагнення римлян до розкошів, коли всі інші цінності — патріотизм, родинні стосунки, порядність, дружба — відступили на другий план. Ось як побачив це лихо римський поет Клавдій Рутілій Намаціан: «...Золото, лихо жахливе, біду та пороки приносить»...

А поет Ф. Кеvedо (XVII ст.) зрозумів, що рідна Іспанія захворіла на ту саму недугу, від якої колись сконав Рим: усі чесноти в Мадриді затьмарив блиск золотого дуката. Отож він сумно продовжив думку свого римського попередника:

*Що король і що магнат?
Найможніший — пан Дукат!*

Вирішення проблеми вибору справжніх, а не фальшивих життєвих цінностей запропонував видатний шотландський поет Р. Бернс: найголовніше в житті не великі статки й висока посада, а чесність і шляхетність духу, розум і людяність — «людини праведної сан». Ці ідеали поет сповідував не тільки в творчості, а й у житті.

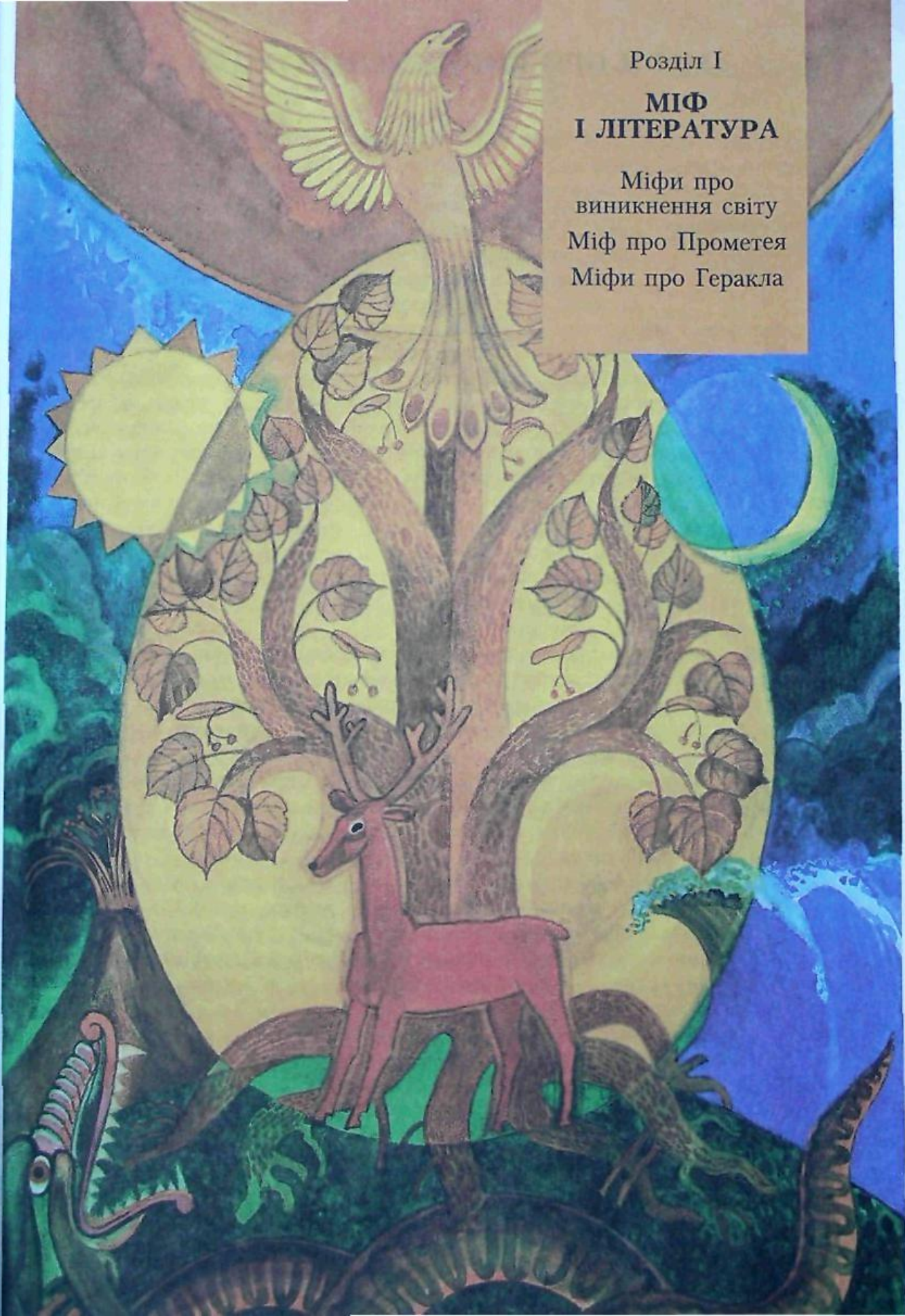
Та художня література може не лише розповісти про якісь дива чи дати відповіді на найскладніші запитання. Вона здатна ще й зобразити життя пересічної людини і зберегти його для нащадків. Коли вперше вийшла друком повість Марка Твена «Пригоди Тома Соєра», жителі тисяч маленьких містечок США, слідом за мешканцями міста Ганнібал, почали стверджувати, що письменник розповів саме про них. Їм було цікаво подивитися на себе збоку, пригадати дитинство, а тому краще зрозуміти власних дітей. Сучасні ж читачі, для яких XIX ст. давно стало історією, у цій повісті можуть безпосередньо ознайомитися з побутом і звичаями провінційного американського містечка позаминулого століття.

Художня література — це безмежний світ, у якому постає і вирішується безліч проблем. Цей світ має багато призначень. Так, читанням насолоджуються, а знання літератури є важливою ознакою освіченої, культурної, інтелігентної людини. Водночас художні твори містять своєрідну шкалу духовних і моральних цінностей, накопичених людством упродовж тисячоліть, ознайомлюють нас із життям, побутом, звичаями, світоглядом і культурою різних народів. Ось як багато може **Книга!**

Розділ I

**МІФ
І ЛІТЕРАТУРА**

Міфи про
виникнення світу
Міф про Прометея
Міфи про Геракла



МІФИ ПРО ВИНИКНЕННЯ СВІТУ

Міф — це не жанр словесності, а певне уявлення про світ.

С. С. Аверінцев, російський вчений

«Часи сновидінь» і народження міфів

Сиві тумани історії... Дитинство людства... Давні-давні часи... Такі прадавні, що їх іноді називають «часами сновидінь», англійською — «*dream time*», або «*dreaming*». Нам сьогодні навіть важко уявити, як себе тоді відчували, в якому світі жили наші пращури. А їхній світ був ще необжитим, загадковим і загрозовим. На багато питань, які зараз видаються простими й зрозумілими, перші відповіді шукали саме тоді. І було це дуже непросто.

Скажімо, якщо давні люди десь посеред степу потрапляли в сильну грозу, то вважали найкращим укриттям розлогу крону найвищого дерева, яка так гарно захищає від зливи. Зазвичай там і перечікували негоду. Звідки ж їм було знати, що оце «укриття» якраз і є найнебезпечнішою ласткою, адже смертоносна блискавка влучає найчастіше саме в найвище дерево. Зараз про це розповідають у школі, передаючи дітям наукові знання. Проте первісні люди перші кроки на шляху пізнання світу часто оплачували найдорожчим — власним життям. А вцілілі після грози під тим деревом згодом схвильовано розповідали своїм одноплем'янам або зображували на скелі те, як якась вигадана істота — злий дракон або ненаситний дух — кидала страшні вогняні списи в їхніх загиблих товаришів.

А який панічний жах мали відчувати давні люди під час виверження вулкана. Страшений гуркіт, землетрус, величезні стовпи полум'я й диму. Вогненні хвилі розжареної лави, яка палить на своєму шляху все живе й неживе. Мов ядра з гармати, із жерла вулкана летять розпечені каменюки, а то й цілі брили...

Звичайно, людському життю тоді загрожували й хижі звірі. Але, якщо хижака, навіть найсильнішого і найстрашнішого, все-таки можна хоч якось знищити або відігнати, то тайфун, посуху, землетрус або вулкан не застрелиш і не налякаєш, бо це неможливо.

Однак неможливе в реальному світі ставало можливим у світі міфічної уяви. Варто було лише уявити тайфун якимось птахом, посуху — десятьма сонцями-воронами, а виверження вулкана — диханням якоїсь величезної фантастичної підземної істоти. Так, глянувши на географічну карту, можна побачити позначку — «Етна, найвищий вулкан Європи». Для людини з науковим, а не міфічним світоглядом, немає нічого дивного в тому, що існує вулкан, який час від часу нагадує про себе підземним гуркотом, викидами диму, каміння чи лави. А ось давні греки щиро вірили в те, що виверження Етни — це тяжке зітхання вогнедишного чудовиська Тифона, яке наважилося колись виступити проти їхнього верховного бога Зевса. І той покарав бунтаря, придавивши його груди величезною скелею. Від такого тягаря Тифон час від часу зітхає, а його вогнедишний подих — це і є виверження вулкана Етни.

Що давав такий вигаданий, міфічний погляд на світ прадавнім людям? Передовсім дозволяв хоча б фантастично, але «пояснювати» довідкля. Крім того, хоча б уявно, але впливати на ворожі або дружні їм явища природи.

Якщо тайфун або посуху стрілою не зупиниш, то птахів — можна, що й робили різні міфічні герої.

Так народжувалися міфи...

Що таке «міф» і «міфологія»

Попри те, що слово «міф» у перекладі з давньогрецької дослівно означає «розповідь, байка, оповідка», поняття «міф» аж ніяк не можна зводити виключно до літератури, словесності. Сучасна наука тлумачить міфи як певні вигадані, фантастичні уявлення давніх людей про світ (Всесвіт), світобачення, світогляд. Вони містили в собі найперші зернятка, з яких набагато пізніше вирости релігія, наука й мистецтво, зокрема художня література. Ми знаємо, що з нафти отримують бензин або гас. Проте сама нафта не є ані бензином, ані гасом. Міфи теж не були ані релігією, ані наукою, ані мистецтвом, бо були потрібні цілі тисячоліття, аби вони виокремилися з міфів.

Малоосвічені люди іноді плутають міф із казкою. Можливо, їх уводить в оману певна схожість значень цих слів: як «міф» означає «оповідка», «переказ», тобто «те, що розповідають», так і «казка» походить від «казати», тобто, це, знову-таки, «те, що розповідають». До того ж їм обом притаманна схильність до вигадки або, скажімо, частого вживання різних «магічних» цифр, передовсім трикратних. Так, у міфічній лернейській гідри, яку здолав Геракл, було дев'ять голів. Хіба це не нагадує казкових три-шести-дев'яти-дванадцятиголових Зміїв?

Але міф і казка мають суттєві відмінності. Передовсім казка є «донькою» міфу, вона виникла значно пізніше за нього. Крім того, ставлення людей, з одного боку, до міфу і, з другого, до казки було абсолютно різним. У міф вони вірили беззастережно. Так, нині є племена, які зберегли міфічний світогляд. Вони уявляють землетрус своєрідним «танцем» матері-землі. І під час цього «танцю» починають і собі пританцьовувати, аби заслужити її милість. Можна уявити, до якої міри безглуздою їхня поведінка може видатися цивілізованій людині. Десь у сучасному місті, не дай Боже, починається землетрус. Усі мерщій тікають подалі від високих споруд, під уламками яких зазвичай гинуть люди, а хтось у цей час у найнебезпечнішому місці... починає танцювати! Ось якою сильною є віра в міф. А до казки, навпаки, не лише її слухачі, а й самі автори ставилися як до вигадки.

До того ж міф передовсім пояснював виникнення, будову і закони світу, він мав і зберігає величезне пізнавальне значення, а казка переважно розважала і виховувала слухачів. Багато міфів були суворо «засекреченими», їх знало лише вузьке коло «втаємничених» людей, бо вважалося, що вороги можуть використати знання міфів на зло народові, який їх створив. Того, хто розголошував міфи, суворо карали. А казки були не лише загальновідомими, а й вигадувалися часто якраз для того, щоб відволікти увагу ворогів або «невтаємничених» від прихованого, таємного змісту міфів. А коли люди переставали вірити в міф, він міг перетворитися на казку.

Міфи малювали вже в Кам'яному віці, коли ще не було писемності. Від ХХІІ тис. до н. е. (!) до нас дійшли зображення на камені з міфологічними сюжетами. Таких археологічних пам'яток у світі одиниці, і чи не найстаріша з них знаходиться в Україні. Це всесвітньо відомий прадавній курган Кам'яна Могила в степах Приазов'я, біля міста Мелітополя на Запоріжжі. Серед рівного, як стіл, степу його видно здалеку. Величезні кам'яні брили, якимось дивом уцілілі в сивому вирі Часу, наповзають одна на одну, неначе казкові черепахи. А гроти

Три кроки Вішну

Відомими є міфи про три кроки Вішну, одного з головних давньоіндійських богів. Якось цар демонів Балі отримав владу над усіма трьома світами. Розгублені боги звернулися за допомогою до Вішну. Ставши карликом, той прийшов до Балі й попросив стільки простору, скільки зможе відміряти лише трьома кроками. Презирливо глянувши на «нікчому», пихатий демон погодився. Тоді Вішну став велетом і зробив два кроки, відібравши в Балі Небо й Землю. Третій крок був коротшим — і демонам залишилася частина підземного світу.

Існував і міф про те, як бог грому Індра боровся проти злого змія Врітрі, який украв і заховав у далекій печері бога сонця Сур'ю, через що на землі запанувала зима. Під час запеклої боротьби Індра здалеку покликав на допомогу Вішну, що спочивав на кільцях Світового Змія Шеші. Зробивши лише три кроки, Вішну прийшов на допомогу своєму товаришеві. Вони здолали Врітру та звільнили Сур'ю, і на землю повернулася весна. Пращури сучасних індійців колись мешкали на наших нинішніх землях, де залишили сліди своєї міфології. Так, міф про три кроки Вішну, що є у Ведах, відбитий у малюнках Кам'яної Могили. А в змієподібно вигнутому «Гроті дракона» українські вчені знайшли кам'яну голову змії (кін. III — поч. II тис. до н. е.), де викарбуваний слід людської ноги.



Що це, перший із трьох кроків Вішну, який відбився на тілі Шеші? Чи слід удару ногою Індри, який вразив Врітру? Поки що сиві камені про це мовчать...

та печери ховають диво-малюнки. Такі давні, що порівняно з ними славетні єгипетські піраміди або давньогрецькі амфори здаються створеними майже сьогодні. Нині українські вчені розшифровують видряпані й намальовані на каменях прадавні зображення багатьох міфічних сюжетів: про перемогу бога-воїна Індри над злим драконом Врітрю, про переправу душ померлих до іншого світу тощо. Отже, міфи живуть не лише в оповідках, а й у наскельних малюнках.

А коли б ми, пролітаючи на літакові над археологічними розкопками часів трипільської культури (скажімо, біля села Тальянки на Черкащині), подивилися б на землю, то з подивом помітили, що багато прадавніх міст збудовано у вигляді чітко окресленого сліду людської ноги. Що це, випадковість? Аж ніяк ні. Це уламок міфу про три кроки Вішну. Отож міфи втілювалися ще й у містобудуванні. Можна сказати, що міфами було пронизане буквально все життя давніх людей. Таким чином, міфи належать не лише літературі, а усій культурі, цивілізації.

Вивченням міфів займається наука міфологія. Але слово «міфологія» має ще одне значення — це сукупність міфів певного народу або всього людства. Наприклад, кажуть «давньогрецька міфологія», «українська міфологія» або «світова міфологія».

Міфи про виникнення світу

Коли б людина від раннього дитинства не ставила запитань «як?» і «чому?», то навряд чи виросла б справжньою Людиною. А коли б цих запитань не ставило собі людство, то, мабуть, усі ми й досі жили б у печерах і ходили не з мобільними телефонами, а з кам'яними сокирами. І справа не лише в людській допитливості, хоча жага пізнання є надзвичайно важливою рисою як кожної особистості, так і всіх без винятку «людей розумних». Бо саме так, «людиною розумною» (латин. «*Homo sapiens*»), науковці

називають сучасну людину, або, як кажуть історики, «людину сучасного типу». Людство прагнуло знати, як виник світ, аби жити так, щоб він, не дай Боже, не зник. Адже знання Минулого сприяє правильній поведінці в Теперішньому і визначає, яким буде Майбутнє. А для відповіді вже на перше з поставлених питань: **як виник цей світ?** — слід обрати один із трьох шляхів пояснення: науковий, релігійний чи міфологічний.

Одна з відомих версій **наукового тлумачення** виникнення світу і людини виглядає приблизно так. У Всесвіті споконвіку були газоподібні маси. Потім чомусь стався потужний вибух, від якого ці маси подекуди ущільнилися, і виникли тверді космічні тіла, одне з яких згодом стало планетою Земля. Пізніше десь узялися (прилетіли з якоюсь кометою?) найпростіші мікроорганізми, які прижилися на нашій планеті й поступово вдосконалювалися. І, нарешті, після надзвичайно довгого розвитку, виникла людина. І вчені радіють, коли знаходять підтвердження цій версії, відкриваючи за допомогою надскладної сучасної техніки новий хімічний елемент, небесне тіло або різновид живих істот. Звісно ж, прадавні люди так міркувати ще не могли.

Релігійне тлумачення походження світу протилежне науковому. Віруючі люди переконані, що наш гармонійний і красивий світ не міг виникнути випадково. А створив його Бог за величним і ретельно продуманим планом. Тому Бога називають Першотворцем, або просто Творцем. І, хоча зародки релігійних вірувань виникли, мабуть, одночасно з появою самої людини, конкретні релігії в прадавні епохи тільки починали формуватися. Тому і до такого пояснення походження світу первісній людині було ще дуже-дуже далеко.

І в прадавніх людей залишався лише один шлях — дати волю власній уяві, нестримній фантазії, яка виявилася дуже багатою і поетичною. Так упродовж тисячоліть складалося **міфологічне тлумачення** виникнення світу і ширше — міфічний або міфологічний світогляд. Він складався, як величезне мозаїчне полотно, з безлічі маленьких шматочків — міфів. Так утворилася і **сукупність міфів про виникнення світу**. На думку багатьох давніх народів, спочатку на місці сучасного Всесвіту, зокрема планети Земля, одвічно панував хаос, тобто безлад, неупорядкованість. Потім хаос змінився космосом, тобто ладом, упорядкованістю, красою. До речі, начебто далекі нині слова «космос» («упорядкованість, краса довілля») і «косметика» («упорядкованість, краса обличчя») є однокорінними і народилися вони в Давній Греції.

Але коли, чому і як хаос змінився космосом? Ось як яскраво й поетично це питання висвітлене в давньоіндійських книгах священних знань — «Вéдах» (це слово споріднене з українським «відати»):

*Буття і небуття тоді не було —
Повітря не було й склепіння неба.
Що покривало? Де? Що захищало?
Була вода? Глибокая безодня?
І смерті не було, безсмертя — також,
Між днем і ніччю не було відміни,
Те дихало самé, одне, без вітру.
І більш нічого не було, крім Того...
І хто це знає, й хто про це повіда?
Звідкіль цей Всесвіт народивсь та виник?*

*Боги пізніш за Нього народились?
А як Оце створилося, хто знає?
Світобудова ця звідкіль взялася?
Чи створено її було, чи інакше?
В найвищій небі хто її пильнує,
Той, певно, зна, чи, може, й він не знає?*

На всі ці питання різні народи світу відповідали по-різному, але в їхніх міфах є багато спільного. Так, і мешканці Дворіччя — шумери й аккадці, і давні індійці, і єгиптяни, і слов'яни уявляли, що спочатку існував Світовий Океан води, а вже з нього постав світ. Цікаво, що таке прадавнє міфічне пояснення виникнення світу певними деталями нагадує пояснення сучасне, наукове. Тепер існує теорія, згідно з якою життя на Землі зародилося саме у воді, а потім деякі види водяних жителів ставали спочатку земноводними, поки, зрештою, не оселилися на суші. Та й досить побіжного погляду на глобус або карту світу, аби помітити, що більша частина земної кулі вкрита водою. Шумери й аккадці вірили, що дві первісні світові водні стихії: Океан прісної води на ймення Апусь і Океан морської води на ймення Тіамат змішали свої води, від чого народилися боги старшого покоління. А від них пішли боги молодшого покоління, які вже й створили цей світ і, зокрема, людей.

За давньоєгипетським міфом, із глибин первісного Світового Океану на ймення Нун випірнуло Сонце, яке зігріло все навкруги, від чого виникло життя. За іншою версією єгиптян, спочатку із Нуна виник Першопагорб землі, де виріс надзвичайно красивий лотос, у пелюстках якого спала золота сонцесяйна дитина — бог сонця Ра. Щойно лотос розкрився, як Ра своїм сяянням освітив, обігрів і оживив світ. А іноді єгиптяни уявляли, що на цьому ж пагорбі Світовий Птах «великий Гоготун» зніс **Світове Яйце**, звідки й «вилупився» вже згаданий Ра.

Взагалі образ Яйця (хай і звичайнісінького пташиного, а не міфічного Світового) є плідним для вигадки, міфотворчості. Народження нового життя — завжди диво. Але коли рухома істота народжує таку ж рухому істоту (скажімо, корова — телятко), то це не до такої міри вражає, як поява з абсолютно нерухомого й «мовчазного» яйця жвавого й пискотливого курчати. Тут іноді дивується навіть наш сучасник, то що вже казати про прадавню людину. Зранку, йдучи полювати на мамонта, мисливець бачив у гнізді нерухоме («мертве») яйце, яке ще й дуже схоже на довколишнє рябе каміння. А ввечері, повертаючись до печери, з подивом помічав, що з раніше нерухомої шкаралупи з'являється досить активна «фізіономія» якогось пташеняти. У міфологічній свідомості первісних людей цей звичний нині факт міг викликати цілу бурю емоцій: «неживе» може «ставати» живим, значить смерть може перетворюватися на життя! Переказують, що за часів гоніння перших християн вельможа-язичник звелів привести до нього християнку і спитав у неї, чи правда, що вона вірить у неможливе — воскресіння Ісуса Христа з мертвих. Адже як живе стає мертвим, бачить кожен, варто лише воїнові змахнути гострим мечем. А ось як мертве стає живим — цього ще не бачив ніхто й ніколи. Замість відповіді та мовчки простягла до нього руку, в якій лежало звичайнісіньке куряче яйце... Це проливає світло на важливу роль яєць — писанок, крашанок, крапанок, дряпанок — у святкуванні Свята воскресіння Христового — Пасхи (Великодня).

Тож не дивно, що в міфах багатьох народів виникнення світу пов'язане саме з образом Світового Яйця. Воно могло плавати у водах Світового Океану або бути знесеним на Першопагорбі серед хвиль цього ж Океану. Так, саме в Яйці спав аж 18 тисяч років першопредок китайців Пань-гу. Потім він розплющив очі, але нічого не побачив, бо навколо нього в шкаралупі був суцільний морок. І сповнила туга його серце. Не знаходячи виходу з того Яйця, Пань-гу схопив невідомо ким приготовану сокиру і щосили вдарив. Прогриміло так, ніби тріснула гора, — і величезне Яйце розколось. Усе легке та чисте миттю піднялося догори й утворило Небо, а все важке та брудне опустилося додолу й утворило Землю. Але ще існувала небезпека, що вони можуть з'єднатися знову. Тому Пань-гу, дбаючи про майбутнє світу, ногами вперся в Землю, а головою — в Небо. Він ріс щодня на 1 чжан (близько 3 метрів) і на таку ж відстань віддалялося Небо від Землі. Минуло ще 18 тисяч років. Пань-гу стояв між Небом і Землею, не даючи їм з'єднатися. Нарешті Небо остаточно відділилося від Землі й не з'єдналося б з нею навіть без допомоги Пань-гу. Відтоді на Землі можна було жити й людям.

Схоже пояснення виникнення світу є в карело-фінському народному епосі «Калевала»:

*Із Яйця, із нижньої частини,
Вийшла мати — земля сира;
Із Яйця, із верхньої частини,
Піднявся високий звід небесний;
Із жовтка, із верхньої частини,
Сонце світлеє з'явилося;
Із білка, із верхньої частини,
Місяць ясний появився;
Із Яйця, із строкатої частини,
Зірки в небі утворились;
Із Яйця, із темної частини,
В повітрі хмари появились.*



*Писанка
із зображенням
Світового Птаха*

Схожий міф про походження світу мають народи Індії. Із Світового Океану постав вогонь, і від його тепла зародилося Золоте Яйце. Воно плавало у водах Світового Океану, доки не виник Прабатько Брахма, який розбив Яйце навпіл: з верхньої (золотої) половини Яйця утворилося Небо, з нижньої (срібної) — Земля, а між ними Брахма помістив повітряний простір.

У багатьох народів світу є міфи про виникнення серед безмежних хвиль Світового Океану **Світового Першопагорбу**, або розростання суходолу з якоїсь чарівної грудочки землі, глини, піску тощо, яку хтось або підняв із дна Океану, або навіть викрав у богів. Подібні міфи створювали й наші пращури-слов'яни. Їхня логіка, як і в багатьох інших народів, була такою: якщо первісно існувала лише вода, то гребя було підняти з її дна грудочку якогось ґрунту, з якої потім виросте суходіл. Сліди цих міфічних уявлень можна знайти в українській обрядовій пісні:

*Як ще не було початку світа,
То ще не було неба, ні землі,
А лишень було широке море,
А на тім морі явір зелений,*

На тім яворі три голубочки,
Три голубочки раду радили:
— Як би ми, браття, світ поставили?
Ой ходім, браття, аж на дно моря
Та там добудемо дрібного піску,
Той пісок дрібний посієм всюди,
Та встане з нього свята землиця,
Та буде тамки золотий камінь,
З того каміння то буде сонце,
То буде сонце і місяць ясний,
Зоря рум'яна й зірки прекрасні.



Писанка
із зображенням
Світового Дерева

Отже, міфи про виникнення світу в різних народів, за усієї своєї самобутності, містять багато схожих елементів. Чому? Тому що над тим, як світ виник і за якими законами він побудований, розмірковували, мабуть, усі народи. Вони пильно стежили за докільлям: зоряним небом і морськими хвилями, живими істотами і рослинами. При цьому давали волю уяві, сміливо фантазували. І їхні думки часто були схожими. Тому напрашується висновок, що невзаємопов'язане, паралельне виникнення схожих елементів у міфах різних народів світу зумовлене насамперед схожістю умов їхнього життя, інтересів і життєвих прагнень.

Та бувало й так, що якісь елементи міфології один народ міг запозичити в іншого, зазвичай — сусіднього. Так, коли Рим підкорив Давню Грецію, її культура була незрівнянно вищою за римську. Іноді кажуть, що Рим завоював Давню Грецію мечем, а вона його — культурою. Переможці перейняли в підкорених чимало культурних надбань. Зокрема, римляни запозичили в греків безліч міфів про виникнення світу, про богів і героїв тощо. Про це, наприклад, варто згадати, коли дивитиметеся на зоряне небо. Наприклад, планета Юпітер названа ім'ям найголовнішого римського бога, який відповідає грецькому Зевсу. Римська богиня Венера, в честь якої названа красива планета, теж немовби «запозичена» з грецького Олімпу, де її називали Афродітою.

Однак запозичення елементів міфології одного народу іншим бувало й не таким очевидним, як у римлян і греків. Деякі нації й самі давно забули, що, коли і в кого «позичали». Так, нині вчені стверджують, що такі, здавалося б, далекі один від одного боги, як давньогрецький Аполлон і наш, слов'янський, Іван Купала, походять від арійського бога Гапала (Го Пали). Інакше кажучи, греки і слов'яни успадкували своїх богів від аріїв. Про таку спорідненість свідчить схожість імен: «Гапала» — «Аполлон» — «Купала». Крім того, всі вони є богами скотарства, пастухів і худоби, усі три — юнаки. Зверніть увагу, що ніч проти Івана Купала святкує переважно молодь, за прадавнім звичаєм стрибаючи через великі «купальські» вогнища. Людям поважного віку такі обряди не під силу. Та й греки свого бога завжди зображували молодим і красивим, мав і він своїх корів («череди Аполлона»). Отож і в них бог був «юним пастухом». Крім того, в грецькій міфології збереглися згадки про те, що Аполлон полюбляв північні краї (т. зв. країну гіпербореїв¹), часто навідувався туди і повертався до Греції саме з півночі. Чи не є це уривками спогадів про те, звідки до греків прийшов арійський

¹ Країна гіперборейів (букв. «за Бореєм», північним вітром) — легендарна північна країна, населена щасливим народом, в існування якої вірили давні греки.

Гапала, який згодом став Аполлоном? Адже арії дійсно мешкали на північ від греків, у Приазов'ї та Причорномор'ї, на землях, що тепер належать Україні.

Отже, виникнення схожих елементів у міфах різних народів світу могло відбуватися як не взаємопов'язано, паралельно, так і шляхом запозичення елементів міфології одного народу іншим.

Запитання та завдання



1. Що ви знаєте про міфи з уроків української літератури?



2. Що таке міф? Які значення слова «міфологія» ви знаєте? 3. У чому полягають головні відмінності казки від міфу? А чим вона на нього схожа? 4. Які три основні шляхи пояснення виникнення світу вам відомі? 5. Як, за міфологічними уявленнями різних народів, поставав наш світ? Наведіть приклади. 6. Як міфи втілювалися в різних видах мистецтва? Наведіть приклади. 7. Як малюнки на писанках (ілюстрації на с. 13–14) пов'язані з українською і світовою міфологією?



8. Чому люди прагнуть знати, як виник світ? 9. Чому багато народів вважало, що світ зародився зі Світового Яйця? Зі Світового Пагорба серед Світового Океану? 10. Якими двома головними шляхами і чому в міфологіях різних народів з'являлися схожі (спільні) елементи? Чим зумовлена поява схожих елементів у міфологіях різних народів світу? 11. Наведіть приклади існування схожих елементів у міфах про виникнення світу в різних народів. 12. Про імена яких богів «нагадує» нам зоряне небо?



13. Спробуйте намалювати міфологічний сюжет для писанки (вишиванки тощо).

Світове Дерево

Згодом люди стали розмірковувати над такими питаннями: *за якими законами цей світ побудований і живе? з чим його будову можна порівняти?* Наприклад, аби ми краще зрозуміли, якою є величезна планета Земля, вчені створили її маленьку модель — глобус. І нам значно легше уявити, де саме знаходиться Україна, які є океани, материки тощо. Давні люди теж відчували потребу в якійсь маленькій моделі світу, аби краще зрозуміти, осягнути його будову. І така міфічна «модель світу» виявилася зовсім поруч, вона росла під боком. Варто було лише включити творчу уяву, і такою моделлю ставало звичайнісіньке дерево з *корінням, стовбуром і гіллям*. У свідомості давніх людей воно «перетворювалося» на міфологічне Світове Дерево, яке об'єднувало три найголовніших рівні світобудови: *верх — середину — низ*.

Людина чітко визначила своє місце у світі: воно було між небом (верх) і землею (низ). Китайці, послідовники вчення мудреця Конфуція, вважають, що, оскільки людина живе між небом і землею, то вона поєднує в собі як «небо» (високі поривання, мрійливість, піднесеність), так і «землю» (практичність, приземленість). Але, якщо точніше, людина живе не між небом і землею, а на самій землі, по якій ходить і яка її годує. Водночас багато народів уявляли існування ще й *підземного світу*, який був третім, нижнім рівнем світобудови.

Думка про об'єднання усіх трьох світів дуже красиво втілювалася у скандинавській міфології. Світове Дерево скандинавів, вічнозелений ясен Ігдрасиль, своїм корінням пов'язує усі три світи: світ богів-асів, тобто верхній світ; світ людей — середній світ; світ злих велетнів-йотунів — нижній світ.

Гіля (верх) –
небо – живий світ: птахи.

Стовбур (середина) –
земна поверхня – живий світ:
люди, ссавці.

Коріння (низ) –
підземне царство або вода
(море, болото) – живий світ: жаби,
змії, вужі, ящірки, миші, щури,
а також риби, раки тощо.



Таке розуміння моделі світу виникло вже в прадавні часи. Воно відтворене в уже згаданій Кам'яній Могилі на рисунку, який датується приблизно XX тис. до н. е.! На ньому зображено змію (*низ*) – мамонта (*середина*) – птаха (*верх*). А це є неспростовним доказом того, що міфічною моделлю Світового Дерева люди користувалися вже від Кам'яного віку!

Але якщо землю (*середину*) й небо (*верх*) людина бачить щодня, то найцікавіше з'ясувати, яким є потойбіччя (*низ*)? Повинні були існувати якісь шляхи туди. І одним із спільних місць у різних міфологіях світу було те, що до потойбіччя людина могла потрапити через глибоку криницю, немов своєрідні «двері» до підземного світу. Ця думка згодом перейшла від міфу до його «доньки» – казки. Наприклад, саме через криницю потрапили до пані Метелиці пасербиця й бабина дочка в німецькій народній казці, записаній братами Грімм.

Світова Гора

Деяким народам до вподоби припало не Світове Дерево, а Світова Гора, на якій зазвичай мешкали їхні боги. У греків Світовою горою вважався Олімп, де жили олімпійські боги із Зевсом на чолі. Японці вважали Світовою горою Фудзіяму. А в китайців така гора називалася Кунь-Лунь – країна безсмертя. Вона зображена на багатьох китайських малюнках, циновках, вишивках, посуді тощо.

У Києві в дохристиянську княжу добу цоклоніння ідолам верховних слов'янських язичницьких богів Перуна, Хорса і Мокосі теж відбувалося на пагорбах (маленька модель Світової Гори) у княжому Високому місті, на відміну від Подолу (від «діл», тобто «низ»), де мешкав простий люд і молилися іншим богам, наприклад Велесові. Це на початку XII ст. у відомій пам'ятці слов'янської і світової культури «Повісті минулих літ» описав монах Києво-Печерського монастиря, видатний літописець доби Середньовіччя Нестор.

Тож не дивно, що й унікальний курган (шумер. «кур галь» – «велика гора») Кам'яна Могила, який на тлі Приазовського степу виглядає несподівано високим, та ще й утворений із величезних химерних брил, уявлявся давнім людям саме Світовою горою.



Сучасне фото
Кам'яної Могили

Міфи про природні цикли

З давніх-давен люди шукали закономірності в природних явищах і особливо — в циклах¹. Це було їм потрібно вже в найдавніші часи збирання і мисливства, щоб знати, в яку пору року «брати» в природи ягоди або гриби, дичину або рибу. Пізніше, у добу скотарства й особливо рільництва, люди стежили за природою ще пильніше. Адже від цього залежав урожай, а відтак — добробут і навіть виживання племені.

Нині і дитині відомо, що в природі існують різні цикли: добовий (ранок—день—вечір—ніч—ранок...); місячний (молодик—повний місяць—затемнення місяця—молодик...); річний (весна—літо—осінь—зима—весна...). Людство знає, що Земля крутиться, що є періоди зимового й літнього сонцестояння, сезони дощів та час весняних повеней. А давні люди не могли пояснити, чому на зміну дню приходиться ніч. Особливо ж цікавими для них були питання народження й смерті рослин і тварин, а передовсім — самої людини. І, мабуть, уже прадавні люди, спостерігаючи за природними циклами, мріяли про безсмертя. Вони бачили, що місяць буває спочатку молодим, згодом — повним, а «померши» (зникнувши з неба), знову «народжується» молодим. Тоді чому ж і людині не можна робити те саме? І деякі південноафриканські племена «пояснили» це у відомому міфі. Якось місяць послав до людей прудкого зайця і звелів передати їм такі слова: «Подібно до того, як я вмираю і знову оживаю, ви так само будете помирати й воскресати». Тоді забудькуватий заєць сказав людям: «Подібно до того, як я вмираю і не оживаю, ви так само будете помирати і не оживати». Потім він повернувся до місяця й розповів про те, що сказав людям. Розлючений місяць схопив сокиру (а серп місяця нагадує вістря бойової сокири) і розсік йому губу навпіл. Звідси й походить заяча губа. А заєць так перелякався, що кинувся навтьобики і ніяк не зупинився.

¹ Цикл (від давньогр. «kiklos») — дослівно «коло», «коловорот».

аж до цього часу. А через «образу на зайця» деякі із цих племен і тепер не вживають зайчатини.

Циклічність «життя–смерть» людини здавна порівнювали з циклічністю «життя–смерть» природи: дитинство й юність (*ранок або весна*) – зрілість (*день або літо*) – старість (*вечір або осінь*) – смерть (*ніч або зима*). Коли кажуть «людина увійшла у свою осінь», це означає, що вона старіє.

Для відповіді на питання про закономірності природних ритмів і циклів первісним людям доводилося фантазувати. І досить влучні спостереження за реальною природою в їхній свідомості могли поєднуватися з найнеймовірнішою вигадкою. Можна лише уявити, як їхня буйна фантазія могла пояснити, скажімо, затемнення Сонця! Недаремно ж багато міфів (а згодом і казок) по всьому світу присвячені описові «поїдання» чи «захоплення в полон» Сонця або Місяця якимось драконом або навіть його відрубаною безсмертною головою, як в одному з давньоіндійських міфів про дракона Раху́. Отже, осмислення законів і ритмів природи було одним із плідних джерел міфологій різних народів світу.

Наприклад, людей цікавило, чому врожайне літо змінюється безплідною зимою. У давніх греків існував міф про богиню родючості Деметру та її юну доньку Персефону. У красуню дівчину закохався і викрав її в матері сам Аїд, страшний бог підземного царства мертвих. Довго плакала невтішна Деметра, шукаючи свою дитину: всю Грецію обійшла, але доньки не знайшла. Зглянувся всемогутній Зевс на її сльози і попросив Аїда відпустити Персефону додому. Але той схитрував, давши своїй дружині поїсти соковитого граната. Звідки Персефоні було знати, що, вкусивши плід, вона ніколи не позбавиться влади Аїда. Тоді Зевс вирішив так: хай частину року Персефона живе на землі, у своєї матері, а другу частину – в чоловіка,

«Уроборос» та «Ян і Інь»

Поступово люди звикали до коловороту часу. Різні народи стали задумуватися, як зобразити його у вигляді нескінченного взаємоперетікання (ночі в день, а дня – в ніч; молодика в повний місяць, а повного місяця – знову в молодика і так до безкінечності). Інакше кажучи, люди захотіли зобразити нескінченність. Одним із найвідоміших її зображень є прадавній знак «змія, що поїдає свій хвіст» (вчені називають його «уроборосом»), який нагадує кільце. Уроборос є знаком як безкінечності, так і вічності та мудрості. Одна половина цього міфічного плазуна темна, а інша – біла. Це означає і чергування дня й ночі, і співіснування добра й зла.

Дуже популярний нині знак, який дівчатка залюбки носять як прикрасу, «дві риби» – символ одвічної природної рівноваги двох парних протилежних начал: «ян» (чоловічого) та «інь» (жіночого). Недаремно «ян-інь», як і уроборос, зображено саме двома кольорами, білим і чорним.

Китайці вважають, що після того, як Пань-гу розколов Світове Яйце, з верхньої частини шкаралупи («ян») виникло Небо, а з нижньої частини («інь») – Земля. А поєднання цих двох протилежних начал означає одночасно і світову рівновагу, і нескінченність: день–ніч, чоловік–жінка, життя–смерть, творіння–руйнація, добро–зло і навіть парні–непарні числа тощо.



в підземному царстві. Так поетично давні греки пояснили прихід зими (Персефона зникає в Аїді) й повернення весни (Персефона повертається на землю).

У давніх єгиптян були міфи про те, як бог сонця Ра щонаочі веде жорстоку боротьбу зі змієм пітьми Апопом, який щовечора випиває підземні води Нілу, щоб Ра на своєму човні не зміг вчасно приплисти до людей, інакше кажучи, щоб вчасно не настав ранок. І хоча Ра щоразу перемагає, щовечора двобій повторюється.

Чергування дня і ночі вельми поетично пояснено в міфах Індії. Жили брат Яма і сестра Ямі. Раптом Яма помер, і дівчина почала плакати. Вона плакала постійно й невгамовно. Боги питали в неї: «Чому ти так довго плачеш?». А Ямі відповідала їм: «Як же мені не плакати, коли мій брат помер лише сьогодні?». Адже чергування дня і ночі тоді ще не було, і скільки б часу не минуло, все одно це було «сьогодні». Тоді боги придумали ніч, яка приходила на зміну дню. І нарешті Ямі заспокоїлася, бо її брат помер не «сьогодні», а «вчора», «позавчора», «поза-позавчора» тощо. Одне слово — давно. Бідтоді й кажуть: «Чергування дня і ночі приносить забуття горю» або «Час — найкращий лікар».

Боги й герої — захисники людей

Наші далекі пращури, як мовилося, жили в дуже незатишному й небезпечному світі. З-за кожного пагорба чи дерева щомиті міг вискочити величезний шаблезубий тигр чи печерний лев. У прибережних очеретах і травах чатували велетенські отруйні гадюки. І для всіх них напівгола й майже неозброєна людина часто ставала легкою здобиччю. Ці жахи в уяві первісних людей, як у дитячих снах, перетворювалися на фантастичні образи жакливих тварин: лютих зміїв-драконів (гр. *drakōn* — «змій»), вогнедишних биків, вепрів-перевертнів, мідних птахів-людоджерів тощо, а згодом — і злих духів.

Звичайно ж, у людей виникало бажання або задобрити цих почвар (принісши їм жертву), або знищити їх. Але оскільки людина була для цього ослабкою, то в неї виникала мрія про сильного захисника — героя, який би звільнив землю від лютих звірів та страшних природних явищ: землетрусів, посух, буревіїв, тайфунів, ураганів, потопів, цунамі, вивержень вулканів тощо. Це були перші зернятка **міфів про богів чи героїв-захисників**. Так, у давніх індійців таким захисником був бог-воїн Індра, в давніх греків найвідомішим героєм був Геракл, а в китайців — стрілець І. Тут у міфологіях різних народів можна знайти багато схожих елементів.

Скажімо, хоча китайці й греки жили далеко одні від одних, китайський стрілець І та давньогрецький Геракл напрочуд схожі, бо обидва звільняли людей від надзвичайно сильних і лютих ворогів. До того ж почвар-людоджерів вони знешкоджували в усіх трьох природних стихіях: на воді, на землі й у небесах, що відповідає моделі Світового Дерева: вода/коріння — земля/стовбур — небо/гілля.

На воді стрілець І знищив велетенського удава, який здіймав величезні хвилі, перевертав човни й ковтав рибалок. Геракл теж подолав водяне чудовисько — лернейську гідру.

На землі стрілець І здолав велетенського кабана-людоджера, влучивши в ногу стрілами і впіймавши його. Майже те саме зробив з ериманфським вепром і Геракл. До слова, чи не тому обидва герої не вбивали, а лише приборкували вепрів, що як китайці, так і греки хотіли приписати своїм улюбленим ще одне важливе діяння — приручення диких тварин, перетворення їх на свійських?

Грецький і китайський герої наводили лад і в небі. Геракл знищив біля міста Стімфали жахливих птахів, які живилися м'ясом тварин і людей. А стрілець І вбив лютого птаха, якого люди прозвали «Великим вітром»¹. Коли він летів над землею, здіймався шалений вітер, тайфун, який знищував усе на своєму шляху. Крім того, китайський герой застрелив дев'ять із десяти смертоносних сонць, які зависли над землею й відмовилися йти спочивати на ніч (так давні китайці уявляли велику посуху). Десять сонць так розжарили землю, що від спеки почало плавитися каміння й метали, стали помирати люди, бо в їхніх жилах закивала кров. Після влучних пострілів стрільця І смертоносна спека спала, адже замість десяти сонць відтепер світило лише одне, вціліле, та й те з переляку зблідло й сховалося на ніч (пояснення чергування дня і ночі). Коли вбиті сонця впали на землю, то виявилися золотими триногими воронами, дітьми того самого верховного китайського бога Хуан-ді, який і послав стрільця І зі Світової Гори Кунь-Лунь на землю допомогти людям. Він суворо наказав лише налякати, але в жодному разі не вбивати сонць. Але стрілець І так перейнявся горем людей, так глибоко співчував їм, що забув про наказ свого повелителя, за що й поплатився — його було позбавлено безсмертя, і він помер на землі як звичайна людина.

Схильність до зображення героїв-захисників від міфології перейшла до фольклору й літератури. Так, в англійців найпопулярнішим є «шляхетний розбійник» Робін Гуд, а в українців — Олекса Довбуш або Устим Кармалюк, які не давали багатіям ображати бідний люд. Отже, мрія про героя-захисника слабких і знедолених, притаманна й окремій людині, і народові, і всьому людству.

Змієборство і проблема подолання світового зла

У багатьох міфологіях світу особливий інтерес викликав образ Змія-Дракона. Взагалі-то змія — істота «нижнього» світу, яка плазує в корінні Світового Древа або в норі, під землею. Однак, наділена крилами, вона може сягати неба (гілля) і навіть ковтати Сонце, Місяць або зорі. Змієві-Дракону люди віддавна приписували дві го-

ловні риси: мудрість і злість.

Щодо мудрості, нібито притаманної Змієві, то хід думки був таким. Ця істота живе довго, та ще й змінює шкіру, тобто омолоджується. А старий — значить досвідчений, мудрий. Змій буває в загадковому підземному світі, а, отже, бачить і знає багато таємниць. Саме цей варіант тлумачення образу Змія використав англійський письменник Р. Кіплінг, створюючи образ старого мудрого пітона Каа в оповідках про Мауглі. Мабуть, не випадково образ досить симпатичного змія Каа виник саме в Індії, де значна частина населення і сьогодні поклоняється цим плазунам. У південних штатах країни змії тримають у дворах приблизно так, як у нас собак, та ще й кажуть, що «своїх», тобто членів родини, гаді не чіпають. Коли ж сім'я переїздить до нового будинку, то обов'язково забирає із собою «своїх» змії.

Але найпоширенішим був образ Змія-Дракона як втілення зла. Таких прикладів — тисячі. Мабуть, тут багато важило те, що смертоносні укуси гадів становили одвічну небезпеку життю людини. Уже в найдавніших міфах різних народів світу образ Змія-Дракона є уособленням страшних стихійних лих: смерчів,

¹ Великий вітер (кит. «тай фин» — букв. «великий вітер») — тайфун, місцева назва циклонів штормової й ураганної сили.

Троянський кінь і Лаокоон

Образ Змія як уособлення зла знаходимо в давньогрецькому міфі про жерця Лаокоона. Війна між греками і троянцями тривала дуже довго. І тоді греки, яких ще називали данайцями, вдалися до хитрощів. Вони спорудили й залишили під мурами Трої величезного дерев'яного коня, в череві якого заховався загін озброєних воїнів на чолі з Одиссеєм, який і вигадав цю хитрість. А головне військо зачалося за найближчим островом. Троянців переконали, що всі греки відпливли додому, залишивши цього коня як дарунок богині Афіні. Коли ж троянці на радіощах, що війна успішно закінчилася, захотіли ввезти «подарунок» до свого міста, жрець Лаокоон попередив їх, щоб вони не робили цього, бо це пастка, що данайців треба остерігатися, навіть коли вони приносять дари. І тоді, за наказом з Олімпу, з океану виповзли дві величезні змії, які вбили жерця та двох його синів. Коня затягли до міста, і Троя впала. Усі народи світу знають вислови *«троянський кінь»* («подарунок ворогові з метою його знищення»; сьогодні так називають навіть комп'ютерні віруси) і *«бійся данайців, навіть коли вони приносять дари»* («остерігайся ворога, навіть якщо він робить подарунки, підлецується до тебе»). Як бачимо, виконавцями злої волі богів були саме змії.



Загибель Лаокоона та його синів.
Скульптурна група

вирів тощо. І давніх людей, які мали міфічну уяву, можна зрозуміти, адже смертоносна спіраль смерчу чи глибоченна вирва водоверті зовнішньо дійсно нагадують гігантську кобру, що приготувалася до атаки, розкривши свій «капюшон». Схожість посилюється ще й тим, що і смерч, і вир, і кобра є небезпечними для життя людини.

У нас широковідомий образ міфічно-казкового Змія-Горинича, а в південних слов'ян — Змія-Горянина, тобто «Змія з Гори». Хоча східні слов'яни сприймають слово «горинич» не лише як «гірський», а й як «той, що горить», тобто вогнедишний. Він «сиротить вдів і дітей», спопеляє лани, краде або вимагає як викуп худобу й людей, переважно молодих дівчат і хлопців. Він людоджер, який лякає всю округу, згодом — країну. Тож виникала потреба в комусь, хто б *«дав змію укорот»*, знешкодив його, тобто в змієборцеві.

Образи змієборців є в багатьох міфологіях світу. Так, давньоіндійський войовничий бог грози та грому Індра врятував увесь світ, убивши величезного дракона, який неймовірно збільшився і випив майже всю воду на землі. Як мовилося, єгипетський бог сонця Ра щодня перемагав злого змія п'їтми Апóпа. Китайський стрілець І та давньогрецький Геракл теж перемагали зміїв: велетенського удава і лернейську гідру.

Міфічного, а згодом казкового, Змія-Дракона було надзвичайно важко знешкодити. Це було під силу лише справжньому богатиреві. Такому, як киянин Кирило Кожум'яка. Він не просто здолав, а й запряг лютого Змія-людоджера в плуг, і почав «ділити землю»: оце моє, а оте — твоє, та й утопив Змія в морі. Це міфічне пояснення виникнення наших знаменитих Змієвих валів.

Науковці стверджують, що ця оповідка є відгомонам прадавнього поділу



В. Мітченко.
Перемога Індри
над змієм Врітрою. 1992

сучасних українських земель на дві частини. З одного боку Змієвих валів була цивілізована територія («ойкумена») слов'ян — землеробів і скотарів, славетна Київська Русь. Середньовічна держава, яку, через велику кількість багатолюдних міст, зачаровані її красою варяги-нормани шанобливо називали Гардарікою («Країною міст»). З протилежного ж боку Змієвих валів розкинувся безмежний Дикий Степ, який постійно загрожував Київській Русі кровопролитними, спустошливими вторгненнями ворогів: як не гунів, то хозарів; як не печенігів, то половців або монголо-татар та ін. Ворогів під Києвом часто бувало «чорнім-чорно́, як чо́рна ворона». І для наших пращурів, які відстоювали свої сім'ї й землі від постійних набігів і вторгнень, легше було не складати довжелезний перелік цих ворогів, а ввести єди-

ний узагальнюючий образ будь-якого ворога — Змія. До того ж, коли до слов'янських поселень підходили вороги-кочівники, колони їхніх військ, розтягнуті на звивистих шляхах, з висоти фортечних стін справді нагадували смертельно небезпечних підповзаючих зміїв.

Існує думка, що Змієві вали були грандіозною захисною спорудою Київської Русі. За розмірами вони поступалися хіба що знаменитій Великій китайській стіні, про яку ви дізнаєтеся в 6 класі на уроках історії. Їхні стіни подекуди сягали висоти п'ятиповерхового будинку, а загальна довжина становила понад 1500 кілометрів! Залишки Змієвих валів можна знайти в багатьох областях України навіть тепер. Якщо ви будете десь посеред степу сонячним ранком, зверніть увагу на те, що подекуди він неначе проораний довгою-довгою, ледь помітною тепер, смугою. Отже, якби Змієві вали були зроблені не з дерева й землі, а з цегли, як Велика китайська стіна, їх би зараз чекала не менша слава, ніж це диво китайської фортифікації і цивілізації.

Враховуючи «бойові якості» Змія-Дракона, кращого охоронця скарбів і шукати годі. Тож не дивно, що саме дракон охороняв золоте руно, за яким вирушили давньогрецькі герої на кораблі «Арго». Саме дракон стеріг золоті яблука Гесперид, що дарували вічну молодість. Саме дракон охороняв чарівні скарби нібелунгів, які зміг здобути лише германський герой Зігфрід.

Чи звернули ви увагу на те, що в багатьох міфах і казках скарби, що їх охороняють Змії-Драconi, всіяні людськими черепами й кістками? З одного боку, це підкреслює міць охоронців, які вбивають нападників. А з другого — це натяк на те, що надмірна жага до збагачення для людини є смертельно небезпечною. Адже змії-охоронці вбивали саме тих, хто ризикував життям заради скарбів, багатства. Згадайте оповідки про Мауглі. Борючись за коштовний анкас, люди вбивали одне одного так часто, що Багіра назвала цей золотий виріб із червоним, схожим на око, рубіном «червонооки́м убивцею». А Мауглі додав, що треба повернути анкас змії-охоронниці, «Матері Кобр», негайно, бо він «вбиватиме людей так само швидко, як падають од вітру горіхи». Отже,

нестримна жага до збагачення загрожує життю людей більше, ніж смертоносна зміна отрута.

Таким чином, різні народи світу використовували міфічний образ Змія-Дракона як втілення зла, через що з'являлися й образи героїв-змієборців. Водночас цей образ у міфах тісно пов'язаний із морально-етичними проблемами, зокрема — із засудженням надмірної жаги людей до збагачення. Отож тут ми бачимо втілення в міфах шкали життєвих цінностей людини-народу-людства.

Прадавні міфи і наша сучасність

Здавалося б, що нам, людям ХХІ ст., до прадавніх міфів, які виникали в сивих туманах Історії? Адже сьогодні над світоглядом первісних людей можна поблажливо посміятися: ну й наївними ж були наші далекі пращури!

Але... Якби в ті далекі часи люди не почали пізнавати світ, то й наші знання були б набагато меншими. Адже й найдовша дорога починається з перших кроків. А міфи і були першими кроками на шляху осягнення законів, за якими живе світ. Саме з міфів походять і наука, і мистецтво, зокрема — художня література.

Та це ще не все. Ми, такі сучасні, часто бачимо світ очима наших пращурів, іноді навіть не помічаючи цього. Так, уламки міфічного світогляду й донині живуть у ритуальних стравах, обрядах, орнаментах на посуді, одязі. Придивіться уважніше до різьблення або вишитих рушників у сільських хатах, до зображень на писанках. Там є образи Світового Дерева, Світового Птаха або Світового Яйця. Добре відома ритуальна страва кутя теж є «міфологічною». Свого часу язичники робили її з вареної пшениці й розкладали на тілі небіжчика. Для чого? Можливо, для того, щоб «годувати» його на тому світі. Так само єгиптяни залишали в пірамідах або скіфи в курганах скарби, щоб небіжчику не бракувало їм на тому світі. Сьогодні кутя подається переважно на Різдво. Православні готують її із зерна, родзинок і меду. Бо мед — це небесні солодощі, а родзинки мають наповнитися і знову стати соковитими гронами, зерно ж означає надію на повторне життя, воскресіння. Отже, фактично в цій обрядовій страві підкреслена ідея народження (відродження) Всепереможного Життя, яку закладали наші далекі-далекі пращури.

Відвідуючи кладовище, українці, як і багато інших народів, залишають там їжу для покійних родичів. З наукового погляду це повна нісенітниця. Адже ці харчі швидше за все будуть або з'їдені тваринами, або пропадуть на сонці, вітрі чи морозі. Отже, з практичного погляду, це гроші, викинуті на вітер. І той, хто залишає ці страви, чудово про це знає. Знає, але все-таки залишає. Чому? А тому, що він при цьому керується аж ніяк не сучасним науковим, а саме прадавнім міфічним світоглядом, згідно з яким небіжчики теж хочуть їсти. Та ще й пильно стежать за тим, чи пам'ятають про них живі родичі, чи не шкодують їжі для них. Залишаючи ці харчі, ми наче очищуємо свою душу, відчуваючи якесь духовне просвітлення. І оцього очищення не переважають жодні економічні розрахунки. Значить, прадавній міф перемагає сучасний науковий світогляд.

Часто на вербну неділю на вулицях чуємо: «Не я б'ю, верба б'є!» Це наші сучасники шмагають одне одного вербовими гілочками, передаючи людям життєву силу верби — цього слов'янського Дерева Життя. Заносючи ж під Новий рік до свого житла вічнозелене деревце, найчастіше ялинку або сосну, та ще й прикрашаючи його верхівку зіркою і проголошуючи біля нього найкращі

побажання, ми часто не замислюємося над тим, що до нашої оселі завітало вже знайоме нам прадавнє міфічне Світове Дерево. Бо, як у Кам'яному віці, так і тепер, та й у майбутньому, кожна людина прагне щастя, а вічнозелене Світове Дерево, за міфічними уявленнями, якраз і забезпечує його людині та її родичам. Так само й коли співаємо: «...Родіна, родіна — то вся Україна, з глибоким корінням, з високим гіллям», — не забуваймо, що ці слова пісні теж еднають нас із пращурами, бо йдеться в них про модель Світового Дерева, яке є символом життя і процвітання не лише окремої людини або народу, а цілого людства.

Ось як прадавній міф, «законсервований» в обряді або ритуалі, впливає на нас сьогодні. Тож міф житиме доти, доки живе людство.

Запитання та завдання



1. Про яких героїв-змієборців ви дізналися з початкової школи, з уроків української літератури та під час самостійного читання? Назвіть їхні імена. 2. Що означають вислови «троянський кінь» і «бійся да-найців, навіть коли вони приносять дари»?



3. Які «три світи» найчастіше згадуються у різних міфологіях? Як конкретно вони співвідносяться із моделлю Світового Дерева: корінням-стовбуром-гілками? 4. Які властивості приписували люди Світовому Дереву (Дереву Життя)? 5. Як міфології різних народів світу пояснювали природні цикли? Наведіть приклади. 6. Чому у міфах багатьох народів світу із світовим злом пов'язаний саме образ Змія-Дракона? 7. Як у міфах і літературі втілена думка, що надмірна жага до збагачення смертельно небезпечна для людини? 8. Чи випадково скарби в повісті Р. Кіплінга «Мауглі» охороняє саме змія? Доведіть свою думку.



9. Чому різні народи світу як універсальну модель світобудови найчастіше використовували образи Світового Дерева і Світової Гори? 10. Яка з двох моделей світобудови — Світове Дерево чи Світова Гора — подобається вам більше? Чому? 11. Що вам відомо про Змієві вали? Чи пов'язана ця назва з тим, що ви чули на уроках української літератури? Аргументуйте. 12. Чи траплялися вам елементи міфологічного світогляду? Де конкретно? 13. Чи користувалися коли-небудь міфічними уявленнями особисто ви? Якщо так, то чому і коли? 14. Знайдіть елементи міфів на малюнках розділу.



15. Спробуйте проілюструвати один із міфів. 16. Прикрасьте новорічну ялинку відповідно до моделі Світового Дерева, розставляючи цифри у колах.





МІФ ПРО ПРОМЕТЕЯ

Усі ми — греки.

Персі Біші Шеллі, англійський поет

Еллінські міфи про виникнення світу

Овіяна солоними морськими вітрами, пропечена ясним південним сонцем Еллада. Саме так, милозвучно й ласкаво, називали свою землю давні греки, себе ж іменували еллінами. Мало у світі народів, які, попри свою нечисленність, так доленосно вплинули б на історію й культуру всього людства. Сьогодні важко уявити наше життя без крилатих висловів «троянський кінь» чи «скринька Пандори», без слів «фізика» чи «геометрія», «драма» чи «лірика», «хронологія» чи «педагог». Усі вони народилися саме в Елладі. Тож можна зрозуміти англійського поета XIX ст. П. Шеллі, який переконано заявив: «Усі ми — греки!»

Еллінська міфологія дуже розмаїта. Як і багато інших народів світу, давні греки вірили, що з первісного хаосу виникли два божества: **Уран** (Небо) і **Гея** (Земля). У них з'явилися перші діти — **титани**, такі великі, що й сьогодні слова «титан» або «титанічний» означають щось надзвичайно величне, надлюдське. Тому деяких діячів культури за великий творчий доробок називають «титанами». Так, кажуть, що Тарас Шевченко або Іван Франко — «титани духу».

У титанів теж з'явилися діти — майбутні **олімпійські боги**. Так їх називали тому, що, за уявленням еллінів, вони мешкали переважно на грецькій горі Олімп. На відміну від велетнів-титанів, олімпійці були подібні на людей. Але давні греки сказали б навпаки: це люди були схожі на олімпійців. Тільки олімпійські боги були більшими і красивішими за людей. Саме звідси походить вислів «божественна краса», або «неземна краса», тобто краса, притаманна не людям, а богам. Але найголовніше те, що олімпійці, як і титани, були безсмертними. Тому-то на людей іноді й кажуть, що вони є «простими смертними». Ще одним поколінням дітей Геї й Урана були могутні **гіганти** — свавільні велетні із змієподібними ногами. Однак про них згодом.

Отже, люди жили поруч з Ураном і Геєю, титанами, олімпійцями й гігантами. І стосунки між ними іноді склалися дуже непросто.

Боротьба богів за владу

Із появою титанів почалася боротьба богів за владу. Після титанів Гея народила трьох жадливих сторуких велетнів — **гекатонхейрів**. Переляканий їхнім виглядом і могутністю, батько-Уран зачинив їх у Тартарі — похмурому, вічнотемному підземному світі, який, за міфічними уявленнями греків, був настільки ж віддаленим від земної поверхні знизу, як небо — зверху. І застоїлася мати-Земля від страшного тягаря, бо не хотіла бути в'язницею власних дітей. Відтоді вона почала підбурювати титанів повстати проти батька, але ті боялися чинити опір Уранові. І лише наймолодший із них, **Кронос**, відняв у батька трон і запанував сам. Так влада над світом на певний час перейшла до титанів.

Кронос узяв собі за дружину богиню Рею. Він дуже боявся втратити владу так само, як її отримав, адже почув, що один із його дітей може зробити з ним те саме, що він зробив з Ураном. Аби уникнути цього, Кронос почав живцем ковтати всіх своїх новонароджених дітей. Вчені припускають, що так у міфі «законсервувалися» згадки про найдавніші людські жертвоприношення.

Так він проковтнув аж п'ятеро немовлят. Тоді Рея, жаліючи їх і чекаючи на чергову дитину, поїхала на острів Крит. Там, потай від усіх, у глибокій печері, вона народила хлопчика — Зевса, майбутнього володаря світу. А поки що над немовлям зібралися хмари, адже якби Кронос дізнався про вчинок Реї, то негайно проковтнув би малюка. Але замість Зевса Рея підсунула чоловікові довгий камінь, загорнутий у пелюшки. У Дельфах був камінь, який елліни на свята прикрашали стрічками і мастили оливою, бо вірили, що саме його Рея віддала чоловікові замість Зевса. Проконтнувши камінь, Кронос подумав, що позбувся чергової дитини і може не боятися за владу. Тим часом малого Зевса вигодувала своїм молоком коза Амалтея. Після смерті цієї тварини з її рога еллінська богиня щастя і благоденства Тіхе сипала на людей різні блага, багатства, тому він отримав назву «*ріг достатку*». Іноді кажуть, що на людину посипалися нагороди й блага, як із рога достатку. А коли Зевс виріс, то дав Кроносові напій, який примусив того вивергнути всіх поглинутих дітей. Прекрасні й сяючі, майбутні боги-олімпійці вийшли на білий світ.

Титаном́ахія

Однак Кронос із титанами й не думали віддавати владу новим, значно дрібнішим за них богам, які закріпилися на високому Олімпі. Почалася жорстока війна Зевса та його братів і сестер за владу над світом — **титаном́ахія** (від «титан» і «махія» — війна, боротьба). Вона тривала довго: титани трясли Олімп, як дерево, жбурляли велетенські брили в олімпійців, а ті відповідали їм «взаємністю». Через десять років, бачачи, що війні кінця не видно, Зевс покликав на допомогу в'язнів-гекатонхейрів. Страшні, величезні й могутні п'ятдесятиголові й сторукі велетні почали з корінням виривати з поверхні матері-Землі цілі гори й жбурляти ними в титанів. Звичайно ж, олімпійці, насамперед Зевс зі своїми страшними блискавками, теж від них не відставали. Земля тріщала, мов шкаралупа горіха під чоботом, скрізь стояв неймовірний гуркіт, шугали блискавки й вирувало полум'я, від жакливого жару почали закипати ріки й моря, а повітря наповнилося смородом і димом, тож усе оповив суцільний морок. Не витримали титани такого страшного натиску — і невдовзі олімпійці святкували перемогу.

Зевс жорстоко розправився з бунтівниками. Так, могутнього Атланта він примусив на краю землі тримати на плечах величезне й важке склепіння неба. Придивіться до стін старих будинків: на них можна помітити кам'яні фігури кремезних чоловіків, які на спинах чи плечах, згинаючись під тягарем, тримають балкони або еркери. Їх називають «атлантами» — на згадку про покараного титана, що поплатився за участь у титаном́ахії. Цікаво, що маленький шийний хребець, який тримає голову людини, теж називається атлантом. Та й назва океану — «Атлантичний» — не дає людям забути бунтівного титана. Більшість бунтарів олімпійці скували міцними ланцюгами й кинули аж до Тартару. А щоб титани не звільнилися і знову не загрожували олімпійцям, біля мідних незламних воріт Тартару Зевс звелів поставити надійну охорону — сторуких велетнів-гекатонхейрів. Так над світом запанували олімпійці.

Розподіл влади між олімпійцями

Владу нові боги поділили так. На небі правив **Зевс**. Високо-високо, на захмарній вершині Світової Гори Олімп, стояв його трон. Звідти цар богів пильно стежив за всім, що робиться в усіх трьох світах: надземному — земному — підземному. Коло нього був орел — втілення Зевсової влади. До речі, на гербах багатьох держав і тепер можна побачити зображення орла, що означає сильну

владу. Зевс міг покарати або помилувати будь-кого з богів або людей. Він вирішував результат війни і насилав на землю потоци, моровиці та інші лиха. Влада Зевса була неподільною й необмеженою, і ніхто з богів або смертних не міг їй опиратися. Непокірних він карав блискавками й громом, тому його звали ще Громовержцем. Правда, була на Олімпі одна богиня, якої іноді побоювався сам Зевс. Це його дружина, богиня **Гэра**, покровителька шлюбу та сім'ї, яку дуже шанували елліни і яка мала на чоловіка великий вплив.

На морях правив Зевсів брат **Посейдón**. Варто лише пофантазувати — і природа у ваших очах «оживе» і постане такою, якою сприймали її елліни. Так, якщо ви побачите на морі високі хвилі із сивими чи білими гребенями, то знайте, що це мчать Посейдонові коні. Бо гребені піни, «баранці» на морських хвилях, — це гриви його буйних коней. На водних просторах усе відбувалося з волі бога морів і океанів. Тому хоч би як лютували Еолові вітри, шторм не міг здійснитися без Посейдової згоди, доки він не запряг своїх коней-хвиль. Давні греки, живучи біля моря, дуже шанували Посейдона.

А бога вітрів **Еóла** ви, мабуть, уже знаєте. Можливо, чули вислів «еолова арфа»? Він означає мелодійний звук, який виникає від поруху вітру. В Україні, зокрема в Криму, на відкритих вітрові скелях, є альтанки, які в народі називають «еоловими арфами». Потрапляючи до них, вітер неначе співає або грає якусь мелодію. А десь серед степу широкого бог Еол іноді «робить собі арфу» із звичайнісінького дроту, протягнутого поміж опорами лінії електропередач. Мелодії вітру бувають дійсно красивими, божественними. Це влучно відзначила чудова українська поетеса Ліна Костенко: «*Вітри гули віолончеллю*»...

Глибоко під землею, у вічній пітьмі, панував Зевсів брат **Аїд**. Його ім'ям іноді називали підземне царство, де він правив. Туди потрапляли тіні померлих. Вхід до Аїду стеріг жадливий триголовий пес **Кéрбер**, із палаючими червоними очима, з гадюками на шиї і драконячим хвостом. До речі, про пра-пра-пра...внука Кербера ви можете прочитати в книжці Дж. К. Ролінг «Гаррі Поттер і філософський камінь». Триголовий пес, якого Хагрідові подарував «якийсь грек», охороняв вхід до приміщення, де був схований філософський камінь.

Жила на Олімпі й богиня мудрості та переможної справедливої війни — **Афіна**. Велика богиня, яку теж поважали греки. Її ім'ям назване найвизначніше місто Еллади, а нині столиця Греції — Афіни. Одним із найвідоміших олімпійців був золотоволосий **Аполлón**, бог скотарів і покровитель мистецтв, який керував дев'ятьма **Мúзами**. Жив на Олімпі й войовничий **Арес** — бог несправедливої війни й розбрату, який постійно підбурював богів і людей до чвар та уособиць. Цей бог значно відоміший у світі під іншим ім'ям, яке дали йому римляни, — **Марс**. На його честь назвали криваво-червону планету, що виглядає дуже войовничо.

Улюбленцем олімпійців був **Гермес** — бог торгівлі й покровитель купців. Він був ще й посланцем богів, передавав їхні накази в найвіддаленіші кінці землі, в Аїд, словом, скрізь. Римляни звали його **Меркúрієм**, зображуючи найчастіше з крильцями на шоломі або на ногах. Якщо уважно придивитися до ви-



Зевс на троні.

Срібна давньогрецька монета

вісок на сучасних комерційних фірмах, часто можна побачити «бога з крильцями», бо сучасні бізнесмени (колись їх називали купцями) поважають свого покровителя до цього часу. Кульгавий **Гефест** був богом ковальства і робив найкращу у світі зброю. Як найкращого коваля, Зевс примусив його прикувати до скелі непокірного титана Прометей, що викрав на Олімпі вогонь для людей. Мешкав на Олімпі й бог родючості та виноробства **Діоніс**. До слова, всі Дениси завдячують своїм ім'ям саме йому. Звичайно, це лише найвідоміші з еллінських богів, а усіх їх годі й перелічити.

Прометей

Титан **Прометей** у титаномахії участі не брав. Син богині справедливості й правосуддя Феміди, він не був прибічником вирішення проблем за допомогою грубої сили, до чого звикла більшість інших його могутніх братів-титанів. Прометей був розумним, про що свідчить його ім'я, що в буквальному перекладі означає «провидець», «той, хто думає наперед». А ось брата його звали **Епіметей** («той, хто міркує заднім числом», інакше кажучи — дурень). За одним із міфів, Прометей був «батьком» людства. Першу людину він виліпив із глини і зрозумів, що глиняна фігурка ожила, коли та чхнула. У Греції було містечко, де подорожнім охоче показували рештки глини, з якої Прометей виліпив людей. Це два чималих валуни розміром із добрячий віз кожен. А пахла та глина подібно до запаху тіла людини.

Славетний байкар Езоп розказував, що глину, з якої зліплено людей, Прометей змішав не на воді, а на сльозах. Тому не варто впливати на людину силою, бо це ні до чого доброго не приведе. У разі ж необхідності краще людину заспокоювати й переконувати. Ось до такого ставлення люди чуйні.

Боги доручили Епіметею розподіляти поміж живими істотами здатність до виживання у світі. І той витратив усі запаси життестійкості на тварин. А коли черга дійшла до людей, їм майже нічого не залишилося. Адже, скажімо, найсильніша людина не зрушить з місця такої ваги, яку тягне будь-який віл. Отже, людина неспроможна тягти й плуга, через що приречена на голодну смерть або напівголодне животіння. А людські нігті та зуби є дуже слабкими й крихкими, їх навіть не можна порівнювати з пазурами лева або іклами кабана. Тому, якщо беззбройна людина зійдеться в двобої з левом чи вепром, то його результат майже неодмінно буде не на користь «дитини Прометей», обділеної Епіметеєм. Крім того, в людини немає такого хутра, яке має ведмідь. Тому вона приречена на замерзання там, де виживає ця тварина. Словом, куди не кинь, а люди виявилися значно беззахиснішими перед хижакими та злими силами природи, ніж тварини.



*Міф про Прометей
(створення людини).
Римський рельєф. III ст.*

Подвиг і муки Прометея заради людей

Тому Прометей захотів допомогти людям. Він вирішив дати їм розум — іскру божественного вогню, який палав на Олімпі. Як відомо, вогонь, полум'я здатні освітлювати все навколо, протистояти темряві. А вислів «вогонь Прометея» означає світло розуму, пізнання, культури, цивілізації, які уславляються в міфах про Прометея. Титан навчив смертних будувати житло, обробляти землю за допомогою тварин, пояснив їм природні цикли. Крім того, навчив їх рахувати й писати, обдарував схильністю до мистецтва. Словом, перетворив первісних людей на «людей розумних». Про це написав у трагедії «Прометей закутий» (V ст. до н. е.) видатний еллінський драматург, «батько трагедії» Есхіл.

Зевс суворо наказав охороняти божественний вогонь. Але непокірний титан, співчуваючи людям, викрав іскру полум'я, яке палало на Світовій Горі Олімп. Заховавши її в очеретину, він прокрався повз охорону, спустився на землю й віддав божественний вогонь смертним. Чи знав він про те, що прогнівить Зевса? Звичайно, знав, на те ж він і провидець-Прометей.

Але любов до людей (її ще називають *гуманізмом*), співчуття до них перемогли.

Дізнавшись про вчинок Прометея, Зевс дуже розгнівався, грізно grimнув громом, аж здригнулася Гея-Земля, і наказав Гефестові міцно прикувати непокірного титана аж на краю землі — до Кавказької скелі. Сьогодні це дивує: хіба ж Кавказ — це край землі? Але елліни вважали саме так, це був край їхньої ойкумени (відомої їм землі, життєвого простору). І непокірного титана повели до місця покарання Сила та Влада, а Прометей товариш Гефест змушений був виконати наказ Зевса. Він міцно прикував титана ланцюгами до скелі. Кара була жорстокою: хижий Зевсів орел щоранку прилітав на Кавказьку скелю, до якої було прикуто Прометея, гострими пазурами роздирав його тіло і клював печінку. За ніч вона відростала, і наступного дня тортури повторювалися. Титани були безсмертними, тому й катування могло тривати вічно.

Ось як описав муки гордого титана великий український поет Тарас Шевченко в поемі «Кавказ»:

*Споконвіку Прометея там орел карає,
Щодень Божий довбе ребра, серце розбиває,
Розбиває, та не вип'є цілющої крові:
Серце знову оживає, і сміється знову.*

Скринька Пандори

Поки Прометей мучився, Зевс думав, як покарати людей, для яких титан украв вогонь. І олімпійці вдалися до хитрощів: зробили з глини й води жінку нечуваної краси, яку назвали Пандорою. В уста їй вклали солодкі слова, гарно вдягли і послали до Епіметея. Він одружився з нею, забувши попередження Прометея не брати в олімпійців жодних подарунків. Пандора мала скриньку, в яку їй заборонили заглядати. Проте, якимось не стримавшись, вона таки відчинила її. І зі скриньки по всьому світу розлетілися хвороби, лиха та нещастя, які й сьогодні псують людям життя. А на дні залишилася одна-єдина Надія, бо від народження була сліпою. Відтоді й кажуть: «*сліпа надія ніколи не залишає людину*» і «*не треба відчиняти скриньку Пандори*». Може, допитливому людству потрібно обмежувати нестримну жагу пізнання? Адже ядерну бомбу й клонування людини, страшні віруси та багато інших лих винайшли не безграмотні, а саме високоосвічені допитливі люди.

І тривало це тисячі літ, а скеля з Прометеєм навіть опинялася в Тартарі¹, — так гнівався цар богів на непокору. Але, незважаючи на страшні тортури, титан ні про що не благав Зевса, «карався, мучився, але не каюся». Мало того, він ще й лаяв несправедливість Громовержця. Тому Прометей залишився у пам'яті людства втіленням гордості й непокори.

Нарешті Зевс не витримав і послав Геракла, щоб той звільнив титана. Під час мандрівки по яблука Гесперид герой знайшов Прометея і вбив орла. А коли розривав кайдани, то разом із металевим кільцем вирвав і шматочок скелі: камінь міцно прикипів до металу. Звільнений титан взяв собі це кільце із шматочком скелі на пам'ять про тортури, які він прийняв заради щастя людей. Відтоді вони почали носити персні з каменями на згадку про Прометеїв подвиг.

Прометей — один із найшляхетніших міфічних образів світу. Це не просто благодійник, а й мученик заради людства. Тому йому ставлять пам'ятники, часто оспівують у літературі та інших видах мистецтва. Видатну поетесу Лесю Українку шанобливо називали «донькою Прометея», адже вона теж несла вогонь просвіти й духовності своєму народові. А сучасна українська поетеса Ліна Костенко, стверджуючи, що боротися за благо людей варто, незважаючи на жодні перешкоди або муки, звернулася саме до образу Прометея:

*Вітри гули віолончеллю, писали пальми акварель.
Я вчора бачила ту скелю, де був прикутий Прометей.
Тут берегів амфітеатри, і море міниться од барв.
— О Прометею! Варто?! — Варто! —
так він сказав мені з-за хмар.*

Запитання та завдання



1. Хто такі титани? Як ви розумієте вислів «титани духу»? Кого можна так назвати? **2.** Що таке титаномахія? Хто з титанів і чому не брав у ній участі? **3.** Хто такі гіганти та гекатонхейри? **4.** Як олімпійці розподілили владу у світі? **5.** Звідки походять і що означають вислови: «ріг достатку», «еолова арфа», «надія вмирає останньою», «сліпа надія ніколи не залишає людину», «вогонь Прометея», «скринька Пандори», «не треба відчиняти скриньку Пандори»? **6.** Стисло перекажіть міф про Прометея. **7.** Що означають імена Прометей та Епіметей? **8.** Для чого Прометей залишив собі металеве кільце зі шматочком Кавказької скелі?

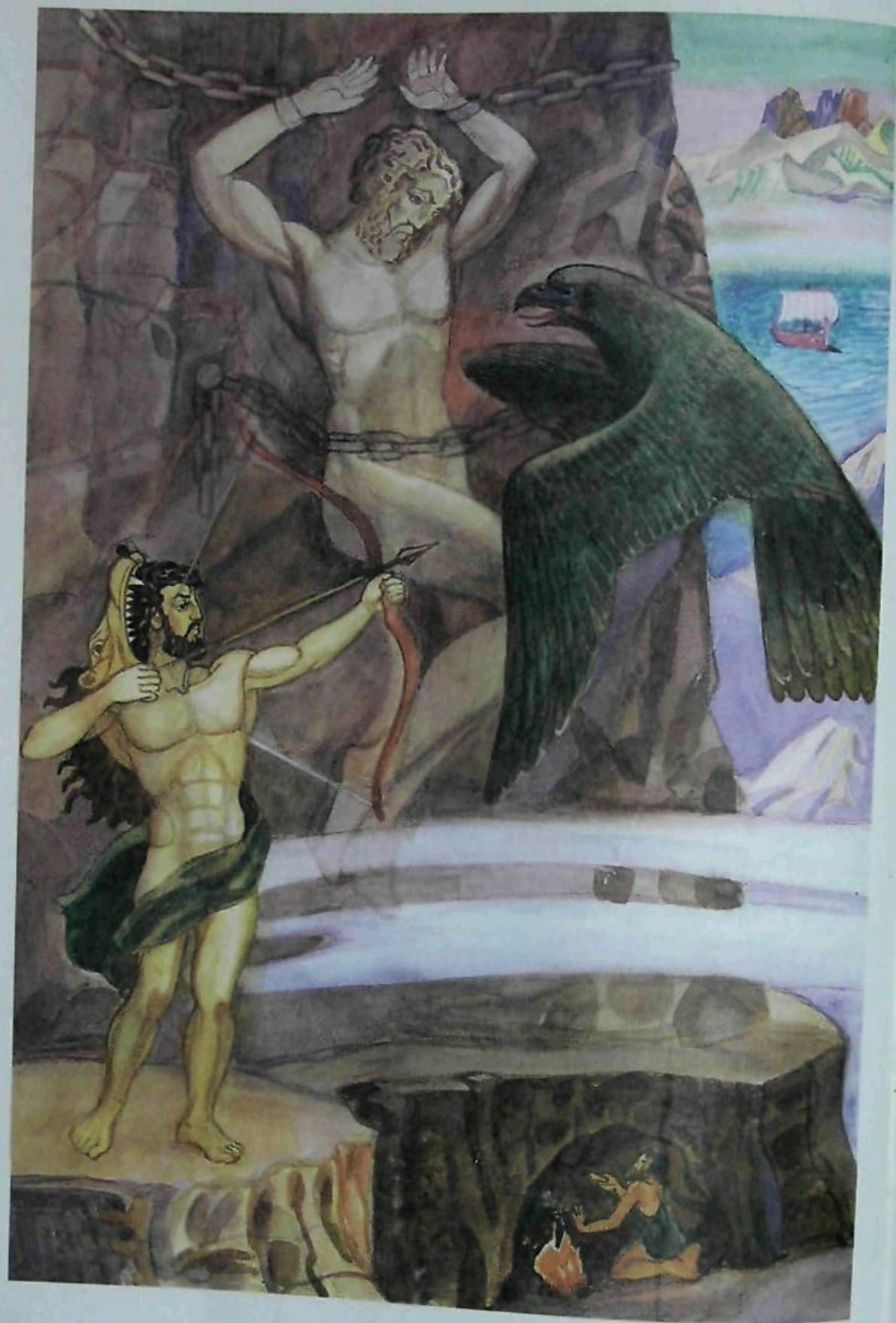


9. Як назва сучасної столиці Греції пов'язана з еллінською міфологією? **10.** У чому полягає велич подвигу Прометея? **11.** Чому Зевс звелів суворо покарати Прометея? **12.** Як ви розумієте запитання і відповідь («— Варто?! — Варто!») з наведеного вірша Ліни Костенко? **13.** Чим подвиг Прометея нагадує діяння для блага людей китайського стрільця І? **14.** Спробуйте знайти на малюнках (с. 25, 32) персонажів еллінської міфології, про яких йшлося в розділі. Чи такими ви їх уявляли?



15. Намалюйте міфічний сюжет, який вам запам'ятався найбільше. **16.** Намалюйте Світову Гору еллінів — Олімп.

¹ Елліни пояснювали землетруси тим, що Прометей під землею намагається розірвати ланцюги Гефеста.



МІФИ ПРО ГЕРАКЛА

Найулюбленіший еллінський герой¹ Геракл був сином Зевса та земної жінки Алкмени. Йому присвячено безліч літературних творів, скульптур, картин, що належать уславленим митцям усього світу. І нині створюються мультиплікаційні фільми та комп'ютерні ігри про подвиги Геракла (Геркулеса, як його називали римляни).

Насправді його звали Алкідом («сильним»). Ім'я Геракл він отримав через ненависть до нього дружини Зевса — Гери. В дослівному перекладі слово «геракл» означає «уславлений Герою», або «завдяки Гері». Це протиріччя помічали вже давні греки. Але так воно й було — Гера, ненавидячи Геракла, ставила на його шляху всілякі перешкоди, чим сприяла тому, що герой, долаючи їх, щораз більше прославлявся.

Зевс із нетерпінням чекав на народження Геракла, який мав допомогти олімпійцям перемогти у війні з гігантами. Він знав наперед, що його син стане неперевершеним еллінським героєм. Та не так гадала Гера. У день, коли повинен був народитися Геракл, Зевс перед богами-олімпійцями став похвалитися тим, що малюк з його нащадків, який у цей день з'явиться на світ, буде володарем Мікен. Однак хитра Гера вдала, що не вірить у похвалення чоловіка і при свідках попросила Зевса поклястися незламною клятвою богів, що саме так і буде. А Зевс, не помітивши підступу, таку клятву дав. Тоді Гера затримала пологи Алкмени і прискорила народження Еврисф́ея, сина цариці Мікен, який дійсно доводився Зевсові нащадком — правда, правнуком, а не сином, як Геракл. Аж тоді Зевс збачув, як його ошукано, та було вже пізно — клятву не можна було порушувати. Так володарем Мікен став хирлявий і боягузливий Еврисфей, а Геракл ще й повинен був йому служити. Та Гері й цього було мало — вона задумала вбити хлопчика ще маленьким, пославши до нього в колыску двох величезних отруйних змій. Проте немовля мало таку надзвичайну силу, що своїми маленькими рученятами вмиє задушило гадів. Так Геракл ще дитиною став змієборцем.

Із Гераклом пов'язаний цікавий еллінський міф про виникнення сузір'я, яке ми називаємо Чумацьким (або Молочним) Шляхом. Зевс, ще до народження Геракла, мріяв зробити сина безсмертним. Однак для цього той мав не лише бути сином бога, а й хоча б раз напитися молока богині. Тому хтось з олімпійців хитро підсунув немовля в ліжко до Гери вночі, коли та спала, щоб воно, не розбудивши богиню, напилосся її молока. Але малий пустун почав смоктати з такою силою, що Гера спросоння різко відштовхнула його від себе, а її молоко забризкало небосхил. Так і виникла наша Галактика — Молочний Шлях, яку росіяни називають «Млечным Путем», а англійці — «*Milky Way*». Та й саме слово «галактика» походить від грецького «*galaktikos*» — «молочний».

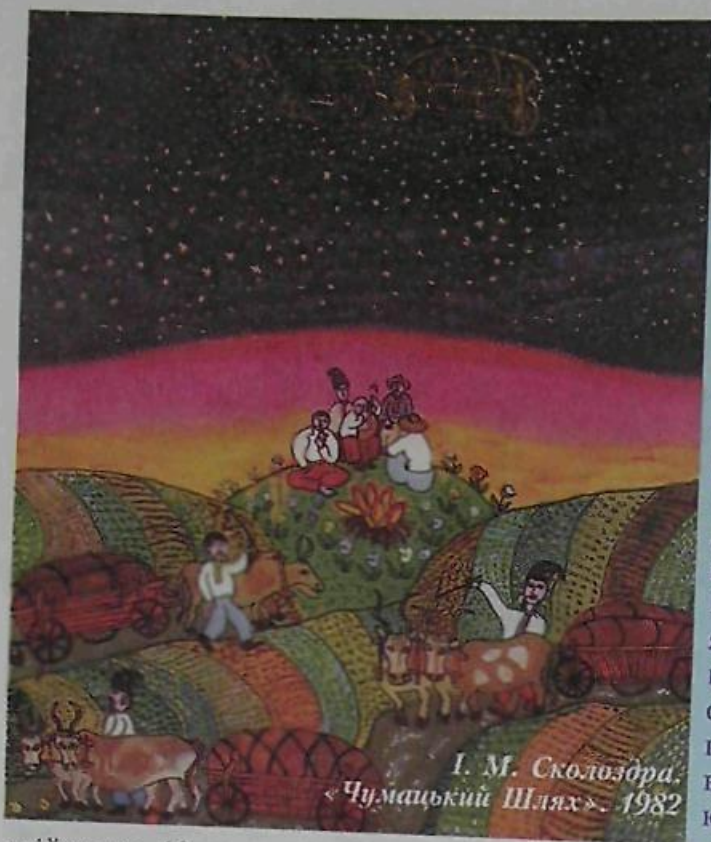
Виховував Геракла мудрий кентавр² Хірон. Він та інші вчителі навчали хлопця володіти луком і лірою, прийомами кулачного бою й красномовства. Дуже скоро хлопець перевершив усіх своїх учителів, але дуже поважав їх і був вдячним за науку.

За пророцтвом, Геракл повинен був служити малосильному й лякливому мікенському цареві Еврисфею впродовж 12 років, та ще й протягом цієї служби

¹ Геро́й — у давніх греків нащадок богів і людей.

² Кента́вр — міфічна істота, нижня частина тіла в якій кінська, а верхня — людська.

Чумацький Шлях



І. М. Сколоздрі.
«Чумацький Шлях». 1982

У міфах різних народів світу дуже цікаво пояснено походження нашої Галактики, яка на нічному ясному небі нагадує білу дорогу чи стежку. Українці називають її Чумацьким Шляхом, бо в уяві наших пращурів вона асоціювалася із сіллю, розсипаною чумаками на дорозі. А шумерам вона здавалася величезною мотузкою, якою Землю прив'язано до Неба. Американські ж індіанці той самий Чумацький Шлях називали Стежкою Душ, якою душі померлих піднімаються на небо. Оскільки ця стежка довга, то під час перепочинку вночі вони палять вогнища, які нам із землі здаються зорями.

здійснити 10 подвигів. І він таки здійснив їх. Але через те, що два подвиги Еврисфей Гераклові не зарахував, їхня кількість зросла до 12. Так і виникли знамениті міфи про 12 подвигів Геракла.

Подвиги Геракла

Перший подвиг — Геракл подолав страшного немейського лева. Цей хижак мешкав у горах коло Немей, наводячи жах на всю округу, бо вбивав тварин і людей. Ніхто не знав, де він ховається, бо всі, хто з ним зустрівся, гинули. Немейський лев мав таку міцну шкуру, що не боявся ані каменів, ані стріл, ані будь-якої іншої зброї. Тому Гераклові довелося душити його голіруч. Коли герой приніс тушу лева до Мікен, Еврисфей так перелякався, що заборонив йому заходити до міста і звелів показувати здобич здалеку, з-під міських мурів. А Геракл зробив собі із шкури лева плаща, який захищав його краще за будь-який панцир.

Другий подвиг — перемога над лернейською гідрою. Це була чорна блискуча почвара із зміїним тулубом і дев'ятьма головами, вісім із яких були смертними, а одна — безсмертною. Гідра чатувала в очеретах біля болота на людей і худобу, спустошуючи околиці Лерни. Знайти її було непросто. Геракл зі своїм небожем Іолаєм довго ходив болотом, аж поки її вгледів. Вона кинулася на людей — і бій закипів. На допомогу гідри виповз велетенський рак Каркін і вчепився Гераклові в ногу. Але герой миттю розтоптав його й закинув аж на небо (так виникло сузір'я Рака). Гідра намагалася вкусити Геракла, але його врятувала шкура немейського лева. Замість відірваної палицею Геракла голови в гідри одразу ж виростили дві нові. Тоді він попрохав Іолая, щоб той припалював свіжі рани палаючим смолоскипом. А на припеченому місці голови вже не виростили. Нарешті залишилася лише одна — безсмертна — голова, і Геракл її стяг. Вона покотилася в болото. З тулуба гідри стікала отруйна кров і жовч, у які Геракл умочив свої стрі-

ли, від чого вони стали смертоносними. Безсмертну голову гідри, яка все це скажено сичала й роззявляла пащу, Геракл закопав глибоко в землю, ще й придавив важким каменем. Це був великий подвиг, але злостивий Еврисфей відмовився зарахувати його до числа десяти необхідних, бо Гераклові допомагав Іолай.

Третій подвиг — Геракл упіймав керинейську лань із золотими рогами й мідними копитцями, яка належала богині Артеміді. Він гнався за нею цілий рік і дійшов аж до північної країни гіпербореїв. Однак впіймав прудку тварину лише тоді, коли поранив її. Артеміда розгнівалася на Геракла і за допомогою Аполлона хотіла відібрати в нього лань. Але герой пояснив, що це примха Еврисфея, і безперешкодно приніс керинейську лань до Мікен. Коли Еврисфей побачив лань, Геракл із задоволенням випустив її на волю.

Четвертий подвиг — полювання на величезного вепра, який оселився на горі Ериманф, вищищуючи посіви та поїдаючи людей і худобу. Еврисфей послав проти вепра Геракла. Усі інші боялися почвари, і цар Мікен сподівався, що вона вб'є героя. Але той загнав ериманфського вепра в глибокий сніг і, зв'язавши, відніс Еврисфееві.

П'ятий подвиг — очищення Авгієвих стаєнь. Еврисфей розгубився, бо, що б він не загадав — Геракл усе виконував. І тут йому на допомогу прийшла злопам'ятна Гера, яка підказала діянню не лише нездійсненне, а й принизливе навіть для звичайної людини... Цар Еліди Авгій дуже любив коней і мав їх незліченну кількість. Але його стаїні були такі брудні, що розчистити їх було неможливо. Звідси походить крилатий вислів «авгієві стаїні». Так кажуть про щось надзвичайно занедбане, що годі впорядкувати. А хитрий Авгій ще й поставив умову, аби стаїні були вичищені впродовж одного дня! Геракл попередньо домовився з ним, що в разі виконання цих умов забере десяту частину його табунів, і пішов працювати. Слуги доповіли цареві про дивну поведінку чужинця, який навіть не підійшов до стаєнь, а копирсався собі в землі неподалік від них. Проте Геракл уже все продумав. Він вирив канали від бурхливих річок Алфея і Пеней аж до огорожі занедбаних стаєнь. Та Авгій про це не здогадувався, і, коли з'явилися перші промені вечірнього сонця, став смакувати перемогу над Гераклом і потирати руки від задоволення. Саме тоді герой закінчив риття каналів і розламав стіну, що оточувала стаїні, спрямувавши туди воду двох рік. Бурхливий потік вимив усе ще до заходу сонця, і перед розгубленим Авгієм стаїні засяяли чистотою. Геракл вкотре переміг, продемонструвавши цього разу не лише фізичну силу, а й неабиякий розум. Проте Авгій, дізнавшись, що Геракл діяв за завданням Еврисфея, не дав йому жодного коня. А Еврисфей не зарахував цей подвиг Гераклові, бо той працював не безкорисливо, а за винагороду.

Шостий подвиг — перемога над стімфальськими птахами, які вбивали людей та тварин. Неподалік міста Стімфала, у густому лісі оселилися дивовижні птахи: величезні, з мідними дзьобами, пазурами та крилами, вони сипали перами, мов стрілами. Усі звірі, навіть хижакі, повтікали зі Стімфальського лісу. Дійшовши до нього, Геракл сів перепочити, аж раптом щось здрижчало і впалося в землю поруч із ним. Це було мідне перо стімфальського птаха. Герой сховався під непробивну левову шкуру, з-під якої невпинно стріляв у птахів, але їх не меншало. Раптом з'явилася Афїна, його опікунка з дитячих років. Вона дала герою мідні тріскачки¹, зроблені самим Гефестом.

¹ *Тріскачка* — знаряддя, за допомогою якого утворюється тріск, стукіт.

І Геракл почав крутити ними, чим налякав птахів і перестріляв їх, поки ті були в повітрі.

Сьомий подвиг — приборкання страшного критського бика. На острові Криті жив цар Мінос. Він поклявся принести в жертву богам бика, який ніколи не знав ярма, якщо боги пошлють йому таку тварину. І Посейдон зробив Міносові подарунок: море завирувало, і з хвиль до берега приплив дивовижний білий бик. Посейдонів бик так сподобався царю, що він залишив його собі, а замість нього приніс у жертву іншого бика. Але зранку божественний бик вирвався зі стайні й почав нищити все навколо себе. Над Критом нависла небезпека. За наказом Еврисфея, Геракл прибув туди, довго бився з биком і таки приборкав його. Потім пригнав тварину до берега моря та й поплив на її спині додому. Згодом притяг бика до Еврисфея. Той, як завжди, злякався, і Геракл відпустив тварину.

Восьмий подвиг — приборкання жаклих кобилиць фракійського царя Діомеда, таких лютих, що їх тримали прикутими залізними ланцюгами до мідних стійл і годували лише людським м'ясом. Діомед наказав віддавати коням усіх чужинців. Припливши до Фракії, Геракл із гуртом сміливців побіг до стайні. Розковувати скажених кобилиць було небезпечно, тому вели їх до корабля по-малу. За цей час цар зібрав військо, яке кинулося на чужинців. Зав'язався бій, коні вирвалися і розірвали Діомеда. Те, що він робив із невинними людьми, спіткало і його самого. А Геракл та його товариші перемогли і привезли кобилиць Еврисфею. Той спочатку був у захваті від краси коней, подібних яким ніколи й не бачив, але як тільки вони блиснули на нього очима, злякався і наказав відігнати їх у гори як подарунок своїй покровительці Гері.

Дев'ятий подвиг — здобуття пояса цариці амазонок Іпполіти. На далекому березі моря жили амазонки — войовничі жінки, що вели свій рід від бога війни Ареса. Найкращою з-поміж них була Іпполіта, якій Арес подарував пояс — ознаку царської влади. Еврисфеева донька Адмета захотіла отримати цей пояс, і Еврисфей послав Геракла добути його. Прибувши до країни амазонок, він не захотів воювати із жінками. Герой домовився з Іпполітою, враженою його красою й міццю, про те, що та добровільно віддасть йому пояс. Але Гера, ненавидячи Геракла, вирішила, як завжди, все зіпсувати. Вона прибрала вигляду амазонки і підбурила жінок проти Геракла, обдуривши, що той, мовляв, хоче викрасти царицю. Амазонки кинулися в бій, але Геракл їх переміг. Тоді Іпполіта сама віддала Гераклові пояс, і він відвіз його до Мікен Еврисфееві.

Десятий подвиг — здобуття череди корів Геріона з острова Ерифії, що знаходився далеко на заході. Досягнувши протоки, яка розділяла Європу й Африку, Геракл розсунув там велетенські скелі (так звані «Гераклові стовпи»), створивши відому нині Гібралтарську протоку. Знемагаючи від нещадної спеки, Геракл пригрозив луком самому титану Геліосу (Сонцю). За таку сміливість той дав Гераклові свій келих, що слугував йому човном, на якому він щонаочі перетинав океан, аби щоранку знову з'явитися людям (міф про чергування дня і ночі). Геракл швидко досяг Ерифії, що знаходилася серед океану. На цьому дикому острові паслися червоні корови, яких стерегли здоровенні пастух і двоголовий пес. Велетень Геріон мав три голови і три тулуби, що зрослися. А його шість рук і шість ніг були невтомними в бою. Ледь Геракл причалив до Ерифії, як на нього накинувся двоголовий пес. Палицею герой збив одразу дві голови. Але до нього вже підбігав велетень-пастух. Просвістила отруйна

Гераклова стріла — і той упав мертвий. Аж тут Геріон наскочив на Геракла так раптово, що той мав лише мить, аби натягнути лука. Однак стріла була пущена так влучно, що велетень одразу впав. Загнавши корів Геріона у Геліосів човен, Геракл швидко переправив їх через океан. Із вдячністю повернувши Геліосу його келих, Геракл погнав череду Геріона суходолом, долаючи різноманітні перешкоди. В Італії розбійник Как украв у Геракла кілька корів і загнав до потаємної печери. Герой довго шукав пропажу, але не міг знайти і, зневірений, пішов було геть. Та раптом одна з корів у печері замукала. Геракл усе зрозумів, покарав крадія і забрав корів. У Флоренції, на площі Сіньорії, і сьогодні можна побачити скульптурну групу, де могутній Геракл тримає за волосся розбійника, що стоїть навколішках.



*Битва Геракла з Геріоном.
Малюнок на амфорі. VI ст. до н. е.*

Побував Геракл і в Причорномор'ї, на безлюдних тоді землях, які нині є територією України. Втомлений, герой заснув, а в цей час коні втекли з його колісниці. Шукаючи їх, він зустрів міфічну істоту: верхня частина тіла в неї була жіноча, а нижня — зміїна. Діва-змія пообіцяла віддати йому коней, якщо він поживе в неї. Народивши трьох синів, вона відпустила Геракла додому. А він залишив їй свій лук і сказав, що володарем тих земель стане той із трьох синів, який зуміє натягти тятіву. Хлопці вирости і стали сильними юнаками, але з цим завданням впорався лише один із них, якого звали Скіфом. І, начебто, від нього й походять скіфи, що жили в Причорномор'ї (Скіфії) за часів античності. Цей міф, описаний «батьком історії» Геродотом у V ст. до н. е., вважається першою у світі писемною згадкою про землі, на яких розташована Україна.

Під час подальшої *Гераклової мандрівки злостива Гера не раз насилала на череду корів Геріона різноманітних чудовиськ, але проти Геракла всі були безсилі. А коли він пригнав череду в Мікени, невдоволений Еврисфей приніс корів Геріона в жертву Гері.*

Одинадцятий подвиг — похід по яблука Гесперід. Розгублений Еврисфей не знав, що б таке загадати цього разу. Адже Гераклові залишалось здійснити лише два подвиги. І знову втрутилася підступна Гера. Колись на весіллі Гери й Зевса мати-Земля Гея подарувала нареченій яблуню із золотими яблуками вічної молодості. Те дерево росло десь на краю землі, в саду прекрасних Гесперид. А стеріг його страшний дракон, який не спав ані вдень ані вночі. Навіть самі Гесперида не наважувалися підійти до нього. Загадавши Гераклові принести три яблука із саду Гесперид, Еврисфей і сам не знав, де знаходиться той сад. Тим більше не знав цього Геракл. Дорогу він вивідав у всезнаючого морського бога Нерėja, який не хотів показувати Гераклові шлях. Але герой заскочив Нерėja зненацька, зв'язавши його під час сну, і хоч як Нерей змінював свій вигляд і пручався, не відпустив старого, допоки той не розказав про шлях до Гесперид. А шлях був дуже непростим. Спочатку Геракл ішов через Лівію, де на нього чекав двобій із велетнем Антеем, який був непереможним, допоки торкався

матері-Землі. Тож Геракл відірвав Антея від землі й задушив у повітрі. Втомившись від боротьби, Геракл заснув, аж раптом на нього напали пігмеї, маленькі люди. Прокинувшись, він позбирав їх усіх до лівової шкіри. Після цього прийшов на Кавказ, де мучився нескорений титан Прометей.

За стогоном і вигуками Геракл знайшов місце покарання титана і вбив орла стрілою, змоченою в отруйній жовчі лернейської гідри. Потім розбив кайдани і звільнив Прометея. Тепло попросившись із ним, Геракл попрямував далі. Він перейшов через Рифейські гори (Урал) і потрапив до країни гіпербореїв. Там стояв титан Атлант, батько тих самих Гесперид, які стерегли яблука, потрібні Гераклові. Як ви вже знаєте, за участь у титаномахії Атлант був покараний: мусив тримати на плечах величезний важкий небосхил. Від неймовірного напруження його ступні вгрузли в матір-Землю. За порадою мудрого Прометея, Геракл запропонував Атлантові трохи потримати замість нього небо, а тим часом той перепочине і принесе яблука Гесперид. Атлант приніс яблука, але сказав Гераклові, що віддасть їх Еврисфееві сам, а Геракл нехай потримає небо замість нього. Звичайно, такого напруження герой довго б не витримував, адже він не мав сили титана. І Геракл схитрував: він неначе погодився із пропозицією Атланта, але попросив того трохи потримати небо на плечах, поки Геракл підмостить собі на голову подушку, а то, мовляв, тверде небо віддавило йому плечі й голову. Простакуватий титан погодився і знову взяв небосхил на свої плечі. А Геракл схопив три яблука Гесперид і помчав до Еврисфея. Той отримав яблука, але так розлютився черговою перемогою Геракла, що кинув їх героєві. Згодом Афіна повернула яблука Гесперидам.

І останнім, дванадцятим, подвигом Геракла була небезпечна мандрівка до Аїду за страшним сторожем підземного царства — триголовим псом Кербером. Знову Еврисфей послав Геракла на вірну смерть, адже з Аїду не повертався ніхто. Бог Аїд дозволив йому забрати потвору, але за однієї умови — не використовувати зброї, подолати його голіруч. А це було неможливо, адже Кербер був триголовою потворою, мав тулуб, усіяний зміїними головами, та ще й драконячий хвіст. Проте Геракл ледь не задушив Кербера, потім узяв його на повід і відвів до Еврисфея. Той і так був боягузливим, побачивши ж цю потвору, взагалі онімів і лише замахав до Геракла руками: мовляв, негайно відведи це страхіття назад до Аїду, я тобі зараховую всі подвиги і відтепер ти можеш бути вільним. Геракл відпустив Кербера, і той одним стрибком повернувся до Аїду. Так закінчилася служба Геракла в Еврисфея.

Геракл і гігантомахія

Спочатку олімпійці недолюбували людей, аж раптом зацікавилися ними. У надрах Геї визрівало ще одне покоління богів — гіганти. Щоправда, на відміну від титанів, вони були смертними, однак мали страшенну силу і їхня боротьба з олімпійцями — **гігантомахія** — була неминучою. Навіть зовні вони були жахливі: велетенські (і тепер слово «гігант» означає велетень), волохаті, з густими бородами, замість ніг — зміїні хвости. Звичайно, майбутня боротьба з гігантами дуже турбувала олімпійців, які добре пам'ятали титаномахію. І ось стало відомо, що долю війни олімпійців із гігантами вирішать не боги, а смертні люди, якщо прийдуть на допомогу олімпійцям.

І дійсно, під час гігантомахії Геракл забезпечив олімпійцям перемогу. Удари богів лише приголомшували, оглушали гігантів, і тільки стріли Геракла вирішили результат битви на користь олімпійців.

Ще багато подвигів здійснив Геракл, а потім на землю з неба опустилася хмара, окутала героя, і він зник. Це Зевс, виконуючи свою давню волю, забрав сина на Олімп і зробив богом, подарувавши безсмертя. І навіть мстива Гера примирилася з ним. Вона віддала за Геракла їхню із Зевсом доньку — богиню юності Гѣбу. Таке щасливе закінчення мають міфи про Геракла.

У чому ж **причини надзвичайної популярності образу Геракла**? Передовсім, він сміливо боровся проти страшних почвар, допомагаючи людям звільнитися від них. Крім того, співчував і допомагав тим, хто цього потребував. Зокрема, це можна побачити в міфі про звільнення Прометея. Доля спочатку не балувала Геракла: *ненависть могутньої Гери, служба в нікчемного Еврисфея*, — через усі ці випробування герой пройшов із честю. А люди здатні до співчуття і цінують не лише сміливість, силу й мужність, а й стійкість у життєвих випробуваннях. Усе це і забезпечило Гераклові роль улюбленця як давніх греків, так і інших народів світу.

Запитання та завдання



1. Які міфічні уявлення прадавніх людей запам'яталися особисто вам? Чому?



2. Наведіть приклади наявності в міфах фантастичних елементів.
3. Які варіанти міфічного тлумачення походження Чумацького Шляху ви знаєте? Який з них подобається більше особисто вам? Чому?
4. Під час якого з подвигів Геракл звільнив Прометея?
5. Де ви чули ім'я Геракл (Геркулес)?
6. Перекажіть міфи про Геракла і поясніть, чому він став улюбленцем давніх греків.
7. Яким було справжнє ім'я Геракла? Що означає слово «геракл»?
8. Які назви небесних тіл елліни пов'язували з діяннями Геракла?
9. Чому Зевс не зробив володарем Мікен свого сина Геракла?
10. Назвіть 12 подвигів Геракла. Які з них і чому не зарахував Еврисфей?
11. Чи бував Геракл на землях, де знаходиться Україна? Який славетний еллінський історик написав про це?
12. Чому Геракл став улюбленцем еллінів? А як ставитеся до Геракла особисто ви? Чому?
13. Яка географічна назва на межі Європи й Африки пов'язана з Гераклом?



14. Порівняйте відомості про міфологію (зокрема давньогрецьку), які ви отримали на уроках історії, української та зарубіжної літератур.
15. Наведіть конкретні приклади втілення в міфах шкали життєвих цінностей (захист слабких і знедолених, ставлення до матеріальних благ тощо) людини — народу — людства.
16. Чому міфологія є невичерпним джерелом образів, сюжетів, тем, художніх засобів для письменників? Назвіть конкретні приклади використання письменниками міфічних образів.
17. Чи згодні ви з незарахуванням Еврисфеєм двох подвигів Геракла? Чому?
18. Чому найулюбленішим героєм греків був Геракл, а найбільше літературних творів присвячено Прометею.



19. Напишіть твір «Мій улюблений міфологічний герой».

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ «МІФ І ЛІТЕРАТУРА»

Хоча слово «міф» означає буквально «розповідь, оповідка», поняття «міф» не можна зводити виключно до словесності, літератури. Сучасна наука тлумачить міфи як певні вигадані, фантастичні уявлення давніх людей про світ (Всесвіт), як світобачення, світогляд. Звичайно, прадавня людина про ці уявлення частіше за все чула або розповідала. Але існували й інші, не менш важливі, шляхи обміну «міфічною інформацією». Так, міфи вирізалися на камені, втілювалися в ритуальному танці, магічному обряді, орнаменті на посуді й одязі, ритуальній їжі й навіть у містобудуванні. Тому міфи належать не лише літературі, а й усій культурі, людській цивілізації.

У багатьох народів є міфи про виникнення світу, які, за усієї самотності, містять багато схожих елементів. Так, жителі Дворіччя, давні індійці, єгиптяни, китайці, елліни та інші вважали, що до виникнення світу одвічно панував хаос, тобто безлад. Потім хаос змінився космосом, тобто впорядкованістю.

Багато народів (у тому числі слов'яни) уявляли, що спочатку існував Світовий Океан води, з якого з'явилися Сонце й суходіл. Безліч міфів пов'язано з образом Світового Яйця, де зароджувалося життя. Зокрема, з нього з'явилися Земля і Небо (давньоіндійські, китайські, карело-фінські та інші міфи). Найпоширеніші міфічні «моделі світу» — Світове Дерево і Світова Гора.

Казка буває схожою на міфічну оповідку. Водночас міф і казка мають суттєві відмінності. Передовсім, ставлення до них було різним. У міф беззастережно вірили, казку ж вважали вигадкою. Міф пояснював виникнення і закони життя світу, а казка переважно розважала і виховувала. Казка була загальновідомою, а міф знало лише вузьке коло «втаємничених». Якщо в міф переставали вірити, він міг перетворитися на казку.

Прадавні люди шукали закономірності природних явищ і циклів, від яких залежало їхнє виживання. Так виникали міфи про богів родючості, які зникають і з'являються (еллінських Деметру і Персефону, єгипетського Осіріса та ін.). Мрії ж про безпечніше життя виливалися в міфи про героя, захисника від ворогів, якими могли уявлятися як живі істоти, так і персоніфіковані явища природи: посухи, тайфуни, землетруси, вулкани. Особливо часто в міфах втіленням зла виступали змії-дракони, яких долали герої-змієборці.

Схожі елементи в міфах різних народів світу виникали або внаслідок запозичення елементів міфології одного народу іншим, або не взаємопов'язано, паралельно, насамперед унаслідок схожості умов їхнього життя, інтересів, життєвих прагнень та ідеалів.

Одним із найшляхетніших міфічних персонажів є Прометей. Він дав людям іскру божественного вогню — світло розуму, цивілізації. За це його жорстоко покарали боги, але він не скорився, «карався, мучився, але не каювся». Прометей вічно житиме у вдячній пам'яті людства.

Найулюбленишим героєм еллінів був Геракл. Він гідно витримав усі важкі випробування, що випали на його долю. Геракл захищав слабких і допомагав ображеним, сміливо боровся із страшними могутніми ворогами і завжди перемігав. Бував герой і на нинішніх українських землях, про що писав «батько історії» еллін Геродот.

Міфологія є невичерпним джерелом образів і сюжетів для художньої літератури та інших видів мистецтва.

Розділ II
**БАЙКА
У СВІТОВІЙ
ЛІТЕРАТУРІ**

Езоп
Жан де Лафонтен
Іван Крилов



ΕΣΟΠ



Жан де Лафонтен



Іван Крилов



БАЙКА У СВІТОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

*Єдина в байки є мета й призначення —
Погані смертних виправляти звичаї
І закликати люд до справедливості...*

Федр, давньоримський байкар

Народження байки сягає глибини тисячоліть. Вона виникла в ті міфічні часи, коли, за образним висловом Івана Франка, звірі ще вмiли розмовляти. Зібравшись десь у затишку, люди любили слухати й розповідати історії про добрих або злих, розумних або дурних, хитрих або простакуватих тварин. Ці оповідки могли бути довгими або коротенькими. Усе залежало від мети й нахнення оповідача, а також настрою слухачів. Коли не треба було поспішати і всі були в доброму гуморі, то розповіді тривали годинами. Якщо ж виникала потреба у швидкій дотепній відповіді або повчанні, то оповідка ставала дуже короткою, відточеною.

Свідченням прадавнього походження «тваринних історій» є малюнки первісних людей, де зображені звірі. Про це ж свідчать знахідки археологів під час розкопок давнього Вавилону, де на знайдених цеглинках відтворені сцени з добре відомих міфів і казок про тварин.

Певний час майбутні казка про тварин і байка були неподільними. Проте, попри спільне коріння, їхні шляхи згодом розійшлися. Головне завдання байки — виправляти вади людей, повчати їх:

*Для того байка штрика під ребро,
Щоб виправлять людські заблуди
І похвалять красу й добро.*

Але на світі вже давно ведеться, що люди полюбляють повчати інших, та не люблять, коли повчають їх самих. Особливо небезпечно було «штрикати під ребро» тих, хто мав необмежену владу: царів, королів, шахів, султанів тощо. За неприємну науку можна було поплатитися не лише волею, а й життям. І тут на допомогу прийшли оповідки про тварин. Небезпечно критикувати свого владаря? Зате можна висміяти «володаря звірів» — лева. До того ж володарям людей на такі тваринні історії ображатися було соромно. Адже це усім би довело, що в «звіриному» образі вони впізнали себе. Так інакомовлення, алегоричність, успадкована від казки про тварин, ставала провідною ознакою байки.

Легендарним засновником жанру байки вважають раба Езопа, який начебто жив у VI ст. до н. е. в Давній Греції. Його називають «батьком байки». Раби були найнижчим суспільним станом. То кому, як не їм, найпотрібніше було вміння «повчати не драгуючи»? В усякому разі, давньоримський байкар Федр вважав, що байка виникла саме поміж рабів:

*Раби, що не могли ніяк наважитись
Відверто говорити те, що думають,
Приховували власні почуття в байках,
Висміюючи в них своїх гнобителів.*

Езопу приписують авторство багатьох мандрівних сюжетів байок. У його творах часто присутня **мораль** — стислий повчальний висновок-урок, що за-

звичай знаходиться в кінці, рідше — на початку байки. Нерідко мораль байок перетворювалася на афоризми, збагачуючи тим самим національні мови.

Авторитет Езопа був таким високим, що протягом тисячоліть іншим авторам частенько доводилося просто переповідати його історії. Форма, знайдена ним, — коротка алегорична повчальна оповідка з мораллю, — виявилася настільки плідною, що серед героїв байок дуже скоро опинилися не лише звірі або люди, а й різні предмети — папір і чорнило, плуг і мотика, та й взагалі все, що оточувало автора.

Езопові байки пережили віки, бо люди пам'ятали їх. Письменники ж продовжували справу «батька байки», а іноді й сперечалися з ним. Навіть через тисячоліття. Так, в Езопа є знаменитий сюжет про працюючих Мурашок, які виховували Цикаду. Вона проспівала все літо й не заготувала собі харчів на зиму. З цієї байки в усі часи робився приблизно такий повчальний висновок: «Хто не працює — той голодує». І так було, доки відомий італійський письменник Джанні Родарі вже в ХХ ст. написав:

*Прошу пробачення, байко антична.
Мурашка скупа не така й симпатична.
Ось Коник співучий — до серця мені:
Не продає, а дарує пісні.*

Це зовсім інше тлумачення сюжету Езопа. Однак той, хто не читав його байку про Мурашок і Цикаду, нічого не зрозуміє у творах Родарі. Так розпізнають культурних і некультурних людей. Бо глибоке знання художньої літератури, зокрема байок Езопа, — одна з ознак освіченості людини.

Мінялися погляди й на будову байки. Так, Лафонтен відмовився від моралі. Він зображував сцену, а далі кожен міг робити власні висновки. Французький байкар брав лише Езопів сюжет і змальовував під виглядом звіриного царства людське суспільство. Звірі в його творах не надто привабливі. Але гнівного засудження їхніх вад немає, він лише намагається показати несправедливі суспільні закони. А чи скоритися цим законам, чи повстати проти них, — залежало від читача. До Езопових сюжетів Лафонтен додавав і власні. Згодом їх використав і Крилов.

Популярність Івана Крилова в Росії була такою, що йому, чи не єдиному з байкарів, встановили пам'ятник. Здавалося, після Езопа й Лафонтена віднайти щось нове в жанрі байки неможливо. Проте Крилов зумів наповнити відомі сюжети іноді поблажливим, а часом і нищівним сміхом. Досить згадати, як мавпа чіпляла окуляри то на хвоста, то на лапи. Або як струнний квартет у складі ведмедя, мавпи, цапа і вісліюка спробував «полонити своїм мистецтвом світ». Бо ці «талановиті музиканти» вважали, що звучання мелодії залежить лише від того, як вони розсядуться...

Байка належить до найстаріших літературних жанрів, її здавна вивчали в закладах освіти. В Україні байку ґрунтовно опрацьовували ще в Острозькій академії (XVI ст.), а братчики Києво-Могилянської колегії (XVII ст.) вчилися використовувати її у виступах. У байках утілював своє вчення видатний філософ Григорій Сковорода. Та й українські письменники ХХ ст. Павло Глазовий і Фелікс Кривін з її допомогою викорінювали недоліки своїх сучасників.

Тож доки існуватиме людство, доти не зникне потреба у виправленні вад і уславленні чеснот людини. А, значить, житиме й байка...

ЕЗОП

(VI ст. до н. е.)

Постать Езопа є легендарною. Достеменно про нього нічого не відомо. Кажуть, він жив у VI ст. до н. е. у Давній Греції. Нїбито був рабом, та ще й бридким: череванем, горбанем, лисим, кульгавим... Той, хто чув про Езопа, але не читав його байок, під час першого знайомства з ними дивується: «Як, оце й усе?! Оце і є твори того самого знаменитого Езопа?..» Бо його байки коротенькі, деякі буквально по два-три рядки та ще й написані не віршами (як, скажімо, у француза Лафонтена, росіянина Крилова чи українця Глібова), а прозою, надзвичайно просто.

Однак сила Езопа не у вишуканості вислову, а в надзвичайно тонкій життєвій спостережливості, розмаїтті сюжетів і тем. Вони, як родючі зерна, дали пишний ужинок у прийдешній літературі. Так, нині неможливо знайти культурну людину, яка б не знала оповідок про вовка і ягня або лисицю і ворону із сиром; про селянина, який пригрів за пазухою замерзлу змію, а та, ледве прийшовши до тями, вкусила його, або стару лисицю, яка, не маючи сили дострибнути до грона винограду, сказала, що він зелений.

ВОВК І ЯГНЯ



Вовк побачив, що Ягня п'є воду з річки, і хотів знайти якийсь слушний привід, щоб його з'їсти. Отже, хоча він стояв і вище по течії, але почав обвинувачувати Ягня, що воно каламутить йому воду й не дає пити. Ягня відповіло, що воно п'є, торкаючись води тільки краєчками губ, і що, зрештою, воно, стоячи внизу, не може йому каламутити воду. Тоді Вовк зауважив: «Минулого року ти зневажило мого батька». — «Мене тоді ще й на світі не було», — відповіло Ягня. Але Вовк сказав йому: «Хоч як би ти виправдовувалось, я все одно тебе з'їм».

Байка доводить, що навіть справедливий захист не має сили для тих, хто заповзвся чинити кривду.

КРУК І ЛИСИЦЯ

Крук украв шматок м'яса і сів на якесь дерево. Побачила це Лисиця й захотіла відібрати м'ясо. Вона стояла перед Круком і почала вихвалити його велич і красу, кажучи, що йому найбільше з усіх годилося б царювати над птахами, і це сталося б напевно, коли б він мав голос. Крук хотів похвалитися, що в нього є голос, закричав і випустив м'ясо. Лисиця підбігла, вхопила м'ясо і сказала: «О Круче, коли б ти мав також розум, тобі більше не бракувало б нічого, щоб стати царем».

Ця байка стосується нерозумної людини.

МУРАШКИ І ЦИКАДА

Мурашки взимку сушили на сонці вогке збіжжя, коли до них підійшла голонда Цикада й попросила, щоб їй дали їсти. Тоді вони спитали її, чому вона не заготувала собі харчів улітку, а вона їм: «Мені все було ніколи, я співала». На це Мурашки, сміючись, відповіли: «Якщо ти співала влітку, то потанцюй узимку».

Не слід зневажати нічого, щоб згодом не довелося шкодувати.

ХЛІБОРОВОВІ ДІТИ

Хліборобові діти між собою не мирилися. Він їх часто вмовляв, але слова не допомагали. Тоді Хлібороб вирішив вплинути на них ділом і сказав їм принести в'язку різок. Коли вони виконали те, що він їм загадав, батько дав їм в'язку і наказав зламати її. Але діти, хоч як силкувалися, не змогли цього зробити. Тоді батько розв'язав в'язку і дав кожному по різці. Коли вони легко переламали їх, батько промовив: «Отак і ви, діти, якщо будете дружні, вас не подолають вороги, коли ж житимете в незгоді, вас легко переможуть».

Байка доводить, що коли згода між людьми – їх важко перемогти, коли незгода – легко.

ХЛІБОРОБ І ЗМІЯ

Хлібороб узимку знайшов задубілу від холоду Змію і, пожалівши її, поклав за пазуху. Змія відігрілася, прийшла до пам'яті і вкусила свого благодійника. Хлібороб, умираючи, сказав: «Страждаю по заслугі, бо пожалів гадину».

Байка доводить, що негідники не змінюють своєї вдачі навіть і тоді, коли їм роблять найбільше добро.

Запитання та завдання



1. Пригадайте твори, головними героями яких є звірі. До яких жанрів літератури вони відносяться? 2. Чому люди так полюбляють різноманітні «тваринні» історії? Які засоби виразності використовуються в оповідках про тварин? 3. Що таке *алегорія*?



4. Що називається *байкою*? Яку роль у байці відіграє мораль (повчання)? 5. Кого вважають «батьком байки»? Що ви знаєте про цю людину? 6. Яку байку називають *езоповою*? Що таке *езопова мова*? 7. Чи актуальні байки Езопа в наш час? Аргументуйте свою відповідь. 8. Алегорією чого є Цикада в байці Езопа і Коник у вірші Дж. Родарі? На чиєму ви боці в заочній «дискусії» Езопа і Родарі? Аргументуйте свою відповідь. 9. Спробуйте переказати одну з байок Езопа, перетворивши її на казку про тварин або на драматичний твір. 10. Узявши за приклад будову Езопової байки, спробуйте скласти власну. 11. Що, на вашу думку, означає вислів «пригріти змію за пазухою»? Чому Хлібороб, умираючи, звинуватив себе в тому, що з ним трапилося?

Жан де ЛАФОНТЕН (1621–1695)

Видатний французький байкар Лафонтен, який жив майже через дві з половиною тисячі років після Езопа, назвав свої перші збірки байок «Езопові байки, розказані віршами Лафонтена». Однак його байки, здавалося, були абсолютною протилежністю Езоповим: проза поступилася віршам, стислість – розгорнутим описам і навіть елементам драматизації, повчання – підкресленій відмові від моралізаторства. Тоді звідки ця дивна назва? Не віриться, що самолюбивий француз, який з дитинства вирізнявся непокірністю, через що навіть не став придворним короля Луї XIV, вирішив просто скористатися ім'ям Езопа задля «реклами» власних творів.

А пояснення просте. Передовсім, здавна авторитет Езопа поміж байкарів був настільки великим, що будь-чия байка часто називалась «Езоповою байкою». До того ж хоча сам Лафонтен, начебто, відмовився від традиційної для байки моралі, заявивши, що «байка повинна виховувати лише тим, що знайомить читача зі світом», по суті, робив те саме, що й Езоп. Так, в одній із найвідоміших своїх байок «Зачумлені звірі» француз створив широку панораму суспільства: перелякані звірі відкрито сповідаються у своїх гріхах, аби вибрати найвинуватішого і принести його в спокутну жертву богам. Лев, тигр, ведмідь та інші хижаки зізнаються в кровопродитті, насильстві, підступності, але покараним виявився віслук, що вкрав пучок трави з чужого поля. Чим не звірі з байок Езопа?

ЗАЧУМЛЕНІ ЗВІРІ

Небесна кара, що її за гріх
Великий наслано на всіх,
Чума – нещадна, люта сила,
Спроможна все живе за день
До решти винищити, впень,
Нещадно звірину косила.
Не кожен хворий помирав,
Та кожен дні лихої скрути
Хотів як-небудь перебути.
Було звіроті не до справ:
Уже не йшли на полювання
Ні хитрі лиси, ні вовки,
І велелюбні голубки
Забули вже за кохування.
Лев скликав раду і сказав:
«Напевно, кару Бог вказав
Нам за чиюсь тяжку провину.
У кого з нас найбільший гріх,
Хай жертвує собою й від загину
Рятує всіх.

Історія нас вчить: зі скрути
Не вийти без належної покути.
Покаймося ж, мов на духу, при всіх
У всіх своїх тяжких провинах.
Я маю на душі великий гріх:
Я стільки з'їв овець невинних!
Куди подітись від гріха?
Того ще мало:
Я, бувало,
З'їдав і пастуха.
Я жертвую собою, як немає
У вас гріхів. Та закликаю вас
Покаятись, як я, бо вмерти має
Найбільший грішник серед нас».
«О царю! – каже Лис. –
Сумлінняність ваша може
Всім бути за взірець.
Але хіба то гріх? Та, може,
Ви, ївши тих дурних овець,
Їм честь велику виявляли.

А щодо пастухів — який то гріх?
 Вони нам стільки дозволяли,
 Що краще б їх поїсти всіх».
 Підлесники аплодували.
 А потім тигри та вовки
 Себе картали залюбки.
 Та всіх їх так атестували,
 Що хижаки, розбійники — і ті,
 Здавалося, були святі.
 Та встав Осел: «Пригадую, давненько
 Ішов я лугом, травка зелененька,
 А я голодний — біс і спокусив:
 Я, грішний, жмутик і вкусив,
 А, щиро кажучи, не мав же права».
 «Ганьба! Ганьба!» — зарикала орава.
 А Вовк довів — учений писарчук! —
 Що цей Осел — падлюка із падлюк,
 Паршивий і коростявий — причина
 Всіх напастей і лих.
 Та мало вішати таких!
 Він їв чужу траву!

Проклята твар злочинна!

Від них завжди чекай біди.

І заревла громада: «Браво!»

Отак і в нас: є гроші — маєш право,
 Немає — то під суд іди.



Запитання та завдання

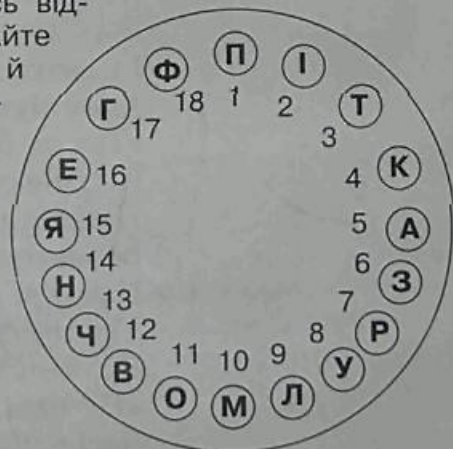


1. Яку роль у житті людини відіграє байка? Аргументуйте свою відповідь. **2.** Чому зачумлені звірі засудили саме Осла, який вчинив найменший «злочин»? **3.** Чи актуальна нині мораль байки: є гроші — маєш право, немає — то під суд іди? **4.** Чому виправдали Лева?



5. Інсценізуйте байку, намагаючись відтворити характери звірів. **6.** Розгадайте криптограми за поданими номерами й встановіть відповідність між словами-розгадками:

- а) 16, 6, 11, 1;
 б) 9, 5, 18, 11, 14, 3, 16, 14;
 в) 6, 5, 13, 8, 10, 9, 16, 14, 2
 6, 12, 2, 7, 2;
 г) 12, 11, 12, 4 2 15, 17, 14, 15.



ІВА́Н КРИЛО́В

(1769–1844)

Найвідомішим російським байкарем є Іван Крилов. Його твори, пронизані справжньою добротою, стали, за влучним висловом Миколи Гоголя, «книгою мудрості самого народу». Відомі від часів Езопа сюжети під пером «дідуса Крилова» набули нового блиску. На відміну від своїх попередників, Крилов створював не просто байки, а маленькі комедійні сценки.

Особливо довершеними його байки стали завдяки широкому використанню приказок і прислів'їв. Водночас, багато висловів самого Крилова стали крилатими. «У сильного безсилий винен був завжди»; «тож, як сідати — сварки марні, бо з вас музики незугарні»; «а віз і досі там» — ці та багато інших висловів-перлин долучив Іван Крилов до скарбниці духовних багатств російського народу й людства.

ВОВК І ЯГНЯ

У сильного безсилий винен був завжди:
Цих прикладів в Історії ми досить знаєм.
Та ми Історій не складаєм,
А в Байці можемо про це розповісти.

Напитися у спеку до струмка Ягня зайшло;
І треба ж, трапилось таке зло,
Що поблизу тих місць голодний Вовк бродив.
Ягнятко бачить він і хоче поживитись,
Та він цьому надать законних прав хотів
І каже: «Як, нахабо, смієш ти мутити
Потік цей прохолодний мій,
Напій
Піском бруднити?
За це бо, далебі,
Зірву я голову тобі!» —
«Якщо пресвітлий Вовк дозволить,
Насмілюсь вам сказати, що воду в ручаю
Від Світлості я нижче кроків на сто п'ю;
І гніватися він даремно зволить:
Адже мутить пиття ніяк не можу я». —
«Так це брехня моя?
Негіднику! Звідкіль таке нахабство в світі?
Пригадую, як ти в позаторішнім літі
Зі мною надто грубий був:
Цього я, друже мій, ще не забув!» —
«Та згляньтеся, нема мені ще й року зроду, —
Відмовило Ягня. — «То, певно, був твій брат». —
«Не маю я братів». — «То, може, кум, чи сват,
Чи інший хтось такий із вашого ж бо роду.

Самі ви, ваші пси і ваші пастухи
Мене б хотіли збути,
І шкодите мені ви всі по змозі всюди:
Та розквітаюсь я за ваші всі гріхи!» —
«Ах, чим же винен я?» — «Мовчи, гоноровисте!
Чи час тут розбирати провини всі, щеня?
Ти винне тим уже, що хочу я, бач, їсти».
Сказав — і поволік у темний ліс Ягня.

ВОРОНА ТА ЛИСИЦЯ

Вже скільки раз казали миру,
Що влєсливість гідка, та мова марна ця:
Улєсливий завжди зворушує серця.

Вороні якось Бог послав шматочок сиру.
Ворона сіла на суку
Й хотіла вже було поснідати до смаку,
Але задумалась, а в роті сир тримала.
В цей час Лисиця тут близьенько пробігала.
Враз сирний дух Лисицю зупинив:
Лисиця бачить сир, — Лисицю сир сп'янив.
Вона навшпинечках до дерева підходить,
Вертить хвостом, очей згори не зводить,
І ніжно каже, влєслива така:
«Голубко, гарна ж ти яка!
Ну й шийка в тебе, а очиці!
Як розказати, так небилиці!
А пір'ячко яке! Який дзьобок!
І, мабуть, ангельський у тебе голосок!
Благаю, заспівай! А що коли, сестрице,
При отакій красі, ти й в співі чарівниця?
Так ти б у нас була цар-птиця!»
Вороні з лєстоців звихнулася голова,
Від радощів забилося їй дихання, —
І на привітливій Лисиччині слова
Ворона каркнула щосили з здивування:
Сир випав — зникла з ним і пройда лісова.



Запитання та завдання

1. Чим схожі й чим відрізняються сюжети про Вовка та Ягня (Ворону і Лисицю) в Езопа і Крилова? 2. Яка форма викладу байки: в Езопа чи в Крилова, — вам подобається більше і чому? 3. Чи згодні ви з твердженням «У сильного безсилий винен був завжди»? Аргументуйте свою відповідь.

4. Інсценізуйте одну з байок Крилова.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ «БАЙКА У СВІТОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ»

Байка — короткий, переважно віршований, алегоричний повчально-гумористичний чи сатиричний твір. Зазвичай байка складається з оповідної частини та висновку-повчання, яке часто називають мораллю. Іноді мораль знаходиться на початку твору.

Час виникнення байки достеменно невідомий. Спочатку вона не вирізняла із сукупності оповідок і казок про тварин. Адже в байці, як і в казці, часто йдеться про вигадані події, діють вигадані істоти, «олюднюються» звірі, предмети тощо. Але, попри спільне походження та схожість, між цими літературними жанрами існують суттєві відмінності.

Головне завдання байки — виправляти вади людей, повчати їх. Так, у байках «Вовк і Ягня» та «Зачумлені звірі» засуджується свавілля й насильство, а в байці «Хліборобові діти» уславлюється злагода між людьми. Для того щоб доступно й переконливо розказати про людські закони чи передати скарби народної мудрості, письменники протягом тисячоліть шлифували форму байки. Вони активно використовували **алегорію**, двопланове художнє зображення, що ґрунтується на приховуванні реальних осіб, явищ і предметів під іншими художніми образами з відповідними асоціаціями і характерними ознаками прихованого. Так, у байці «Вовк та Ягня» є два плани художнього зображення — прямий і прихований. За першим ми ознайомлюємося з «випадком», що трапився з хижим вовком і беззахисним ягням. За другим перед нами постає алегорична картина стосунків між людьми, коли один має необмежену владу, а інший від неї потерпає.

Окрім алегоричності, байка має й інші особливості: вона невелика за розміром і часто буває жартівливою, як, наприклад, байки Івана Крилова.

Легендарним творцем, «батьком байки» вважається Езоп (VI ст. до н. е.). Саме він знайшов найпоширенішу форму цього жанру: коротка повчальна алегорична оповідка з мораллю. Езопові приписують і більшість сюжетів, які запозичували інші байкарі впродовж тисячоліть. Часто героями байок ставали не лише звірі чи люди, а й будь-який предмет або явище довкілля: чорнило й папір, мотика й плуг тощо. Спосіб «зашифрованої» передачі думки, який приписують Езопу, виявився таким плідним, що його почали використовувати для пропаганди певних ідей чи поглядів, особливо в умовах жорсткої цензури. Так з'явилося поняття «езопова мова» — замаскований спосіб викладу думок із натяками й недомовками, коли цензурі начебто не було до чого причеписитися, а інші все розуміли поміж рядків. Езоповою мовою активно користувалася й українська інтелігенція.

Римлянин Федр уперше надав байкам віршованої форми, і відтоді вони пишуться переважно віршами.

Сила байки як літературного жанру полягає в тому, що вона може водночас повчати та розважати читача. Тож без перебільшення можна сказати, що байка — один із найпопулярніших літературних жанрів.

В Україні байку здавна вивчали у закладах освіти. Зокрема в Острозькій академії з нею почали ґрунтовно ознайомлюватися ще в XVI ст. А учні Києво-Могилянської академії мали знати особливості байки і вміти посилатися на неї у промовах. Майстерно писав байки й відомий філософ Г. Сковорода.

Розділ III

ЛІТЕРАТУРА
І МОРАЛЬНЕ
ВДОСКОНАЛЕННЯ
ЛЮДИНИ

Антон Чехов

Чарлз Діккенс



Антон Чехов



Чарлз Діккенс

ЛІТЕРАТУРА

І МОРАЛЬНЕ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЛЮДИНИ

Тоді людина стане кращою, коли ви покажете їй, якою вона є насправді...

А. П. Чехов

Життя людини часто порівнюють із шляхом. А на шляху, як відомо, є безліч перехресть. Тож людина, хоче вона того чи ні, весь час опиняється перед необхідністю вибору: куди йти далі. Що може вплинути на її рішення? І що робити, коли обрано неправильний шлях? Надто ж якщо помилка сталася на найголовніших життєвих перехрестях, де довелося обирати між добром і злом, вірністю і зрадою, мужністю і боягузством, порядністю і підлістю, чистотою і брудом? І часто в цій ситуації найпершим помічником виявляється художнє слово. Воно може не лише розрадити, а й показати стежину від манівців до широкого шляху.

Ця унікальна здатність Слова, тобто художньої літератури, відома з давніх-давен. Зокрема, її активно використовують різні релігії: конфуціанство, буддизм, християнство, мусульманство та ін. Адже, за великим рахунком, головне завдання будь-якої релігії — наставляти людину «на шлях істинний» — шлях Істини. Так, із Нового Заповіту прийшли до нас багатозначні образи, пов'язані з вибором правильного життєвого шляху. Чи не найвідоміший із них — образ блудного сина, якого нелегкі життєві дороги врешті-решт повернули до батьківського дому.

Але здатність Художнього Слова впливати на людську душу активно використовувала не лише релігійна, а й світська література. Багато хто вважає, що людина впродовж усього свого життя є вічним учнем, а завдання художньої літератури — вчити людину, передаючи їй загальні закони життя і виправляючи вади. Така література отримала назву **дидактичної**, тобто повчальної. Вам уже траплялися такі твори, зокрема байка, — жанр саме дидактичний. Але навіть коли б письменник зовсім не замислювався над виховним значенням свого твору, справжній шедевр все одно сприяє очищенню людської душі.

Легендарним засновником європейської літератури вважається давній грек Гомер (VIII ст. до н. е.), автор безсмертних героїчних поем «Іліада» та «Одіссея», які ви вивчатимете в наступних класах. Це ім'я багато хто чув, про нього згадують і на уроках історії, бо з творів поета ми дізнаємося про Троянську війну і повсякденне життя давніх греків: і їхній побут, і звичаї та обряди, і судочинство і ще багато чого. Та мало хто, крім фахівців-філологів, знає, що майже сучасником Гомера був його творчий суперник, теж видатний елліський поет Гесіод. Він є автором дидактичної поеми «Роботи і дні», в якій розписав життя людини та її працю день за днем і «роботу за роботою». А поміж описами сільськогосподарських занять є повчання непутящому братові Гесіода, як стати порядною людиною. Головна думка твору — ганебної праці немає, ганебне лише неробство. До слова, в «Роботах і днях» є притча про могутнього яструба і беззахисного солов'я, напрочуд схожа на Езопів сюжет про хижого вовка і слабке ягня.

Існує красива легенда, що якимось Гомер і Гесіод засперечалися, хто ж із них кращий поет, але ніяк не могли дійти згоди. Тоді вони звернулися по допомогу до богів. Ті зійшли зі Світової Гори, величного Олімпу, і почали уважно, рядок за рядком оцінювати твори двох великих поетів. Важко було визначити пере-

можця, адже слідом за чудовим віршем негайно поставав ще кращий. Та ось Гомер і Гесіод закінчили свій спів, адже раніше вірші зазвичай виконувалися в супроводі якогось музичного інструмента, найчастіше — ліри, звідси друга назва поезії — «лірика». Замислилися боги, бо сила таланту в обох поетів була однаковою. Але після тривалих роздумів вирішили, що переміг усе-таки Гесіод. Чому? Бо, в той час, як Гомер співав про війну і смерть, він оспівував мир і працю...

Буває, що варто людині в негативному, особливо смішному герої «впізнати» себе, як це відкриття докорінно змінює її життя. У XVIII ст., яке часто називають епохою Просвітництва, або Добою розуму, в Російській імперії відбувалися докорінні зміни. Цар-реформатор Петро I намагався наблизити свою країну до Європи і зламати старожитній неспішний уклад життя панівного тоді боярства. Він сподівався, що боярська молодь, здобувши освіту, у тому числі й за кордоном, віддасть усі свої таланти, силу і знання служінню Росії. Проте багатом боярським нащадкам до снаги було інше життя, не обтяжене ані навчанням, ані обов'язками, ані турботою про майбутнє держави. Вони все мали від народження, адже їхні діди й батьки надбали неабиякі статки, і лише чекали, коли маєтки батьків перейдуть у їхнє володіння. Таких юнаків у Росії називали «недорослями», українською — «недоростками». Це вже й не діти, але ще й не дорослі, бо не володіють безпосередньо родовим майном. Уся їхня життєва філософія зводилася приблизно до таких фраз: «І географію вчити не буду, візник і так куди треба доведе» або «Не хочу вчитися — хочу оженитися». Одного з таких молодиків російський письменник Денис Фонвізін зробив героєм комедії «Недоросток» і дав йому ім'я Митрофанушка. Популярність твору була такою, що відтоді слово «недоросль» у російській мові стало синонімом слова «недоук», а ім'я головного героя — не просто ім'ям, а в'їдливою характеристикою. Якось на виставу цієї блискучої комедії потрапив недоросток Олексій Оленін, з якого й було списано Митрофанушку. Побачене настільки вразило юнака, що він обличив байдикування, почав наполегливо вчитися і згодом став одним із найосвіченіших людей свого часу.

Високохудожній твір здатний змінити життя не лише окремої людини, а й цілого суспільства. Так, на початку XIX ст. відомий англійський письменник Чарлз Діккенс опублікував роман «Пригоди Олівера Твіста». У ньому розповідалося про хлопчика-сироту, який зазнав у житті багато лиха. Дитиною Олівер потрапив до притулку, так званого парафіяльного будинку, в якому виховувалися бідні сироти. Там діти утримувалися на кошти парафій — територій, що належали певній церкві. Про умови життя сиріт у цих парафіяльних будинках Діккенс нічого не вигадав. Він просто показав їх такими, якими вони були насправді. Але опис страждань Олівера так вплинув на читачів, що примусив їх уважніше придивитися до того, як живеться в Англії справжнім, а не вигаданим сиротам. І під тиском громадської думки англійський парламент вимушений був прийняти закон, що значно поліпшував умови життя бідних дітей у таких будинках.

Перелік прикладів відчутного впливу художньої літератури на конкретне життя як окремої людини, так і цілого суспільства можна продовжувати й продовжувати.

Кажуть, «скажи, хто твій друг, і я скажу — хто ти». Цей вислів можна перефразувати: «Скажи, які книжки ти читаєш, і я скажу — яка ти людина».



Антон ЧЕХОВ

1860–1904

Краплю за краплею вичавлювати з себе раба...

А. П. Чехов

Чи є щось гірше за рабство, коли неможливо вільно розпоряджатися ані власною долею, ані власним життям? Але ж навіть рабові буває притаманна свобода внутрішня, на яку нездатна вплинути жодна зовнішня сила. Бо хіба можна в рабські кайдани закувати мрії й душу? Хоча можна, якщо на це погоджується сама людина, обираючи добровільне *внутрішнє рабство*, рабство душі, а не тіла. Значно легше позбутися зовнішніх ознак неволі, а ось подолати рабство внутрішнє — набагато важче. Саме з ганебним внутрішнім рабством, зовнішніми виявами якого є насамперед підлабузництво, запопадливість, самоприниження, чиношанування та малодушність, видатний російський письменник Антон Чехов силою свого таланту боровся впродовж усього життя.

Він народився 1860 р. у невеличкому провінційному містечку Таганрозі. Змалечку хлопчик працював у свого батька, небагатого торговця, тож часто йому доводилося робити уроки поміж діжками з дьогтем або оселедцями. Що примушувало цього міцного, повного життєвих сил та енергії хлопця годинами просиджувати в батьківській крамниці? Страх покарання? Проте його брати знаходили безліч причин, аби відкараскатися від нескінченного очікування випадкового покупця. А якщо «поважних» причин не було, вони просто тікали. Тож і доводилося Антоші працювати і за себе, і за братів. Хтось інший впав би у відчай, звинувачуючи весь світ у несправедливості. Але не таким був таганрозький гімназист Антон Чехов. Однокласники запам'ятали його веселим і життєлюбним, здатним розсмішити будь-кого. У ті часи кожна гімназія випускала літературні альманахи, і гімназист Чехов був їхнім найпопулярнішим автором. Не лише учні, а й уся місцева інтелігенція залюбки читала фейлетони «Антоші Чехонтé» (так талановитого учня прозвав учитель словесності). Тож коли таганрозький міщанин зустрічав на вулиці веселого високого червонощого красеня Антона Чехова, то співчутливо хитав головою і розмірковував про випробування, які випали на долю юнака. Адже його батько збанкрутів, родині не було на що жити і вона вирушила до Москви в пошуках щастя.

Після закінчення медичного факультету Московського університету Чехов поїхав працювати земським лікарем. Робота була тяжкою. Він був готовий у

будь-яку хвилину, вдень і вночі, у холод і спеку, їхати по бездоріжжю в глухе село до хворого бідняка. Як земський лікар, він отримував незначну платню, але був справжнім рятівником, єдиною надією незаможних селян і міщан, адже земські (общинні) лікарні створювалися саме для них. Багато хто не витримував такого навантаження, розчаровувався у своєму покликанні й шукав краще місце. Чехов був не таким. Але все-таки прийшов час, коли і йому довелося покинути роботу лікаря. Він став професійним письменником.

Ще студентом Чехов почав друкуватися в різноманітних гумористичних журналах. З часом його талант зміцнів, а твори почали не лише розважати, а й примушувати читачів замислитися над реальним життям, в якому було дуже багато вульгарності, здириництва і вже згаданого внутрішнього рабства. Героями творів Чехова були звичайні обивателі, від яких, як їм здавалося, нічого в цьому житті не залежить. Це десь там, у столиці або за кордоном, є розумні й обдаровані люди, які живуть цікавим і насиченим життям, а тут, у провінції, хоч би ти що робив, нічого змінити не можна, тож залишається або деградувати, ставати гіршим, або нудьгувати. Так виникла ціла галерея чеховських героїв. Це і вчитель Беліков, «людина у футлярі», який так боявся, «як би чого не сталося», що нічого не міг зробити без узгодження з начальством, а тому не лише прогавив усе прекрасне у своєму житті, а й перетворив його на пустелю. Це і земський лікар Старцев, який приїхав у повітове містечко, сповнений високих ідеалів і мрій, та якось непомітно перетворився на товстого й дратівливого Іонича, якого «жадібність здолала».

Сам Чехов анітрохи не був схожим на своїх героїв, яких значно змінили будні та сірість життя. На той час у Росії була в'язниця, про яку розповідали різні страшні історії. Туди, подалі від світу, відправляли невинуватих злочинців, щоб вони ніколи й нікому не загрожували. А оскільки там ніхто ніколи не бував, то історії ставали ще жахливішими і неймовірнішими. Із тієї в'язниці ніхто не повертався, навіть якщо й закінчувався термін ув'язнення. Звичайно, це ще більше розпалювало і цікавість, і фантазії суспільства. Цією похмурою в'язницею був острів Сахалін. І Чехов вирішив відвідати його, подивитися, як утримують в'язнів і як живеться вільним людям. Ця подорож була дуже небезпечною. Та ані жахливе сибірське бездоріжжя, ані непередбачувана поведінка колишніх каторжан, ані тяжка хвороба (невиліковні тоді сухоти), які подорож на Сахалін могли перетворити на смертельну, — ніщо не могло зупинити письменника. На острові він відвідав кожний острог (так тоді називали в'язниці), зайшов до кожного бараку, не минув жодної хижі. Він зробив повний перепис населення острова, а згодом про життя цих людей розповів у документальному творі «Острів Сахалін». Сила книжки була такою, що цар вимушений був звернути особливу увагу на життя людей у цьому далекому куточку Росії та змінити його на краще. Ось що може зробити воля, бажання і талант однієї людини!

Уже хворим, Чехов як лікар брав активну участь у боротьбі з епідемією холери. Спеціалісти стверджують, що саме тоді були закладені основи російської санітарної медицини. А ще були бібліотека і сад, подаровані рідному місту, а відвідувачам знаменитої Білої дачі в Ялті, де Чехов провів останні роки свого життя, важко уявити, що колись ця прекрасна квітуча оаза була піщаною пустелею. Але бажання, воля і праця вже хворого письменника перетворили цей сумний пейзаж на чудовий сад, повний життєдайних сил. Чехов вірив у людину, бо вважав, що «у людини повинно бути все прекрасним: і обличчя, і одяг, і душа, і думки». Своїми творами він допомагав людині стати саме такою.



На
други
масла
пойн
Пахло
ка жи
ружен
—
чику
—
взявс
Пу
сліз.
—
приз!
же ду
Я вже
бах...
мого
На
—
дражн
кою п
тми
уродж
На
—
друга.
—
маю. І
гари п
продан
ребива
столон
Либон
— І
служив

1 Гер
жався о
страга
2 Еф
заволод
3 Кол
4 Ст
5 Тає

ТОВСТИЙ І ТОНКИЙ

На вокзалі Миколаївської залізниці зустрілися два приятелі: один товстий, другий тонкий. Товстий щойно пообідав на вокзалі, і його губи лисніли від масла, мов стиглі вишні. Пахло від нього хересом і флердоранжем. А тонкий щойно зійшов з вагона і був нав'ючений чемоданами, клунками та коробками. Пахло від нього шинкою і кавовою гущею. З-за його спини визирала худенька жінка з довгим підборіддям — його дружина, і високий гімназист з примруженим оком — його син.

— Порфирій! — вигукнув товстий, угледівши тонкого. — Чи ти це? Голубчику мій! Скільки зим, скільки літ!

— Матінко! — здивувався тонкий. — Міша! Друг дитинства! Звідки ти взявся?

Приятелі тричі поцілувалися і дивилися один на одного очима, повними сліз. Обидва були приємно здивовані.

— Любий мій! — почав тонкий після поцілунків. — От не чекав! От сюрприз! Ну, та глянь же на мене гарненько! Такий же красень, як і був! Такий же душечка і чепурун! Ах, ти, Господи! Ну, як же ти? Багатий? Одружений? Я вже одружений, як бачиш... Це ось моя дружина, Луїза, уроджена Ванценбах... лютеранка... А це мій Нафанаїл, учень третього класу. Це, Нафаню, друг мого дитинства! В гімназії разом учились!

Нафанаїл трохи подумав і зняв шапку.

— У гімназії разом учились! — продовжував тонкий. — Пам'ятаєш, як тебе дражнили? Тебе дражнили Геростратом¹ за те, що ти казенну книжку цигаркою пропавив, а мене Ефіальтом² за те, що я ябедничати любив. Хо-хо... Дітьми були! Не бійся, Нафаню! Підійди до нього ближче... А це моя дружина, уроджена Ванценбах... лютеранка...

Нафанаїл трохи подумав і сховався за батькову спину.

— Ну, як живеш, друже? — спитав товстий, захоплено дивлячись на друга. — Служиш де? Дослужився?

— Служу, милий мій! Колезьким асесором³ уже другий рік, і Станіслава маю. Платня погана... ну, та Бог з нею! Дружина уроки музики дає, я портсигари приватно з дерева роблю. Чудові портсигари! По карбованцю за штуку продаю. Якщо ж хто бере десять штук і більше, тому, розумієш, знижка. Перебиваємось сяк-так. Служив, знаєш, у департаменті, а тепер сюди перевели столоначальником по тому ж відомству... Тут буду служити. Ну а ти як? Либонь уже статський⁴? Га?

— Ні, голубе мій, бери вище, — сказав товстий. — Я вже до таємного⁵ дослужився... Дві звізди маю...

¹ Герострат — грек, який у 356 р. до н. е. спалив храм Артеміди в Ефесі, що вважався одним із семи чудес світу, лише для того, щоб увічнити своє ім'я. Слава Герострата — ганебна слава.

² Ефіальт — син бога морів Посейдона у давньогрецькій міфології, який мріяв заволодіти Олімпом і всім царством Зевса.

³ Колезький асесор — невисокий цивільний ранг у царській Росії.

⁴ Статський (радник) — високий цивільний ранг у царській Росії.

⁵ Таємний (радник) — дуже високий цивільний ранг у царській Росії.

Тонкий раптом зблід, скам'янів, але скоро обличчя його скривила широчезна посмішка; здавалося, що від обличчя і очей його посипались іскри. Сам він зіщулювався, згорбився, звузився... Його чемодани, клунки і коробки стиснулися, поморщилися... Довге підборіддя дружини стало ще довшим; Нафанаїл витягся струнко і застібнув усі гудзички свого мундира...

— Я, ваше превосходительство... Дуже приємно-с! Друг, можна сказати, дитинства, і раптом вийшли в такі вельможі-с! Хі-хі-с.

— Ну, годі! — поморщився товстий. — Навіщо цей тон? Ми з тобою друзі дитинства — і до чого тут це чинопочитання!

— Та як же ж... Що ви-с... — захихикав тонкий, ще більше зіщулювшись. — Милостива увага вашого превосходительства... ніби життєдайна волога... Це ось, ваше превосходительство, син мій Нафанаїл... дружина Луїза, лютеранка, певним чином...

Товстий хотів було заперечити щось, але на обличчі тонкого було стільки благоговіння, солодкуватості і шанобливої кислоти, що таємного радника занудило. Він одвернувся від тонкого і простяг йому на прощання руку.

Тонкий потиснув три пальці, уклонився всім тулубом і захихикав, мов китаець: «Хі-хі-хі». Дружина посміхнулася. Нафанаїл шаркнув ногою і впустив картуза. Всі троє були приємно вражені.

РОЛЬ ХУДОЖНЬОЇ ДЕТАЛІ В ОПОВІДАННЯХ ЧЕХОВА

Антон Чехов був неперевершеним майстром **оповідання** — невеликого прозового твору, в якому йдеться про один чи декілька епізодів життя одного персонажа (рідше кількох). За силою впливу на читача маленьке оповідання не поступається великим творам. На думку Чехова, писати треба так, щоб словам було тісно, а думкам — просторо. Але як цього досягти? Як примусити читача зауважити в творі те, про що хотів сказати автор, використовуючи при цьому мінімум слів і художніх засобів? Тут на допомогу письменнику приходять **художня деталь**. Це виразна подробиця або штрих, що несе значне змістове навантаження, збуджує думку, викликає в уяві читача цілісну картину і пробуджує низку асоціацій.

Художня деталь так само замінює розгорнуті описи та характеристики, як карта чи глобус — споглядання «живої» місцевості. З одного боку, вона значно скорочує обсяг твору, а з іншого — потребує співпраці читача.

Так, в оповіданні Чехова «Товстий і тонкий» настільки багато деталей, що коли їх розшифровувати, замінивши розгорнутими описами чи роздумами, то оповідання обсягом у півтора аркуша перетворилося б на значно розлогіший твір. На вокзалі зустрічаються два колишніх шкільних товариші. Хто вони такі, нам поки що невідомо. Але одна **деталь** допомагає зрозуміти, що на момент зустрічі товстий і тонкий належать до різних соціальних прошарків: перший багатий, а другий рахує ледь не кожну копійку. Яка ж це деталь? Автор пише, що від товстого «пахло хересом і флердоранжем», тобто дорогим вином і парфумами, а від тонкого — «шинкою і кавовою гуцею». У XIX ст. небагаті чиновники, купці та міщани, щоб не витратити гроші в дорозі, зазвичай брали із собою з дому шинку. А дешеві сорти кави, яку, очевидно, щойно випив герой, мали забагато кавової гуці, тобто відходів цього напою. І уважний чи-

тач за цими деталями-натяками бачить, що товстий і тонкий — птахи різного польоту.

Цікавою деталлю є й те, як тонкий розмовляє. Щойно він дізнався, що його шкільний товариш є таємним радником (а це приблизно відповідає посаді сучасного міністра), як його розмова різко змінюється. Спочатку він звертається до товстого на «ти», пригадує дитинство і розповідає про своє життя, використовуючи звичайну й доречну в цій ситуації розмовну лексику. Коли ж тонкий дізнається про високу посаду товстого, його мовлення миттєво й різко змінюється. До свого шкільного товариша він запопадливо звертається на «ви», вживає книжково-канцелярські штампи, неначе вони не на вокзалі, а в офіційній обстановці: *«Милостива увага вашого превосходительства... ніби життєдайна волога...»* До багатьох слів додає «с»: *«приємно-с», «хі-хі-с», «ви-с»*. Цим тонкий хотів підкреслити своє особливе шанування високого чину товстого. Адже в Російській імперії визнання переваги співрозмовника відбувалося шляхом додавання після слова звуку «с», який був скороченням, першим звуком слова *«сударь»* (порівняйте: *«государь»*). Але надмірне вживання цього «с», та ще й до шкільного товариша, є ознакою свідомого підлабузництва, самоприниження, чиношанування і запопадливості. Тобто підкреслення того, що людина, до якої звертаються, є набагато вищою та можновладнішою, ніж той, хто звертається. Це був спосіб підлеститися, про що дуже добре знали обидва співрозмовники. Та й, мабуть, жінка і син тонкого.

Така різка зміна поведінки тонкого дуже не сподобалася товстому, адже від друга дитинства він її зовсім не вимагав. Більше того, товстий спочатку навіть *«захоплено дивився на друга»*, адже щиро зрадів зустрічі з ним. Проте така ганебна поведінка, внутрішнє рабство тонкого спричинили холодне прощання колишніх товаришів.

Запитання і завдання



1. Дайте визначення поняття *оповідання*. Які оповідання ви вивчали на уроках української літератури? **2.** Чим оповідання відрізняється від повісті? **3.** Що таке *уособлення*?



4. Доведіть, що *«Товстий і тонкий»* є оповіданням. **5.** Що таке *художня деталь*? Знайдіть деталі, які характеризують поведінку дружини й сина тонкого. **6.** Відшукайте у тексті уособлення і поясніть його роль. **7.** Чи відомі нам імена товстого й тонкого?



8. Чому автор жодного разу не називає товстого й тонкого по імені? **9.** Хто на станції першим упізнав і звернувся до колишнього однокласника? Про що свідчить ця деталь? **10.** Як, на вашу думку, поведилися б товстий і тонкий, якби їм довелося зустрітися ще раз? Чому? **11.** Чому тонкий знайомить товстого зі своєю дружиною й сином двічі?



12. Спробуйте переповісти цю історію від імені товстого, тонкого, його дружини, сина. Як ви думаєте, чи однаковими були б ці розповіді? На які деталі звернув би свою увагу товстий, а на які — тонкий? Чому? **13.** Підготуйте інсценізацію оповідання *«Товстий і тонкий»*.

ХАМЕЛЕОН

Через базарну площу йде поліцейський наглядач Очумелов у новій шинелі і з клуночком у руці. Услід за ним ступає рудий городовик¹ із решетом, вщерть повним конфіскованого агрусу. Навкруги тиша... На площі ні душі... Повідчинювані двері крамниць і шинків позирають на світ Божий похмуро, як голодні пащі, коло них нема навіть жebraків.

— То ти кусатись, клятий? — чує раптом Очумелов. — Хлопці, не пускайте його! Нині не дозволено кусатися! Держи! А... а!

Чути собаче вищання. Очумелов дивиться в той бік і бачить: з дров'яного складу купця Пічугіна, стрибаючи на трьох ногах і озираючись, біжить собака. За ним женеться чоловік у ситцевій накрохмаленій сорочці й розстебнутій жилетці. Він біжить за ним і, подавшись тулубом уперед, падає на землю й хапає собаку за задні лапи. Чути вдруге собаче вищання і крик: «Не пускай!» З крамниць висовуються сонні фізіономії, і скоро біля дров'яного складу, немов із землі вирісши, збирається натовп.

— Начебто безпорядок, ваше благородіє!.. — каже городовик.

Очумелов робить півповорот ліворуч і простує до зборища. Біля самих воріт складу, бачить він, стоїть вищеописаний чоловік у розстебнутій жилетці і, піднявши догори праву руку, показує натовпові закривавлений палець. На півп'яному обличчі в нього ніби написано: «Ось я тобі дам, шельмо!» — та й самий палець має вигляд знамення перемоги. В цьому чоловікові Очумелов упізнає золотаря Хрюкіна. В центрі натовпу, розчепіривши передні ноги й тремтячи всім тілом, сидить на землі винуватець скандалу — біле гостроморде хортеня² з жовтою плямою на спині. В слюзливих очах у нього вираз тути й жаху.

— З якої це нагоди тут? — питає Очумелов, вриваючись у натовп. — Чому тут? Це ти навіщо палець?.. Хто кричав?

— Іду я, ваше благородіє, нікого не займаю... — починає Хрюкін, кашляючи в кулак, — про дрова з Митрієм Митрійовичем, і раптом це стерво з доброго дива за палець... Ви мені пробачте, я людина, котра робоча... Робота в мене дрібна. Нехай мені заплатять, бо я цим пальцем, може, з тиждень не поворухну... Цього, ваше благородіє, і в законі нема, щоб від тварюки терпіти... Якщо кожен кусатиметься, то краще й не жити на світі...

— Гм! Гаразд... — каже Очумелов суворо, кашляючи й ворухачи бровами. — Гаразд... Чий собака? Я цього так не залишу. Я покажу вам, як собак розпускають! Пора звернути увагу на таких панів, що не бажають підкорятися постановам! Як оштрафують його, мерзотника, то він дізнається в мене, що означає собака і всяка інша бродяча худоба! Я йому нажену холоду!.. Єлдірін, — звертається наглядач до городовика, — дізнайся, чий це собака, і складай протокол! А собаку знищити треба. Негайно! Він, напевно, скажений... Чий це собака, питаю?

— Це, здається, генерала Жигалова! — каже хтось із натовпу.

— Генерала Жигалова? Гм!.. Зніми-но, Єлдірін, з мене пальто... Страшенно жарко! Мабуть, що на дощ... Одного тільки я не розумію: як він міг тебе вкусити? — звертається Очумелов до Хрюкіна. — Хіба він дістане до пальця? Він маленький, а ти ж он який здоров'яло! Ти, мабуть, розколупав пальця цвяшком, а потім і спала тобі на думку ідея, щоб здерти. Ти ж... відомий народ! Знаю вас, чортів.

¹ *Городовік* — нижчий чин у поліцейській охороні міста.

² *Хорт* — порода мисливських собак.

— Він, ваше благородіє, цигаркою йому в морду для сміху, а він, не будиши дурним, і хапнув... Дурнувата людина, ваше благородіє!

— Брешеш, сліпий! Не бачив, то, виходить, навіщо брехати? Їх благородіє розумний пан і розбирають, якщо хто бреше, а хто по совісті, як перед Богом... А якщо я брешу, то нехай мировий¹ розсудить. У нього в законі сказано... Нині всі рівні... У мене в самого брат у жандармах... щоб ви знали...

— Не базікай!

— Ні, це не генеральський... — глибокодумно зауважує городовик. — У генерала таких нема. У нього все більше лягаві².

— Ти це напевно знаєш?

— Напевно, ваше благородіє...

— Я й сам знаю. У генерала собаки дорогі, породисті, а це — чорт знає що! Ні шерсті, ні вигляду... стерво, та й годі. І отакого собаку тримати? Де ж у вас розум? Якби трапився такий собака в Петербурзі чи в Москві, то, знаєте, що було б? Там не подивилися б на закон, а вмить — не дихай! Ти, Хрюкін, постраждав і діла цього так не залишай... Треба провчити! Пора...

— А може, і генеральський... — думав вголос городовик. — На морді не написано... Оце якось у дворі в нього такого бачив.

— Звісно, генеральський! — каже голос з натовпу.

— Гм... Надінь-но, брат Єлдірін, на мене пальто... Щось вітер подув... Морозить... Ти одведеш його до генерала й спитаєш там. Скажеш, що я знайшов і прислав... І скажи, щоб його не випускали на вулицю... Він, може, дорогий, а якщо кожна свиня йому в ніс цигаркою тикатиме, то може й зіпсувати. Собака — ніжна тварина... А ти, бовдуре, опусти руку! Нема чого свого дурного пальця виставляти! Сам винен!..

— Кухар генеральський іде, його питаємо... Гей, Прохоре! Ходи-но, голубе, сюди! Поглянь на собаку... Ваш?

— Вигадав! Таких у нас зроду не було!

— І питати тут довго нема чого, — каже Очумелов. — Він бродячий! Нема чого тут довго балакати... Якщо сказав, що бродячий, виходить, бродячий... Знищити — от і все.

— Це не наш, — каже далі Прохор. — Це генералового брата, що оце приїхав. Наш не охочий до хортів. Брат їхній охочий...

— Та хіба братик їхній приїхали? Володимир Іванович? — питає Очумелов, і все обличчя його ясніє від розчудлення. — Ох, ти, Господи! А я й не знав!.. Погостювати приїхали?

— В гості...

— Ох, ти, Господи... Скучили за братиком... А я ж і не знав! То це їхній собачка? Дуже радий... Візьми його... Собаченятко нічого собі... Метке таке... Хап цього за палець! Ха-ха-ха... Ну, чого тремтиш? Ррр... Рр... Сердиться, шельма... цуцик отакий.

Прохор кличе собаку і йде з ним від дров'яного складу. Натовп регоче з Хрюкіна.

— Я ще доберуся до тебе! — погрожує йому Очумелов і, запинаючись шинеллю, іде собі далі базарною площею.

¹ *Мировий* — суддя, який розглядає незначні справи, встановлює мир між сторонами, що сперечаються.

² *Лягаві* — порода мисливських собак.

ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ КОМІЧНОГО В ОПОВІДАННЯХ ЧЕХОВА

Сміятися вміє лише людина. Тож не дивно, що в художній літературі, яка є одним із найвищих злетів людського духу, широко вживається смішне, яке ще називають **комічним**, найважливішими різновидами якого є гумор і сатира.

Гумор — це доброзичливий, м'який сміх. Письменник-гуморист не заперечує, не нищить осміюваного, а немов поблажливо підсміюється над окремими його рисами, часто не лише «вибачаючи», а й навіть симпатизуючи їм. Так, неперевершеним майстром гумору був Марк Твен. Героя його повісті, бешкетника Тома Соєра, змальовано з м'яким гумором. Водночас гумор, уміння посміятися над собою та з інших є ознакою внутрішньої свободи людини, над якою не владні жодні зовнішні сили.

А **сатира** — сміх викривальний, нещадний. Він спрямований на викорінення явищ, які письменник вважає ганебними, шкідливими для суспільства. Одним із відомих сатириків був Антон Чехов. Так, в оповіданні «Хамелеон» він майстерно використав різні **засоби творення комічного**, зокрема **антитезу**. Спочатку Очумелов став на бік укушеного Хрюкіна: «*Собаку знищити треба. Негайно! Він, напевно, скажений*». Та, почувши припущення, що цуценя генеральське, негайно звинуватив Хрюкіна в тому, що той сам собі «*розколунав пальця цвяшком*», а звинувачує собаку. Упродовж коротенького твору ставлення Очумелова до цуценяти, Хрюкіна та й усього конфлікту докорінно змінюється аж шість разів. Служителя правосуддя Очумелова абсолютно не цікавить, хто ж винен насправді. Він прагне догодити можновладцям і задля цього принижує простих людей. Як бачимо, **антитезою** є ставлення Очумелова до людей, нижчих і вищих від нього за соціальним статусом.

Наступний засіб творення комічного — **мовлення персонажів**. Особливо яскравою є мовна характеристика Очумелова. З натовпом він розмовляє командним тоном, навіть не дбаючи про зв'язок слів у реченні. Його мовлення є своєрідним вінегретом з уривків канцелярсько-поліцейських штампів: «*З якої це нагоди тут? — питає Очумелов, врізаючись у натовп. — Чому тут? Це ти навіщо палець?.. Хто кричав?*» Але щойно мова заходить про генерала, як і вираз обличчя, і особливо мовлення Очумелова докорінно змінюються: «*Та хіба братик їхній приїхали? Володимир Іванович? — питає Очумелов, і все обличчя його ясніє від розчулення. — Ох, ти, Господи! А я й не знав!.. То це їхній собачка? Дуже радий... Візьми його... Собаченятко нічого собі... Метке таке... Хап цього за палець! Ха-ха-ха...*» Як бачимо, і мовлення Очумелова будується за принципом антитези: одне — для вищих, протилежне — для нижчих, неначе розмовляють дві різні людини.

Навіть **художні деталі** в оповіданні є антитезою. Так, Очумелова від страху перед генералом кидає то в жар («... — Генерала Жигалова? Гм!.. Зніми-но, Елдірін, з мене пальто... Страшенно жарко! Мабуть, що на дощ...»), то в холод («... — Надінь-но, брат Елдірін, на мене пальто... Щось вітер подує... Морозить...»). Як бачимо, увесь твір тримається на антитезі. Отже, вона не лише художній засіб, а й важливий композиційний прийом — принцип побудови оповідання.

Слід також відзначити вміле використання Чеховим прізвиськ, імен-характеристик. Прізвище Очумелов утворене від російського дієслова «очуметь», тобто очманіти. Відповідно, він і поводить себе, мов очманілий, бо

готовий принизити будь-яку просту людину у власних інтересах. Не краще прізвище має і укушений «золотих справ майстер» Хрюкін: від «хрюкати» (на-
тяк на його «свинську» поведінку). Бо й справді, чи не свинством є тикати цу-
ценяті «цигаркою в морду для сміху»?

Чехов умів так висміяти якусь суспільну ваду, що імена його героїв і назви творів ставали ганебною характеристикою. Так, назва оповідання — «Хамелеон» — є **алегорією**. Ящірка-хамелеон надзвичайно легко змінює своє забарвлення, пристосовуючись до змін довкілля. Але коли людина, та ще й служитель правосуддя, як Очумелов, без жодного зняковіння, безсоромно й докорінно змінює свій погляд на те саме явище по декілька разів за хвилину, — тоді це «хамелеонство» ганебне і його треба викоринювати. Так з легкої руки Чехова різноманітних пристосуванців і сьогодні презирливо називають хамелеонами.

Ще одним засобом творення комічного є **іронія** — прихована насмішка над кимось або чимось. Вона полягає в тому, що вислів немов «береться в лапки» і означає прямо протилежне тому, про що в ньому йдеться. Так, в оповіданні Чехова сказано, що тонкий і його сім'я були «приємно вражені» сценою зустрічі з товстим. Але ж той «одвернувся від тонкого», бо його «занудило» від ганебного самоприниження колишнього шкільного товариша. Поведінка тонкого і його сім'я напрочуд нагадує поведінку Очумелова з оповідання «Хамелеон». Якщо спочатку Нафанаїл перш ніж зняти шапку «трохи подумав» (чи не забагато честі для незнайомця?), то потім «впустив картуза» від пошани до високого чину товстого. Тому вислів «приємно вражені» тут можна вважати іронією.

Усі ці засоби творення комічного відіграють важливу роль у характеристиці персонажів і розкритті ідеї твору — засудженні підлабузництва, самоприниження, чиношанування, запопадливості та малодушності як виявів внутрішнього рабства людини.

Сміх — сильна зброя, адже, за висловом Вольтера, «що стало смішним, те не може бути небезпечним».

Запитання та завдання



1. Що вам відомо про виховну роль літератури? 2. Що називається художньою деталлю? 3. Яку роль у тексті виконує художня деталь? 4. Що таке антитеза?



5. Доведіть, що «Хамелеон» є оповіданням. 6. Знайдіть в оповіданні художні деталі й поясніть їхню роль.



7. Чи випадково головні персонажі оповідання мають саме такі прізвища? Чому? 8. Поясніть назву оповідання. Алегорією чого в цьому випадку є хамелеон? 9. Чи можемо ми назвати Хрюкіна потерпілим? Доведіть свою думку. 10. Який різновид комічного використовує Чехов? Чому? 11. За допомогою яких художніх засобів письменник досягає комічного ефекту? 12. Чи винне цуценя? Чи цікавить Очумелова справжній винуватець скандалу? Звідки ви про це дізналися? 13. Як ви ставитеся до Хрюкіна? До Очумелова? Аргументуйте свою точку зору. 14. Чи є в оповіданні позитивні герої? Чому?



15. Підготуйте, використовуючи цитати з тексту, усний твір «Засудження внутрішнього рабства, чиношанування, підлабузництва та самоприниження в оповіданнях А. Чехова».



Чарлз ДІККЕНС

1812–1870

*Людина живе справжнім життям,
якщо щаслива чужим щастям.*

Й. Гете, німецький письменник

Якщо дитину запитати, яке свято (крім дня народження, звичайно) вона любить понад усе, то, найпевніше, у відповідь почуємо: «Новий рік і Різдво». Це їй зрозуміло, адже на ці свята малеча отримує безліч усіляких подарунків. А ще можна зібрати гурт і піти з колядками й щедрівками або вулицями рідного села, або до сусідських квартир у багатоповерхівці, щоб потім довго ласувати і хвалитися наколядованим чи нащедрованим. А іноді навіть і ходити нікуди не треба: до тебе в гості самі прийдуть бабусі, дідусі, хрещені та інші родичі чи знайомі батьків і нанесуть багато солодощів. А то й грошенят за колядку чи щедрівку подарують. І за всією цією веселою метушнею інколи якось забувається справжній дух великого свята — Різдва Христового. А свято це родинне, свято доброти й милосердя. Це день, коли «всі люди... вільно відкривають свої серця, що досі були немовби замкнені на замок, і переймаються співчуттям до знедолених».

Саме доброти й милосердю (їх називають *гуманізмом*) своєю творчістю вірно служив англійський письменник Чарлз Діккенс. Він народився у небагатій сім'ї. Його батько здобув освіту завдяки аристократичній родині, у якій дід майбутнього письменника служив дворецьким, а бабуся — економкою. У родині батьків Діккенса завжди бракувало грошей: він ще в дитинстві відчув на собі, що таке бідність. Його навчання постійно переривала нагальна потреба заробляти гроші для родини. Спочатку це сталося, коли Чарлз був тринадцятирічним. Батька посадили в боргову в'язницю, де дуже скоро опинилася й уся родина (там було дешевше жити). Уся, окрім старшого сина Чарлза, якого за допомогою далекого родича влаштували на фабрику вакси мити пляшки і клеїти на них етикетки за шість шилінгів на тиждень. Хоча на фабриці майбутній письменник працював не більше чотирьох місяців, дітей, змушених заробляти на хліб тяжкою працею, він запам'ятав на все життя. Можливо, саме тоді Діккенс зрозумів, що гроші в цьому світі вирішують багато, але не все, що є цінності, набагато важливіші за матеріальні статки, — це тепло й затишок родинного вогнища.

П'ятнадцятирічним майбутній письменник почав справжнє доросле життя. Він змінив декілька професій, доки не влаштувався репортером до лондонської

газети. Згодом став писати художні твори і дуже швидко перетворився на одного з найпопулярніших письменників не лише своєї країни, а й усього світу. Коли до Нью-Йорка приходив пароплав з Англії, на борту якого був наклад нового роману Діккенса, в порту його завжди чекало багато людей. Невдовзі Діккенс став багатим — його статок перевищив власні кошти англійської королеви. Письменник викупив маєток, де його дідусь і бабуся були прислугою, і відтоді чимала родина Діккенсів збиралася там.

Люди, які знали письменника і тоді, коли він був бідним репортером, і тоді, коли літературна творчість принесла йому всесвітню славу та чималі прибутки, казали, що він не втратив «щедрого серця і щедрої душі». Він завжди приходив на допомогу, особливо коли в скрутному становищі опинялися члени його великої родини. І його родичі, і рідня його дружини часто не лише чекали грошей від письменника, а й навіть розраховували на них. Його називали тріумфатором обох берегів Атлантики, а його книжки примушували уряд Великої Британії змінювати закони. Але, попри шалену популярність і впливовість, Діккенс не став зарозумілим і самозакоханим. Можливо, в цьому письменнику допомогло природжене почуття гумору, яким буквально просякнута його книжка.

Ч. Діккенс написав багато великих романів, кожен з яких варто прочитати. Це і «Пригоди Олівера Твіста», і «Домбі і син», і «Давід Копперфілд», і «Великі сподівання», і «Маленька Дорріт». Але є в нього невеличкий твір, героєм якого ніби вийшов за межі тексту й почав жити власним, незалежним від письменника життям. Його знають навіть ті, хто ніколи не читав Діккенса, а дивився, наприклад, діснеєвський мультиплікаційний серіал «Качині історії». Одного з головних його персонажів звали Скрудж МакДаг. Це — дядько пустотливих каченят, надзвичайно заможний бізнесмен, улюбленою розвагою якого є купання у... купі власного золота. Образ скупого МакДага, для якого гроші, прибуток — понад усе, але все ж таки його серце відкрите й вічним духовним цінностям, автори «списали» з головного героя діккенсівської «Різдвяної пісні у прозі». Дух Різдва примусив безсердечного Скруджа стати зовсім іншою людиною. За мотивами цього твору знято безліч кіно- і мультфільмів, а ім'я головного героя стало прозивним: Скруджем називають будь-яку скупу людину, жмикрута, для якого гроші замінили всі інші життєві цінності.

У чому ж причина надзвичайної популярності «Різдвяної пісні...»? Можливо, в тому, що Діккенсу вдалося переконливо показати, що бідняки — теж люди, які вміють бути щедрими, милосердними і, головне, здатні щиро й віддано любити. Схожу думку висловив Роберт Бернс у вірші «Чесна бідність», який ви вивчали минулого року. Бідні люди часто набагато добріші за багатіїв. А гроші, золото, в яких дехто вбачає чи не єдину гарантію щастя, можуть зробити людину дуже самотньою і нещасною. І найчастіше бідняк, який зберіг у своєму серці любов і доброту, набагато щасливіший за багача, якого всі «люблять» за його гроші.

Сучасники називали Діккенса співцем доброти й милосердя, поборником гуманізму. Таким він і залишився у вдячній пам'яті людства. Це й зрозуміло, адже своїми творами письменник намагався зробити світ кращим, переконати людину, що найвища життєва цінність — це тепло родинного вогнища. А справжні коштовності, з якими ніколи не може зрівнятися золото, — це доброта і милосердя.



Із чого
назавати
них, хазяї
нов свях
Але ж
знати, як
нам його
слишим з
привела і
Скруджа,
вою люди
А шо
віа увів д
бити хал
Бо то ж б
міль, і щ
бодай іск
члний то
замороз
морзла,
токи губ
Повсоди
присутні
контрі в
І от я
чр. — ста
вального
своім кле
чи то на
Якшо біл
на був не
Але підк
зліва з в
совком у
радічлив
зояняним
не валто
— Віт
гарадісні
таким про
той уже й

РІЗДВЯНА ПІСНЯ У ПРОЗІ

КУПЛЕТ ПЕРШИЙ

Дух Марлі

І з чого б нам розпочати цю пісню? А з того, що Марлі був мертвий. Сумніватися в цьому не випадало. Свідоцтво про його похорон підписали священик, хазяїн похоронного бюро й головний гробар. Старий Марлі був мертвий, мов цвях в одвірку.

Але ж чи знав про це Скрудж? Звісно, що знав. Кому ж ще було про це знати, як не йому? Скрудж був у Марлі єдиною його довіреною особою, єдиним його уповноваженим в усіх справах, єдиним виконавцем духівниці, його єдиним законним спадкоємцем, єдиним другом і єдиною людиною, котра провела його на цвинтар. І все ж таки ця сумна подія не надто пригнітила Скруджа, адже він навіть у день похорону друга залишився бездоганно діловою людиною, відзначивши це укладенням вельми вигідної оборудки.

А що вже безсердечний він був скупердяга, отой Скрудж! Хто-хто, а вже він умів давити, вичавлювати соки, витягувати жили, заганяти в могилу, загрибати, хапати, захоплювати, вимагати... Що вмів, то вмів, старий гріховодник! Бо то ж був не чоловік, а кремій. Атож, він був холодний і твердий, мов кремій, і ще нікому жодного разу в житті не пощастило викресати з його серця бодай іскру жалю та співчуття. Зачаєний, затаєний, сам у собі й сам для себе — чистий тобі молюск! Холод, страхітливий мороз, що лютував у його душі, геть заморозив ізсередини його старечі риси, загострив йому гачкуватого носа, поморщив, поорав шкіру на щоках, скував його ходу, змусив очі почервоніти, а тонкі губи — посиніти, зробив крижаним його рипучий, скрипучий голос. Повсюди носив він при собі оту крижану атмосферу. Вже самою своєю присутністю він заморожував власну контору в літню спеку й не давав тій конторі відтанути бодай на півградуса навіть на Різдвяні святки.

І от якось — і до того ж не котрогось там простого дня, а на сам Святвечір, — старий Скрудж гинів у своїй конторі над рахунковими книгами. Двері власного кабінету Скрудж тримав прочиненими, щоб мати змогу наглядати за своїм клерком, який далі за тими дверима сидів у похмурій комірчині, схожій чи то на тюремну камеру, чи то на монастирську келію, і переписував папери. Якщо біля самого Скруджа полум'я в каміні ледь дихало, то вогник біля клерка був незрівнянно менший, — здавалося, там тліє лиш одна-єдина вуглинка. Але підкинути вугілля до свого вогнища бідолаха не смів, бо хазяїн тримав ящика з вугіллям у своїй кімнаті, й коли б клерк насмілювався зайти до нього з совком у руці, Скрудж, не вагаючись, заявив би йому: вважай, хлопче, що ти розлучився з роботою. Ось чому клерк закутувався якнайщільніше своїм білим вовняним шарфом і відчайдушно силкувався зігрітися біля свічки, але, мавши не надто палку уяву, постійно зазнавав і в цьому невдачі.

— Вітаю вас, дядечку, з близьким Різдвом! — пролунав раптом чийсь життерадісний голос. А належав той голос Скруджевому небожеві. Цей молодик таким прожогом ускочив до контори, що, поки дядечко відірвався від паперів, той уже й стояв біля його стола.

— Пхе! — буркнув Скрудж. — Які дурниці!

Скруджів небіж так розігрівся від шпаркої ходи крізь мороз і туман, що весь аж пашів, мов пічка.

— Ви на Різдво кажете «дурниці»? — вражено перепитав небіж. — Це ви, мабуть, жартуєте?

— Аж ніяк не жартую, — запевнив Скрудж. — Повеселитись на святках? А ти яке маєш право веселитись? Ти ж майже злидар!

— Та ви заспокойтесь, — весело умовляв дядечка небіж. — А яке ви маєте право бути похмурим і понурим? Та ви не гнівайтесь, дядечку! — попросив небіж.

— А як же мені не гніватись, — відрізав дядечко, — якщо мені доводиться жити серед таких пришелепків, як ти, з твоїм «веселим Різдвом»? Бо що для таких, як ти, Різдво, як не нагода здихатися рахунків, не заплативши грішми? Що — як не нагода переконатися, що ти ще на рік постаршав і навіть постарів, але ні на годину не побагатшав? Та коли б моя воля, — обурено виголосив Скрудж, — то я всякого такого телепня, котрий галасує по вулицях, репетуючи: «Веселого Різдва!» — зварив би разом із його власним пудингом, а в могилу йому загнав кілка з гостролисту! Чи ж багато було тобі добра в житті від того Різдва?

— Смію сказати, що на світі є чимало чого такого, що приносить мені добро, але не обов'язково при цьому ще й вигоду чи багатство, — заперечив небіж. — От хоч би й Різдво. Я добре пам'ятаю, чим завжди були для мене Різдвяні святки. Їх я завжди сприймав як добру пору, як милий, любий момент всепрощення й милосердя. Різдво — то ж єдиний час, який я тільки знаю в довгому календарі року, коли всі люди, чоловіки й жінки, мовби за мовчазною згодою, вільно відкривають свої серця, що досі були немовби замкнені на замок, і переймаються співчуттям до знедолених. Ось чому, дядечку, я вірю, хоча Різдво ще жодного разу не підкинуло ані крихти золота чи срібла мені до кишені, — вірю, що воно мені й приносило, і приносить, і принесе добро, і ще скажу: хай буде воно благословенне у Бога!

Конторський службовець у комірчині мимоволі заплескав у долоні. Але враз і похопився: припуститися такої непристойності! — і так ревно кинувся підворушувати кочергою ті кілька своїх вуглин, що загасив й останню кволу іскринку вогню.

— Гей, там! — погрозливо мовив Скрудж. — Ще почую хоч звук від тебе, і твоє Різдво ознаменується тим, що ти втрадиш роботу! А з вас, пане, як я бачу, добрячий промовець, — це вже він іронічно відгукнувся про полум'яну небожеву тираду. — Дивуюсь тільки, чому ви досі не виступаєте в парламенті.

— Та досить вам гніватися, дядечку, ну ж бо! Приходьте краще завтра до нас на обід, побачите, як ми живем.

Скрудж відказав, що прийде побачити його в... та й висловив, власне, до кінця, що хотів сказати. І додав, що хотів би на власні очі переконатися, що його небіж перший дійде свого сумного кінця.

— Але ж чому? — вигукнув Скруджів небіж. — Чому?

— А навіщо ти одружився? — присікався Скрудж.

— Одружився, бо закохався.

— Бо закохався! — пробурчав Скрудж, ніби хотів сказати, що кохання — то єдина у світі річ, ще дурніша за «веселе Різдво». — Ну, то ходи здоровий!

— Та чого це ви, дядечку! Ви ж і раніше, до мого одруження, ніколи не тішили мене своїми відвідинами. Чому ви робите з мого одруження привід, щоб

не прийти до нас на Різдво? Та я ж нічого від вас не прошу — нічого мені від вас не треба! Чом би нам із вами не бути друзями?

— Ходи здоровий! — знову повторив Скрудж.

— Я щиро шкодую, що ви такі несхитні. І все-таки я зробив цю спробу порозумітися з вами заради такого великого свята, і витримаю до кінця, не зраджу мого різдвяного настрою. Тож зичу вам веселого Різдва, дядечку!

— Ходи здоровий! — знов на те йому Скрудж.

Незважаючи на все це, його небіж, коли виходив із контори, не зронив жодного сердитого слова. Він тільки затримався біля вхідних дверей, щоб привітати, як велить звичай, зі святом Різдом і клерка, а той, хоч і ковтав дрижаки, виявився багатшим за Скруджа на душевне тепло, бо щиро відповів на привітання.

— Ще один такий недотепа знайшовся! — пробурчав Скрудж, підслухавши сердечну відповідь свого підлеглого. — Мій клерк, нікчема з платнею в п'ятнадцять шилінгів на тиждень, має дружину з дітьми на шиї, а й собі туди ж, розводиться про «веселе Різдво».

Тим часом туман і п'їтма за вікном іще погустішали, холод розлютувався ще дужче. І такий-то пронизливий, улазливий, кусючий — справжній тріскучий мороз. Та нарешті настав час зачиняти контору. Долаючи нехить, Скрудж ізліз зі свого високого стільця, чим і подав знак своєму клеркові, що вже мов на голках сидів у своїй комірчині. В одну мить той і загасив свічку, й капелюха надяг.

— А чи не хотів би ти прогуляти завтра весь день? — в'їдливо поцікавився Скрудж.

— Якщо тільки це вас цілком влаштовує, пане.

— Мене це аж ніяк не влаштовує, — заперечив Скрудж. — Бо так воно ж і нечесно. Але, якщо я за цей твій прогул не доплачу тобі півкрони, ти, звісно, матимеш себе за покривдженого?

Клерк вимучив із себе ледь помітну посмішку.

— Одначе, — провадив Скрудж, — ти й не подумаєш вважати покривденим мене, якщо я оплачу тобі твій прогул як відпрацьований робочий день?

Клерк зазначив, що це ж буває лиш один раз на рік.

— Нікудишне виправдання, аби лиш кожного двадцять п'ятого грудня лізти рукою до кишені твого роботодавця! — обурився Скрудж, застібаючи пальто на всі гудзики. — Але, здається, тобі таки кортить прогуляти завтра цілий день. Тому ти, будь ласкавий, прийди сюди чимраніше післязавтра.

Клерк пообіцяв прийти чимраніше, і Скрудж, усе щось буркочучи, ступив за поріг. Контору замкнено вмить, і клерк, закутавшись своїм білим вовняним шарфом, довгі кінці якого сягали колін, з'їхав униз по крижаній гірці, а тоді чимдуж помчав до своєї домівки, аби швидше погуляти зі своїми дітками.

Скрудж з'їв свій тоскний обід у тій самій тоскній харчівні, де зазвичай харчувався, перечитав усі, які там були, газети й, збувши решту вечора над своєю прибутково-видатковою книгою, подався додому спати. Проживав він у помешканні, що колись належало його покійному компаньйонові. Ця похмура анфілада кімнат займала частину невисокого понурого будинку в глибині подвір'я. На подвір'ї було темно, хоч в око стрель, так що навіть Скрудж, хоч знав тут кожен камінчик, змушений був просуватися вперед майже навіпамачки, а в чорному старому підворітті будинку клубочився такий густий туман і на всьому лежав такий товстий шар інею, що здавалось, там засів сам лихий дух негоди, заглиблений у якісь свої тяжкі роздуми.

Ну, а тепер щодо молотка на дверях. Можна твердо сказати, що нічого незвичайного в цьому дверному молотку не було, — ото й тільки, що дуже великий. Незаперечним є і той факт, що Скрудж, скільки жив тут, бачив цього молотка щодня: вранці й увечері. А ще можна впевнено стверджувати, що Скрудж аж ніяк не був схильний до надмірно жвавої фантазії. І тепер хай хто-небудь з'ясує мені, якщо зуміє, як воно могло так статися, що Скрудж, устроивши ключа в замкову шпарину, побачив у тому молоткові, — не спостерігши, щоб під його поглядом щось там безпосередньо змінювалося, — побачив не просте калатайло, а обличчя старого Марлі!

Марліне обличчя. Воно не тонувало в некротичній тіні, подібно до інших предметів на підвір'ї, а випромінювало примарне сяйво, немов ото гнилий омар у темному льоху світиться. Не виражало воно ні лютості, ні гніву, а дивилося на Скруджа геть так, як зазвичай колись дивився живий Марлі: піднявши примарні окуляри на своє примарне чоло. Тільки волосся його якимось дивно ворухилося, ніби від сильного подиху чи струменя гарячого повітря з пічки, а очі, хоч і широко розплющені, дивилися, зовсім не моргаючи й не рухаючись.

Та коли Скрудж щосили витріщився на ту дивину, вона знову обернулася молотком. Ми б погрішили проти істини, коли б сказали, ніби він не злякався чи ніби кров йому не похолола від незнаного змалку страхітливого відчуття. Але Скрудж знову рішуче взявся за ключа, від якого був відсмикнув руку, упевнено його крутнув, увійшов до будинку й запалив собі свічку. Але, перш ніж захряснути за собою важкі двері свого помешкання, він пройшовся по всіх покоях, аби переконатися, чи все гаразд. І не дивно — він іще надто добре пам'ятав Марліне обличчя замість молотка, тож краще було все перевірити. Задовольнившись оглядинами, Скрудж зачинив двері помешкання, а тоді ще й замкнув — аж на два оберти ключа, чого не було в його звичці. Отак убезпечившись від будь-яких несподіванок, він скинув краватку, одягнув халата й узув капці, тоді насунув на голову нічного ковпака й сів під каміном посьорбати свою вівсянку. Він поклав голову на спинку крісла, і тут його погляд випадково зупинився на дзвоні, що звисав зі стелі. Зненацька Скрудж помітив — та ще й як здивувався, і сповнівся дивним, незбагненим страхом, — що той дзвін починає розхитуватися! Спочатку ледь помітно, так легенько, що майже й не чути було ніякого звуку, але незабаром уже задзвонив гучно, лунко, і йому завторували усі дзвони в будинку.

Це калатання тривало з півхвилини, чи з хвилину, а здалося, що годину. Потім дзвони й змовкли, так само раптово, як і задзвонили, — всі разом. Але після них забряжчало щось залізне, десь глибоко внизу — от ніби хтось волочив важкого ланцюга по діжках у льоху виноторгівця. І тут Скрудж мимоволі згадав оповіді про те, що, коли в будинку з'являються привиди, вони зазвичай волочать за собою ланцюги. Ось гуркнули, розчахнувшись, двері льоху. Бряжчання почало долимати вже гучніше, з нижніх поверхів. Тоді забряжчало вгору по сходах... Ось воно наближається вже просто до його дверей!

— Дурниці! — сказав Скрудж. — Я в привиди не вірю.

Однак він зблід, коли те ланцюгове бряжчання, не зупиняючись, проникло крізь важкі двері, увійшло до кімнати й постало перед його очима. І тієї самої миті полум'я, вже й пригасле, як не спалахне яскраво, як не підскочить угору, от ніби хотіло крикнути: «Я впізнаю його! Це дух Марлі!» — і знов опало.

Так, це був Марлі з його кіскою, у своїй незмінній камізельці, щільних пан-

талонах і чобітках. Китички на чобітках стирчали, як і та кіска; відстовбурчувались поли сурдута, сторч стояло й волосся на голові. Марлі й справді волочив за собою ланцюга, що замикався у нього на поясі. І який же довжелезний то був ланцюг: волочився по підлозі, наче хвіст, а складався він не з простих ланок, а (Скрудж добре це роздивився) зі скарбничок, ключів, висячих замків, документів і важких гаманців із залізними застібками. Тіло привида було прозоре, так що Скрудж, роздивляючись його, виразно бачив крізь камізельку два гудзики на наспинній частині сурдута. Скруджеві не раз доводилося чути, ніби Марлі не має нутрощів, і тепер він у цьому переконався, хоча досі в таке не вірив.

Дух Джейкоба Марлі сказав, що він вимушений блукати по світу й тягати за собою ланцюга, який сам собі скував протягом життя, бо за свого життя дбав тільки про прибутки і не спрямував свої зусилля на милосердя і щедрість. Він прибув, щоб сповістити, що для Скруджа ще не все втрачено і його відвідають троє Духів.

КУПЛЕТ ДРУГИЙ

Перший з трьох Духів

Коли Скрудж прокинувся, було настільки темно, що, визирнувши з-за завісок свого ліжка, він насилу зумів відрізнити прозоре вікно від непроглядно-темних стін кімнати. Він так-то вже свердлов п'їтьму своїми зірками, немов у тхора, очима, коли це дзвони на сусідній дзвіниці вибили чотири чверті. Скрудж почав дослухатися: котра ж це година? Йому на подив важкий дзвін вибив шість, сім, а тоді вісім ударів... і змовк, аж дійшовши до дванадцяти. Опівніч! А коли він лягав у ліжко, було за другу ночі.

— Ну що за чудасія? — здивувався Скрудж. — Бути цього не може, щоб я проспав мало не цілу добу! Невже щось скоїлося з сонцем і нині не опівніч, а полудень?

Ця думка збудила в ньому таку тривогу, що він видерся з ліжка й навпомацки добувся до вікна. Мороз покрив шиби своїми малюнками. Аби хоч щось роздивитися, довелось йому протирати шибу рукавом халата, але й після цього йому пощастило роздивитись зовсім небагато. Скрудж тільки визначив, що надворі й досі хазяйнують той самий густий туман із тим самим лютим морозом, але він не розчув там ніякого шуму: ніхто не метушився, не галасував, жодної шамотні, а щось таке неодмінно діялося б, якби ніч витіснила день з відведеного йому часу й запанувала над світом.

Скрудж знову заліз у ліжко й став думати, обдумувати і передумувати все це, але ні до чого додуматися не міг. І що більше він думав, то тривожніше йому ставало на душі, а що більше намагався не думати, то невідчепніш, гарячковіш гасали йому в голові думки. Надзвичайно, найдужче непокоїв його дух Марлі. Щоразу, як тільки він, ґрунтовно поміркувавши, рішуче казав собі, що все те йому просто приверзлося, його думка, мов розтягнена до краю і знов відпущена потужна пружина, поверталась назад, до вихідного пункту, й запитання: «Був то сон чи не сон?» — знову поставало перед ним, вимагаючи відповіді.

Отак гарячково розмірковуючи, Скрудж долежався до того, що церковний годинник видзвонив іще три чверті, й тоді враз він згадав, що передрік йому дух Марлі: коли годинник виб'є першу, до нього з'явиться наступний гість

із потойбіччя. Тож Скрудж вирішив дочекатися напроороченого моменту, а що заснути йому було не легше, ніж вознестися живцем на небеса, то це було чи не наймудріше з усіх можливих рішення. Ця остання чверть години тяглася так довго, що Скрудж не раз ловив себе на думці, чи не пропустив він, задрімавши, бій годинника. Та ось до його напруженого слуху долинуло: «Дін-дон!»

— Перша ночі! — переможно промовив Скрудж. — І все! І нікого нема!

Але він поспішив сказати це ще до того, як пролунав останній удар, що позначав годину, й тільки опісля долинув той звук: низький, монотонний, лункий, печальний дзвін. *Перша!* І тієї ж миті спалахнуло, осяявши кімнату, якась світло, й чиясь невидима рука відсунула завіски його ліжка.

Скрудж уздрів перед собою якусь дивну постать. Немовби дитина? Але ні, більше ніби дідусь, тільки видимий мов через якусь надприродну зорову трубу, яка віддалила його на таку відстань, що він неначе зменшився до зросту малої дитини. Сріблясте, мовби сиве від старості волосся спадало гостеві на потилицю й на плечі, а проте на обличчі не видно було ані зморщечки, й на щоках рожевів ніжний рум'янець. Руки ж виглядали дуже довгими та м'язистими, а широкі, з довгими пальцями долоні наводили на думку про приховану в них велику силу. Ноги — оголені, як і руки, — вражали витонченістю будови. Вбрана була ця істота в якусь білосніжну туніку, оперезану прегарним осяйним поясом, і тримала в руці зелену гілочку гостролисту, але поділ її вбрання прикрашали літні квіти, що дивно суперечило тому різдвяному символі. Однак найдивнішим у цього прибульця було те, що з його тімені бив угору, осяваючи його постать, ясний струмінь чистого світла. Мав Дух і світлогасника — під його пахвою виднів ковпак, що правив йому, певне, за головний убір у тих випадках, коли він не схильний був самоосвітлюватись.

— Хто ви і що ви таке? — запитав Скрудж.

— Я — Дух Колишнього Різдва.

Хтозна й чому Скруджеві раптом так дуже заманулося, щоб Дух насунув того ковпака собі на голову. То він і почав умовляти прибульця, щоб той надягнув свій головний убір.

— Як! — вигукнув Дух. — То ти хотів би отак відразу й загасити своїми нечистими руками світло, яке я випромінюю? Чи ж тобі не досить того, що якраз ти — один із тих людей, чиї згубні пристрасті й створили цього світлогасника, і змушували мене так довго, рік за роком, носити його, насунутого аж на самі очі?

Скрудж якнайчемніше запевнив Духа, що не мав ані найменшого наміру його скривдити, а також не пригадує, щоб хоч коли-небудь, хоч би за яких обставин свідомо хотів його «оковначити». А тоді ще й дозволив собі поцікавитися, яка така справа привела дивного гостя до цієї оселі.

— Турбота про твоє благо! — відказав Дух.

Уголос Скрудж висловив велику вдячність, але не втерпів, щоб не подумати водночас, що, коли б його не піднімали з постелі серед ночі та дозволили добре виспатися, ото й було б справжнє благо. А Привид, чи не підслухавши його думок, тут-таки й уточнив:

— Тоді про твоє спасіння. — Ще й не договоривши, він простяг до Скруджа свою дужу руку й легенько взяв його за лікоть. — Устань! І ходи за мною!

Скрудж спочатку хотів був відпроситися, мовляв, холод, глупа ніч — не найкращі умови для прогулянок пішки; що в ліжку тепло, а надворі холодука,

набагато нижче нуля; що вдягнений він надто легко: халат, нічний ковпак та капці, а до того ж, як на те, він ще й підхопив недавно нежить... але як можна було висмикнути ліктя, коли ті пальці стискали його так невідпорно, хоч і майже по-жіночому ніжно? Скрудж підвівся з ліжка. Але, завваживши, що Дух прямує просто до вікна, благально схопив його за поли туніки.

— Я простий смертний! — заблагав він. — Я можу впасти!

— Дозволь мені лишень доторкнутися до твоїх грудей, — мовив Дух, кладучи руку йому на серце. — Це тебе підтримає, і ти здолаєш ще й не такі перепони!

Ще прибулець і не договорив цих слів, як вони обидва проникли крізь стіну, опинившись... на безлюдному сільському путівці, обабіч якого білили поля.

— Боже милосердний! — вигукнув Скрудж, сплеснувши руками й роззираючись надовкола. — Я ж виріс у цих місцях! Я гасав тут хлопчаком!

Дух кинув на нього лагідний погляд. Той його легкий доторк, хоч який невагомий і скороминущий, розбудив якісь приспані почуття в грудях старого діда. Скрудж уловлював тисячі запахів, що носилися в повітрі, й кожен із тих запахів оживляв у пам'яті тисячі давно-давно забутих думок, сподівань, радощів і турбот!

— Твої губи тремтять, — спостеріг Привид. — А що то блищить у тебе на щоці?

Скрудж промимрив, незвично затинаючись, що то прищик, і попросив Духа вести його далі — туди, куди прагло тепер його серце.

Вони пішли путівцем, і Скрудж упізнавав кожен придорожний стовп, кожне дерево, кожні ворота. Аж ось удалині замріло містечко з церквою, з ринковим майданом і мостом над звивистою річкою. Тепер завидніли якісь патлаті поні, на чіх спинах гуцикали хлопчаків: маленькі вершники мчали назустріч двом мандрівцям, гукаючи до інших хлопчаків, що їхали на бідарках та возах, де правували, вимахуючи батогами, селяни, батьки тих дітей. І вся та малеча була така весела, всі щось кричали одне одному, і над просторами полів стояв такий веселий гамір, аж бриніло від сміху саме свіже, морозяне повітря.

— Усе це просто тіні того, що існувало колись, — пояснив привид.

Ось ті веселуни опинилися вже зовсім близько біля них, і Скрудж упізнавав їх, називав кожного на ім'я. І чому ж це він так безмежно тишився, бачачи їх? Чому так блищали його холодні очі, а серце аж підстрибувало в грудях, коли товариші з його дитинства мчали повз нього? Чому груди йому переповнювала радість, коли він чув, як вони, роз'їжджаючись на роздоріжжях кожне до своєї домівки, бажають одне одному веселих святків? Але що ті веселі святки для Скруджа? Хіба вони бодай коли-небудь принесли йому хоч яке добро?

— А школа ще не зовсім спустіла, — повідомив Дух. — Якийсь бідолашний хлопчик, всіма забутий, зостався там один-однісінький.

Скрудж відповів, що знає, хто то. І схлипнув.

З головної дороги вони звернули на незабутню для Скруджа стежку й незабаром підійшли до червоної цегляної споруди з увінчаною флюгером невеликою округлою башточкою, всередині якої висів дзвін. Двоє мандрівців увійшли до похмурої вітальні й, позаглядавши до відчинених дверей численних кімнат, пересвідчилися, як убого вони обставлені, які холодні й порожні. Тут тхнуло сирістю і землею, все було таке холодне й голе, і якимось навіювало думку про часте уставання при свічці й постійне недоїдання. Дух зі Скруждем попрямували до одних дверей у глибині вітальні. Двері перед ними відчинилися, і перед їхніми очима постала довга кімната з безвідрадно голими стінами, яка здавалася ще безвідрадною від того, що в ній тяглися ряди простих парт, збитих із соснових

дошок. За однією з тих парт, біля каміну зі скупим вогником, сидів самотній хлопчик. Він читав. Скрудж і собі сів за парту й заплакав, упізнавши самого себе: вбогого, всіма забутого хлопчика, яким він був колись. Раптом за вікном вигулькнув якийсь чоловік у чужоземному вбранні й із сокирою за поясом. Він стояв перед ними, як живий, тримаючи за вуздечку віслюка, нав'юченого дровами.

— Ой, та це ж Алі-Баба! — не тямлячи себе від захвату, вигукнув Скрудж. — Мій любий, старий, щирий Алі-Баба! Так, так, я знаю! Одного разу на Святвечір, коли той занехаяний хлопчик лишався тут один-однісінький, забутий всіма, Алі-Баба й справді з'явився уперше — отак, як тепер. Ох, бідолашний хлопчик!

Ото б подивувалися всі комерсанти лондонського Сіті, з якими Скрудж вів справи, коли б побачили його розхвильоване, розпашіле обличчя та почули, як він, з усією притаманною йому поважністю, меле такі дурниці, та ще й таким чудним голосом, що годі втямити, сміється він чи плаче...

— А он і папуга! — далі вигукував Скрудж. — Сам зелений, з жовтим хвостиком, а на маківці чубчик, мовби листок салати. Он він! «Бідний Робіне Крузо!» — так він сказав господареві, коли той повернувся додому, обпливши кругом острова. «Бідний Робіне Крузо! Де ти був, Робіне Крузо?» Господар подумав, що це йому сниться, а воно й ні — то, ви ж знаєте, папуга заговорив до нього. — І тут-таки, з раптовістю, геть не притаманною його вдачі, Скрудж скрикнув, жаліючи самого себе: — Бідний, бідний хлопчик! — і знову заплакав. — Як би я хотів... — пробурмотів він потім, утираючи очі рукавом і сягаючи рукою до кишені, а тоді, роззирнувшись довкола, додав: — Ні, тепер уже запізно!

— А чого б ти хотів? — запитав його Дух.

— Та нічого такого, — відповів Скрудж. — Нічого особливого. Просто вчора ввечері один хлопчак був заколядував під моїми дверима. Я хотів би дати йому що-небудь — тільки й усього.

Дух усміхнувся задумано й, махнувши рукою, мовив:

— А погляньмо ще на одне Різдво!

Після цих слів хлопчик Скрудж підріс, а класна кімната стала ще темніша й брудніша. І знову він лишився тут сам-один, коли всі інші хлопці пороз'їжджалися додому зустрічати веселе свято. Але тепер він уже не читав, а розпачливо ходив туди-сюди по класу. Тут Скрудж глянув на Духа, а тоді, сумно по-



хитавши головою, втопив тривожний погляд у двері. Вони й відчинились, і маленька дівчинка, на кілька років менша за хлопця, вбігла до кімнати. Кинувшись хлопцеві на шию, вона почала його цілувати, називаючи своїм любим братиком.

— Я приїхала по тебе, любий братику! — заявила маленька, плещучи в долоньки й аж згинаючись від радісного сміху. — Ти поїдеш зі мною додому!

— Додому, маленька Фан? — перепитав хлопець.

— Авжеж! — вигукнула дитина, сяючи від щастя. — Наш батько став такий добрий, такий добрий, як ніколи, то вдома тепер мов у раю! Коли я лягала спати, він говорив зі мною так лагідно, що я насмілилася попросити його, аби він дозволив тобі приїхати додому. Й раптом він сказав: «Так, хай приїжджає», — і послав мене з каретою по тебе, — провадила дівчинка, дивлячись на брата широко розплющеними очима. — І вже ніколи-ніколи не повернешся сюди! Але спочатку ми всі святки побудемо всі разом — це буде найвеселіше наше Різдво!

— Ти стала зовсім доросла, маленька Фан! — вигукнув хлопець.

Дівчинка знову заплескала в долоньки, й засміялась, і хотіла погладити брата по голові, але не дотяглась і, заливаючись сміхом, стала навшпиньки, обняла його за шию. А тоді, сповнена дитячого нетерпіння, потягла його до дверей, і він, ще й який радий, пішов за нею. Тим часом валізу юного Скрудж вже прилаштували на даху поштової карети, й діти повмощувались на сидіннях і весело поїхали доріжкою, що пролягала через сад.

— Яке тендітне створіння! — мовив Дух. — Завжди здавалося, що вона може зів'янути від найлегшого леготу. Але ця дівчинка мала велике серце. Вона померла вже заміжною жінкою. І по ній, здається, лишилися діти.

— Одна дитина, — уточнив Скрудж.

— Правда, — згодився Дух. — Твій небіж!

Скрудж зніяковів, але тільки в душі, а Духові лише буркнув:

— Так.

За мить Скрудж опинився в крамниці, де він починав працювати. Її господар, пан Фезівиг, влаштував для своїх помічників справжній різдвяний бал.

Поки тривав бал, Скрудж повадився мов ошалілий. Серцем і душею він був весь там, у подіях того вечора, із тими, хто там витанцювував, і з тим юнаком, яким був колись він сам. Він начебто брав участь у всьому, пригадував усе, тішився всім, переживаючи при цьому якесь нез'ясовне хвилювання.

— Як небагато треба було зробити, аби серця всіх цих простаків сповнилися почуттями вдячності! — зазначив Дух. — Адже він потратив зовсім небагато — всього три-чотири фунти того, що ви, смертні люди, називаєте грошима.

— Та річ не в цьому, — заперечив Скрудж, зачеплений цим зауваженням і вже й не помічаючи, що міркує не так, як притаманно йому теперішньому, а як колишній юнак Скрудж. — Річ не в цьому, Духу. Адже від старого Фезівига залежало зробити нас щасливими чи нещасливими, а нашу службу — легкою чи обтяжливою, перетворити на втіху або на муку. І хай він робить це за допомогою слова чи погляду, силою чогось настільки незначного, дрібничкового, що це неможливо скласти до купи й полічити, оцінити, — все одно добро, яке він творить, настільки велике, що воно варте цілого багатства.

Тут Скрудж відчув на собі Духів погляд і затнувся.

— Чого ж ти замовк? — поцікавився Дух.

— Та дрібничка, — віднікувався Скрудж. — Пуста абищия. Просто мені захотілося сказати два-три слова моєму клеркові. Тільки й усього.

Цієї миті Скрудж колишній загасив лампу. І Скрудж теперішній з Духом знову опинилися на вулиці.

Скрудж знову побачив самого себе. Але тепер він помітно постаршав — був у розквіті літ. Риси його обличчя ще не стали настільки гострі, суворі, як в останні роки, але клопоти й зажерливість уже наклали на це обличчя свій відбиток. В очах з'явився нетерплячий, жадібний блиск — уже було видно, яка хвороблива пристрасть закоренилася в його душі й що станеться з ним, коли вона виросте й чорна її тінь цілком його поглине. Він був не сам-один. Поруч нього сиділа гарненька молода дівчина в жалобній сукні. Її очі були повні сліз, що блискотіли від світла, яке випромінював Дух Колишнього Різдва.

— Ах, це так мало важить, — тихо мовила вона. — Ти тепер поклоняєшся іншому божеству — воно витіснило мене з твого серця. Що ж, якщо воно зможе підтримувати й втішати тебе в майбутньому, як хотіла б підтримувати й втішати я, тоді, звісно, я не повинна сумувати.

— Що ж це за божество, яке витіснило тебе? — запитав молодий Скрудж.

— Гроші.

— Отака вона, безсторонність світу! — гірко сказав її коханий. — Ні з чим світ не розправляється так жорстоко, як з убогістю, і нічого не береться засуджувати так суворо, як зусилля людини доскочити багатства! Хіба це так погано, що я нарешті порозумнішав? Моє ставлення до тебе не змінилося.

Вона похитала головою.

— Хочеш сказати, що змінилося?

— Заручилися ми тоді, коли обоє були вбогі й задовольнялися тим, що мали, сподіваючись, що з часом побільшимо наш достаток терплячою працею. Але відтоді ти дуже змінився. Я про це багато думала й вирішила повернути тобі волю.

— Невже я коли-небудь просив, щоб ти мене відпустила?

— Словами — ні, ніколи не просив.

— А яким же ще чином?

— Усім твоїм новим, зміненним еством, зміненою душею, зміненим способом життя, зміненою основною метою. Моя любов утратила всяку вартість, будь-яку цінність у твоїх очах. Признайся мені, — запитала дівчина, дивлячись лагідно, але спокійно й твердо на нього, — коли б нас не пов'язували заручини, чи домагався б ти моєї любові, чи старався б мене здобути? Ох, ні!

І вона пішла від нього — так вони розлучилися назавжди.

— О Духу! — заблагав Скрудж. — Не показуй мені більше нічого! Відведи мене додому. Невже тобі приємно завдавати мені болю?

— Я покажу тобі тільки ще одну тінь минулого! — вигукнув Дух.

Дух переніс Скруджа до затишної оселі. Це була щаслива, хоча й не дуже заможна сім'я його колишньої коханої. Скруджеві подумалося, що це могло б бути і його майбутнє. Він почав молити Духа забрати його якнайшвидше звідси і побачив, як сніг світла над головою Духа сяє дедалі яскравіше. Здогадуючись, що саме в цьому криється таємнича влада Духа над ним, Скрудж схопив ковпака-світлогасника і натягнув на голову Духа. Але світло не гасло, а розтікалося з-під ковпака суцільним потоком. Страшна втома заволоділа Скруджем, він опинився у власній спальні, де заснув.

КУПЛЕТ ТРЕТІЙ

Другий з трьох Духів

Особливо гучно захропівши, Скрудж прокинувся й сів у ліжку, силкуючись зібрати свої думки до купи. Цього разу він і так знав, не треба було й підказувати, що церковний годинник ось-ось виб'є першу годину запівніч. Він відчував, що проснувся якраз вчасно, адже йому заповідано поспілкуватися з другим Духом, якого, завдяки клопотанню Джейкоба Марлі, мали прислати до нього потойбічні сили.

Однак, налаштувавшись чи не на все, що завгодно, він виявився найменш готовим до того, щоб не з'явилося нічого взагалі. Отож, коли дзвін вибив першу ночі, а ніяка почвара не з'явилася, Скруджа кинуло в дрож. Іще п'ять хвилин... Десять... Чверть години... Ніщо так і не прийшло! Однак протягом усього цього часу Скрудж, лежачи в ліжку, перебував ніби в самому центрі якогось червоного саява, що хтозна й звідки полилось сюди, коли годинник вибив першу годину, й саме тому, що воно було тільки саяво, та й годі. І Скрудж ніяк не міг розгадати, звідкіля воно взялось та що означає, саяво те здавалося йому страшнішим за добрий десяток привидів. Скрудж тихенько підвівся й, човгаючи капцями, попрямував до дверей. Щойно рука його лягла на клямку, якийсь дивний чужий голос назвав його на ім'я і звелів увійти. Скрудж скорився.

Це була таки його власна кімната. Сумнівів не могло бути. Але вона дивовижно змінилася. Всі стіни й стеля були так щедро прикрашені живою зеленню, що кімната більше скидалася на гай. Повсюди, в усіх її кутках, весело виблискували ясно-червоні ягоди. Свіже листя гостролисту, омели й плюща відбивало світло, мов сотні маленьких дзеркалець, а в каміні гуготіло таке велике полум'я, якого це нудотне скам'яніння домашнього вогнища не знало ні за Скруджевих, ні за Марліних часів, ні протягом багатьох-багатьох давно минулих зим. А на підлозі купую, схожою на трон, лежали печені індички, гуси, дичина, кури, качки, свинячі окости, великі шматки яловичини, молочні поросята, великі кільця ковбаси, солодкі пироги, сливові пудинги, барильця з устрицями, гарячі каштани, рум'яні яблука, соковиті помаранчі, духмяні груші й від випарів усієї тієї смакоти кімнату аж туманцем затягло. А на тій подобі трону невимушено й величаво сидів такий веселий, такий гарний Велетень, що мило глянути. Він високо підносив запаленого смолоскипа, підносив чимвище, аби краще освітити Скруджа, що обережно зазирнув у прочинені двері.

— Заходь! — гукнув Скруджеві Дух. — І познайомся зі мною краще, друже!

Скрудж боязко увійшов до кімнати й став, похнюпившись, перед цим Привидом. Це вже був не колишній затятий, суворий стариган, і, хоча очі Духа сяяли яснотою та добром, Скруджеві не хотілось зустрічатися з ними поглядом.

— Я — Дух Нинішнього Різдва, — назвався Привид. — Роздивись, який я!

Скрудж шанобливо подивився. Вбраний Дух був у простий зелений балахон чи то мантию, оторочену білим хутром. Це вбрання висіло на ньому так вільно, що відкритими залишалися широкі груди, от ніби щирий Дух принципово не хотів закривати їх чи ховати чимось штучним. Під просторими бганками вбрання видніли босі ноги, а на голові також не було жодного головного убору, крім вінка з гостролисту, на якому де-не-де поблискували крижинки. Довгі темно-брунасті кучері вільно спадали йому на плечі; вільні, відкриті були його привітне обличчя, іскрометні очі, долоня правиці, бадьорий голос,

його нескута постава, весь радісний вигляд. На його поясі теліпалися якісь стародавні піхви, але порожні, без меча, й уже добряче поїдені іржею.

— Духу! — смиренно звернувся Скрудж. — Веди мене куди хочеш. Минулої ночі я ходив з примусу й засвоїв урок, який не пропав намарне. Якщо цієї ночі ти також повинен чогось мене повчити, хай і це принесе мені користь!

— Торкнись мого вбрання!

Скрудж зробив, як йому сказано: міцно вчепився у бганки мантії. Вмить де й поділися гостролист, омела, червоні ягоди, плющ, індички, гуси, дичина, кури, качки, яловичина, свинячі окости, поросята, ковбаси, устриці, пироги, пудинги, плоди, келихи з пуншем... Пощезли й кімната з домашнім вогнищем, із червонястою загравою, і з тією годиною ночі — бо Скрудж із Духом опинилися на міських вулицях, де панував різдвяний ранок.

На тлі гладенького білого снігового укривала, що лежало на дахах, і навіть на фоні бруднішого снігового завою, який вкривав землю, чола будинків виглядали досить-таки чорними, а вікна чорніли ще дужче. А ту наземну снігову ковдру обрали, прокладаючи глибокі борозни, важкі колеса возів та фургонів, — борозни, що схрещувались і перехрещувались сотні разів там, де від великих вулиць відгалужувалися провулки й завулки; ті борозни ставали хитромудрими сплетіннями каналів, які нелегко було простежити в густій жовтій грязюці й крижаній воді. Над містом нависало понуре небо, а коротші вулиці задихалися від брудного туману, що складався наполовину з відталих, наполовину — із замерзлих часточок води, і важчі з них опадали зливою закіптявілих атомів, от ніби всі димарі Великої Британії змовились і, як один, стали викидати в небо чимбільше диму. Одне слово, ні погода, ні саме місто не дуже схиляли до веселощів, а проте на вулицях було весело, — так весело, як не буває, либонь, і в найпогідніший літній день, коли сонце світить так яскраво, а повітря таке свіже й чисте.

Але ось задзвонили дзвони на дзвіницях, закликаючи всіх добрих людей до церков та капличок, і веселі, по-святковому вбрані юрби попливли туди плавом. Водночас із десятків провулків, завулків та безіменних закапелків повалили юрми вбогих людей, що несли своїх різдвяних гусей до пекарень. Загледівши цих бідарів, які зібралися побенкетувати, Дух, либонь, дуже ними зацікавився, бо став разом зі Скруджем на порозі пекарні і, підіймаючи накривки посудин, коли люди з ними проходили повз нього, почав бризкати на ту їжу пахощами зі свого смолоскипа. І був то якийсь дуже незвичайний смолоскип, бо, коли разів два ті гусконосії обмінялись сердитими словами, штовхаючись у дверях, він бризнув на них кількома краплями зі смолоскипа — і добрий гумор відразу ж відновився, і ті, хто мить тому ще сварився, тепер казали, що соромно сваритися в перший день Різдва. І таки соромно, Бог тому свідок!

Дух попрямував до оселі Скруджевого клерка, несучи з собою і Скруджа, що міцно тримався за його вбрання. На порозі оселі Боба Крачита Дух став і, всміхаючись, окропив цей дім бризками зі свого смолоскипа. Ви ж тільки подумайте! Сам Боб отримував щотижня лише по п'ятнадцять шилінгів. І все ж таки Дух Нинішнього Різдва поблагословив саме його оселю, що складалася з чотирьох комірчин!

І тоді підвелася пані Крачит, дружина пана Крачита, вбрана в убогу, двічі перелицьовану сукню, але причепурившись стрічками — всього за шість пенсів стрічки, а який розкішний вигляд! — і застелила стіл скатертиною, в чому їй допомогла Белінда Крачит, друга її донечка, також чепурна у святкових стріч-

ках. А тим часом юний Пітер Крачит тицяв виделкою в каструлю з картоплею та, покусуючи зубами краї страхітливо великого коміра сорочки (ця особиста власність Боба Крачита перейшла, на честь такого великого дня, у володіння його синові й спадкоємцю), тішився, що так гарно вбрався, й палко мріяв покрасуватися в тій сорочці на великосвітському гулянні в парку. Тут до кімнати вдерлися з вереском іще двоє Крачитенят, найменшенькі братик і сестричка, і, захлинаючись від захвату, повідомили, що біля пекарні так пахне печеною гускою, і вони впізнали: то печеться їхня, родинна гуска! І, зачаровані сліпучим видінням гуски, нафаршированої шавлією та цибулею, ці малі Крачитенята танцювали круг стола, аж старшенький, юний Пітер Крачит, піднісся духом до небес, — а він же при цьому так ретельно роздмухував вогонь (пишаючись, хоча комірець таки здушував йому шию), що та забарна картопля нарешті закипіла й гучно застукала в накривку: вибирай хутчій і чисть!

— І чого це так затримується ваш дороженький татусь? — мовила пані Крачит. — І ваш братик Малий Тим! Та й Марта вже півгодини як мала прийти!

— А Марта вже й прийшла, мамо! — сказала, заходячи, молода дівчина.

— Ой, люба, хай Бог береже тебе! І чого ж це ти так спізнюєшся? — дорікнула дочці пані Крачит, цілуючи її разів десять і з догідливим запалом знімаючи з неї шаль і капелюшок. — Сядь, дорогесенька, ближче до вогню!

— Ні, не сідай! Бо там тато йде! — закричали меншенькі Крачитенята. — Ховайся, Марто, ховайся!

Марта, звісно, й заховалась, і ввійшов до кімнати худорлявий батько родини: у поношеному костюмі, охайно зацерованому та вичищеному, аби мав святковіший вигляд, і в шарфі, що звисав спереду футів на три, не рахуючи торочок, а на плечах у батька сидів Малий Тим. Сердешний Тим тримав у рученятах невеличкого костурця, а ніжки йому були взяті в металеві шини...

— Де ж це наша Марта? — вигукнув Боб Крачит, розглядаючись по кімнаті.

— Вона не прийде, — оголосила пані Крачит.

— Не прийде! — луною повторив Боб, ураз підупавши духом. А він-бо так поспішав із церкви додому: всю дорогу слугував Тимові за породистого огира і в шаленому темпі прискакав до самого порога. — І на Різдво не прийде?

Жарти жартами, а Марті не хотілося розчаровувати тата й на хвилину, і вона, не втерпівши, тут-таки вийшла з-за дверей комірчини й кинулася йому



в обійми. А тим часом двоє меншеньких Крачитенят схопили Малого Тима й понесли до кухні, аби послушав, як співає в мідному казанку пудинг.

— І як там поводився Малий Тим? — поцікавилась пані Крачит, коли вдосталь покепкувала з Бобової легковірності, а Боб досхочу набіймався з дочкою.

— Це не дитина, а золото, — відповів Боб. — Та яке там золото — ні з яким золотом не зрівняти! Він, бачиш, так часто лишається на самоті й стає задумливий, і надумує до того чудні речі — я такого зроду не чув. Ото ми повертаємося додому, а він і каже мені: добре, мовляв, що люди побачили його в церкві. Адже він калічка, і людям, либонь, приємно буде згадати в день Святого Різдва, хто змусив кривих жебраків ходити, а сліпих зробив видющими.

Бобів голос тремтів, коли він розповідав це дружині й дочці, а коли ще додав, що Малий Тим стає все дужчий та енергійніший, — затремтів іще дужче.

Але більше жодне з трьох не встигло нічого сказати, бо почувся стукіт невагмовного костурця по підлозі, й Малий Тим уже опинився біля них, а з ним прийшли і його братик та сестричка, щоб підсадити його на стільчик біля вогню. Тоді Боб, закасавши рукави, — бідолаха, певне, думав, що їм щось іще могло зашкодити! — налив гарячої води в жбан, додав джину й кілька шматочків цитрини та, гарненько те все розмішавши, поставив підігрітись на малому вогні. Тим часом юний Пітер із двома всюдисущими малими Крачитенятами помчали по гуску, яку незабаром і прицуприкували з усією належною урочистістю.

Поява гуски викликала неймовірний шарварок. Можна було подумати, ніби гуска — то найрідкісніша на світі птиця, така перната феноменальність, що куди тому чорному лебедеві до неї! А втім, гуска в тому домі й справді була десь такою великою рідкістю. Пані Крачит підігріла підливку, аж поки зашипіло. Юний Пітер із нелюдським завзяттям заходився товкти бараболю. Панна Белінда підсолонила яблучний соус. Марта обтерла гарячі тарілки. Боб посадив Малого Тима біля себе в куточку, а двоє меншеньких Крачитенят поставили для всіх стільці, не забувши при цьому й про самих себе, і позаклякали біля столу на своїх сторожових постах, позапихавши собі в роти по ложці, аби тільки не заверещати «Дай гуски!» раніше, ніж їм покладуть на тарілки.

Нарешті стіл накрито. Прочитано подячну молитву. Потім усі затамували подих. Ось пані Крачит, критично оцінивши гостроту ножа для нарізування м'яса, наготувалася увігнати його гусці в груди. Коли ж вона нарешті це зробила, і бризнув сік, і довгожданий фарш став видимий для ока, всі за столом як один ахнули від захвату, й навіть Малий Тим стукнув по стільниці ручкою ножа й слабеньким голоском пискнув:

— Ура!

Ні, такої гуски не бувало ще на світі. Боб рішуче заявив, що не може собі уявити, як можна було приготувати отаку розкішну фаршировану гуску. Яка ніжна! А яка духмяна! Яка величезна! І при цьому настільки дешева... Отакі були варіації загальносімейного захвату. Тієї гуски, із додатком яблучного соусу й товченої бараболі, вистачило, хвалити Бога, на всю сім'ю. Бо й справді, як зазначила з великим полегшенням пані Крачит, розгледівши єдину вцілілу на тарелі мікроскопічну кісточку, вони хоч цим разом не з'їли її всю зразу! Одначе всі наїлися, а найменшенькі Крачитенята не тільки наїлись, а й заїлись по самі вуха — начинкою, тією, що з шавлією та цибулею! Але ось панна Белінда прибрала тарілки, і пані Крачит у цілковитій самотині вийшла з кімнати, щоб зняти з вогню й занести до кімнати пудинг.

О, пречудесний пудинг! Боб Крачит спокійно зауважив, що за весь той час, відколи вони побралися, пані Крачит іще ніколи не досягала такого великого успіху. А пані Крачит заявила, що аж тепер їй полегшало на душі, й вона може признатись, як потерпала: чи вистачить борошна? І всі-всі мали сказати щось похвальне про цей пудинг, але ніхто навіть подумки не припустив, ніби то був замалий пудинг як для їхньої великої родини. Таке подумати — то був би чистісінький наклеп. Будь-хто з Крачитів та Крачитенят згорів би з сорому, якби дозволив собі хоча б натякнути на це.

Та ось з обідом покінчено. Скатертину зі стола знято, біля каміна підметено, вогонь розпалено. Покуштували, чи добрий вийшов напій у дзбані, й визнали: чудесний. На столі з'явилися яблука й помаранчі, а на вугілля висипали цілу сковорідку каштанів. Тоді вся родина Крачитів усілася довкола домашнього вогнища. По праву руч у Боба Крачита стояла вся колекція фамільного кришталю: дві склянки та безвуха чашка для заварного крему. А проте і в цьому посуді гарячий напій тримався не гірше, ніж уміщався б у золотих кубках, і Бобове обличчя сяяло, коли він наливав із дзбана, під гучний тріскіт і лускіт каштанів на вогні. І тоді Боб проголосив:

— Веселого Різдва, мої дорогенькі! І хай благословить нас усіх Бог!

Уся родина хором повторила ці слова.

Малий Тим сидів на своєму стільчику під боком у батька. Боб узяв його зів'яле ручення у свою руку, неначе хотів показати, як любить, як хоче втримати Малого Тима біля себе, от ніби дуже боявся, що хтось може забрати в нього синочка.

— Духу, — озвався Скрудж, пойнятий співчуттям, якого ніколи доти не відчував. — Скажи мені, чи виживе Малий Тим?

— Я бачу порожнього стільчика біля цього вбогого каміна, — відповів Дух. — Якщо Майбутнє тут нічого не змінить, хлопчик помре.

— За здоров'я пана Скруджа! — виголосив Боб. — Я пропоную випити за пана Скруджа, без якого не було б у нас цього свята!

— Таке й скажеш — не було б свята! — спалахнула пані Крачит. — Попався б він мені сюди! Я б запропонувала такий тост за його здоров'я, що йому ой закутило б у носі!

— Моя люба! — лагідно дорікнув Боб. — При дітях! У такий день!

— Та вже воістину хіба тільки заради цього великого дня, — не вгамовувалася пані Крачит, — можна випити за здоров'я отакого клятючого, кусючого, немилосердного, бездушного скупердяги, як пан Скрудж.

— Моя люба, — ще лагідніше нагадав Боб. — Сьогодні ж Різдво!

— Гаразд, я вип'ю за його здоров'я тільки заради тебе й заради свята, — заявила пані Крачит. — Але тільки не заради нього. Хай собі живе здоровенький. Побажаємо йому веселого Різдва й щасливого Нового року!

Слідом за матір'ю випили й діти, але це вперше за весь святковий обід вони пили не від щирого серця. Малий Тим випив останній, бо й йому не припав до душі цей тост. Пан Скрудж був лихим генієм цієї родини. Сама згадка про його ім'я впала чорною тінню на їхнє святкування і протрималася цілих п'ять хвилин, аж поки нарешті розвіялась. Зате коли та тінь розвіялась, їм стало вдесятеро веселіше, ніж доти, — від самого почуття полегкості, що зі злим Скруджем цього разу покінчено. Каштани й дзбан знай ходили по колу та по колу, і за якусь часинку Малий Тим тоненьким жалібним голоском завів пісню про загублене дитя, що заблукало в сніговицю, і виходило в нього, повірте, дуже гарно.

Звісно, тут не було нічого винятково прекрасного. Ніхто в цій родині не мав особливої вроди, вбрання вони носили абияке, і того було обмаль; черевники їхні «просили їсти». Але всі вони були щасливі, вдячні долі, задоволені одне одним і раді святу, а коли, розчиняючись у повітрі, стали зникати, обличчя їхні якимось особливо засяяли, бо Дух на прощання покропив їх яскравими краплями зі свого смолоскипа, і Скрудж до останньої миті невідривно на них дивився, а до Малого Тима просто прикипів очима.

Та як же був вражений Скрудж, коли, дослухаючись до завивання вітру й розмірковуючи, що за приголомшлива це річ — линути крізь пустий морок понад невідомими безоднями, чиї глибини є такими самими незглибними таємницями, як і сама Смерть, — тож який був приголомшений Скрудж, коли, заглиблений в отакі думи, почув чийсь щирий сміх. А коли розпізнав, що то сміється його рідний небіж, і коли сам опинився в добре нагрітій, яскраво освітленій, просто осяйній кімнаті, подиву його не було меж! І Дух стояв тут-таки, поруч, і дивився на того ж самого небожа з привітною, схвальною усмішкою...

— Ха-ха-ха! — заливався Скруджів небіж. — Ха-ха-ха! Він сказав, що Різдво — це дурниці! Справді сказав, як справді я живий перед вами! — вигукнув Скруджів небіж. — І геть серйозно це казав, їй-богу!

— Терпіти його не можу! — кинула спересердя Скруджева своячка. А її сестри, та й всі інші присутні дами, цілком погодилися з нею.

— Ну, а я можу! — не здавався Скруджів небіж. — Мені жаль його. Я навіть коли б хотів не зумів би розсердитися на нього. Бо хто страждає від його лихих примх? Він, завжди і в усьому тільки він сам. Ось, до прикладу, він узяв собі в голову, що не любить нас, і не зволив прийти до нас на обід. До чого це призвело? Що він пропустив не такий уже й поганий обід. І я маю намір запрошувати його до нас щороку, подобається це йому чи ні, бо мені його жаль. Хай він хоч до самої смерті гудить Різдвяні святки, але він колись та почне — я кидаю йому такий виклик! — ставитися до нього краще, якщо я з року в рік приходитиму до нього й казатиму від щирого серця: «Як ся маєте, дядечку Скрудже?» І якщо я цим схилю його бодай до того, щоб він відписав у заповіті п'ятдесят фунтів своєму бідному клеркові, то мені й цього вже буде досить.

Напившись чаю, вирішили трохи помузикувати. Скруджева своячка добре грала на арфі і в числі різних мелодій виконала одну простеньку пісеньку (зовсім дрібничка, ви б навчилися її насвистувати за дві хвилини) — саме ту, яку наспівувала одна маленька дівчинка, котра колись була забрала Скруджа з пансіону. Цей спогад воскресив у Скруджевій душі ще Дух Колишнього Різдва. Коли залунав цей мотив, Скрудж пригадав усі картини, що їх показав йому той Дух. Він дедалі більше відтавав, серце йому зм'якшувалося. І навіть подумав: «Коли б йому було слухати цей мотив частіше, багато років тому, він би й сам, можливо, завжди прагнув тільки до добра та щастя собі й людям, і не довелось б духові Джейкоба Марлі вставати з могили».

Дух, здавалося, вельми тішився, бачивши Скруджа в такому настрої, і досить поблажливо дивився на нього, аж Скрудж почав проситися, мов хлопчак, аби дозволили і йому лишитися тут, поки гості не розійдуться. Але Дух відказав, що ні в якому разі не можна.

— Вони затіяли гру, — скиглив Скрудж. — Лиш півгодинки, Духу!

Нова гра називалася «Так і ні». Тут Скруджів небіж мав задумати якусь річ, а решта мусила відгадати, що ж він таке задумав. Причому умови гри дозволяли

йому відповідати на всі їхні здогади лише двома словами: «так» і «ні». Під перехресним вогнем запитань, що посипалися на нього, пощастило, мало-помалу, з'ясувати: так, він думає про тварину, досить неприємну, дику тварину, про таку тварину, що іноді рикає і реве, а то й говорить, і живе вона в Лондоні, й ходить по вулицях, але її не виставляють напоказ; ні, не водять на прив'язку, і в мандрівному звіринці не тримають, і воно не кінь, і не віслик, і не корова, і не бугай, і не тигр, і не собака, і не свиня, і не кіт, і не ведмідь... При кожному новому запитанні Скруджів небіж заходився новим нападом реготу, а тоді зрештою так розійшовся, що схопився з дивана й аж ногами затупотів, мов від нестерпного лоскоту. А тоді й пухкенька свояччина сестричка розреготалася так само нестямно й вигукнула:

— А я вгадала! Я знаю, що ти задумав, Фреде! Це твій дядечко Скру-у-у-дж!

— Ну, ми так гарно розважились за рахунок старого, — мовив Фред, — що було б чорною невдячністю не випити тепер за його здоров'я. Пропоную тост за дядечка Скруджа! Побажаймо ж цьому дідуганові, хоч би де він нині перебував, веселого Різдва й щасливого Нового року! — сказав Скруджів небіж.

А дядечко Скрудж тим часом, непомітно для самого себе, так розвеселився і на серці йому стало так легко, що неодмінно хотів навзаєм виголосити тост за товариство, яке й не здогадувалося про його присутність, а ще подякувати всім нечутною своєю мовою, і він би й виголосив, і подякував, коли б то Дух дав йому на це час. Та ледве останнє слово злетіло з уст небожа, як видіння щезло, й знову Дух зі Скруджем подалися у свої мандри.

Далеко-далеко лежала їхня путь, багато ще чого вони побачили й чимало осель перевідали, але всюди приносили людям радість і щастя. Дух ставав біля постелей хворих людей, і ті збадьорювались; наближався до загублених на чужині — й ті переносилися душею додому; схилявся над тими, що знемагали в життєвій боротьбі — й вони набиралися більшого терпцю, проймалися більшою надією; приходив до вбогих — і вони здобували багатство у собі. У богадільнях, у лікарнях, в'язницях, у кожному притулку страждання, де тільки марнотна людина не замкнула людського серця перед Духом Свята, — скрізь він давав людям своє благословення й навчав Скруджа заповідей милосердя.

Довго тривала ця ніч, якщо то була всього лиш одна ніч, у чому Скрудж мав підстави сумніватися, бо йому здавалося, що чи не всі Різдвяні свята ніби втислися в той відтинок часу, який вони пробули разом.

Годинник вибив опівніч.

Скрудж роззирнувся, шукаючи Духа, але його вже ніде не було. Коли ж у тиші відлунав дванадцятий удар дзвона, він згадав провіщення Джейкоба Марлі і, підвівши погляд, уздрів похмурого Привида, який, весь закутаний у плащ із каптуром, насунутим на чоло так низько, що закрите було все обличчя, плив до нього понад землею, мов туман наповзав.

КУПЛЕТ ЧЕТВЕРТИЙ

Останній із Духів

Фантом наближався — безмовно, повільно, суворо. Коли ж він опинився зовсім близько, від нього повіяло таким незвідано-моторошним мороком, що Скрудж так і бухнувся перед ним на коліна. Схоже на чорний саван, Привидове одіяння закривало йому голову, обличчя, стан, лишаяючи видимою тільки

одну простерту вперед руку. Коли б не та рука, Привид злився б із ніччю, став би нерозрізнимий серед довколишньої темряви. Скрудж тільки відчув, що та постать висока, величава й що її таємнича присутність сповнює всю душу якимсь похмурим жахом. А що ще можна було дізнатися про прибулого Духа, коли той не говорив і не рухався?

— Чи не Дух Прийдешнього Різдва удостоїв мене своєю присутністю? — запитав Скрудж.

Привид не відповів — тільки рука його показувала кудись уперед.

— Ти маєш намір показати мені тіні того, що ще не відбулось, але відбудеться в майбутньому? — допитувався Скрудж. — Це так, Духу?

Край каптура ледь опустився на мить — от ніби Дух кивнув головою. Ото й вся відповідь, яку дістав Скрудж. Хоча товариство Привидів і стало вже звичним для Скруджа, але ця мовчазна почвара так його лякала, аж ноги йому трусилися, і він з жахом переконався, що ледве тримається на них, а треба ж було скрізь за тією проявою встигати. Дух постояв іще мить, немовби розуміючи Скруджів стан і даючи тому змогу оговтатись.

— Духу Майбутнього! — заволав Скрудж зрештою. — Жоден із Привидів, котрі мені досі являлися, не жахав мене так, як ти. Але я знаю, що ти хочеш мені добра, а я прагну добра й сподіваюся стати відтепер іншою людиною, перекресливши себе такого, яким я був. Тож я готовий витримувати твою присутність і з вдячним серцем мандрувати скрізь слідом за тобою. Невже ж ти не скажеш мені хоч слово?

Привид нічого не відповів. Тільки рука показувала: вперед!

— То веди мене! — сказав Скрудж. — Веди! Ніч швидко минає, і кожна хвилина дорогоцінна для мене, я знаю. Веди ж мене, Духу, веди!

Фантом повів Скруджа на Біржу. Комерсанти обговорювали чийсь смерть, залишаючись до неї байдужими. Дух показав Скруджеві мертве тіло, що лежало самотнє і ніким не оплакане. Після Біржі Скрудж і Дух опинилися в нетрищах Лондона. У крамниці перекупника прибиральниця, праля й посильний гробаря намагалися продати збіжжя, яке вони фактично викрали з дому якогось небіжчика і раділи вдалій оборудці. Скрудж зрозумів, що доля цього нещасного могла б бути і його. Він попросив Фантома показати хоча б одну душу, котру смерть цієї людини не залишила байдужою. Вони опинилися у бідній кімнаті. Чоловік повідомив дружині, що їхній безжальний кредитор помер. І лагідна, терпляча жінка зраділа цій звістці. Тоді Скрудж попросив показати якісь добріші почуття, що були б пов'язані з чиеюсь смертю.

І Дух повів Скруджа по вулицях, де йому був знайомий кожен камінчик, і дорогою Скрудж знай роззирався довкола, сподіваючись побачити себе майбутнього, але так і не побачив ніде. Та ось вони увійшли до оселі — вбогої оселі Боба Крачита, де Скруджеві довелося вже раз побувати, і застали матір із дітьми, що сиділи біля каміна.

Тиша. Глибока тиша. Завжди такі галасливі малі Крачитенята нині принишкли в куточку. Очима вони прикипіли до Пітера, що сидів, тримаючи розгорнуту книжку. Мати й дочки схилені над шиттям. Але ж які вони всі були мовчазні!

Мати поклала шиття на стіл і затулила очі руками.

— Від чорного болять очі, — поскаржилася вона.

Від чорного? Ох, бідолашний Малий Тим!

— Уже й полегшало, — сказала пані Крачит. — Очі сльозяться від роботи при свічці. Бракувало ще, щоб ваш батько застав мене з червоними очима. Чи не пора йому вже бути вдома?

— Давно пора, — відповів Пітер, закриваючи книжку. — Але мені здається, мамо, він став якийсь забарний останніми днями.

Знову запала тиша. Нарешті мати промовила твердим, бадьорим голосом, що тільки раз трохи затремтів:

— Я пам'ятаю, він таки дуже швидко ходив із... дуже швидко ходив із Малим Тимом на плечах! Але ж він був легкий, мов пір'їнка! — провадила мати, низько схилившись над шиттям. — А батько ж так його любив, що й не відчував його ваги... Ні, не відчував. Та ось і ваш батько прийшов!

Вона поспішила назустріч мужеві, і ввійшов Боб у своєму незмінному шарфі — без нього він, сердешний, хіба ж так змерз би! На вогні вже дожидав його чайник із чаєм, і всі навперебій почали підносити йому хто чай, хто до чаю. Тоді двоє меншеньких Крачитенят видерлися батькові на коліна, і кожне придулося щічкою до його щоки, ніби промовляючи: «Не страждай, тату! Не журись!»

Боб весело розмовляв із дітками, знаходив милі слова для всієї родини. Побачивши розгорнуте на столі шиття, він похвалив пані Крачит і дочок за винахідливість і старання.

— Задовго до неділі вже буде й готове, — зазначив він.

— Неділі! — повторила за ним дружина. — Отже, ти ходив туди сьогодні, Роберте?

— Так, любя, — признався Боб. — Ти б повеселіла, коли б побачила, як там усе зеленіє. Але ти ж часто навідуватимеш його. А я пообіцяв йому приходити туди щонеділі. О мій синочок, моє маленьке дитя! — скрикнув Боб.

І сльози ринули з його очей. Адже він так любив свого синочка! Боб вийшов з кімнати. Він подався нагору — до яскраво освітленої кімнати, вбраної зеленими галузками гостролисту. Там, біля дитячої постільки, стояло крісло, і з усього було видно, що хтось тут уже побував хвильку тому. Бідолашний Боб сів у крісло і, трохи посидівши задумано та заспокоївшись, поцілував маленьке личко. Він змирився з тим, що сталося, і зійшов униз цілком бадьорий.

Усі знову посідали біля вогню, і почалася бесіда. Мати й дочки знову взяли за своє шиття. А Боб тим часом розповів їм про надзвичайну добрість Скруджевого небожа, якого він бачив разок, не більше, і який, побачивши його на вулиці та помітивши, що він має вигляд — «ну, знаєте, трохи засмучений», поцікавився, що його так опечалило.

— І тоді, — сказав Боб, — я розповів йому все. «Від щирого серця я співчуваю вам, пане Крачите, — сказав він, — і від щирого серця співчуваю вашій добрій дружині. Якщо тільки я можу бути вам чимсь корисний, то, прошу вас, приходьте до мене, ось моя адреса», — сказав він і дав мені свою візитну картку. Але хай він навіть нічогісінько ніколи й не зробить для нас, яка радість — почути таку приязну, щирі мову! Мені аж здалося, ніби й він знав нашого Малого Тима і печалиться разом із нами.

— З усього видно — він добра душа! — мовила пані Крачит.

— А ще я знаю, — провадив Боб, — знаю, любі мої, що ми завжди пам'ятатимемо, який незмінно терплячий і лагідний був наш Малий Тим, і ніколи-ніколи не будемо сваритися — адже це насправді означало б, що його забули!

— Духу! — звернувся Скрудж. — Щось підказує мені: близька та хвилина, коли ти мене покинеш. Я знаю це, хоч і не відаю — звідки. То ти вже скажи мені, хто був цей небіжчик?

І Дух Прийдешнього Різдва повів його далі і, як видалося Скруджеві, переніс у якийсь інший час (а втім, останні видіння змінювались начебто без хоч би якої видимої послідовності, лише зрозуміло було, що всі вони стосуються майбутнього) — знову привів у район ділових контор, але й тут Скрудж не побачив самого себе. Але ж дивно: Дух і не збирався зупинятися тут, а все прямував далі, мов до якоїсь тільки йому відомої, твердо означеної мети.

Цвинтар. Так ось де, либонь, покояться останки того бідолахи, чие ім'я ось зараз стане йому відоме. Достойне місце для вічного супокою, що й казати! Тіснота — могила до могили, будинки стисли цвинтар зусібіч, і все поросло бур'янами, що пили не життєві соки, а труїну гнилизну, пересиченість землі небіжчиками. Достойне місце, що й казати! Привид став поміж могил і показав рукою на одну з них. Тремтячи, Скрудж ступив крок до неї. Ніщо не змінилось у вигляді Фантома, але Скрудж відчував нажахано, що та похмура постава сповнилась якогось нового, несподіваного сенсу.

— Перш ніж я ступлю останній крок до того могильного каменя, на який ти вказуєш, — заговорив Скрудж, — дай мені відповідь на одне запитання. Я бачу тіні того, що неодмінно буде, а чи тіні того, що тільки може бути?

Але Дух усе так само німував, а рука його незмінно показувала на могилу, перед якою він зупинився.

— Відомо: яким шляхом піде людина, до такого кінця зрештою й прийде, — розвивав думку Скрудж. — Але якщо посеред шляху зійти на іншу дорогу, тоді інший буде й кінець. Скажи, адже так само може змінитися й те, що ти покажеш мені тепер?

Але Дух як був, так і залишився бемовний і незворушний.

Скрудж затрусився ще дужче. Упавши навколішки, він насилу підповз до могили й прочитав на порослій травною плиті, куди вказував Духів палець, своє власне ім'я: **Ебенезер Скрудж**.

— Духу! — закричав Скрудж, чіпляючись за Фантомові поли. — Вислухай мене! Я вже ж не той чоловік, яким був досі. І я нізащо не буду таким, яким був би, коли б не поспілкувався з тобою та твоїми родичами. Навіщо ти покажеш мені все це, якщо для мене вже немає спасіння?

Уперше за весь час та рука ніби ледь помітно здригнулася.

— Добрий Духу! — продовжував благати Скрудж, крижем упавши перед Привидом на землю. — Запевни мене, що я зможу змінити лиху долю, яка мені судилася, — що я зміню її, змінивши моє життя!

Подобріла рука затрепетала.

— Я шануватиму Різдво у серці своїм, а пам'ять про нього берегтиму цілий рік. Я спокутую моє нечестиве Минуле праведним Теперішнім і Майбутнім. Духи всіх Трьох Часів житимуть у мені, спільно домагаючись загальної перемоги. Я ніколи не забуду їхніх уроків. О, скажи мені, що я зможу стерти викарбуване на цій могильній плиті!

У своїй нестямі він схопив примарну Привидову руку. Дух хотів вивільнитись, але відчай додав Скруджеві сили, й він утримав руку. Але Дух виявився все-таки дужчим і відштовхнув Скруджа від себе.

Піднісши руки догори в останньому молитовному пориві, Скрудж уздрів, що Фантомів загальний вигляд раптом змінився. Його каптур і мантия зморщилися, обвисли, вся його величава постать зменшилася, стислась, обернувшись зрештою різьбленим стовпчиком ліжка.

КУПЛЕТ П'ЯТИЙ

Тут і пісні кінець

Так! І то був стовпчик його власного ліжка, і кімната, де стояло ліжко, теж була його власна. Але найкраще, найчудовіше було те, що й Майбутнє належало йому, аби він, Скрудж, міг іще змінити свою долю!

— Я спокутую моє нечестиве Минуле праведним Теперішнім і Майбутнім! — повторив Скрудж, гарячково видряпуючись із ліжка. — Духи всіх Трьох Часів житимуть у мені, спільно домагаючись загальної перемоги. О Джейкобе Марлі! Слава Небові, хвала святому Різдву за це!

Він так палав бажанням швидше здійснити свої добрі наміри, був такий схвильований, що голос виходив уривчастий, хрипкий і не слухався його. Обличчя його все ще було мокре від сліз — так бурхливо ридав, коли допіру намагався убагати Духа. Весь цей час він воцтузився зі своїм одягом, вивертав його, надягав задом наперед, шматував його, закидав куди-небудь і взагалі витворяв з ним різні химерні штуки.

— Я сам не знаю, що зі мною діється! — вигукнув Скрудж, сміючись і плачучи водночас, коли його панчохи, обкрутившись довкола нього, зробили з нього кумедну подобу Лаокоона. — Я легкий, мов пір'їнка, щасливий, мов янгол, і веселий, як школяр! Зичу веселого Різдва всім і кожному! Щасливого Нового року цілому світові! Еге-гей! У-ухх! Гей-гей!

Він прожогом влетів до вітальні й став посередині, геть захеканий. Той нестримний захват йому урвав церковний благослів'є. Скрудж підбіг до вікна і, розчахнувши раму, виткнув голову назовні. Ні імлі, ні туману, ні мряки. Який ясний, веселий день! А який бадьористий холод! Холод, як дуда, грає, змушуючи кров танцювати! Золоте сонце! Райське небо! Чисте, солодке, свіже повітря! Веселий дзвін-передзвін! Ой як славно! Ой чудесно!

— Який нині день? — перегнувшись униз, гукнув Скрудж до якогось хлопчачака у святковому вбранні, котрий, мабуть, знічев'я забрів у двір і витріщався надовкола.

— Що-о? — протяг неймовірно здивований хлопчак.

— Який у нас сьогодні день, мій хороший хлопчику? — повторив запитання Скрудж.

— Сьогодні? — здумувався малий. — Таж Різдво!

— Сьогодні Різдво! — сам собі повторив Скрудж. — То я не пропустив свята. Троє Духів звершили все це за одну хвіліну. Вони все можуть, якщо захочуть. Звісно, можуть. Авжеж, можуть... Послухай, мій добрий хлопче! Чи ти знаєш магазин птиці, через одну вулицю звідси, на розі? — запитав Скрудж.

— Та вже ж знаю, — запевнив малий гуляка.

— Який розумний хлопець! — похвалив Скрудж. — А чи не знаєш ти, чи продали вони індичку, що висіла в них у вікні?

— Яку — ту, що завбільшки така, як я? Вона й нині там висить, — повідомив хлопчина.

— Висить? — сказав Скрудж. — То збігай та купи її й перекажи їм, хай принесуть сюди, а я скажу їм, куди її приставити. Приведи розсильного з магазину і дістанеш від мене шилінга. А як приведеш його швидше, ніж за п'ять хвилин, отримаєш півкрони!

Хлопчина так і шугнув стрілою, і, певне, тверда мала бути рука, що пустила таку стрілу, бо ж тут не була втрачена жодна секунда.

— Я відішлю індичку Бобові Крачиту! — промурмотів Скрудж, потираючи руки, а тоді аж зігнувся від сміху. — Ото він попосушить голову: хто ж надіслав індичку? А вона, либонь, удвічі більша за Малого Тима.

Перо ніяк його не слухалось, але якось він та нашкрябав адресу й зійшов вниз — відімкнути вхідні двері й дочекатися розсильного. Постояв хвилику, а тоді погляд його впав на дверного молотка.

— Я любитиму його до кінця днів моїх! — вигукнув Скрудж, поплескуючи молотка долонею. — А досі ж я на нього й не звертав уваги. І який у нього ширий, чесний вираз обличчя! Чудо — не молоток!.. А ось і індичка! Гей-гей! У-ухх! Мое шануваннячко! Веселого Різдва!

Нарешті Скрудж, убравшись по-святковому, вибрався з дому. А скрізь по вулицях уже плавом плув люд — геть як тоді, коли Скруджа водив тут Дух Нинішнього Різдва. Він ішов, заклавши руки за спину, й осаяною усмішкою вітав кожного, хто тільки траплявся йому назустріч. І такий він мав невідпорно милий вигляд, що двоє чи троє перехожих, відповівши зичливою усмішкою, сказали йому:

— Доброго ранку, пане! Веселого вам Різдва!

Скрудж побував на церковній відправі, а потім гуляв по вулицях. Він усе дивився на людей, що поспішали хто куди, і гладив дітям голови, й розмовляв із жебраками, і зазірав, що в кого вариться в кухні, й поглядав вище, на вікна віталень, і все, що він бачив, геть усе сповнювало йому серце радістю. Адже досі він і не здогадувався, що яка-небудь прогулянка — та й будь-що — може приносити стільки щастя. А вже смерком подався до небожевого дому.

Раз, і вдруге... і чи не вдесьте він пройшовся повз ті двері туди й сюди, ніяк не зважуючись піднятися на ганок і постукати. Нарешті набрався духу — постукав. Двері відчинила дівчина.

— Чи вдома твій хазяїн, дорогенька? — запитав Скрудж.

— Вдома, пане. У їдальні, пане, разом із господинею. Дозвольте провести вас нагору?

— Дякую. Та ваш хазяїн мене знає, — запевнив Скрудж, уже взявшись за ручку дверей їдальні. — Я зайду сам, дорогенька.



Він так-то тихенько повернув ручку й зазирнув у прочинені двері. Скруджеві небіж і своячка саме прискіпливо оглядали стіл, що вгинався від святкових страв, адже молоді господарі завжди так нервуються у справах сервірування й ладні по сто разів перевіряти, чи все на місці.

— Фреде! — покликав Скрудж.

Лелечки, як же він цим налякав своячку! Вона сиділа в куточку, поставивши ноги на підніжок, і Скрудж геть забув про неї в цю хвилину, а то б нізащо не став її лякати.

— Сили небесні! — скрикнув Фред. — Хто це?

— Це я, твій дядечко Скрудж! Ти приймеш мене, Фреде?

Чи прийме Фред рідного свого дядечка! Та він на радощах мало руки дядечкові не відірвав. За п'ять хвилин Скрудж уже почувався тут, як у себе вдома. Такого щирого прийому він не мав зроду! Його своячка виглядала точнісінько такою, якою її показав Скруджеві Дух Нинішнього Різдва. І яка ж то була чудова вечірка! Яка чудова одностайність у всьому! Яке чудове щастя!

Але як же рано він подався на роботу наступного ранку! О так, він зумисне прийшов зарано. Бо хотів неодмінно прийти першим, аби спіймати Боба Крачита на спізненні! Оце такого йому забажалося. І в нього це вийшло! Еге ж, вийшло! Годинник вибив дев'яту. А Боба немає. Чверть на десяту. А Боба як не було, так і немає. Коли ж клерк нарешті з'явився, його спізнення становило вісімнадцять хвилин і тридцять секунд! Скрудж сидів із прочиненими дверима, щоб бачити, як Боб намагатиметься прослизнути непоміченим до своєї комірчини.

Ще надворі Боб скинув з голови капелюха, розмотав свого теплового шарфа. Мить — і він уже й сидить на своєму стільці й так шпарко скрипить своїм пером, ніби хоче перегнати й повернути назад оту дев'яту годину.

— Гей там! — прогарчав Скрудж звичайним своїм колишнім тоном, наскільки зумів його удати. — Це ж як слід розуміти твою появу на роботі о такій порі?

— Прощу пробачення, пане, — вибачився Боб.

— Ах, он як! — підхопив Скрудж. — Ану, пане, будьте ласкаві підійти сюди.

— Але ж це тільки один-єдиний раз за весь рік, пане, — заблагав Боб, виходячи зі своєї комірчини. — Більше це не повториться. Я дозволив собі вчора трохи повеселитися, пане.

— Ну то ось що я вам скажу, мій друже, — сказав Скрудж. — Більше я такого не збираюся терпіти, а тому... — Тут він зіскочив зі свого стільця й дав Бобові такого штурхана під ребра, аж той задки, задки знову опинився у своїй комірчині. — А тому я маю намір підвищити вам платню!

Боб аж затрясся й покрадьки потягся до лінійки. В голові йому промайнуло: треба ошелешити Скруджа ударом лінійкою по голові, скрутити йому руки за спину й гукнути людей з вулиці, щоб допомогли зв'язати збожеволілого та надягти на нього гамівну сорочку!

— Зичу тобі веселого Різдва, Бобе! — побажав Скрудж із непідробною щирістю й поплескав клерка по плечу. — Я збільшу тобі платню, а ще всіляко підтримуватиму твою родину, щоб не так тяжко бідувала. Сьогодні ввечері, Бобе, ми поговоримо про ці справи за келихом різдвяного глінтвейну! А зараз, Бобе Крачите, перш ніж ти нашкрябаєш перцю свою літеру, я наказую тобі збігати купити відерце вугілля та розпалити два добрячі вогнища!

І Скрудж дотримав свого слова. Він зробив усе, що обіцяв, та й ще куди більше! А для Малого Тима, який не помер, нівроку йому, Скрудж став другим

батьком. Він зробився таким добрим другом, таким добрим господарем і таким добрим чоловіком, що наше славне старе місто може ним тільки пишатися. Дехто посміювався, мовляв, і чого б то Скрудж так різоче враз перемінився? Але він не звертав уваги на дурноспіхів: смійтесь собі на здоров'я! Бо ж він був досить розумний і знав, що так уже влаштований світ: завжди знайдуться люди, ладні осміяти всяке добре діло.

Більше він уже ніколи не водився з Духами, дотримуючись, і в цьому розумінні, засади утримування від будь-яких надмірностей, і ширилася про нього добра слава, мовляв, от уже хто вміє гарно відзначати Різдвяні святки, так уміє! Ах, коли б то й про нас могли таке саме сказати! А тепер нам тільки й залишається, що повторити: хай Бог благословить нас усіх і кожного!

ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ РІЗДВЯНОЇ ПОВІСТІ

Чарлз Діккенс багато їздив Англією та іншими країнами Європи, та й по той бік Атлантики, у Сполучених Штатах Америки, був бажаним гостем. І скрізь письменника супроводжувала велика кількість шанувальників. А вони хотіли знати геть усе: як виник задум того чи іншого твору, як склалася подальша доля улюблених персонажів, над чим нині працює письменник, які книжки любить тощо. Але найбільшою насолодою для прихильників таланту Діккенса була мить, коли письменник, а він був неперевершеним виконавцем, починав читати уривки своїх творів. Публіка радо зустрічала будь-що, але найбільший успіх супроводжував Діккенса тоді, коли він обирав історію старого скнари Скруджа.

«Різдвяна пісня у прозі» увійшла до різдвяного циклу Діккенса, який створювався протягом п'яти років (1843–1848). Для письменника Різдво було особливим днем. Він сприймав його як свято серця і торжества любові, уславлення родинного вогнища й сімейного затишку. В центрі «Різдвяної пісні у прозі» — історія старого жмикрута Скруджа, якого неймовірні пригоди Різдвяної ночі примусили подивитися на власне життя по-іншому, ніби збоку, і, зрештою, — змінитися на краще. Для цього письменник використовує фантастичні елементи: зустріч із Духами Різдва і подорож у часі. Сам термін **фантастика** походить з давньогрецької мови та означає *вміння уявляти*. З фантастикою ви вже ознайомилися раніше: це чарівні казки, історії про звірів, які можуть розмовляти, література фентезі тощо. У високохудожньому творі фантастика не лише розважає, а й допомагає письменнику краще, доступніше передати читачеві свої думки, підштовхнути його до певних висновків.

Під час першого знайомства зі Скруджем може здатися, що він був безсердечним і шанував лише прибутки та гроші впродовж усього свого життя: *«Хто-хто, а вже він умів давити, вичавлювати соки, витягувати жилю, заганяти в могилу, загібати, хапати, захоплювати, вимагати... він був холодний і твердий, мов кремій, і ще нікому жодного разу в житті не пощастило викресати з його серця бодай іскру жалю та співчуття»*. Подорож із Духами Різдва допомагає нам зрозуміти, що Скрудж не завжди був таким, він деградував, тобто змінився на гірше. Фантастична пригода виявляє й причини, які це спричинили. Це зосередженість на матеріальних інтересах і цінностях, жага до збагачення і влади, байдужість до інших людей. І лише неймовірна, фантас-

тична пригода Різдвяної ночі примусила Скруджа переглянути свої життєві цінності, змінитися на краще. Диво, яке чекають на Різдво, сталося.

Твори, дія яких відбувається під час Різдва і які мають щасливу розв'язку, що тісно пов'язана із суттю й духом цього свята, називають **різдвяними оповіданнями (повістями)**. «Різдвяна пісня у прозі» є яскравим прикладом різдвяної повісті.

Але різдвяні історії характерні не лише для літератури. Останнім часом ця тема надзвичайно активно розробляється кінематографом. Найвідоміший і найвдаліший на сьогодні проект — це серія фільмів під загальною назвою «Один удома». До слова, у першому з цих фільмів однією з мелодій, які символізують Різдво — свято, що *«приносило, і приносить, і принесе добро»*, — є «Щедрик» українського композитора Миколи Леонтовича (1877–1921).

Запитання та завдання



1. Що таке повість? Що таке художня деталь?



2. Що називається різдвяною повістю? 3. Чи всі герої Діккенса шанують Різдво? Назвіть тих, хто чекає цього свята з нетерпінням, розкажіть про них докладно. 4. Порівняйте портрет і поведінку Скруджа до і після подорожі з Духами. Як називається цей художній засіб? 5. Знайдіть у тексті художню деталь, яка свідчить про початок духовного відродження Скруджа. В якому творі, вивченому на уроках зарубіжної літератури в 5 класі, трапляється подібне? 6. Знайдіть і порівняйте портрети трьох Духів Різдва. Які деталі в їхніх описах є найголовнішими? Чому? 7. Як змінюється протягом подорожі Дух Минулого Різдва? Про що це свідчить? 8. Доберіть цитати до розповіді про життя родини Крачитів і складіть план цієї розповіді. 9. Знайдіть цитати до характеристики образу Скруджа і напишіть складний план цієї характеристики.



10. Що символізує свято Різдва? Хто чи що у творі уособлює дух Різдва? 11. Хто, на вашу думку, щасливіший: багатій Скрудж чи нужденна родина Крачитів? Чому? Аргументуйте свою відповідь цитатами з тексту. 12. Що призвело до деградації Скруджа? 13. Чому в кінці першої подорожі Скрудж насунув на голову Духа світлогасник? 14. Чому під час різдвяної гри у «Так і ні» небіж Скруджа, що придумав загадку про свого дядька, на запитання: «Чи задумав він дику тварину ... таку тварину, що іноді рикає і реве, а то й говорить?» — відповів: «Так»? 15. Чи можна стверджувати, що будь-яка заможна людина приречена на духовну деградацію? Чому? 16. Чому Дух Минулого Різдва випромінює світло, а Придешнього — пільму? 17. Чому Скрудж так сильно змінився протягом Різдвяної ночі? 18. Які уроки засвоїв Скрудж під час своєї подорожей у часі й просторі? 19. Яку роль у тексті відіграє гумор? 20. Що б ви попросили в Духа Майбутнього Різдва?



21. Напишіть твір за повістю Ч. Діккенса на одну з тем: «Що в житті людини найцінніше?»; «Свято, що приносило, і приносить, і принесе добро». 22. Спробуйте створити власне різдвяне оповідання.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ «ЛІТЕРАТУРА І МОРАЛЬНЕ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЛЮДИНИ»

Люди здавна помітили унікальну здатність книжки впливати на читачів, бути їхнім учителем і наставником. Літературу, головне завдання якої — вчити читачів, передаючи їм загальні закони людського буття, виправляючи численні вади, назвали **дидактичною**, повчальною. Одним із плідних жанрів дидактичної літератури є **байка**, яка часто містить мораль. Повчання є також у інших літературних жанрах.

Та навіть якщо письменник не замислюється над повчальним змістом свого твору і пише зовсім не дидактичну книжку, справжній літературний шедевр здатний очищати душу, робити людину кращою. Одним із найдієвіших засобів такого очищення є **сміх, комічне**.

Одним з основних різновидів комічного є гумор і сатира. **Гумор** — доброзичливий, співчутливий, м'який сміх, коли оповідач по-доброму ставиться до зображуваного. Саме такий сміх у повісті Марка Твена «Пригоди Тома Соєра».

Сатира ж, навпаки, — це сміх викривальний, нищівний, заперечувальний. Оповідач не сприймає і заперечує зображуване, бо вважає його шкідливим для суспільства. Так, Антон Чехов, який вірив у людину і хотів бачити її гармонійно розвиненою, однією з найбільших людських вад вважав внутрішнє рабство, проявом якого є підлабузництво, самоприниження, чиношанування, запопадливість і малодушність. Викриваючи це зло в оповіданнях «Товстий і тонкий» і «Хамелеон», він використовує **художню деталь** — виразну подробицю або штрих, що несе значне змістове навантаження, збуджує думку, викликає в уяві читача цілісну картину і пробуджує низку асоціацій. Крім того, Чехов був майстром **іронії** — прихованої насмішки над кимось або чимось. Вона зазвичай полягає в тому, що якийсь вислів означає протилежне тому, про що в ньому мовиться.

Інший шлях обрав Чарлз Діккенс. Співець доброти й милосердя, він доводив, що бідняки — це люди, які вміють буди щедрими та милосердними, а багатство часто робить своїх власників дуже самотніми й нещасними, як, наприклад, героя «Різдвяної пісні у прозі» Ебенезера Скруджа. Фантастичні пригоди допомогли Скруджеві змінитися на краще, а читачам — повірити в те, у що вірив сам Діккенс: людина за своєю сутністю — істота добра, тому її можна вилікувати від зла. Для того, щоб читачі повірили в переродження Скруджа, письменник використовує фантастику та особливості **різдвяного оповідання** (повісті), дія якого відбувається під час Різдва і яке має щасливу розв'язку, тісно пов'язану з духом і настроєм цього свята.

У народі кажуть, що книжка — найкращий друг і порада. Тисячоліття довели, що це справді так. Саме в художніх творах дуже часто ми шукаємо відповіді на запитання, які нас хвилюють. Герої улюблених книжок допомагають нам зрозуміти, що є добром, а що злом, як не треба робити, а до чого слід прагнути. Ми хочемо бути схожими на позитивних героїв і намагаємося позбутися рис негативних персонажів, адже високохудожня література — завжди моральна і навчає лише добра.

Розділ IV

**ЛЮДИНА
В ЖИТТЄВИХ
ВИПРОБУВАННЯХ**

Даніель Дефо

Жуль Верн

Джек Лондон

Шандор Петефі

Роберт Льюїс

Стівенсон



Даніель Дефо



Жуль Верн



Джек Лондон



Шандор Петефі



Роберт Льюїс Стівенсон

ЛЮДИНА В ЖИТТЄВИХ ВИПРОБУВАННЯХ

Один питає: «Далі що робити?»
А другий: «Що пошле судьба?»
Отак і можна відрізнити
Людину вільну від раба.

Георг Шторм, німецький поет

«*Ти знаєш, що ти — людина? Ти знаєш про це чи ні?*» — проникливо запитав своїх сучасників і нащадків відомий український поет Василь Симоненко. За тисячі років до нього давньогрецький філософ Діоген Синопський, відомий тим, що жив у діжці, ходив удень, під яскравим сонцем, гамірними міськими вулицями із запаленим ліхтарем, щось шукаючи. Коли здивовані громадяни поцікавилися в нього, що він загубив, той відповів: «Шукаю людину!» Бо й дійсно, справжню людину знайти нелегко. І впродовж своєї історії людство намагається знайти відповідь на одне з найскладніших питань: кого насправді можна вважати людиною або, як мовиться, Людиною з великої літери? Що робить людину Людиною і чим вона відрізняється від тварини?

За одним з еллінських міфів, титан Прометей, за волею Зевса, виліпив людей і тварин. Але звірів вийшло набагато більше. І тоді Зевс звелів Прометеві «переліпити» частину тварин у людей. Той виконав наказ, але сталося так, що «перероблені» істоти зовнішність отримали людську, а сутність зберегли звірину. Тож спочатку важко було розібрати, хто перед тобою: справжня людина чи тварина, яка скидається на людину. Тому постало питання: а як же їх розрізнити? І воно виявилось дуже непростим, бо однієї-єдиної правильної відповіді на нього знайти неможливо.

«Справжня людина пам'ятає минуле і дбає про майбутнє», — переконані одні. «Людина віддає перевагу духовним цінностям над матеріальними», — уточнюють другі. «Її душа відкрита до Прекрасного», — додають треті. «Людина здатна відчувати чужий біль як свій власний і ладна пожертвувати свободою і самим життям заради високих ідеалів», — стверджують четверті. Більшість же відповість: «Людину людиною робить не зовнішність, а внутрішня сутність, яку називають душею».

А душа ця може бути сміливою чи боягузливою, шляхетною або підступною, доброю або злою, здатною пожертвувати собою заради інших або нехтувати всім, окрім власної вигоди. Якщо людську зовнішність видно зразу, то внутрішню сутність так швидко не збагнеш. Елліни, наприклад, закидали Прометеві, що той заховав людське серце всередину, через що неможливо відразу зрозуміти, яка перед тобою людина — добра чи погана і що в неї на душі. І лише життєві випробування, яких не уникає жодна людина, здатні виявити її справжню, глибинну сутність.

Зображення цих випробувань, своєрідних іспитів на право називатися Людиною, є однією з головних тем літератури. Як не впасти у відчай, коли доля кине тебе на безлюдний острів без сподівання на порятунок? Саме таке випробування пройшов Робінзон Крузо, головний герой уславленого роману Даниеля Дефо, повна назва якого «*Життя й надзвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорка, що прожив двадцять вісім років у цілковитій*

самотності на безлюдному острові біля американського узбережжя, недалеко від гирла великої ріки Оріноко, опинившись на березі після аварії корабля, під час якої загинув увесь екіпаж, окрім нього, з додатком розповіді про не менш дивовижний спосіб, яким його врешті-решт визволили пірати. Писано ним самим». Здавалося б, у таких умовах він був приречений або на божевілля, або на втрату людської подоби. Але сила розуму, що переборював розпач, і невтомна щоденна праця допомогли йому перетворити «острів Розпуки» на «острів Надії» та залишитися Людиною.

Важкі випробування випали й на долю Діка Сенда, героя роману Жуля Верна «П'ятнадцятирічний капітан». Хлопчик, кинутий напризволяще своїми батьками, «з дитячих літ усвідомив, що праця — закон життя», і добре розумів: «треба працювати, щоб вибитися в люди». Він мав відважне і щире серце. Тож коли прийшов час випробувань, він узяв на себе тягар відповідальності за життя людей, які опинилися на борту шхуни. Юнак не впав у розпач, не проклинав свою долю, а зробив усе від нього залежне, аби його невеличка команда дісталася безпечного місця цілою та неушкодженою. Він ладен був пожертвувати собою, щоб урятувати друзів і зберегти високе право називатися Людиною.

Жертвувати собою заради інших людей — героїзм. Однак іноді героїзмом стає боротьба не за чуже, а за власне життя. Безіменний герой оповідання Джека Лондона «Любов до життя», зраджений своїм товаришем Біллом та приречений на смерть посеред північної пустелі, не скорився долі й переміг. Усі обставини були проти нього: ушкоджена нога, німіч, дика природа, холод і особливо голод, від якого паморочилося в голові. Коли він доповз до океану, то нагадував звіра, сліпого й безтямного, що звивався на піску, мов велетенський хробак. У боротьбі за життя він на деякий час утратив людську зовнішність, але, навіть помираючи від голоду, не став смоктати кістки зрадливого Білла. Отже, він зберіг людську сутність — залишився Людиною.

Є речі не менш важливі, ніж життя. Це честь, почуття обов'язку, відповідальність перед тими, хто тобі довіряє. Якщо ти маєш ці якості, тоді тебе можна назвати благородною людиною або, як кажуть в Англії, джентльменом. Саме іспит на право називатися джентльменом складав Джим Гокінс, герой роману Роберта Льюїса Стівенсона «Острів скарбів». Опинившись серед піратів, він не спокусився знадливою долею «джентльмена удачі», а обрав шлях, гідний справжньої людини.

Цей шлях часто-густо вимагає від людини неабиякої мужності. Адже він, як відомо, змінюється на різних відтинках. Іноді він стелиться оксамитовим килимом, і по ньому приємно ступати, але буває й так, що він усіяний колючим терням. Проте крокувати треба. І пройти свою життєву дорогу необхідно так, щоб не втратити права називатися Людиною:

*Коли ти муж — будь мужнім,
Знайди життєву путь,
А лялькою на шворках
В руках судьби не будь.*



Даніель ДЕФО

близько 1660–1731

Усі наші нарікання на те, чого ми позбавлені, виникають, здається мені, від недостатньої вдячності за те, що ми маємо.

Даніель Дефо

Маленький хлопчик, покинутий напризволяще у Святвечір, сидів самотою у великій і холодній класній кімнаті. Здавалося, що напередодні свята, яке має нести лише добро, про нього забув увесь світ. Хлопчина читав, а за вікном немовби оживали герої його улюблених книжок, розвіюючи сум і самотність. Були там і Робінзон Крузо з незмінним папугою на плечі, і вірний П'ятниця, який тікав від дикунів-людожерів, рятуючи своє життя. Цією самотньою дитиною, як ви вже здогадалися, був Ебенезер Скрудж, герой «Різдвяної пісні у прозі» Ч. Діккенса. Але Робінзона Крузо і П'ятницю знають навіть ті, хто ніколи в житті не читав книжки англійського письменника Даніеля Дефо, бо ці літературні персонажі давно переступили межі своєї вигаданої історії й почали жити власним життям.

Даніель Фо (таке справжнє прізвище письменника) народився у сім'ї торговця середнього статку. Це була родина емігрантів із Фландрії, які колись утекли до Англії через релігійні переслідування. Батькові дуже хотілося, щоб син став священиком, і на освіту Даніеля він не шкодував коштів. Але юнак, як і тисячі його сучасників, хотів розбагатіти. Європа знала Даніеля Фо як завзятого англійського комерсанта, який, не шкодуючи ані сил, ані праці, ані завзяття, іноді навіть ризикуючи життям, заробляв гроші: його фабрики виготовляли панчохи і черепицю, він був посередником у торгівлі Англії з Іспанією, страховим поручителем англійського флоту під час війни з Францією, створив агенцію, що віщувала землетруси та появу привидів, організував ферму, на якій збирався отримувати від котів мускус — пахучу речовину, яку тоді використовували в парфумерії. Подібних комерційних проектів, які обіцяли чималий зиск, у голові Фо роїлися сотні, а може, й тисячі. Вони закінчувалися по-різному — одні приносили чималі статки, а інші забирали геть усе, що було надбано. Неодноразово після чергового банкрутства йому доводилося ховатися від влади й виходити на вулицю тільки в неділю, бо в цей день закон забороняв арешти. Саме під час такого «підпільного» життя Даніель вирішив змінити не лише своє прізвище, а й походження. Зник син торговця, натомість з'явився шляхтич із старовинного роду, що дало змогу приєднати до простацького прізвища дворянську частку «де». Комерсант Фо перетворився на містера Де Фо (так спочатку писалося нове прізвище).

Але в гонитві за наживою Дефо не був схожий на особу, яку цікавлять лише гроші. На його думку, комерсант — це інтелектуал, який завдячує своїм багатством насамперед власному розумові. В одному з трактатів, присвячених комерції, він писав, що справжній купець — універсальний учений, адже він, постійно подорожуючи, вивчає різні мови без допомоги книжок, а географію — без допомоги карт.

Енергійна натура Дефо не могла обмежитися лише комерційною діяльністю. Він брав участь у повстанні, яке було жорстоко придушене, і в революції, що привела до влади нового короля. Маючи гострий розум і неабиякий талант публіциста, він відстоював свої погляди у памфлетах, найвідоміший з яких — «Найкоротший спосіб розправи з дисидентами» (1702). На той час в Англії офіційна англіканська церква виступила проти своїх ідеологічних супротивників — пуритан, яких називали дисидентами. Дефо, за віросповіданням пуританин, у сатиричному посланні, яке написав від імені вигаданого англіканського священика, закликав винищити всіх дисидентів, збудувати для них шибениці та розпинати на хрестах уздовж великих доріг по всій Англії. У цьому памфлеті він хотів показати безглуздя боротьби з інакомисленням, яке, зрештою, справді може призвести до таких жахливих наслідків. Однак його іронії ніхто не помітив. У газетах з'явилося безліч відгуків: войовничі англіканські священики гаряче підтримали «пропозиції» невідомого провінційного побратима. А налякані пуритани цілими родинами стали тікати з Англії. Порти закишили біженцями, уряд країни занепокоївся. Дефо, звичайно ж, не очікував такої реакції на памфлет і, щоб зупинити паніку, розкрив своє авторство. Тоді письменника звинуватили в злочині надзвичайної державної ваги. Дефо знову вимушений був ховатися, але за його голову були обіцяні чималі кошти, тож дуже скоро знайшлася особа, яка його видала. На початку 1703 р. Дефо кинули до в'язниці. Письменника було засуджено до довічного ув'язнення і стояння біля ганебного стовпа. Але безчестя обернулося тріумфом: лондонці прикрасили ганебний стовп квітами, жінки закидали солдатів, що супроводжували в'язня, овочами. Тож уряд вимушений був піти на поступки, і він опинився на волі.

Хоча Дефо є автором сотень творів, справжню славу йому принесли «Пригоди Робінзона Крузо». За його словами, сісти за цей твір примусив випадок: одна з дочок одружувалася і терміново були потрібні гроші на посаг. У той час серед англійців, які самі себе називали нацією мореплавців, були надзвичайно популярні книжки про всілякі, особливо неймовірні, пригоди на морі. Тож Дефо вирішив написати, як зараз би сказали, суто комерційну книжку. Популярність роману про Робінзона Крузо була приголомшливою, це надихнуло письменника випустити продовження історії моряка з Йорка. Але ані комерційного, ані літературного успіху вони не мали. Тож наприкінці свого життя Дефо знову мусив ховатися від кредиторів.

Смерті письменника Англія не помітила. Біла плита на його могилі швидко заросла бур'яном. Та коли удар блискавки розколов її, один із лондонських журналів звернувся до англійських дівчаток і хлопчиків із проханням прислати гроші на спорудження пам'ятника на могилі письменника. На заклик відгукнулися тисячі й тисячі шанувальників книжки про Робінзона Крузо. 1870 р. на зібрані кошти на могилі Дефо був відкритий гранітний монумент, на якому було викарбовано: «На пам'ять про автора «Робінзона Крузо».



РОБІНЗОН КРУЗО

Робінзон Крузо народився 1632 року в англійському місті Йорку в родині середняків. Батько дав синові пристойну освіту і хотів бачити його юристом. Та юнак мріяв лише про море. Здогадавшись, що сина манить не тільки і не стільки жага мандрівок, скільки заморські багатства, батько умовляв його не їхати з дому, навівши слова мудрого царя Соломона, який просив долю не посилати йому ані бідності, ані багатства, адже мірилом справжнього щастя є золота середина. Він казав Робінзоні, що злигодні зазвичай припадають на вищі й нижчі класи. А ось людина середніх статків не знає тяжкої праці та страждань нижчих класів, але водночас її не бентежать пиха та розкоші, честолюбство та заздрощі вищих класів. Однак Робінзон не послухав батьків і 1 вересня 1651 року втік із дому. У першому ж плаванні він потрапив у шторм, та все ж дістався до Лондона, де став купцем і почав торгувати з Гвінеєю. В одній із мандрівок його взяла в полон рати. Робінзон весь час мріяв про втечу. Нарешті йому поталанило: на маленькому баркасі він вирушив у відкрите море, сподіваючись потрапити до Зеленого Мису. Корабель, якого зустрів Робінзон, привіз його до Бразилії. Там він вирішив стати плантатором. Але через декілька років сусіди-плантатори підмовили Робінзона вирушити за рабами. 1 вересня 1659 року він сів на корабель, що відпливав до Африки. На дванадцятий день налетів ураган, який протягом дванадцяти днів гнав корабель океаном. Команда вимушена була змінити курс. Потім розпочався ще один шторм, під час якого матроси помітили землю. Команда вирішила на двох шлюпках дістатися до землі, але від сильного вітру і через великі хвилі шлюпки перекинулися. Робінзона підхопила течія, і він ледве зміг потрапити на берег, де не було нікого. Першу ніч на острові Робінзон провів на дереві. Удень він дістався до свого напівзатонулого корабля. Змайструвавши пліт, Робінзон почав перевозити на берег усе, що йому могло знадобитися на березі.

Щодня під час відпливу я вирушав на корабель і що-небудь привозив з собою. Я жив на березі вже тринадцять днів; за цей час я побував на кораблі одинадцять разів і перевіз на берег усе, що тільки в змозі перетягти пара людських рук. Коли б тиха погода тривала далі, я певен, що перевіз би частинами весь корабель, але, готуючись до дванадцятого рейсу, я помітив, що знімається вітер. Проте, дочекавшись відпливу, я все-таки вирушив на корабель. Під час попередніх рейсів я так ретельно обшукав нашу каюту, що мені здавалось, ніби там нічого вже не зосталось; але зараз мені впала в очі шафка із двома шухлядами — в одній були три бритви, великі ножиці і з десяток добрих ножів та виделок, а в другій — гроші, почасти європейською, почасти бразильською срібною та золотою монетою, всього до тридцяти шести фунтів стерлінгів. Я посміхнувся, побачивши ці гроші: «Непотрібний мотлох! — сказав я вголос. — Навіщо ти мені тепер? Ти й того не вартий, щоб підняти тебе із землі. Всю цю купу золота я ладен віддати за будь-який із цих ножів. Мені нема що з тобою робити; тож залишайся там, де лежиш, і йди на дно морське, як створіння, чие життя не варто рятувати!» Однак, трохи поміркуювавши, я вирішив узяти гроші із собою і загорнув їх у шмат парусини. Вітер, що дув з берега, почав міцнішати і за чверть години став зовсім свіжим. Мені спало на думку, що при береговому вітрі пліт мені непотрібний і що треба поспішати на берег, поки море ще не дуже розбурхалось, бо інакше я й зовсім не зможу вибратись. Отож я спустився у воду й поплив. Вітер швидко міцнішав і ще до початку відпливу перейшов у справжній шторм. Однак на той час я був уже вдома, у безпеці, з усіма моїми скарбами й лежав у наметі. Буря лютувала всю ніч, і коли на ранок я визирнув з намету, від корабля не залишилося й сліду!

Тепер мене найбільше непокоїло, як захистити себе від дикунів, якщо такі з'являться, та від хижаків, якщо вони водяться на острові. Я дуже довго думав, як це зробити і як найкраще влаштувати своє житло: чи викопати печеру, а чи нап'ясти на землі великий намет. Кінець кінцем вирішив зробити й те, і друге. Мабуть, варто розповісти, як це я робив, і описати моє житло.

Незабаром я пересвідчився, що обране мною місце не годиться для поселення: то була низина біля самого моря, з багnistим ґрунтом і, напевне, шкідлива для здоров'я. А головне, поблизу не було прісної води. Тому я вирішив пошукати іншого місця, здоровішого й придатнішого для житла. Разом з тим я хотів додержати кількох умов, конче для мене потрібних: по-перше — здорова місцевість і прісна вода, про що я вже згадував; по-друге — захисток від спеки; по-третє — безпека від хижаків, як двоногих, так і чотириногих, і, нарешті, по-четверте, з моєї оселі має бути видно море, щоб не втратити нагоди визволитись, коли б Бог послав який корабель, бо мені не хотілось зрікатися надії на порятунок. Після довгих пошуків я нарешті знайшов невелику рівну галявину на схилі високого горба, під стрімкою прямовисною, мов стіна, кручею, так що зверху мені ніщо не загрожувало. У цій стіні була невелика заглибина, ніби вхід до печери, але ніякої печери чи проходу в скелі не було.

Ось на цій зеленій галявині, перед самою заглибиною, я й вирішив нап'ясти намет. Перш ніж поставити його, я обвів перед заглибиною півколо, ярдів з десять радіусом і, отже, з двадцять — діаметром. У це півколо я понабивав у два ряди міцних кілків, загнавши їх так глибоко, що вони стояли твердо, як палі. Верхні кінці кілків я загострив. Частокіл вийшов щось із п'ять з половиною футів заввишки, а між обома рядами кілків було не більше як шість дюймів. Огорожа вийшла така міцна, що ні людина, ні звір не могли б ні пролізти крізь неї, ні перелізти її. Ця робота відібрала в мене багато часу і сил; найважче було рубати в лісі кілки, переносити їх на майданчик та забивати в землю. Дверей у загороді я не зробив, а перелізавав через частокіл за допомогою короткої драбини. Ввійшовши до себе, я забирав драбину і, почувачи себе надійно відгородженим від усього світу, міг спокійно спати вночі, що за інших умов, як мені здавалось, було б неможливо. А проте, як виявилось пізніше, всі ці запобіжні заходи проти уявних ворогів були непотрібні.

На превелику силу я перетягав до себе в цю загороду, чи фортецю, всі свої багатства: харчі, зброю та запаси, про які розповів уже вище. Потім я поста-



вив великий намет, щоб захистити себе від дощів, які там певної пори року бувають дуже сильні. Намет я зробив подвійний, тобто нап'яв спочатку менший, а над ним більший, який накрив брезентом, взятим на кораблі разом із вітрилами. Тепер я спав уже не на підстилці, кинутій просто на землю, а в дуже зручному гамаку, що належав колись помічникові капітана. До намету я переніс харчові припаси і все, що могло попусуватися від дощу, і коли тільки моє добро було сховано всередині огорожі, я щільно забив отвір, через який заходив і виходив, і став користуватися приставною драбиною.

Заклавши огорожу, я заходився копати в горі печеру. Каміння й землю я виносив крізь намет у двір і зробив таким чином усередині огорожі насип, на півтора фути заввишки. Печера була якраз за наметом і правила мені за льох.

Я принаймні раз на день виходив з рушницею, щоб розважитись, підстрелити яку дичину і познайомитися з природними багатствами острова. Першого ж разу я зробив відкриття, що на острові водяться кози, і дуже зрадив, та, на превеликий жаль, кози були страшенно боязкі, чуйні й такі прудконогі, що підійти до них було найважчою річчю у світі. Однак це не турбувало мене, бо я був певний, що рано чи пізно підстрелю одну з них, що й сталося згодом. Вистеживши місце, де вони збираються, я помітив таке: якщо кози були на горі, а я — в долині, все стадо злякано тікало геть; якщо ж я був на горі, а кози паслись у долині, вони не звертали на мене ніякої уваги. З цього я зробив висновок, що очі цих тварин мають особливу будову: їхній зір спрямований униз, отож вони не можуть бачити того, що відбувається над ними. Відтоді я додержувався такого способу: спочатку залазив на будь-яку скелю, щоб бути над ними, і тоді часто влучав у них.

Моє становище видавалося мені дуже сумним. Мене закинуло жахливим штормом на острів, що лежав далеко від місця призначення нашого корабля і за кількасот миль від торгових шляхів, і я мав усі підстави гадати, що так судило небо і що тут, у цьому відлюдді й самотині, мені доведеться скінчити свої дні. Рясні сльози текли по моєму обличчю, коли я думав про це. Я часто запитував себе, чому провидіння занапащає свої ж створіння, кидає їх напризволяще, залишає без будь-якої підтримки і робить такими безнадійно нещасними, беспорядними й охопленими таким відчаєм, що навряд чи розумно було б дякувати за таке життя.

Але завжди щось швидко припиняло такі думки й докоряло за них. А якось, коли я, глибоко замислившись про свою гірку долю, блукав з рушницею над берегом, у мені заговорив голос розуму: «Ти в скрутці, це правда, але згадай, де ті, хто був з тобою? У шлюпці були одинадцяттеро, де ж решта? Чому вони не врятувались, а ти залишився живий? Чому тебе відзначено? І де краще бути — тут чи там?» І я показав на море. В усякому злі треба вбачати якесь добро й не забувати про гірше, що могло б статися.

І тепер, беручись докладно описувати тихе й сумне життя, яке, певне, ще не випадало нікому у світі, я почну з перших днів і розповідатиму все підряд.

Моя нога вперше ступила на цей жахливий острів, за моїм рахунком, 30 вересня. Минуло днів десять або дванадцять, і мені спало на думку, що я, через брак книжок, пера та чорнила, загублю рахунок дням і нарешті перестану відрізняти будні від свят. Щоб запобігти цьому, я поставив чималий стовп на тому місці берега, куди мене закинуло море, і, вирізьбивши на широкій дерев'яній дошці великими літерами напис: «Тут я ступив на берег 30 вересня 1659 року», прибив її навхрест до стовпа.

На цьому чотирикутному стовпі я щодня робив ножем зарубку; кожний сьомий день робив удвоє довшу — це означало неділю; перше число кожного місяця я позначав ще довшою зарубиною. Отак я вів свій календар, відзначаючи дні, тижні, місяці та роки.

Слід ще зазначити, що серед багатьох речей, перевезених з корабля, як було сказано вище, за кілька разів, я не згадав багатьох дрібних речей, хоч і не дуже цінних, але таких, що стали мені в пригоді. Я знайшов у моєму власному багажі три Біблії, дуже гарно видані, які я одержав з Англії, разом із замовленими товарами, і, вирушаючи в плавання, упакував зі своїми речами. Мушу згадати також, що в нас на кораблі були дві кішки й собака. Обоє кішок я перевіз на берег із собою; що ж до собаки, то він сплигнув з корабля сам і приплив до мене на другий день після того, як я перевіз мій перший вантаж. Він був мені відданим слугою багато років. Він робив для мене все, що міг, і майже заміняв мені людське товариство. Мені хотілося б тільки, щоб він міг говорити, але це йому не було дано. Я взяв з корабля пера, чорнило та папір. Я заощаджував їх як тільки міг і, поки в мене було чорнило, дбайливо записував усе, що траплялось; коли ж його не стало, довелося кинути записи, бо я не вмів зробити собі чорнила й не міг вигадати, чим його замінити.

Через нестачу інструментів усяка робота йшла в мене дуже повільно й з великими труднощами. Мало не цілий рік пішов на те, щоб закінчити огорожу, якою я надумав обнести свою оселю. Нарубати в лісі грубих жердин, витесати з них кілки й перенести до намету — все це потребувало багато часу. Кілки були дуже важкі, і я міг підняти за раз не більше як одного, а іноді в мене йшло два дні лише на те, щоб обтесати кілок і принести його додому, а третій — на те, щоб забити його в землю. Для цієї роботи я спочатку користувався важким дерев'яним дрючком, а потім згадав про залізні ломы, що привіз із корабля, і замінив дрючка ломом, проте забивати кілки все одно було для мене дуже втомливою й марудною працею.

Але що з того, коли мені однаково не було на що гаяти часу? Закінчивши будівництво, я не мав би ніяких справ, крім як блукати островом у пошуках їжі, і в такі мандри я вирушав щодня.

Настав час, коли я почав серйозно міркувати над своїм становищем та обставинами, у які я потрапив, і взявся записувати свої думки — не для того, щоб залишити їх людям, яким доведеться зазнати те саме, що й мені (бо навряд чи знайдеться багато таких людей), а щоб висловити все, що мене мучило й гризло, і цим хоч трохи полегшити свою душу. І хоч як мені було тяжко, розум мій поволі переборював розпач. Я в міру сил намагався втішити себе думкою, що могло б статися ще гірше, і протиставляв злу добро. Цілком безсторонньо, ніби прибутки й витрати, записував я всі лиха, які довелося мені зазнати, а поруч — усі радощі, що випали на мою долю.

ЗЛО

Мене закинуло на жадливий, безлюдний острів, і я не маю ніякої надії на порятунок.

Я немовби виділений і відокремлений від усього світу й приречений на горе.

ДОБРО

Але я живий, я не потонув, як усі мої товариші.

Зате я відзначений з усього нашого екіпажу тим, що смерть помилювала лише мене, і той, хто так дивно

Я осторонь від усього людства; я самітник, вигнанець із людського суспільства.

У мене мало одягу, і скоро мені не буде чим прикрити своє тіло.

Я беззахисний проти нападу людей і звірів.

Мені немає з ким поговорити й розрадити себе.

врятував мене від смерті, визволить мене і з цього безрадінного становища. Але я не вмер з голоду й не загинув у цьому пустельному місці, де людині немає з чого жити.

Але я живу в жаркому кліматі, де я навряд чи носив би одяг, коли б і мав його.

Але я потрапив на острів, де не видно таких хижих звірів, як на берегах Африки. Що було б зі мною, якби мене викинуло туди?

Але Бог сотворив чудо, пригнавши наш корабель так близько до берега, що я не тільки встиг заpastись усім необхідним для задоволення моїх повсякденних потреб, а й маю змогу забезпечити собі прожиток до кінця моїх днів.

Усе це незаперечно свідчить, що навряд чи на світі було коли-небудь таке лихе становище, де поруч поганого не знайшлося б чогось гарного, за що треба було б дякувати: гіркий досвід людини, котра зазнала найбільшого нещастя на землі, показує, що в нас завжди знайдеться якась утіха, яку в рахунок добра та зла треба записати на прибуток.

Отже, послухавши тепер голос розуму, я почав миритися зі своїм становищем. Досі я раз по раз поглядав на море, сподіваючись побачити там корабель, а тепер я покинув марні надії і всі думки спрямував на те, щоб по змозі полегшити своє існування. Я вже згадував, що все своє добро переніс в огорожу та в печеру, яку викопав за наметом. Мушу, однак, зауважити, що спочатку речі лежали безладною купою і захаращували весь простір так, що мені не було де повернутись. Тому я вирішив поглибити свою печеру. Зробити це було неважко, бо гора була пухка та піскувата і легко піддавалась моїм зусиллям. Отже, коли я побачив, що мені не загрожує небезпека від хижих звірів, я почав розширювати печеру; прокопавши вбік праворуч, скільки треба було за моїм розрахунком, я знову взяв праворуч і вивів хід назовні, за межі моєї фортеці. Цей тунель правив мені не лише за чорний хід до мого намету, даючи мені змогу вільно йти і повертатись, а й значно збільшував мою комору.

Тепер я взявся майструвати найпотрібніші меблі, передусім стіл і стілець. Без них я не міг цілком насолоджуватись навіть тими скромними втіхами, які ще мені залишалися на землі: не міг як слід їсти, ні писати, ні робити будь-що. І я заходився столярювати. Тут маю зауважити, що розум є основа й джерело математики, а тому, визначаючи й виміряючи розумом речі і складаючи собі про них правильні уявлення, кожен з часом може навчитися першого-ліпшого ремесла. Доти я зроду не брав у руки ніякого інструмента, а проте завдяки працьовитості, ретельності та винахідливості, поволі так набив руку, що, безперечно, міг би зробити що завгодно, особливо маючи відповідне знаряддя. Але навіть і без інструментів чи майже без інструментів, із самим стругом та сокирою, я змайстрував безліч речей, хоч, мабуть, ніхто ще не робив їх таким способом і не витрачав

на них стільки праці. Наприклад, коли мені була потрібна дошка, я мусив зрубати дерево, обчистити стовбур від гілок і, поставивши його перед собою, обтїсувати з обох боків, поки він не набирав належної форми; а потім дошку треба було ще вирівняти стругом. Щоправда, за таким методом з цілого дерева виходила лише одна дошка, й обробка цієї дошки забирала в мене силу часу та праці. Але проти цього в мене був лише єдиний засіб — терпіння. До того ж мій час і моя праця коштували недорого, то чи не однаково, на що вони витрачалися.

Насамперед, як я сказав, я зробив собі стіл і стілець, використавши для них короткі дошки, які перевіз плотом з корабля. Натесавши зазначеним вище способом довгих дощок, я приладнав до стїни мого льоху, одну над одною, кілька полиць футів на півтора завширшки і поклав на них свої інструменти, цвяхи, залїзо та інший дріб'язок — словом, розподїлив усе по місцях, щоб кожну річ легко було знайти. Я понабивав також кілочків у стїни льоху, порозвішував на них рушницї і все, що можна було повісити.

Коли б після цього хтось побачив мою печеру, то, напевно, прийняв би її за склад речей першої потреби. Я мав усе напохватї, і мені було дуже приємно бачити своє добро в такому порядку, а особливо знати, що запаси мої такі великі.

Аж тоді почав я вести свій щоденник, записуючи туди все, що робив протягом дня. Наводжу його тут, хоч описанї в ньому подїї вже відомї читачевї. Я вїв його, поки в мене було чорнило; коли ж його не стало, щоденник мимоволї довелося припинити.

ЩОДЕННИК

30 вересня 1659 року. Я, нещасливий, бїдолашний Робїнзон Крузо, зазнавши далеко від берега аварїї під час страшеної бурї, був викинутий на берег цього непривїтного, похмурого острова, який я назвав **островом Розпуки**. Усі мої супутники з нашого корабля потонули, а сам я був напівмертвий.

1 жовтня. Прокинувшись уранці, я, на велике диво собі, побачив, що приплив зняв наш корабель з мілини й пригнав його дуже близько до острова. З одного боку, було приємно, що корабель непошкоджений і не перекинувся; у мене народилась надїя добратись до нього, коли вітер стихне, щоб запасти собі їжі та інших потрібних речей; але, з другого боку, ще дужчою стала моя туга за товаришами. Якби ми залишилися на кораблі, то, може, врятували б його чи принаймні потонули б не всі. Тодї ми могли б з уламків корабля збудувати човен, і нам пощастило б дістатись до якої-небудь заселеної землі. Цї думки не давали менї спокою цілий день. Нарештї, коли настав відплив, я пішов до корабля, скільки міг, убрїд, а тоді поплив. Увесь цей день безперестанку йшов дощ, хоч вітер зовсім стих.

Від 26 до 30 жовтня. Напружено працював, перетягаючи своє добро до нового житла, дарма що майже весь час лив дощ.

4 листопада. Розподїлив свій час, призначивши певні години на фізичну працю, на полювання, на сон та розваги. Ось мїй розпорядок: зранку, якщо немає дощу, години двї або три ходжу по острову з рушницею; потїм до одинадцятої працюю, а об одинадцятїї снідаю чим доведеться; з дванадцятої до другої сплю, бо в цю пору найбільша спека, надвечїр знову берусь до роботи. Останні два днї весь мїй робочий час пішов на виготовлення стола. Тодї я був ще дуже невправний столяр, але час та нужда скоро зробили з мене майстра на всі руки. Так було б і з кожним на моєму місці.

18 листопада. Шукаючи в лісі будівельний матеріал, знайшов те дерево, яке в Бразилії називають залізним за його надзвичайну твердість. З великими труднощами і дуже поспувавши свою сокиру, я відрубав від нього шматок і насилу приволік додому, бо він був страшенно важкий. Я вирішив зробити з нього лопату.

Дерево було таке тверде, що ця робота забрала в мене багато часу, але іншого виходу я не мав.

27 грудня. Підстрелив двох козенят; одне забив, а друге поранив у ногу так, що воно не могло втекти; я ввіймав його і привів додому на мотузці. Вдома оглянув його ногу; вона була перебита, і я забинтував її.

Примітка. Я виходив це козеня. Я так довго доглядав його, що воно стало ручним, паслось на моріжку перед наметом і не хотіло йти від мене. Тоді мені вперше спало на думку завести домашню худобу, щоб забезпечити собі харчування на той час, коли в мене не стане куль та пороху.

3 січня. Почав будувати огорожу чи, точніше, стіну, бо ще боявся нападу; вирішив зробити її дуже міцною та товстою.

Примітка. Цю стіну я описав раніше і тому навмисне обминаю все, що сказано про неї в моєму щоденнику; досить буде зауважити, що я робив, закінчував і вдосконалював її від 3 січня і аж до 14 квітня, хоча вона мала всього двадцять чотири ярди завдовжки.

Одного разу, нишпорячи у своїх речах, я знайшов невеличкий мішок із зерном для птиці. Рештки цього зерна в мішку були зіпсовані пацюками — коли я заглянув усередину, то побачив саме порохно; оскільки ж мішок був мені потрібен для чогось іншого, то я витрусив його на землю під скелею.

Це було невдовзі перед початком zalivних дощів, про які я вже говорив. Я давно забув про це, коли приблизно через місяць побачив кілька маленьких зелених стеблинок, які щойно вилізли із землі. Я подумав, що це яка-небудь невідома мені рослина. Яке ж було моє здивування, коли ще через кілька тижнів я побачив десять-дванадцять колосків чудового зерна ячменю! Та я ще більше здивувався, коли згодом помітив, що тут-таки, поруч, під схилом скелі, з'явилися рідкі стебельця іншої рослини. Виявилось, що то рис, уже відомий мені, бо під час свого перебування в Африці я бачив, як він росте.

Можете бути певні, що я дбайливо зібрав усі колосочки, коли вони достигли, а це сталось десь наприкінці червня. Я підібрав кожне зернятко й вирішив посіяти весь урожай знову, сподіваючись у майбутньому назбирати досить збіжжя, щоб його вистачило мені на хліб. Але тільки на четвертий рік я зважився взяти маленьку частину зерна собі на їжу, про що я розповім свого часу.

Окрім ячменю, у мене, як я вже казав, виросло двадцять чи тридцять стеблин рису, який я зібрав так само дбайливо і з тією самою метою — готувати з нього хліб або, точніше, страву, бо я знайшов спосіб обходитися без печі. Але це було вже пізніше. Вертаюся знову до мого щоденника.

Усі ці три чи чотири місяці, поки я зводив огорожу, я працював дуже тяжко.

4 квітня я закінчив її і вирішив, що буду входити й виходити не дверима, а через стіну, з допомогою драбини, щоб знадвору не було ніяких ознак житла.

16 квітня. Скінчив драбину; переліз через стіну, забрав за собою драбину й залишив її всередині. Тепер я загороджений з усіх боків; у моїй фортеці досить простору, і потрапити до неї можна тільки через стіну.

Та другого ж дня після того, як я скінчив свою огорожу, вся моя праця ледве не пропала марно, та й сам я трохи не загинув. От що сталося: я щось робив

в огорожі, за наметом, біля входу до печери, коли раптом зі стелі печери та з краю гори, якраз над моєю головою, посипалась земля і два передні стовпи, які я був поставив, упали із страшним тріском. Боячись, щоб мене не засипало новим завалом, я побіг до драбини і переліз через стіну, не почувавши себе безпечно всередині огорожі. Але не встиг я зійти на землю, як мені стало ясно, що цей завал у печері трапився від страшного землетрусу. Земля під мною хиталась, і за яких-небудь вісім хвилин сталися три такі сильні поштовхи, що від них розсипалася б найміцніша будівля, якби вона стояла тут. Море теж ходило ходором; мені навіть здавалось, що в морі підземні поштовхи були дужчі, ніж на острові.

Після третього поштовху настало затишшя, і я підбадьорився, але все-таки не наважувався перелізти назад через стіну, бо боявся, щоб мене не засипало живцем. Я сидів на землі в глибокій тузі й не знав, що робити.

Усю ніч і майже весь наступний день лив дощ, і я не міг вийти з дому. Трохи заспокоївшись, я почав міркувати, що робити далі. Я дійшов висновку, що коли на цьому острові трапляються землетруси, мені не можна жити в печері. Потрібно було побудувати курінь десь на відкритому місці, а щоб забезпечити себе від нападу звірів та людей, обгородити його стіною так само, як і тут. Бо якщо я залишусь у печері, то рано чи пізно буду похований живцем. Тому я вирішив перебраться зі своїм наметом куди-інде, бо справді він стояв на небезпечному місці, під виступом гори, яка під час нового землетрусу могла завалитись на нього.

22 квітня. У мене були три великі сокири й багато малих, але від частого вжитку і від того, що доводилось рубати дуже тверде й сучкувате дерево, всі вони вищербились і затупились. Правда, у мене було точило, але я не міг одночасно крутити рукою камінь і точити на ньому. Мабуть, жоден державний муж не думав стільки над своїми великими політичними питаннями, і жоден суддя — над життям чи смертю людини, як я над своєю роботою. Нарешті я прилаштував до точила колесо з пасом, щоб крутити його ногою, і мав тепер обидві руки вільні.

1 травня. Сьогодні вранці під час відпливу я подивився в той бік, де стирчав кістяк судна, і мені здалось, що він виступає над водою ще більше, ніж раніше.

Підійшовши ближче, я помітив, що корабель якимось дивно перемістився. Ніс, що раніше був схований у піску, піднявся принаймні на шість футів, а корму, яку розстрошило й відокремило від решти корабля невдовзі після моїх останніх відвідин, відкинуло водою геть, і вона лежала боком. Крім того, до корми на-несло стільки піску, що тепер, при відпливі, я міг підійти до корабля, тоді як раніше мусив пливти до нього з чверть милі. Таке зміщення корабля спочатку мене здивувало, але я скоро зміркував, що це сталося внаслідок землетрусу. Через нього корабель розламався ще більше; тому до берега щодня прибивало вітром та течією різні речі, які виносило водою з відкритого трюму.

Пригода з кораблем зовсім відвернула мої думки від планів переселення на нове місце. Весь день я робив спроби потрапити у внутрішні приміщення корабля, але даремно, бо вони були забиті піском. Та це мене не турбувало; я вже навчився ні від чого не вдаватись у розпач. Я став розтягати корабель шматками, бо знав, що в моєму становищі все придасться.

18 червня. Весь день ішов дощ, і я сидів удома. Мабуть, я застудився; мене трохи морозить, хоч, наскільки мені відомо, на цих широтах холоду звичайно не буває.

21 червня. Зовсім погано; боюся розхворітись — хто мені тоді допоможе!

Під час страшної хвороби Робінзон нарікав на долю, його мучило питання, за що він покараний Богом, у чому його провина. Та внутрішній голос примусив його замислитися над тим, яким огидним було його попереднє гультьайське життя. Він також згадав, що міг декілька разів загинути, але залишився жити. Хвороба на деякий час відступила, і Робінзон став шукати якихось ліків. У скрині він знайшов ліки й для душі — Біблію. Ставши навколішки, Робінзон почав молитися Богу. Після тривалого сну він прокинувся зціленим.

Від 4 до 14 липня здебільшого ходив з рушницею, але потроху, як годиться людині, що не зовсім ще одужала після хвороби, бо важко уявити собі, як я тоді знесилів і виснажився.

Минуло більше десяти місяців мого життя на цьому нещасливому острові. Я був певний, що ніколи до мене нога людська не ступала на ці пустельні береги і вважав, що мені треба зовсім відмовитись від надії на визволення. Тепер, коли моє житло було досить захищене, я вирішив ґрунтовніше обстежити острів і подивитись, чи немає тут іще якихось тварин і рослин, не відомих мені досі.

Я почав це обстеження *15 липня*. Насамперед я вирушив до бухти, де я причалював з моїми плотами. Пройшовши миль зо дві вгору за течією, я пересвідчився, що приплив не сягає далі і, починаючи з цього місця й вище, вода в струмку чиста й прозора. Через суху пору року струмок місцями майже пересох і ледве точився.

На другий день, тобто *16-го*, я вирушив знову тією самою дорогою, але пройшов трохи далі туди, де закінчувалися струмок і луки та починалась лісиста місцевість. У цій частині острова я знайшов різні овочі і, між іншим, багато динь і винограду. Виноградні лози плелись по стовбурах дерев, і їхні розкішні грона саме наливались, спілі та рясні.

Я вигадав чудовий ужиток для цього винограду, а саме — висушити його на сонці й виготовити з нього родзинки; коли виноград відійде, подумав я, вони будуть для мене смачною та поживною їжею.

Я провів там цілий вечір і не вернувся додому; до речі, тоді я вперше заночував не вдома. Як і після аварії корабля, я виліз на дерево і добре виспався, а вранці пішов далі. Судячи з довжини долини, я пройшов ще милі чотири в тому самому напрямку, тобто на північ, орієнтуючись за пасмами горбів на півночі та півдні.



Нарешті я вийшов на відкриту місцевість, яка помітно знижувалась до заходу, а струмочок, що пробивався десь угорі, біг у протилежному напрямку, тобто на схід. Усе навкруги зеленіло, цвіло й пахло, наче сад, насаджений людськими руками, де кожна рослина пишалася красою весняного вбрання.

Я спустився в цю чарівну долину і з якоюсь таємною втіхою, хоч і не вільною від суму, нерозлучного зі мною, подумав, що все це моє: я цар і господар цієї землі; мої права на неї безперечні, і, коли б я міг перемістити її, вона стала б такою ж безумовною власністю мого роду, як маєток англійського лорда. Тут була сила кокосових пальм, апельсинових та лимонних дерев, але всі дикорослі, і лише на деяких із них були плоди, принаймні в той час. Проте я нарвав зелених лимонів, що були не тільки приємні на смак, а й дуже корисні для здоров'я. Згодом я пив воду з лимонним соком, і вона мене відсвіжала й зміцнювала.

Я мав тепер багато роботи, збираючи плоди та переносючи їх додому, бо вирішив запасти винограду та лимонів на дощову пору, яка вже наближалась.

Отже, тільки через три дні я вернувся додому (так я тепер називатиму свій намет та печеру), але, поки я прийшов туди, виноград мій зовсім зіпсувався. Важкі, соковиті ягоди почавили одна одну й ні на що не годилися; лимони збереглися добре, але приніс я їх дуже мало.

Наступного дня, 19-го, я знову рушив у путь. Переконавшись, що складати виноград у купи й потім переносити його в мішках неможливо, бо те, що я зберу, буде або знищено, або ж почавиться через свою власну вагу, я добрав іншого способу: нарвавши чимало винограду, я порозвішував його на деревах так, щоб він міг сохнути на сонці. Що ж до лимонів, то я забрав їх із собою, скільки мав сили підняти.

Вернувшись додому, я з великою приємністю міркував про родючість цієї долини та її красу. Я думав про те, як добре вона захищена від вітрів, скільки в ній води й лісу, і дійшов висновку, що вибрав для свого житла одне з найгірших місць на острові. Природно, я почав задумуватись про переселення. Треба було тільки підшукати в цій квітучій, багатій на плоди долині придатне місце й зробити його таким же безпечним, як моє теперішнє житло.

Ця думка міцно засіла в моїй голові і деякий час я тішився нею, спокушений красою долини. Але, обміркувавши питання пильніше, я зважив, що тепер я живу на березі моря і тому маю хоч маленьку надію на якусь сприятливу для мене нагоду; що та сама лиха доля, яка викинула мене на цей острів, може занести на нього й інших нещасливців. І хоч такий випадок був маловірогідний, але замкнутись серед горбів та лісів у центрі острова значило б ув'язнити себе довіку і зробити для себе визволення не лише малоімовірним, а й цілком неможливим.

Проте я так полюбив цю долину, що прожив там майже весь кінець липня, і хоч урешті-решт вирішив не переносити свого житла на нове місце, але все-таки поставив у долині курінь, наглухо обгородивши його огорожею вищою за людський зріст. Огорожа була подвійна, з міцних паль, ще й прокладена всередині хмизом, і я спав за нею цілком спокійно, бувало, дві, а то й три ночі підряд. Входив я туди й виходив звідти за допомогою драбини, як і в старе житло. Тепер у мене є дім на березі моря, і дача в лісі, казав я собі. Робота на ній забрала в мене час аж до початку серпня.

З серпня я помітив, що розвішені мною виноградні грона добре висохли на сонці й перетворились на чудові родзинки. Я почав знімати їх з дерев — і

добре зробив, бо інакше дощі поспували б їх і я позбувся б більшої частини свого зимового запасу. Тільки встиг я познімати грона і перенести майже всі до печери, як полили дощі, і з того часу — це було 14 серпня — дощі йшли мало не щодня до середини жовтня. Іноді лило так, що я цілими днями не виходив із печери.

30 вересня. Я дожив до сумних роковин мого перебування на острові. Я перелічив зарубки на стовпі, і вийшло, що я живу тут уже триста шістьдесят п'ять днів. Я присвятив цей день суворому посту й молитвам. Я впав на землю, найсмирніше висповідав перед Богом свої гріхи, визнав справедливість його присуду й просив помилувати мене в ім'я Ісуса Христа.

Десь на той час мій запас чорнила почав вичерпуватись; я вирішив поводитися з ним ощадніше й став записувати тільки видатні події в моєму житті, зовсім припинивши щоденні записи про все інше.

Я звернув увагу, що дощова пора року дуже правильно чергується з посушливим періодом, і таким чином міг заздалегідь підготуватись до дощів і посухи. Але знання свої я набував дорогою ціною, і те, про що я зараз розкажу, було одним із найсумніших моїх дослідів. Я згадував уже, як був здивований, коли несподівано побачив коло свого житла кілька колосків рису та ячменю, що, як мені здавалось, вирости самі собою. Пригадую, там було колосків тридцять рису і колосків двадцять ячменю. І ось після дощів, коли сонце перейшло у південну півкулю, я вирішив, що настав найкращий час для сівби. Я перекопав, як міг, невеличкий клантик землі дерев'яною лопатою, поділив його надвоє й засіяв одну половину рисом, а другу — ячменем; але під час сівби мені спало на думку, що краще першого разу не висівати всього насіння, бо я не знаю напевне, коли саме треба сіяти. І я висіяв приблизно дві третини всього зерна, залишивши по жмені кожного сорту про запас.

Це було для мене велике щастя, що я вчинив так обачно, бо з першого мого засіву жодна зернина не зійшла. Настали посушливі місяці; з того часу, як я засіяв поле, вологи зовсім не було, і насіння не могло прорости. А згодом, коли почалися дощі, воно зійшло, ніби я щойно посіяв його.

Бачачи, що мій перший засів не сходить, я пояснив собі це посухою і почав шукати іншого місця з вогішим ґрунтом, щоб спробувати ще раз. Я перекопав новий клантик землі коло мого куреня й посіяв там рештки зерна. Це було в лютому, невдовзі перед весняним рівноденням. Березневі й квітневі дощі щедро напоїли землю, насіння зійшло чудово й дало рясний урожай. Але насіння в мене залишилося дуже мало, і я не наважився висіяти його все, то й ужинок вийшов невеликий. Але тепер я був досвідчений хлібороб і вже напевне знав, яка саме пора найсприятливіша для засіву і що сіяти можна двічі на рік, і отже, двічі збирати урожай.

Поки ріс мій хліб, я зробив маленьке відкриття, що згодом дуже придалось мені. Як тільки пройшли дощі й настала гарна година (це було приблизно в листопаді), я пішов до своєї лісової дачі, де знайшов усе в такому вигляді, у якому й покинув, дарма що не був там кілька місяців. Подвійна огорожа, що я поставив, не тільки була ціла, а й усі кілки в ній, нарізані з околицьних дерев, пустили довгі паростки, як пускає їх першого року верба, коли зрізати в неї верхівку. Я не знав, що то за дерева, та був дуже приємно здивований, коли побачив ці молоді паростки. Я підстриг усі деревця, постаравшись надати їм однакової форми. Просто неймовірно, як гарно розрослись вони за три

роки. Незважаючи на те, що огорожене місце мало до двадцяти п'яти ярдів у діаметрі, дерева — тепер я можу назвати їх так — незабаром укрили його своїм віттям і давали густий затінок, де можна було сховатись від сонця посушливої пори року.

Це навело мене на думку нарубати ще кілька таких самих кілків і вбити їх півколом круг огорожі мого старого житла. Так я і зробив. Я втикав їх у два ряди, відступивши ярдів на вісім від першої огорожі. Вони поцприймались, і невдовзі виріс живопліт, що спочатку приховавав моє житло, а потім став мені за фортецю; про це я розповім у відповідному місці.

За моїми спостереженнями, пори року на острові треба було поділяти не на зимову та літню, як у нас в Європі, а на дощову й посушливу. Дощова пора може бути довша чи коротша, залежно від того, куди дмуть вітри. Зазнавши з власного досвіду, як шкідливо для здоров'я перебувати під відкритим небом під час дощу, я кожного разу перед початком дощів заздалегідь запасав харчі, щоб не виходити, і просиджував удома майже всі дощові місяці.

Я користувався цим часом для роботи, яку можна було виконувати, не виходячи з дому. В моєму господарстві бракувало ще багатьох речей, а щоб зробити їх, треба було докласти чимало впертої праці й старанності. Я, наприклад, багато разів пробував сплести кошик, але всі лозини, які я міг дістати, були такі ламкі, що в мене нічого не виходило. У дитинстві я дуже любив ходити до одного кошикаря, що жив по сусідству від нас, і дивитись, як він працює. Іноді я допомагав йому й потроху навчився плести кошики досить добре, тож тепер мені бракувало тільки матеріалів, щоб узятись до роботи. Аж ось мені спало на думку, чи не згодяться на кошики гілки тих дерев, з яких я нарубав кілків і які згодом проросли; адже в них мали бути пружні й гнучкі гілки, як у нашої англійської верби чи верболозу. І я вирішив спробувати.

Нарубавши лозин, я поклав їх сушитися в моїй огорожі, а коли вони підсохли, переніс їх у печеру. Найближчої дощової пори я взявся до роботи й сплів багато кошиків, щоб носити землю й складати в них при потребі різні речі. Правда, вони виходили в мене не дуже оковирні, але, у кожному разі, відповідали своєму призначенню. Після того я ніколи не забував поповнювати свій запас кошиків і, у міру того як старі рвались, сплітав нові.

Розв'язавши це завдання, на що в мене пішла сила часу, я почав міркувати, як задовольнити ще дві потреби. У мене не було посуду для зберігання рідини, за винятком двох барилець, кількох пляшок та сулій, у яких я держав воду, спирт тощо. Не було в мене й горщика, у якому можна було б щось зварити.

Я казав уже, що мені дуже хотілось оглянути весь острів і що я кілька разів ходив до струмка й далі, до того місця в долині, де поставив свій курінь і звідки видно було море по той бік острова. Тепер я зважився пройти весь острів упоперек і добратись до протилежного берега. Я взяв рушницю, сокиру, собаку, пороху й дробу більше, ніж звичайно, захопив про запас два сухарі й велике гроно родзинок і вирушив у дорогу. Проминувши те місце долини, де стояв мій курінь, я побачив перед собою на заході море, а за ним смугу землі. Був дуже ясний день, і я чудово розпізнав землю, але не міг визначити, ма-терик це чи острів. Я не знав, що то за земля, і міг тільки думати, що це, мабуть, частина Америки, розташована, очевидно, близько від іспанських володіннь. Можливо, цю землю заселяли дикуни, і коли б я, замість мого острова.

потрапив туди, моє становище було б іще гірше. Тому я схилився перед волею провидіння, що, як я почав вірити й усвідомлювати, завжди все влаштовує на краще; отже, я заспокоївся й перестав шкодувати, що не потрапив туди.

Поринувши в такі роздуми, я поволі посувався вперед. Ця частина острова здалась мені багато приємнішою, ніж та, де я оселився. Скрізь, куди не кинеш оком, савани, чи то луки, порослі зеленою травою та квітами і вкриті чудовими гаями. Я побачив тут безліч папуг, і мені дуже захотілось піймати хоч одного, щоб приручити його й навчити говорити. Після багатьох марних спроб мені вдалося піймати пташеня, збивши його палицею; я знайшов його у траві й відніс додому. Але минуло кілька років, поки він заговорив; усе ж таки я навчив його звати мене на ім'я.

Обхід острова цілком задовольнив мене. Дійшовши до морського берега, я остаточно переконався, що для своєї оселі вибрав найгіршу частину острова, бо на своєму боці я за півтора року піймав лише три черепахи, а тут весь берег був укритий ними. Крім того, тут водилося хтозна-скільки птахів різних порід і, до речі, пінгвіни. Були такі, яких я ніколи не бачив, і такі, чиєї назви я не знав. Цей берег, безперечно, був набагато привабливіший від мого, а проте я не мав ніякої охоти переселятись. Проживши у своїй садибі більш ніж півтора року, я звик до неї. А тут я почував себе ніби на чужині, і мені кортіло додому. Пройшовши берегом на схід дванадцять миль або близько того, я вирішив, що час повертатись.

Під час цієї подорожі мій собака сполохав козеня й кинувся на нього, але я вчасно підбіг і врятував козеня від собачих іклів. Мені дуже хотілось узяти його з собою, бо я давно вже мріяв приручити пару козенят і розвести череду ручних кіз, щоб забезпечити себе м'ясом на той час, коли в мене вийдуть усі запаси пороху та дробу. Я зробив козеняті нашійник, і не без труднощів повів його на мотузці (мотузку я зсукав з прядива від старих канатів і завжди носив її з собою). Дійшовши до свого куреня, я пересадив козеня через огорожу і там покинув, бо мені не терпілось якнайшвидше добратись додому, де я не був уже більше як місяць.

Не можу висловити, з яким задоволенням вернувся я до свого старого пристановища й простягся в гамаку. Ця маленька подорож і безпритульне життя так стомили мене, що мій «дім», як я його називав, здався мені цілком упорядкованим житлом: тут мене оточувало стільки вигод і було так затишно, що я вирішив ніколи не відходити від нього далеко, поки мені судилось залишатися на цьому острові.

Знову настала дощова пора осіннього рівнодення, і знову я врочисто відсвяткував 30 вересня — другі роковини мого перебування на острові. Надій на визволення було так само мало, як і першого дня, коли я прибув сюди. Горе й радість я розумів тепер зовсім інакше; вже не ті були в мене бажання, не такі гострі були пристрасті; те, що в перші дні мого прибуття сюди й навіть протягом цих двох років давало мені втіху, тепер уже не існувало для мене.

У такому настрої почав я свій третій рік на острові. Я не хотів стомлювати читача дрібницями і тому другий рік свого життя на острові описав не так докладно, як перший. Усе ж таки треба сказати, що я лише зрідка мав дозвілля: я суворо розподілив свій час відповідно до робіт, які виконував протягом дня. На першому місці стояли релігійні обов'язки та читання Святого Письма. На це я завжди відводив певний час тричі на день. На другому — щоденне

половання, яке відбирало в мене години три кожного ранку, коли не було дощу. На третьому — сортування, сушіння та готування забитої або спійманої дичини; на це йшла більша частина дня. Треба також узяти до уваги, що з полудня, коли сонце ставало в зеніті, жахлива спека не дозволяла мені виходити з дому. На інші справи мені залишалась решта дня — не більше як чотири вечірні години. Траплялося й так, що я міняв час полювання та хатньої роботи; тоді я працював уранці, а надвечір виходив з рушницею.

У мене було не тільки мало часу для праці, але ця праця потребувала, крім того, *неймовірних зусиль і посувалась дуже повільно*. Скільки часу марнував я через брак інструментів, помічників і недостатню вправність! Так я витратив сорок два дні тільки на те, щоб зробити довгу дошку, потрібну для полиці в моєму льосі, тоді як двоє теслярів, маючи необхідне приладдя і велику подовжню пилку, випиляли б з того самого дерева шість таких дошок за півдня.

У листопаді й грудні я чекав урожаю ячменю та рису. Ділянка, що я засіяв, була невеличка, бо, як я вже казав, через посуху в мене загинув майже весь урожай першого року, і мені залишилось не більше як півпека кожного сорту зерна. Цього ж разу врожай мав бути чудовий, але раптом я виявив, що знову ризикую втратити все: моє поле спустошують численні вороги, від яких важко вберегтися. Цими ворогами були насамперед кози й звірки, названі мною зайцями, які, вподобавши ніжні стебельця, днювали й ночували на моєму полі і з'їдали молоді сходи, не даючи їм викинути колос.

Проти цього був лише один засіб: обгородити все поле, і ця робота забрала в мене багато праці, головним чином тому, що треба було поспішати. А втім, моє поле було таке маленьке, що за три тижні огорожа була готова. Вдень я відганяв ворогів пострілами, а на ніч прив'язував до огорожі собаку, що гавкав цілу ніч. Завдяки цим застережним заходам ненаситні злодії втекли з цього місця; мій хліб чудово виколосився й почав швидко достигати.

Я не знав, як узятись до жнив, не маючи ні коси, ні серпа. Єдине, що я міг зробити, це скористатись для цієї роботи широким кортиком, чи тесаком, який я взяв з корабля разом з іншою зброєю. Правду сказати, мій урожай був такий невеликий, що зібрати його було дуже легко, та й збирав я його особливим способом: я зрізав лише колоски, носив великим кошиком, а потім перетирав їх руками. Виявилось, що з половини пека насіння кожного сорту вийшло десь два бушелі¹ рису і більше як два з половиною бушелі ячменю, певна річ, приблизно, бо тоді я не мав мірки.

Це мене дуже підбадьорило: тепер я міг сподіватися, що згодом, коли Бог pomoже, я матиму завжди вдосталь хліба. Але переді мною з'явилися нові труднощі. Як змолоти зерно й зробити з нього борошно? Як просіяти борошно? Як, нарешті, спекти з борошна хліб? Усі ці труднощі разом з бажанням відкласти в запас якнайбільше насіння, щоб потім завжди мати його, спричинилися до того, що я вирішив не займати врожаю цього року, залишити його весь на насіння й докласти всіх зусиль, щоб розв'язати велике завдання — забезпечити себе надалі хлібом. Тепер про мене можна було з повним правом сказати, що я заробляю свій хліб. Трохи дивно, що люди так мало думають про те, скільки різних дрібних робіт треба виконати, щоб виростити, зберегти, зібрати, приготувати й випекти звичайний шматок хліба.

¹ *Бушель* — міра об'єму в Англії, 36,3 літра.

Потрапивши у справді первісні умови життя, я щодня впадав у відчай, бо труднощі давалися мені взнаки дедалі більше, починаючи з того часу, як я зібрав першу жменю ячменю й рису, що так несподівано вирости біля мого житла. По-перше, у мене не було ні плуга, щоб орати землю, ні заступа, щоб скопати її. Я вже казав, що перемиг цю перешкоду, зробивши дерев'яну лопату. Але яке знаряддя, така й робота; не кажучи вже про те, що моя лопата, не оббита залізом, служила дуже недовго (хоча робив я її багато днів), працювати нею було важче, ніж залізною, і сама робота виходила далеко гіршою. Проте я з цим примирився і, набравшись терпіння і не звертаючи уваги на якість роботи, копав далі. Коли зерно було посіяне, нічим було заборонувати його. Довелось замість борони тягати по полю величезний важкий сук, що тільки дряпав землю, а не рівняв її.

Поки мій хліб ріс та досягав, я побачив, що мені ще багато чого бракувало. Треба було обгородити ниву, стерегти її, скосити чи зжати врожай, висушити та перевезти його додому, змолотити, перевіяти й сховати зерно. Після того мені ще були потрібні: млин, щоб змолоти зерно, сито, щоб просіяти борошно, сіль та дріжджі, щоб замісити тісто, піч, щоб спекти хліб. І все ж таки, як побачимо далі, я обійшовся без усього цього. Мати хліб було для мене найціннішою нагородою та втіхою. Все це вимагало від мене важкої і впертої праці, але іншого виходу не було. Мій час був розподілений, і я віддавав цій роботі кілька годин щодня. Оскільки я вирішив не витрачати зерна, доки його не набереться більше, у мене залишилося ще шість місяців на те, щоб постаратися винайти та виготовити знаряддя для перероблення зерна на хліб.

Проте спочатку треба було підготувати під засів просторішу ділянку землі, бо тепер у мене було стільки насіння, що я міг засіяти більше ніж акр. Ще раніше я зробив лопату, що забрало в мене цілий тиждень. Нова лопата завдала мені багато прикročів: вона була важка, і копати нею було вдвоє тяжче. Однак я впорався і з цією роботою й засіяв дві великі рівні ділянки землі, які вибрав якнайближче до мого житла й обгородив частоколом з того дерева, що так швидко приймалось. Я сподівався, що через рік мій частокіл перетвориться на живопліт, який майже не потребуватиме лагодження. Усе разом — оранка землі і спорудження огорожі — відбрало в мене не менше трьох місяців, бо більша частина їх припала на дощову пору, коли я не міг виходити з дому.

У ті дні, коли йшов дощ і мені доводилося сидіти вдома, я виконував інші потрібні роботи, а водночас розважався розмовами зі своїм папугою. Як уже сказано, справ у мене було дуже багато. Давно вже я намагався так чи інакше виготовити собі череп'яний посуд, дуже мені потрібний, але я зовсім не знав, як це здійснити. Однак, зважаючи на жаркий клімат, я не мав сумніву, що коли мені пощастить дістати гарної глини, я виліплю горщик, він висохне на сонці і так затвердне, що можна буде брати його в руки й зберігати в ньому всі припаси, які треба тримати в сухому. І от я вирішив виліпити кілька якомога більших глечиків, щоб зберігати в них зерно, борошно тощо.

Читач, напевне, пожалів би мене, а може, й посміявся б з мене, якби я розповів йому, як невміло замісив глину, які неолоадні, незграбні й потворні речі я виробляв; скільки моїх виробів сплющилось і скільки розпалось через те, що глина була надто м'яка і не витримувала власної ваги; скільки інших потріскалось від того, що я поспішив виставити їх на сонце; скільки розсипалось на дрібні шматки від першого ж дотику до них як перед сушінням, так і після нього. Одно слово, за два місяці невтомної праці, коли я, нарешті, знайшов

глину, накопав її, приніс додому й узявся до роботи, у мене вийшло дві непоказні посудини, які аж ніяк не можна було назвати глечиками.

Проте, коли мої посудини добре висушили й затверділи від сонця, я обережно підняв їх одну по одній і поставив кожен в один з величезних кошиків, які я спеціально сплів для них, щоб вони не могли розпастися. У порожнюву між посудинами й кошиками я напхав рисової та ячної соломи. Щоб ці посудини не відсиріли, я призначив їх на сухе зерно, а згодом, коли зерно буде змелене, — на борошно.

Хоч великі вироби з глини й вийшли в мене невдалими, проте дрібніший посуд — тарілки, круглі горщики, кухлі, миски тощо — був куди кращий: сонце випалило їх і зробило досить міцними.

Але я все ще не досяг своєї головної мети. Мені потрібний був посуд, що не пропускав би води й витримав би вогонь, а саме цього я не міг добитися. Аж ось одного разу я розклав великий вогонь, щоб засмажити м'ясо. Коли воно було готове, я хотів погасити жаринки й знайшов між ними черепок від розбитого горщика, що випадково потрапив у вогонь. Він став твердий, як камінь, і червоний, як черепиця. Це відкриття приємно здивувало мене, і я сказав собі, що коли черепок так добре затвердів від вогню, то, виходить, так само можна випалити на вогні й цілу посудину.

Це примусило мене замислитися над тим, як розкласти вогонь, щоб випалити мої горщики. Поставивши на купу гарячої золи три великі череп'яні горщики й на них три менші, я обклав їх з усіх боків дровами та хмизом і запалив вогонь. У міру того, як дрова перегорали, я підкидав нових, поки мої горщики прогартувались наскрізь, причому жоден із них не тріснув. У такому розжареному стані я держав їх у вогні годин з п'ять чи шість, як раптом побачив, що один із них почав топитися, хоч і залишився цілий. То розтопився від жару змішаний з глиною пісок, що перетворився б на скло, коли б я розпікав його далі. Я потроху зменшив вогонь, і горщики стали не такими червоними. Я сидів коло них усю ніч, щоб не дати вогню погаснути надто швидко, і вранці я мав три дуже добрі, хоч і не дуже гарні, череп'яні глечики й три горщики, випалені якнайкраще, у тому числі один политий розтопленим піском.



Мабуть, жодна людина у світі не зазнавала таких радощів з приводу такої дрібниці, як зазнав я, коли побачив, що мені пощастило зробити цілком вогнетривкий череп'яний посуд. Я ледве діждався, поки мої горщики охолонуть, щоб налити в один із них води і зварити в ньому м'ясо. Усе вийшло якнайкраще. Я зварив собі з шматка козлятини дуже смачний суп, хоч у мене не було ні вівсяного борошна, ні інших приправ, що звичайно кладуться туди.

Далі мені треба було зробити кам'яну ступку, щоб перемелювати або, вірніше, товкти в ній зерно. Про таке вдосконалення, як млин, не було чого й думати, маючи лише дві руки. Я не знав, як зарадити собі в цій потребі. В обточуванні каменів я, як і в інших ремеслах, не розумівся зовсім, а до того ж — не мав потрібного інструменту. Дуже багато днів витратив я на те, щоб знайти підходящий камінь, тобто досить твердий і такого розміру, щоб у ньому можна було видовбати заглибину, але не знайшов такого. Правда, на острові були великі скелі, але від них не можна було ні відколоти, ні відламати потрібної мені брили. До того ж ці скелі були з досить крихкого пісковика; від важкого товкача камінь неодмінно почав би кришитись, і пісок засмічував би борошно. Витративши отак силу часу на марні розшуки, я відмовився від думки мати кам'яну ступку й вирішив узяти для ступки велику колоду з твердого дерева, яку мені скоро й пощастило знайти. Вибравши колоду такого розміру, що я ледве міг зсунути її з місця, я обтесав її сокирою, щоб надати їй потрібної форми, а тоді, з великими труднощами, випалив у ній заглибину, як ото бразильські індіанці роблять свої човни. Закінчивши ступку, я витесав величезний важкий товкач із так званого залізного дерева. І ступку, і товкач я заховав до наступного врожаю зерна, яке я вирішив уже змолоти або, точніше, перетовкти на борошно, щоб пекти з нього хліб.

Наступна трудність полягала в тому, як зробити сито або решето, щоб просівати своє борошно від полови та лушпиння, без чого не можна було пекти хліб. Завдання було важке, і я не знав, як узятись до його виконання. Для цього в мене не було ніякого матеріалу: ні серпанку, ні будь-якої рідкої тканини, через яку можна було б пропускати борошно. Від полотняної білизни в мене залишилося саме дрантя. Була козяча вовна, але я не вмів ні прясти, ні ткати, а коли б і вмів, то все одно у мене не було ні прядки, ні верстата. Тут я спинився на багато місяців і просто не знав, що мені робити. Нарешті я згадав, що серед матроських речей, які я взяв з корабля, було кілька наших хусток з міткалю або мусліну. З цих хусток я й зробив собі три сита, правда, маленькі, але цілком придатні для роботи, їх вистачило мені на кілька років, а про те, як улаштувався я потім, буде сказано далі.

Тепер треба було подумати, як пекти хліб, коли я наготую борошна. Пересудим у мене зовсім не було дріжджів, і, не маючи чим замінити їх, я перестав цим клопотатись. Та як обійтись без печі? Але я й тут знайшов вихід, виліпивши з глини кілька величезних круглих посудин, дуже широких, але мілких — приблизно два фута в діаметрі і не більше ніж дев'ять дюймів завглибшки. Цей посуд я теж добре випалив на вогні й сховав. Коли настав час пекти хліб, я розпалив велике вогнище, викладене добре випаленими чотирикутними кахлями, які я теж зробив сам. Власне, я б не назвав їх чотирикутними.

Коли дрова добре перегоріли, я розгріб жар по всьому вогнищу і почекав, доки воно розпеклося. Тоді я відгорнув жар набік, поставив на вогнище свої хлібини, накрив їх глиняними тарелями, перекинутими догори дном, і завалив

гарячим вугіллям. Мої хлібини спеклися як у найкращій печі. Я навчився пекти коржики з рису та пудинги і став гарним пекарем. Пирогів я не робив тільки тому, що, крім козлятини й пташиного м'яса, їх не було чим начиняти.

Не дивно, що на всі ці роботи пішла більша частина третього року мого життя на острові; особливо, коли зважити, що в проміжках мені треба було збирати новий врожай і виконувати всяку господарську роботу. Хліб я зібрав своєчасно, переносив його додому і склав у великі коші, залишивши його в колосках, поки в мене буде час перетерти їх руками, бо я не міг молотити, не маючи ні току, ні знаряддя для того.

Проте, разом із збільшенням мого запасу зерна, у мене з'явилась потреба в більшому для нього приміщенні. Останній врожай дав мені бушелів двадцять ячменю і стільки ж, якщо не більше, рису, тому для всього зерна не вистачало місця. Тепер я міг витратити його на їжу скільки хотів, а це було дуже приємно, бо мої сухарі давно вже вийшли.

Отак працюючи, я, звичайно, дуже часто згадував про землю, яку бачив з другого боку мого острова, і в мене весь час була таємна надія добратись до неї. Я гадав, що на материку, як у кожній заселеній країні, я знайшов би можливість просунутись далі, а може, й добрати способу зовсім вирватись звідси.

Робінзон спробував зробити човен. Але він не врахував, що почав свою працю далеко від моря і не подбав про те, як доправити човен до води: він вимушений був залишити його там, де зробив.

Я був невимовно засмучений і тільки тепер, хоч і надто пізно, зміркував, як нерозважливо братись до роботи, не розрахувавши точно, чого вона коштуватиме і чи вистачить сили довести її до кінця.

У розпалі цієї роботи настали четверті роковини мого життя на острові, і я провів цей день, як і раніше, у молитві і з спокійною душею. Мої погляди змінились: світ здавався мені тепер чимось далеким і чужим. Він не пробуджував у мені ніяких надій, ніяких бажань: мені не було чого робити в ньому, і я був розлучений з ним, мабуть, довіку. Я дивився на нього такими очима, якими, певне, дивляться на нього з того світу, тобто як на місце, де я жив колись, але звідки пішов назавжди.

Я був володар мого острова і, якщо хочете, міг вважати себе королем чи імператором усєї країни, якою володів. У мене не було суперників, не було конкурентів, ніхто не сперечався зі мною за владу і я ні з ким не поділяв її. Я міг би навантажити зерном цілі кораблі, але це було мені не потрібно, і я сіяв рівно стільки, скільки сам потребував. У мене було стільки лісу, що я міг би збудувати цілий флот, і стільки винограду, що вином та родзинками можна було б навантажити всі кораблі цього флоту. Однак я цінив тільки те, що було корисне для мене. Я був ситий і мав чим задовольнити всі свої потреби, — навіщо ж мені все інше? Коли б я настріляв більше дичини або посіяв більше хліба, ніж міг з'їсти, мій хліб пропав би, а дичину довелося б викинути собаці або ж її поїли б черв'яки. Деревя, що я зрубав, лежали на землі й гнили; я міг використовувати їх лише на паливо, а воно було мені потрібне тільки для готування їжі.

Одне слово, природа й досвід навчили мене розуміти, що світські блага мають для нас ціну тільки доти, доки вони можуть задовольняти наші потреби: і хоч скільки нагромадили б ми багатств, ми можемо втішатись ними тільки

доти, доки можемо користуватися ними, але не більше. Найзажерливіший скнара вилікувався б від свого пороку, коли б він опинився на моєму місці, бо я мав стільки добра, що не знав куди його дівати. Я не мав чого бажати, коли не рахувати деяких речей, яких у мене не було, — правда, дрібних, але дуже мені потрібних. У мене, як я казав уже, було трохи грошей, золота і срібла — всього близько тридцяти шести фунтів стерлінгів. І що ж? Вони лежали як нікчемний, ні до чого не придатний мотлох; мені не було на що їх витратити, і я часто казав собі, що з радістю віддав би цілу жменьку цього металу за ручний млин, щоб молоти своє зерно. Та де там! Я віддав би всі ці гроші за шестипенсову пачку насіння ріпи та моркви з Англії, за жменьку гороху та бобів або за пляшку чорнила. Ці гроші не давали мені ні користі, ні втіхи. Так і лежали вони у мене в шухляді й дощової пори бралися цвіллю в печері. І коли б я мав повну шафу діамантів, вони так само не мали б для мене ніякої ціни, бо були мені зовсім не потрібні.

Тепер мені жилося далеко легше, ніж раніше — і з фізичного, і з морального боку. Сідаючи їсти, я часто сповнювався глибокою вдячністю до щедрості провидіння, що послало мені трапезу в пустині. Я навчився більше бачити радісні, ніж сумні сторони свого становища, і пам'ятати більше про те, що в мене є, ніж про те, чого мені бракує. І це викликало в моїй душі невимовну радість. Кажу це для тих нещасних людей, які ніколи нічим не бувають задоволені, не можуть спокійно втішатись подарованим їм благом, які завжди хочуть чогось такого, чого в них немає. Всі наші нарікання на те, чого ми позбавлені, виникають, здається мені, від недостатньої вдячності за те, що ми маємо.

Я жив тут уже так давно, що багато речей, взятих мною з корабля, або зовсім зіпсувались, або скінчили свій вік, а корабельні припаси почасти геть вийшли, а почасти кінчались. Моя одежа дуже зносилась: із близьки в мене давно вже не залишилось нічого, крім картатих сорочок, які я знайшов у скринях наших матросів і дуже беріг, бо на острові часто бувала така спека, що доводилось ходити в самій сорочці. Щоправда, у такому жаркому кліматі зовсім не треба було вдягатись, але я не міг, я соромився ходити голим; я навіть не припускав такої думки, дарма що жив сам.

Та була й інша причина, що не дозволяла мені ходити голим. Коли на мене було що-небудь, я легше зносив спеку. Гаряче проміння тропічного сонця обпалювало мені шкіру аж до пухирів, а сорочка захищала її від сонця; крім того, мене охолоджував рух повітря між сорочкою й тілом. Так само не міг я при звичаїтись ходити під сонцем простоволосий; щоразу, коли я виходив без шапки або без капелюха, у мене починала страшенно боліти голова, а як тільки я надівав капелюх, біль відразу переставав.

Я зберігав шкіри всіх забитих мною тварин — чотириногих, звичайно. Кожну шкіру я просушував на сонці, розтягнувши її на жердинах. Через це вони здебільшого ставали такі цупкі, що навряд чи могли на щось придатись, але деякі з них були дуже гарні. Насамперед я зшив собі з них величезну шапку, зробивши її хутром назовні, щоб краще захиститись від дощу. Шапка так мені вдалася, що я вирішив спорудити собі з цього матеріалу цілий костюм, тобто куртку й штани. І куртку, і штани я зробив дуже просторими, а останні — короткими, до колін, бо весь костюм був мені потрібний скоріше для захисту від сонця, ніж для тепла. Мушу сказати, що він був зроблений дуже погано, бо тесляр з мене був поганий, а кравець — ще гірший. Проте мій виріб став

мені дуже в пригоді, особливо коли я виходив у дощ: уся вода стікала тоді по довгому хутру шапки й куртки, а я залишався зовсім сухим.

Після куртки та штанів я витратив силу часу та праці на те, щоб зробити парасольку, дуже мені потрібну. Я мав з нею чимало клопоту; минуло багато часу, перш ніж мені вдалося зробити щось придатне для вжитку. Двічі чи тричі я псував свою роботу, поки не змайстрував парасольку собі до смаку. Найважче було зробити, щоб вона розкривалася й закривалася. Спочатку я хотів зробити розкрити парасольку, але тоді довелося б завжди носити її над головою, а це було незручно. Нарешті я перемиг ці труднощі, й моя парасолька могла закриватись. Я укрит її козячими шкурами, хутром назовні, щоб дощ стікав з неї, як з похилого даху. Від сонця вона захищала так добре, що я міг виходити з дому навіть у найбільшу спеку і почував себе краще, ніж раніше в прохолодну погоду; коли вона була мені не потрібна, я закривав її і ніс під пахвою.

Так тихо й спокійно жив я на моєму острові, цілком підкорившись волі Божій, і звірившись на провидіння. Не можу сказати, що протягом наступних п'яти років зі мною трапилося що-небудь незвичайне. Життя моє пливло тихо й мирно.

Бажання дослідити острів не покидало Робінзона. Він збудував човен і спустив його на воду. Подорож навколо острова виявилася небезпечною, і Робінзон ледь не загинув у морських хвилях. Він покинув човен у бухточці на протилежному боці острова й повернувся додому пішки.

Взявши з собою тільки рушницю та парасольку (бо сонце дуже пекло), я пустився в дорогу. Після моєї нещасливої морської подорожі ця екскурсія здалась мені дуже приємною. Надвечір я добрався до своєї альтанки, де знайшов усе так, як і залишив: на тій моїй, так би мовити, дачі був завжди добрий порядок.

Я переліз через огорожу, уклався в холодку відпочити і від страшної втоми хутко заснув. Уявіть собі, якщо можете, як я здивувався, коли мене збудив чийсь голос, що кілька разів назвав мене на ім'я: «Робіне, Робіне, Робіне Крузо! Бідолашний Робіне Крузо! Де ти, Робіне Крузо! Де ти? Де ти був?» Змучений вранці греблею, а вдень ходьбою, я спав мертвим сном і не міг відразу прокинутись. Мені довго здавалось, що я чую той голос уві сні, але після повторного вигуку: «Робіне Крузо! Робіне Крузо!» — я нарешті проснувся і спочатку страшенно перелякався. Я схопився, дико озираючись навколо, і раптом, підвівши голову, побачив на огорожі свого папугу. Ясна річ, я відразу догадався, що це він гукав мене. Бо я часто говорив йому жалісливо цю саму фразу, і він добре вивчив її.

Але навіть пересвідчившись, що це був папуга, і розуміючи, що, крім папути, ніхто не міг говорити зі мною, я довго ще не міг очуматись. По-перше, я дивувався, як він потрапив на мою дачу, а по-друге, не міг зрозуміти, чому він сидів саме тут, а не деінде. Але в мене не було ніякого сумніву, що це він, мій вірний Попка, і, не довго думаючи, я простяг руку й покликав його. Товариський утах відразу сів мені на палець, як він робив це завжди, і знову заговорив: «Бідолашний Робіне Крузо! Як ти сюди потрапив? Де ти був?» Він ніби радів, що знову бачить мене. Вертаючись додому, я забрав його з собою.

Протягом цього року я вдосконалювався в усіх ремеслах, яких вимагали умови мого життя, і гадаю, наприклад, що з мене був би чудовий тесляр, особливо коли взяти до уваги, як мало в мене було інструментів. Крім того, я

досяг несподіваних успіхів у гончарстві: навчився користуватись гончарським кругом, що значно полегшило мою роботу й поліщило її якість. Тепер, замість незграбних, грубих виробів, на які бридко було дивитись, у мене виходили акуратні речі гарної форми. Удосконалився я й у виробництві кошиків; я виготовив їх силу-силенну найрізноманітнішої форми, яку тільки підказувала мені моя винахідливість. Вони були не дуже гарні, але цілком придатні, щоб ховати та носити різні речі.

На одинадцятому році мого ув'язнення, коли мій запас пороху став вичерпуватись, я почав серйозно думати, як ловити живих кіз; найбільше хотілось мені піймати самку з козенятами. З цією метою я наробив силець, і кози в них таки не раз попадали, але приладдя моє було погане: я не мав дроту, через те завжди знаходив мої мотузьяні силця порваними, а принаду з'їденою. Тоді я вирішив спробувати пастки. Помітивши місця, де кози паслись найчастіше, я викопав там кілька глибоких ям, закрив їх плетінками власного виробу, присипав їх землею й накидав на них колосків рису та ячменю. Незабаром я переконався, що кози приходять і з'їдають колоски, бо навколо були сліди козячих ратиць. Нарешті, влаштувавши ввечері три пастки, я другого ранку, обходячи їх, побачив, що ні принади, ні кіз немає. Це була велика неприємність, але я не вдавався в тугу і переробив пастки. Не буду втомлювати читача описом подробиць своєї роботи; скажу тільки, що якось уранці я знайшов в одній ямі старого цапа, а в другій — трьох козенят: одного самця й двох самок. Випустивши цапа, я пішов до ями, де сиділи козенята, витяг їх одне по одному, зв'язав усіх разом мотузкою і на превелику силу привів додому.

Досить довго я не міг примусити своїх козенят їсти, але кілька зелених колосків нарешті спокусили їх, і вони потроху приручилились. Тоді я задумав розплодити ціле стадо, розміркувавши, що це єдиний спосіб забезпечити себе м'ясом на той час, коли в мене вийде порох і дріб. Звичайно, їх треба було відокремити від диких кіз, бо, підростаючи, всі вони тікали б у ліс. Проти цього був лише один засіб — тримати їх у загоні, обгородженому частоколом або живоplotом так, щоб його не можна було поламати ні зсередини, ні зокола. Для однієї пари рук збудувати такий загін було надто важко, але він був кінче потрібний, і я, не гаючи часу, почав шукати зручне місце, тобто таке, де мої кози були б забезпечені травою та водою і захищені від сонця.

Таке місце скоро знайшлося: це був розлогий, рівний луг, чи то савана, як звуть такі луки в західних колоніях. У двох чи трьох місцях там протікали струмочки чистої води, а з одного краю стояв тінистий гай. Кожен, хто знає, як будують такі загороди, напевне, сміятиметься з моєї нетямущості, коли я скажу, що за першим моїм планом огорожа мала оточити весь луг, принаймні милі на дві навколо. Але дурість полягала не в тому, що я взявся обгороджувати дві милі: у мене було досить часу, щоб поставити огорожу не те що на дві, а й на десять миль завдовжки. Я не зміркував, що держати кіз у такому великому, хоч і добре обгородженому загоні — однаково, що пустити їх пасти на всьому острові: вони б росли так само дикими, і їх дуже важко було б ловити. Це спало мені на думку, коли я поставив, лам'ятаю, вже ярдів з п'ятдесят огорожі. Тоді я відразу спинився й вирішив поки що обгородити ділянку луку ярдів на півтора за завдовжки і на сто завширшки. На перших порах я обмежився цим, бо на такому вигоні могла пасти уся моя отара, а на той час, коли вона розрослась би, я завжди міг збільшити вигін новою ділянкою.

Це було обачне вирішення, і я енергійно взявся до роботи. Першу ділянку я обгороджував коло трьох місяців і під час своєї роботи перевів до загону всіх трьох козенят, прив'язавши їх поблизу, щоб при звичаїти до себе. Я часто приносив їм ячмінних колосків або жменьку рису і давав їсти з рук, так що, коли я закінчив огорожу й повідв'язував їх, вони бігали за мною слідом і мекали, випрошуючи подачки. Це відповідало моїй меті, і років через півтора в мене було дванадцять кіз разом з козенятами, а ще через два роки моя отара збільшилась до сорока трьох голів, не рахуючи тих, що я вбивав для їжі. Згодом я зробив ще п'ять загонів, і в кожному влаштував по маленькому закутку, куди заганяв кіз, коли хотів піймати їх: усі ці загоны сполучались один з одним ворітьми.

Та це було ще не все. Я мав невичерпний запас козлятини, і не тільки козлятини, а й молока. Останнє, правду сказати, було для мене приємною несподіванкою, бо, збираючись розводити кіз, я зовсім не думав про молоко, і тільки згодом мені спало на думку, що я можу їх доїти. Я влаштував цілу молочну ферму, з якої діставав іноді до двох галонів молока на день. Природа, що живить усяку тварину, сама навчає нас, як користуватись її дарами. Ніколи зроду я не доїв корів, а тим більше — кіз, і тільки в дитинстві бачив, як роблять масло й сир. Та коли настала потреба, я навчився — правда, не відразу, а після багатьох невдалих спроб — і доїти, і робити масло та сир і ніколи пізніше не знав недостатчі цих продуктів.

Треба було бачити, з якою королівською гідністю я обідав сам, оточений своїми слугами! Одному лиш Попці, як фаворитові, було дозволено балакати зі мною. Мій пес, що давно вже постарів і знікчемнів, не знайшовши на острові особи, з якою він міг би продовжити свій рід, сидав завжди праворуч від мене, а дві кішки — одна по один бік столу, друга по інший — не зводили з мене очей, чекаючи шматочка з моїх рук, що було ознакою особливої ласки до них. Я жив зі своїми домочадцями в достатку і, так би мовити, не потребував нічого, крім людського товариства. Проте незабаром у моїх володіннях з'явилося надто велике товариство.

Як уже сказано, мені кортіло мати під рукою свій човен, для невеличких подорожей, але дуже не хотілось ще раз ризикувати життям, і я то добирав спосіб перевезти човен на другий бік острова, то заспокоював себе думкою, що мені добре й без човна. А втім, мене якось дивно тягло піти на той горбок, куди я вийшов під час останньої екскурсії, і подивитись, які обриси берегів та який напрямок морської течії. Це бажання зростало щодня. Нарешті я не витримав і вирішив піти туди пішки понад берегом. Якби у нас, в Англії, хтось зустрів людину в такому вбранні, як моє, то, я певен, він або перелякався б, або ж зареготався б. Я сам часто мимоволі усміхався, уявляючи собі, як би я в такому вбранні мандрував по Йоркширу. Дозвольте мені тепер описати свій вигляд. На голові в мене красувалася величезна безформна шапка з козячого хутра, із закатом, що звисав назад і закривав мою шию від сонця, а під час дощу не давав воді текти за комір. У жаркому кліматі немає нічого шкідливішого для здоров'я, як дощ, коли він потрапляє під одяг. Далі на мені була коротка куртка з полами, що доходили до половини стегон, і штани до колін з козячого хутра. На самі штани пішла ціла шкура дуже старого цапа з довгою вовною, що прикривала мені ноги до половини литок. Панчіх та черевиків у мене зовсім не було, а натомість я змайстрував собі — не знаю як і назвати — щось подібне до

котурнів¹, що застібалися збоку, як краги, але були варварського крою, — звичайно, як і решта мого вбрання. Куртку я підперізував широким поясом із козячої шкіри, який стягував замість пряжки двома пришитими до нього ремінцями. З обох боків до пояса були ще припасовані дві петельки, на зразок тих, що робляться для шпаг та кинджалів, тільки на них висіли з одного боку маленька пилка, а з другого — сокира. Крім того, я надягав ще шкіряний ремінь через плече, зав'язаний так само, як і пояс, але трохи вужчий; на цьому реміні під моєю лівою рукою висіли дві торбинки, теж із козячої шкіри. В одній торбинці я носив порох, а в другій — дріб. На спині в мене звисав кошик, на плечі я ніс рушницю, а над головою тримав величезну хутряну парасольку, дуже незугарну, але після рушниці, мабуть, найпотрібнішу серед мого спорядження річ. Зате кольором обличчя я менше скидався на мулата, ніж цього можна було б чекати, хоч жив на дев'ятому чи десятому градусі від екватора і зовсім не старався вберегти себе від загару. Бороду я відпустив спочатку майже на чверть ярда, але в мене був великий вибір ножиць та бритов, і згодом я обстриг її досить коротко, залишивши тільки те, що росло на верхній губі, подібне за формою до величезних мусульманських вусів, бачених мною в Сале у турків. Мої вуса були дуже довгі; не такі, звичайно, щоб можна було повісити на них шапку, але все ж настільки страхотливих розмірів, що ними в Англії лякали б маленьких дітей.

Робінзон вирушив у нову подорож уздовж берега. Вона тривала декілька днів. Море було надто спокійним, і це здивувало Робінзона. Але згодом, після тривалих спостережень, він розгадав загадку: стан моря залежав від припливів і відпливів. Господарство Робінзона було в зразковому стані, адже він не шкодував праці, коли бачив, що треба щось зробити для збільшення своїх зручностей. Аж раптом надзвичайна подія розпочала новий період його життя.

Якось опівдні, йдучи берегом моря до свого човна, я був надзвичайно здивований, побачивши відбиток босої людської ноги, дуже ясно відтиснутий на піску. Я спинився, ніби вражений громом, ніби побачивши привида. Я прислухався, озируючись навколо, але нічого не почув і не побачив. Я вибіг на горбок, щоб бачити далі; спустився назад, походив берегом, але не знайшов нічого:



¹ Котурни — взуття давньогрецьких акторів із товстими дерев'яними підощвами.

інших подібних слідів не було. Я пішов ще раз подивитись на той слід і перекопав — чи справді це людський слід, а чи це мені тільки привиділось. Ні, я не помилюсь: це, безумовно, був відбиток людської ступні. Я чітко вирізняв п'яту, пальці, підошву. Як він потрапив сюди? Я губився в здогадах і не міг спинитись на жодному. Дуже збентежений, не чуючи, як-то кажуть, землі під собою, пішов я додому до своєї фортеці. Я був наляканий до краю. Що два-три кроки я оглядався, лякався кожного куща, кожного дерева і приймав за людину кожен пень, побачений здалека. Не можна описати, яких страшних і несподіваних форм прибирали в моїй уяві всі речі, які химерні міркування снувались у моїй голові і які безглузді наміри спадали мені на думку.

О, яких безглузких рішень доходить людина під впливом страху! Страх відбирає в неї здатність користуватись тими засобами, до яких їй радить удатися розум. Перше, про що я подумав, — це поламати мої загороди, а всіх кіз пустити в ліс, щоб дикуни, не знайшовши їх, не поверталися більше на острів по нову здобич. Я мав намір також перекопати обидві свої ниви й зруйнувати свою альтанку та намет, таким чином не залишивши на острові ніяких ознак людського житла. Такий план склався в мене першої ночі після мого повернення із щойно описаної експедиції на той берег, під свіжим враженням зроблених мною нових відкриттів.

Тривога моя була така велика, що я не спав усю ніч. Зате над ранок, виснажений тяжкими роздумами, я заснув міцним сном, а прокинувшись, відчув себе, як ніколи, бадьорим. Тепер я почав міркувати спокійніше і, зваживши всі обставини, дійшов висновку, що мій острів, такий багатий на рослинність і розташований недалеко від материка, не був таким безлюдним, як я уявляв собі раніше. Хоч на ньому й не було постійних жителів, усе-таки тут могли іноді бувати дикуни з материка; не виключено, що їх приганяло течією чи вітром. А те, що я прожив на острові п'ятнадцять років і досі не зустрів жодної живої людини, пояснюється, звичайно, тим, що, потрапивши сюди, дикуни, очевидно, відразу якомога швидше верталися назад, бо ні в якому разі не думали оселятись тут.

Отже, мені загрожувала єдина небезпека — зустріти їх несподівано, коли вони висідатимуть на берег. А що вони приїздили сюди проти своєї волі (тобто їх приганяли вітер і течія), то й не зупинялись тут, а поспішали вернутись додому, тільки переночувавши на березі, щоб діждатись відпливу та денного світла. Виходить, мені треба було тільки забезпечити себе надійним притулком на випадок їхньої висадки на острів.

Тепер я почав дуже шкодувати, що поширив свою печеру за наметом і вивів із неї хід надвір, за межі моєї фортеці. Розміркувавши, я задумав збудувати ще одну огорожу, теж півколом, на деякій відстані від першої, саме там, де дванадцять років тому я посадив, як уже згадував, два ряди дерев. Посаджені вони були так густо, що між ними залишилось тільки встромити кілька кілків, щоб зробити стіну ще щільнішою та міцнішою. Зробити це було недовго. Таким чином, у мене була тепер подвійна стіна. Зовнішню я ущільнив шматками дерева, старими канатами й усім, що, на мою думку, могло зміцнити її. У ній було сім отворів — настільки вузьких, що я ледве міг просунути в них руку. Внутрішню стіну я укріпив, як уже читач знає, насипом до десяти футів завтовшки із землі, яку я довгий час був виносив зі своєї печери, висипав під стіною і втоптував ногами. У кожний отвір я вставив по мушкету, — я вже казав, що перевіз до себе з корабля сім мушкетів. Вони стояли в мене на

підставках, ніби гармати на лафетах, і за якихось дві хвилини я міг вистрілити з усіх семи рушниць. Багато місяців тяжкої праці витратив я на зведення цієї фортеці, бо не вважав себе в безпеці, доки не закінчив її. Та це ще було не все. Величезну площу поза зовнішньою стіною я засадив тими подібними до верби деревами, що так добре приймалися. Здається, я посадив їх щось із двадцять тисяч. Але між стіною та деревами я залишив досить вільного простору, щоб легше було помітити ворога, коли б він надумав напасти на мою фортецю, і щоб він не міг підкрастись до неї під захистом дерев.

Через два роки перед моїм житлом стояв уже густий гайок, а ще років через п'ять-шість круг нього ріс буйний, високий ліс, майже непрохідний, — так густо насаджені були дерева і так широко вони розрослись. Нікому у світі не спало б тепер на думку, що за цим лісом є житло. Алеї я не залишив, а щоб заходити до фортеці та виходити з неї, користувався двома драбинами; одну я приставляв до невисокого виступу скелі, на який ставив другу драбину, так що коли я забирав обидві драбини, жодна жива душа не змогла б удертись до мене, не скрутивши собі в'язів. А якби хто й спустився зі скелі на мій бік, то й тоді б він опинився все-таки не в моїй фортеці, а за межами її зовнішньої стіни. Отже, для своєї безпеки я вжив усіх заходів, які могла підказати мені моя обачність. Вже два роки як скінчилося моє колишнє безтурботне життя.

Але веду мою оповідь далі. Я почав шукати по всьому острову іншого затишного місця для нового гурта кіз. Дійшовши до берега (це була частина острова, де я ще ніколи не був), я зараз же переконався, що сліди людських ніг на моєму острові зовсім не така дивина, як мені здавалось. Я переконався, що коли б з особливої ласки провидіння мене не викинуло на той бік острова, куди дикуни ніколи не причаловали, то я скоро дізнався б, що мій острів вони відвідують дуже часто: вирушаючи далеко в море, вони використовували його західні береги як гавань. А також дізнався б і про те, що між пірогами дикунів часто відбувалися сутички, що переможці привозили сюди полонених і за своїм жажливим звичаєм, оскільки всі вони були людожерами, убивали й з'їдали їх. Але про це далі.

Картина, що відкрилася моїм очам, коли я спустився з пагорба й підійшов до берега моря, буквально приголомшила мене. Не можна описати жаху, що охопив мене, коли я побачив, що весь берег засіяний черепами, кістками рук, ніг та інших частин людського тіла. Я побачив також утоптаний майданчик, де було видно рештки вогнища, — тут, мабуть, ніці дикуни сиділи під час своїх жажливих людожерських бенкетів. Я був так вражений, побачивши все це, що навіть забув про небезпеку, яка мені загрожувала. Від жаху перед страшним викривленням людської природи, що могла дійти до такої пекельної жорстокості, у мене пропав весь страх за самого себе. Відійшовши трохи від цієї частини острова, я спинився, щоб отямитись від усього побаченого.

Я повернувся до свого замку й відтоді став менше боятися дикунів. Ішов уже двадцять третій рік мого перебування на острові, і я так звик до місця та умов життя, що, якби не страх перед дикунами, що могли потурбувати мене, я ~~ожоче згодився би~~ ~~бути тут до останніх днів~~ ~~мого життя~~. Я вигадав собі кілька розваг, і час минав для мене набагато веселіше, ніж доти. Передусім, я навчив свого Попку говорити, і він так любо белькотів, так ясно й виразно вимовляв слова, що слухати його було дуже приємно. Мій пес був мені вірним і відданим другом майже шістнадцять років і здох від старості. При мені завжди було також двоє чи троє козенят, яких я привчив їсти з моїх рук. Я мав ще двох

папуг, не рахуючи старого Попки; обидва вміли говорити й обидва вигукували: «Робіне Крузо», але далеко не так добре, як перший. Правда, я витратив на нього куди більше праці й часу. Молоді дерева, насаджені мною перед фортецею, щоб сховати її на випадок появи дикунів, розрослися в густий гай, і мої птахи оселились у ньому та плодилися, дуже потішаючи мене цим. Отже, повторюю, я почував себе спокійно й добре і був би цілком задоволений своєю долею, якби міг позбутись страху перед дикунами. Проте доля вирішила інакше, і нехай усі, кому трапиться прочитати це оповідання, звернуть увагу, як часто в нашому житті лихо, якого ми найбільше боїмось і яке, вразивши нас, здається нам спочатку найжорстокішою пригодою, стає нарешті найпевнішим і єдиним шляхом, щоб позбутись нещастя, які переслідують нас.

Отже, як я сказав, ішов двадцять третій рік мого перебування на острові. Настав грудень — час південного сонцестояння (я не можу назвати цю пору зимою), а для мене — пора жнив, яка вимагала моєї постійної присутності в полі. Вийшовши якось удосвіта з дому, я страшенно здивувався, побачивши вогонь на березі, милі за дві від мого житла, і не з того боку острова, де, за моїми спостереженнями, звичайно висідали дикуни, а з того, де жив я сам.

Я був буквально приголомшений тим, що побачив, і сховався у своєму ліску, не зважаючи ступити ні кроку далі, щоб не наразитися на несподіваних гостей. Але й там я не почував себе спокійно і боявся, що, коли дикуни, почавши блукати по острові, натраплять на мої ниви або на щось із моїх робіт, відразу ж здогадаються, що тут живуть люди, і не заспокояться, поки не знайдуть мене. Охоплений тривогою, я поспішив до своєї фортеці, втяг за собою драбину, щоб замести сліди, і почав готуватися до оборони. Я зарядив усі свої гармати, як я називав мушкети, що стояли на «лафетах» уздовж зовнішньої стіни, та всі пістолі і вирішив захищатись до останнього подиху. Я не забув доручити себе божественній опіці й ревно просив Усевишнього визволити мене від рук варварів. Я пробув на своєму посту години дві, не маючи ніяких звісток ззовні, бо в мене не було кого послати на розвідку. Просидівши ще якийсь час і багато передумавши, я не мав уже сил терпіти далі невідомість і виліз нагору описаним уже способом, тобто по драбині, приставленій до краю гори, що звисав наді мною. Вилізши на саму вершину і піднявши за собою драбину, я вийняв підзорну трубу, ліг долі і, наставивши трубу на берег, почав дивитись. Я побачив чоловік десять голих дикунів, що сиділи навколо вогнища,



розкладеного, певно, не для того, щоб погрітись, бо стояла страшна спека, а, мабуть, для того, щоб зготувати свій варварський обід із людського м'яса, яке вони привезли з собою живим чи мертвим – не знаю.

Дикунки прибули двома човнами, які тепер лежали на березі: був час відпливу, і вони, очевидно, чекали припливу, щоб пуститися знову в море. Ви не можете собі уявити, як збентежило мене це видовище, а головне те, що вони висадилися на моєму боці острова, так близько від мого житла. А втім, я трохи заспокоївся, зміркувавши, що, очевидно, вони завжди приїзять під час припливу і, значить, протягом усього відпливу я можу сміливо виходити, якщо тільки вони не причалили перед його початком. Підбадьорений цими міркуваннями, я заходився збирати далі свій врожай.

Як я сподівався, так і вийшло: як тільки почався приплив, дикунки посідали в човни й відчалили. Щойно вони відчалили, я відразу ж спустився з гори, взяв на плечі обидві свої рушниці, застромив за пояс два пістолі, причепив збоку тесак без піхв і, не гаючи часу, якнайшвидше попрямував до того горба, звідки вперше спостеріг появу цих людей. Добравшись туди, на що я витратив не менше як дві години (бо був обвішаний важкою зброєю і не міг швидко йти), я глянув на море і побачив ще три човни з дикунками, що разом з першими пливли від острова до материка. Для мене це було жахливе видовище, особливо коли я, спустившись до берега, побачив рештки огидного бенкету, який тільки що скінчився: кров, кістки й шматки людського м'яса, яке ці звірі жерли з легким серцем, весело вистрибуючи. Мене охопило таке обурення, що я почав обмірковувати план знищення першої ж ватаги, яку побачу на березі, хоч яка вона буде численна.

Мені здавалось безсумнівним, що дикунки відвідують мій острів дуже рідко, бо минуло вже більше як п'ятнадцять місяців з дня їхнього останнього візиту, і за весь цей час я не бачив ні їх самих, ні свіжих людських слідів, ані взагалі нічого такого, що вказувало б на їхнє недавнє перебування на березі. А дощової пори року вони, напевне, зовсім не бували на моєму острові, бо не зважувались рушати з дому, принаймні в таку далеку путь. Однак протягом усіх цих п'ятнадцяти місяців я не знав спокою, щохвилини чекаючи, що на острів завітають непрохані гості й заскочать мене зненацька. Звідси я роблю висновок, що чекання зла набагато гірше, ніж саме зло, особливо коли цьому чеканню та страхам не бачиш кінця.

Мої дні минали тепер у повсякчасній тривозі. Я був певний, що рано чи пізно мені не втекти від цих безжальних звірів, і, коли якась важлива справа виганяла мене з дому, я йшов з великими пересторогами, щохвилини оглядаючись. Проте тільки через рік і три місяці я знову побачив дикунів, про що я розповім незабаром.

На 24 році самотності Робінзона біля його острова розбився корабель. Що стало з екіпажем, він не знав. Скоріше за все, люди загинули. Так Робінзон, який сам колись уцілів у схожій ситуації, ще раз переконався в тому, що, незважаючи на жахливість нашого становища, у ньому завжди знайдеться щось, за що можна дякувати долі. Особливо коли ми почнемо порівнювати його зі ще жахливішим становищем. У Робінзона з'явилося бажання дістатися до корабля. Після декількох невдалих спроб йому нарешті вдалося піднятися на палубу корабля, де його зустрів собака, єдина жива істота. Навантаживши човен речами з корабля і забравши собаку, Робінзон повернувся на берег.

Я переночував у човні, а вранці вирішив перенести свою здобич до печери, щоб не тягти її до себе в замок. Поснідавши, я вивантажив на берег усі привезені речі й докладно оглянув їх. У скринях я знайшов багато корисних речей, наприклад: дві банки чудового варення, так щільно закупорених, що морська вода зовсім не пройшла всередину, інші дві такі самі банки вода лопсувала. У тій же скрині лежало кілька дуже добрих сорочок, що були для мене вельми приємною знахідкою, з півтори дюжини білих полотняних носових хусток і стільки ж кольорових нашійних. Носовичкам я дуже зрадів, уявивши собі, як приємно буде в спеку обтирати спітніле обличчя тонким полотном. На споді скрині я знайшов три великі торби з грішми; всього в трьох торбах було тисяча сто срібних восьмериків, а в одній із них лежали загорнені в папір шість золотих дублонів та кілька невеличких зливків золота, вагою, я думаю, приблизно в фунт. Можна сказати, що за цю поїздку я придбав дуже небагато корисних для мене речей. Гроші не мали для мене ніякої цінності. Це було непотрібне сміття, і все своє золото я залюбки віддав би за три-чотири пари англійських черевиків та панчіх, яких я не носив уже кілька років. Проте я переніс гроші в печеру і сховав, як раніше сховав ті, що знайшов на нашому кораблі. А коли б мені пощастило вирватися звідси до Англії, гроші лежали б тут у сховку, і, вернувшись, я забрав би їх.

Перенісши на берег і сховавши всі привезені речі, я вернувся до човна, відвів його попід берегом до старої гавані і витяг із води, а сам пішов прямо до свого старого житла, де було так само тихо і спокійно. Я знову зажив своїм колишнім мирним життям, помалу пораючи своє господарство.

Якось уночі, у сезон березневих дощів, на 24 році усамітнення, Робінзон замислився над тим, що йому робити, якщо людоджери знову завітають на його острів. Він усе частіше думав, звідки припливають дикуни. У нього зародився план дістатися материка і зустріти християнський корабель. Ці думки не покидали його і вночі. Якось йому наснилося, ніби він вийшов зі свого «замку» і побачив на березі дві піроги, а коло них — одинадцять дикунів. Вони хотіли вбити та з'їсти дванадцятого полоненого. Але той вирвався від них і кинувся тікати у лісок біля фортеці. Робінзон вийшов йому назустріч і врятував його. Полонений став слугою Робінзона і можливим провідником у подорожі на материк, адже міг допомогти уникнути зустрічі з людоджерами. Робінзон прокинувся й подумав, що для успішної подорожі на материк необхідно попередньо взяти в полон якогось дикуна. Після довгих вагань він вирішив підстерегти людоджерів, коли ті висадяться на острові, щоб узяти в полон одного з них.

Минуло вже півтора року, відколи я склав свій план, через те я почав уже вважати його нездійсненням. Тож уявіть собі мій подив, коли одного ранку я побачив на березі, на моєму боці острова, принаймні п'ять індіанських пірог. Усі вони були порожні: дикуни, що приїхали ними, кудись зникли з моїх очей. Я знав, що звичайно в кожну пірогу сідає четверо-шестеро чоловік, коли не більше, і тому численність непроханих гостей дуже мене бентежила. Я не уявляв, як я один упораюся з двома чи трьома десятками дикунів. Спантелений та стурбований, я засів у своєму замку, але приготувався до задуманої раніше атаки й вирішив діяти, якщо трапиться нагода. Я довго чекав, прислухаючись, чи не долине до мене гомін з боку дикунів, і, нарешті, згораючи від нетерпіння якнайшвидше дізнатись, що там діється, поставив свої рушниці під драбиною й виліз на вершину горба, як і звичайно, у два заходи. Вилізши, я став так, щоб моя

голова не висувалась над горбом, і почав дивитись у підзорну трубу. Дикунів було не менше тридцяти. Вони розклали на березі вогнище і щось готували на ньому.

Раптом кілька чоловік відокремились від гурту й побігли в той бік, де стояли човни, а через якийсь час я побачив, що вони тягнуть до вогню двох нещасних, очевидно, призначених на убій, що до того, напевне, лежали зв'язані в човнах. Одного з них відразу ж звалили на землю, вдаривши по голові чимсь важким, мабуть, дрючком або дерев'яним мечем, яким звичайно користуються дикуні. Ще двоє-трьох дикунів негайно взялися до роботи: розпорили йому живіт і заходились його патрати. Тим часом другий полонений стояв тут же й чекав своєї смерті. У що мить нещасний, відчувши, що його не так пильнують, спалахнув надією на порятунок. Він раптом кинувся вперед і з неймовірною швидкістю побіг піщаним берегом прямо до мене, тобто в той бік, де було моє житло. Признаюсь, я страшенно перелякався, коли побачив, що він біжить до мене, тим більше, що мені здалось, ніби вся ватага кинулась доганяти його. Отже, перша половина мого сну справдилась: дикун, за яким женуться, шукає притулку в моєму ліску. Проте я не міг сподіватись, що здійсниться й друга половина цього сну, тобто, що решта дикунів не переслідуватиме своєї жертви і не знайде її там. Я залишився на своєму посту і дуже підбадьорився, коли побачив, що за втікачем женуться всього лише троє. Остаточно заспокоївся я, коли пересвідчився, що він біжить далеко швидше, ніж його переслідувачі, що відстань між ними дедалі збільшується і що, коли йому пощастить пробігти так іще з півгодини, вони його не піймають.

Від мого замку їх відокремлювала бухточка, вже не раз згадувана мною на початку оповідання: та сама, куди я причалував зі своїми плотами, коли перевозив майно з нашого корабля. Я ясно бачив, що втікач муситиме перепливати її, інакше його зловлять. Справді, він, не задумуючись, кинувся у воду, хоча був саме приплив, за яких-небудь тридцять помахів перепливав бухточку, виліз на протилежний берег і, не сповільнюючи темпу, помчав далі. З трьох його переслідувачів тільки двоє кинулись у воду, а третій не наважився, бо, певне, не вмів плавати. Він нерішуче постояв на березі, подивився вслід двом іншим, а потім повільно пішов назад. З того, що сталося, читач зараз побачить, що він вибрав собі кращу долю.

Я помітив, що двом дикунам, які гнались за втікачем, треба було вдвічі більше часу, ніж йому, щоб перепливати бухточку. І тут я всім своїм еством відчув, що настав час діяти, коли я хочу придбати слугу, а може, й товариша чи помічника. «Саме провидіння, — думав я, — закликає мене врятувати нещасного». Не гаючи часу, я збіг драбинами до підніжжя гори, взяв із собою рушницю, які лишив унизу, так само швидко виліз знову нагору, спустився з другого боку й побіг до моря навперейми дикунам. Незабаром я опинився між втікачем та його переслідувачами, бо взяв найкоротший шлях і до того ж біг униз, по схилу горба. Почувши мої крики, втікач озирнувся і спочатку перелякався мене більше, ніж своїх ворогів. Я подав йому рукою знак повернути, а сам поволі пішов назустріч переслідувачам. Коли перший з них порівнявся зі мною, я збив його з ніг ударом приклада. Стріляти я боявся, щоб не привернути уваги решти дикунів, хоч на такій відстані навряд чи вони могли б почути мій постріл або побачити дим від нього. Коли перший з переслідувачів упав, його товариш спинився, очевидно, перелякавшись, і я швидко підбіг до нього. Але, наблизившись, я побачив, що він тримає в руках лук і стрілу і цілиться в мене.

Отже, я мусив діяти і першим же пострілом убив його. Нещасний утікач, побачивши, що обидва його вороги, як йому здавалось, упали мертві, спинився, але він був так наляканий вогнем і звуком пострілу, що розгубився, не знаючи, чи йти йому до мене, а чи тікати, і, мабуть, більше схилився до того, щоб тікати. Я почав знову гукати й манити його до себе. Він зрозумів: ступив кілька кроків, спинився, потім знову ступив кілька кроків і знову спинився. Тільки тоді я помітив, що він труситься, як у пропасниці. Бідолаха, очевидно, вважав себе за мого полоненого і думав, що я вчиню з ним точнісінько так само, як я вчинив з його ворогами. Я знову поманив його до себе і взагалі старався підбадьорити його, як умів. Він підходив до мене все ближче, кожні десять-двадцять кроків падаючи навколішки на знак вдячності за порятунок. Я ласкаво посміхався до нього й мавив його рукою. Нарешті, підійшовши зовсім близько, він знову впав навколішки, поцілував землю, притулювся до неї обличчям, взяв мою ногу й поставив її собі на голову. Мабуть, останній порух означав, що він присягається бути моїм рабом до самої смерті. Я підвів його, поплескав по плечу і, як міг, старався показати, що йому не слід боятись мене. Я подав йому знак іти за мною і повів його не до свого замку, а зовсім в інший бік, — у віддалену частину острова, до своєї печери. Отже, я не дав своєму сну здійснитись у цій частині: дикун не шукав притулку в моєму ліску. Коли ми з ним прийшли в печеру, я дав йому хліба, жменю родзинок і напоїв його водою, а це після швидкого бігу було для нього найпотрібніше. Коли він підживився, я жестами показав йому в куток печери, де в мене лежали великий оберемок рисової соломи та ковдра, що не раз правили мені за постіль. Бідолаху не треба було дуже довго припрошувати, він ліг і вмить заснув.

Це був гарний хлопець, високий на зріст, бездоганно збудований, з рівними, міцними руками й ногами і добре розвиненим тілом. На вигляд йому було років двадцять шість. У його обличчі не було нічого дикого або жорстокого. Це було мужнє обличчя з м'яким і ніжним виразом європейця, особливо коли він посміхався. Волосся в нього було довге й чорне, але не кучеряве, як овеча вовна; лоб високий і широкий; очі жваві й блискучі; колір шкіри не чорний, а смуглий, проте не того жовто-рудого відтінку, як у бразильських або віргінських індіанців, а скоріше оливковий, дуже приємний для очей, хоч його й важко описати. Обличчя в нього було кругле й повне, ніс — невеликий, але зовсім не приплющений, як у негрів. До того ж у нього був гарно окреслений рот з тонкими губами і правильної форми, білі, немов слонова кістка, чудові зуби.

Проснавши або, вірніше, продрімавши з півгодини, він прокинувся й вийшов до мене. Я саме доїв своїх кіз у загоні біля печери. Побачивши мене, він відразу ж підбіг і ліг переді мною на землю, показуючи всією своєю позою найсмирнішу вдячність і виробляючи при цьому всім тілом безліч чудернацьких рухів. Припавши обличчям до землі, він знову поставив собі на голову мою ногу і всіма приступними йому засобами старався довести свою безмежну відданість та покірність і дати мені зрозуміти, що з цього дня він буде моїм слугою довіку. Я зрозумів багато дечого з того, що він хотів мені сказати, і постарався пояснити йому, що я дуже задоволений ним. Відразу ж я почав говорити з ним і вчити його відповідати. Насамперед я сказав йому, що його ім'я буде П'ятниця, бо цього дня я врятував йому життя. Після цього я навчив його вимовляти слово «господар» і дав йому зрозуміти, що це моє ім'я; навчив вимовляти «так» та «ні» і розтлумачив значення цих слів. Я дав

йому молока в череп'яному глечичку, надпивши спочатку сам та вмочивши в нього хліб; я дав йому також коржа, щоб він наслідував мій приклад. П'ятниця з охотою послухався і на мигах показав, що їжа йому до смаку.

Ми пробули з ним ніч у печері, а як тільки розвиднілось, я дав йому знак іти за мною. Я показав йому, що хочу одягти його, з чого він, як видно, дуже зрадів, бо був зовсім голий. Після цього я повів його на вершину горба подивитись, чи поїхали вже дикуни. Вийнявши підзорну трубу, я направив її на те місце берега, де вони були напередодні, але їх не було вже й сліду, не видно було й жодного човна. Мені стало ясно, що вони поїхали геть, не потурбувавшись шукати своїх зниклих товаришів. Але цього відкриття для мене було надто мало. Набравшись духу і згоряючи від цікавості, я взяв із собою мого П'ятницю, озброївши його тесаком та луком із стрілами. Крім того, я дав йому нести одну з моїх рушниць, а сам узяв дві інші, і ми пішли на те місце, де напередодні бенкетували дикуни. Мені хотілось мати про них докладніші відомості. Коли ми прийшли туди, перед нашими очима постала така жахлива картина, що в мене завмерло серце й захолола кров у жилах. Справді, видовище було моторошне, хоча П'ятниця й залишився байдужим. Увесь берег був засіяний людськими кістками, земля — закривавлена, скрізь валялись недоїдені шматки засмаженого людського м'яса, недогризки кісток та інші рештки кривавого бенкету, яким ці недолюдки відсвяткували свою перемогу над ворогами. П'ятниця жестами розповів мені, що дикуни привезли з собою для бенкету чотирьох полонених; трьох вони з'їли, а четвертий був він сам. Наскільки можна було зрозуміти з його пояснень, у цих дикунів була велика битва з сусіднім вождем, одним із підданців якого був і він, П'ятниця. Вони забрали багато полонених і розвезли їх по різних місцях, щоб побенкетувати та з'їсти так само, як це зробила та ватага дикунів, що привезла своїх полонених на мій острів. Знищивши сліди кривавого бенкету, ми вернулись до замку, і я негайно ж почав одягати свого слугу. Насамперед я дав йому полотняні штани. Після маленької переробки вони прийшлись йому в міру. Потім я пошив йому куртку з козячого хутра, доклавши всього свого вміння, щоб зробити її якнайкраще (я був тоді вже досить вправним кравцем), і, нарешті, змайстрував йому шапку із заячих шкурок, дуже зручну й досить гарну. Отже, мій слуга на перший час був досить пристойно вдягнений і дуже задоволений тим, що тепер став схожий на свого господаря. Щоправда, спочатку він почував себе незручно в усьому цьому спорядженні; найбільше заважали йому штани, а рукави муляли під пахвами й натирали плечі, так що довелось переробити там, де вони завдавали йому турботи. Але потроху він при звичаївся до свого вбрання і почував себе в ньому добре.

Другого дня, вернувшись з ним до свого житла, я почав думати, куди б мені помістити його. Нарешті, щоб улаштувати його зручніше і водночас почувати себе спокійно, я наг'яв йому маленький намет між двома стінами моєї фортеці — внутрішньою і зовнішньою; оскільки сюди виходив надвірний хід з моєї комори, то я влаштував у цьому двері з товстих дощок і міцних планок і припасував їх так, що вони відчинялись досередини, а на ніч замикались на засув; драбини я теж забирав до себе. Отже, П'ятниця ніяк не міг потрапити до мене у внутрішню огорожу, а коли б і надумав увійти, то неодмінно зчинив би шум і збудив мене. Річ у тім, що вся моя фортеця у внутрішній огорожі, де стояв мій намет, являла собою критий двір. Дах був зроблений з довгих жердин, що одним кінцем спиралися на гору. Ці жердини я укріпив поперечними балками,

а замість тесу товсто обшив їх рисовою соломою, твердою, як очерет. У тому ж місці даху, яке я залишив незакритим для того, аби входити по драбині, я припасував щось ніби спускні двері, які падали з великим гуркотом, як тільки їх трохи натиснути ззовні. Всю зброю на ніч я забирав до себе.

Новий товариш мені дуже сподобався, і я взяв собі за обов'язок навчити його всього, що могло бути для нього корисним, а головне — говорити й розуміти мої слова. Він виявив себе дуже здібним учнем, завжди веселим і завжди ретельним. Він так радів, коли розумів мене або коли йому щастило пояснити мені свою думку, що для мене була справжня втіха вчити його. Відколи він оселився зі мною, мені жилося так легко й приємно, що коли б я міг почувати себе в безпечі від дикунів, то, напевне, без жалю погодився б залишитись на острові довіку.

Оскільки тепер замість одного їдця я мав двох, то мені треба було збільшити своє поле та сіяти більше зерна. Я вибрав більшу ділянку землі й заходився обгороджувати її так само, як і попередні. П'ятниця не тільки дуже старанно, а й з явною охотою допомагав мені в цій роботі. Я пояснив йому, навіщо вона, сказавши, що це буде нове поле, бо нас тепер двоє і хліба треба вдвічі більше. Його дуже зворушило, що я так дбаю про нього. Він, як умів, старався мені розтлумачити, що розуміє, наскільки тепер, коли він зі мною, побільшало в мене клопотів. Він пояснив також, що ретельно працюватиме, коли я дам йому роботу і покажу, як її виконувати.

Це був найщасливіший рік мого життя на острові. П'ятниця навчився досить добре говорити по-англійському. Він знав назви майже всіх речей, про які я міг його запитати, і всіх місць, куди я міг його послати. Він дуже любив розмовляти зі мною. Отак знову знайшлося заняття для мого язика, що стільки років байдикував, — я маю на увазі вимову членоподільних звуків. Окрім утіхи, яку я мав із наших бесід, сама присутність цього хлопця була для мене неабиякою радістю, так припав він мені до серця. Щодня більше чарувала мене його чесність та щирість. Потроху я всією душею прихилився до нього, та й він полюбив мене так, як, гадаю, доти не любив нікого.

Коли ми з П'ятницею познайомилися ближче і він уже міг не тільки розуміти майже все, що я йому говорив, а й сам почав досить швидко розмовляти покрученою англійською мовою, я розповів йому історію моїх пригод, особливо те, як я потрапив на цей острів, скільки років прожив на ньому і як я провів ці роки. Я розповів П'ятниці про європейські країни, зокрема про Англію, по-



яснивши, що я звідти родом. Я розповів йому про аварію корабля, на якому я побував, і показав місце, де колись лежали його рештки, що їх тепер віднесло в море. Я показав йому й рештки шлюпки, на якій ми рятувались і яку згодом викинуло на острів. Ця шлюпка, яку я не мав сили зрушити з місця, тепер зовсім розвалилась. Побачивши її, П'ятниця замислився і довго мовчав. Я спитав його, про що він думає, і він відповів:

— Я бачив шлюпка, як ця: плавав те місце, де мій народ.

Я довго не міг зрозуміти, що він хотів сказати, але нарешті, після довгих розпитувань, виявилось, що таку саму шлюпку прибило до тієї землі, де живе його плем'я. Я зараз же подумав, що якийсь європейський корабель розбився коло тих берегів і ту шлюпку зірвало з нього хвилями. Але чомусь мені не спало на думку, що в шлюпці могли бути люди і, розпитуючи далі, я цікавився лише шлюпкою. П'ятниця описав мені її дуже докладно, але лише тоді, коли він жваво додав наприкінці: «Білі люди не потонули, ми їх урятували», — я зрозумів його краще і запитав, чи були в шлюпці білі люди.

— Були, — відповів він, — повна шлюпка білих людей.

— Скільки ж їх було?

Він на пальцях нарахував сімнадцять.

— Де ж вони? Що з ними сталося?

— Вони живі, живуть у наших, — відповів він.

Це наштовхнуло мене на новий здогад: чи не з того корабля, що розбився перед моїм островом, були ті сімнадцять чоловік? Мабуть, переконавшись, що корабель наскочив на скелю і що йому загрожує неминуча загибель, всі вони покинули його і пересіли в шлюпку, а потім їх прибило до землі дикунів, де вони й залишились. Я почав допитуватись у П'ятниці, чи напевне він знає, що білі люди живі. Вів жваво відповів: «Напевне, напевне», — і додав, що скоро вже чотири роки, як вони живуть у його земляків і що ті не тільки не кривдять їх, а навіть годують. На моє запитання, як могло статися, що дикуни не вбили і не з'їли білих людей, він відповів:

«Білі люди стали нам брати». Тобто, наскільки я зрозумів його, вони замирилися з ними. П'ятниця додав: «Наші їдять людей, коли війна». Тобто тільки військовополонених із ворожих племен.

Якось П'ятниця піднявся на вершину пагорба, з якого було видно материк, і почав радісно танцювати, бо побачив рідну землю. Робінзон запропонував йому повернутися додому, та той відмовився це робити без Робінзона. Вони вирішили спорудити ще один човен. Робінзон обладнав його вітрилами й навчив П'ятницю управлятися з ними.

Настав двадцять сьомий рік мого полону. Останніх трьох років, правда, можна було б не рахувати, бо, коли з'явився П'ятниця, життя моє зовсім змінилось. Двадцять шості роковини я відсвяткував подячною молитвою, як і минулі роки. Я був непохитно переконаний, що не проживу на моєму острові й року. Та, незважаючи на таку впевненість, я не занедбував свого господарства, а так само копав землю, засівав, обгороджував нові ниви, ходив за своєю отарою, збирав та сушив виноград — одно слово, робив усе необхідне, як і доти.

Як тільки припинились дощі та встановилась погода, я почав ретельно готуватись до далекого плавання. Я заздалегідь розрахував, який запас харчів буде нам потрібний, і заготував усе, що треба. Тижнів через два я збирався відкрити док і спустити човен на воду. Одного ранку, як звичайно, готуючись до

подорожі, я послав П'ятницю на берег по черепаху: яець та м'яса цієї тварини нам звичайно вистачало на тиждень. Не встиг П'ятниця відійти, як зараз же прибіг назад. Мов божевільний, не чуючи під собою землі, він перелетів до мене через огорожу і, перш ніж я встиг його запитати, закричав:

— Господарю! Господарю! Дихо! Нещастя!

— Що таке, П'ятнице? — спитав я в тривозі.

— Там, коло берега, одна, дві, три... Одна, дві, три піроги!

Знаючи його манеру рахувати, я подумав, що всіх пірог було шість, але, як потім виявилось, їх було лише три.

— Ну й що з того, П'ятнице? Чого ти перелякався? — сказав я, стараючись підбадьорити його. — Ми мусимо битися з ними. Чи зможеш ти битися, П'ятнице?

— Я стріляти, — відповів він, — але їх багато, дуже багато!

— Дарма! — сказав я. — Одних ми вб'ємо, а решта перелякаються пострілу.

Я спитав його, чи він боронитиме мене, як я його, і, головне, чи робитиме він усе, що я накажу йому.

— Я умру, якщо ти накажеш, господарю! — відповів він.

Ми зібрали всю нашу вогнепальну зброю, оглянули її й зарядили. Деякі мисливські рушниці, які ми завжди брали з собою, виходячи з дому, я зарядив великим дробом; у чотири мушкети поклав по п'ять маленьких куль і по дві шматочки свинцю, а пістолі зарядив двома кулями кожен. Окрім того, я озброївся, як завжди, тесаком без піхв, а П'ятниці дав сокиру. Приготувавшись таким чином, я взяв підзорну трубу і піднявся на гору для розвідки. Навівши трубу на берег, я дуже скоро побачив дикунів: їх було двадцять один чоловік, троє полонених і три човни. Я спостеріг також, що цього разу вони висіли не там, де висідали три роки тому, коли втік П'ятниця, а значно ближче до моєї бухточки. Берег тут був низький, майже до самого моря підступав густий ліс. Мене розлютило, що дикуни отаборились так близько від мого житла, а огида до кривавої справи для якої вони з'явилися на острів, ще дужче розпалила мій гнів. Спустившись з гори, я сказав П'ятниці, що вирішив напасти на цих недолюдків і перебити їх усіх до одного, і ще раз запитав його, чи він буде мені допомагати. Він уже зовсім отямився від переляку і бадьоро повторив, що, коли я накажу, він умре.

Проїнятий люттям, я розподілив між нами наготовлену зброю, і ми рушили в путь. П'ятниці я дав один із пістолів, який він заткнув собі за пояс, і три рушниці, а один пістоль і три рушниці взяв сам. Нам довелося зробити великий гак, щоб обігнути бухточку й підійти до берега з боку лісу, бо тільки звідти, як я бачив у підзорну трубу, можна було непомітно підкрастись до ворога на відстань рушничного пострілу.

Дорогою мене знову опосіли старі думки, і моя рішучість почала підупасти. Не численність дикунів лякала мене, бо в боротьбі з цими голими, майже беззбройними людьми всі шанси були на моєму боці, навіть якби я був один. Ні, мене мучило інше. «З якого права, а тим більше — з якої потреби, — запитав я себе, — збираюся я заплямувати свої руки кров'ю людей, що не зробили й не хотіли зробити мені ніякого зла? Чим, справді, завинили вони перед мною? Їхні варварські звичаї мене не обходять; це — нещасна спадщина, якою їх покарав Бог. Але якщо їх покинув Бог, якщо він у своїй мудрості визнавав за найкраще зробити їх подібними до тварин, то, в усякому разі, мене він вповноважував бути їхнім суддею, а тим більше катом. І, нарешті, за ваді цього народу не можна мститися над окремими людьми».

Підійшовши ближче до дикунів, Робінзон помітив, що один з полонених — європеєць. І Робінзон вирішив вступити в бій. Дикуни, які ніколи до того не стикалися з вогнепальною зброєю, були просто приголомшені. Робінзон звільнив європейця, який виявився іспанцем, і дав йому тесак і пістоль.

Іспанець з подякою прийняв тесак з пістолем і, відчувши у своїх руках зброю, ніби переродився. Де тільки взялись у нього сили! Як вихор налетів він на своїх убивць і в одну мить порубав двох на шматки. Правда, нещасні дикуни, приголомшені пострілами й несподіваним нападом, були такі перелякані, що падали від страху і не могли ні бігти, ні опиратись нашим кулям. Те саме сталося й з п'ятьма дикунами в човні, у яких стріляв П'ятниця: якщо троє впади поранені, то решта звалилися з ніг просто з переляку.

Я тримав заряджений мушкет наготові, проте не стріляв, зберігаючи заряд на крайній випадок, бо я віддав іспанцеві пістоль і тесак. Наші чотири розряджені рушниці залишились під деревом на тому місці, звідки ми вперше почали стріляти. Я покликав П'ятницю й наказав йому збігати по них. Він миттю злітав туди й вернувся. Тоді я віддав йому свій мушкет, а сам почав заряджати решту рушниць, сказавши своїм спільникам, щоб вони приходили до мене, коли їм буде потрібна зброя. Поки я заряджав рушницю, між іспанцем та одним із дикунів зав'язався жорстокий бій. Дикун накинувся на нього з великим дерев'яним мечем, таким самим, яким забили б іспанця, коли б я не поспішив йому на виручку. Мій іспанець, як виявилось, був сміливіший, ніж я сподівався. Незважаючи на кволість, він бився як лев і завдав супротивникові своїм тесаком два страшні удари по голові. Але дикун був високий, міцний хлопець. Схопившись з іспанцем у рукопаш, він скоро повалив знесиленого супротивника й почав виривати в нього тесак. Іспанець розважливо пустив його, вихопив з-за пояса пістоль і, вистріливши в дикуна, вбив його наповал — раніше, ніж я встиг підбігти на допомогу.

Тим часом П'ятниця, діючи на власний розсуд, переслідував утікачів з самою сокирою в руці; нею він зарубав трьох чоловік, поранених першими нашими пострілами. Дісталось від нього й іншим. Іспанець теж не марнував часу. Взявши в мене мисливську рушницю, він погнався за двома дикунами й поранив обох, але не мав сили довго бігти, і їм пощастило сховатись у лісі. Тоді за ними погнався П'ятниця і одного убив, а другого не міг наздогнати, бо той був моторніший. Незважаючи на свої рани, він кинувся в море, поплив за човном із трьома земляками, що встигли відчалити від берега, і наздогнав його. Ці четверо (у тому числі один поранений, про якого ми не знали — живий він чи помер) тільки й утекли з двадцяти одного чоловіка.

Мене турбувала їхня втеча: я боявся, що, коли вони розкажуть своїм землякам про пригоду на острові, ті наскочать, чого доброго, на двохстах чи трьохстах човнах і подолають нас своєю кількістю. Тому я згодився переслідувати втікачів і, підбігши до одного з човнів, плигнув у нього, наказавши П'ятниці зробити те саме. Та як же здивувався я, коли, вскочивши в човен, побачив чоловіка, що лежав у ньому із зв'язаними, як у іспанця, руками й ногами, очевидно, теж призначений на з'їдання. Він був напівмертвий від жаху, не знаючи, що діється навколо, і не можучи визирнути за борт човна, бо дикуни міцно скрутили його; він так довго пролежав зв'язаним, що вже ледве дихав.

Я негайно перерізав пута, що були на ньому, і хотів допомогти йому підвестись. Але він не тримався на ногах. Він не мав навіть сили говорити і лише

жалібно стогнав. Бідолаха, здається, думав, що його для того тільки й розв'язали, щоб убити. Коли П'ятниця підійшов до нас, я наказав йому пояснити полоненому, що він вільний. Радісна звістка оживила бідолашного, і він сія у човні. Але треба було бачити, що сталося з П'ятницею, коли він почув голос і побачив обличчя цього чоловіка. Він кинувся його обнімати, заплакав, засміявся; потім почав скакати круг нього, пустився в танок; знову заплакав, замазав руками, заходився бити себе по голові й по обличчю, — одно слово, нечуже збожеволів. Я довго не міг добитись жодних пояснень, поки він, нарешті заспокоївшись, сказав, що це його батько.

П'ятниця був такий захоплений синівськими турботами, що я не зважився відірвати його від батька. Коли мені здалося, що він трохи отямився, я покликав його. Він прибіг до мене, підстрибуючи, з радісним сміхом, задоволений, щасливий. Я спитав його, чи дав він батькові хліба. П'ятниця похитав головою й, показавши на себе, мовив: «Немає хліба, підлий пес нічого не залишив, сам усе з'їв». Тоді я вийняв зі своєї торби все, що в мене було, — невеличкий хлібець, два-три грона винограду, — і дав П'ятниці для його батька. Не встиг він знову ввійти в човен, як побіг стрімголов кудись, немов за ним гналась нечиста сила. Треба зауважити, що цей хлопець був надзвичайно прудкий на ноги, і перше ніж я встиг опам'ятатись, він зник з моїх очей. Я кричав йому, щоб він спинився, та де там! Через чверть години він повернувся, але вже не так хутко.

Коли П'ятниця підійшов ближче, я побачив, що він щось несе. Це був глечик з прісною водою, яку він приніс для батька. Він бігав для цього додому, до нашого замку, і взяв там ще дві хлібини. Хліб він віддав мені, а воду поніс старому, щоправда, дозволивши й мені ковтнути кілька разів, бо мені теж дуже хотілось пити. Вода підбадьорила старого; як виявилось, він умирав від спраги. Коли він напився, я покликав П'ятницю й спитав, чи не залишилось у глечичку води. П'ятниця відповів: «Залишилось», — і я звелів дати налитись іспанцеві, що потребував цього не менше, ніж батько П'ятниці. Я передав іспанцеві також одну хлібину з тих, що приніс П'ятниця. Бідолашний іспанець був дуже кволий. Зовсім знесилений, приліг він на моріжок під деревом. Його кати так міцно зв'язали йому руки й ноги, що вони в нього попухли. Коли він угамував спрагу свіжою водою й поїв хліба, я підійшов до нього й дав йому жменю винограду. Він підвів голову й глянув на мене з безмежною вдячністю. Незважаючи на відвагу, тільки що виявлену ним у сутичці, іспанець був такий виснажений, що не міг стояти на ногах, хоч як намагався. Я помітив, що П'ятниця щохвилини обертається глянути, чи сидить його батько на тому місці, де він його залишив. Аж ось, обернувшись, він побачив, що старий зник. П'ятниця вмить схопився і, не кажучи ні слова, кинувся до човна так швидко, що не видно було, як його ноги торкались землі. Підбігши й побачивши, що його батько просто приліг трохи відпочити, він зараз же вернувся до нас. Тоді я сказав іспанцеві, що мій слуга допоможе йому підвестись і доведе до човна, на якому ми перевеземо його до нашого житла, а там уже подбаємо про нього. П'ятниця був міцний хлопець. Не довго думаючи, він узяв його собі на спину й поніс. Дійшовши до човна, він дуже обережно посадив іспанця спершу на борт, ногами всередину човна, а тоді поклав його біля свого батька. Потім вернувся на берег, зіпхнув човен у воду, знову вскочив у нього й почав гребти, незважаючи на сильний вітер, так швидко, що я берегом не міг за ним утратись. П'ятниця щасливо привів човен у нашу гавань і, залишивши там обох

урятованих, побіг по другого човна. Він пояснив мені це на бігу, зустрівши мене на півдорозі, і помчав далі. Жоден кінь, мабуть, не наздогнав би цього хлопця, так швидко він бігав. Не встиг я дійти до бухточки, як він уже з'явився туди з другим човном. Вискочивши на берег, він почав допомагати старому та іспанцеві висісти з човна, але ні один, ні другий не мали сили рухатись. *Бідолашний П'ятниця зовсім розгубився, не знаючи, що з ними робити.*

Але я придумав, як вийти з цієї скрути. Я сказав П'ятниці, щоб він поки що посадив наших гостей на березі і влаштував їх там якнайзручніше; а сам я похашцем зробив носі, на яких ми з П'ятницею й донесли хворих до зовнішньої стіни нашої фортеці.

Мій острів був тепер заселений, і я вважав, що маю багато підданців. Часто я не міг утриматись від посмішки на думку про те, наскільки я схожий на короля. По-перше, весь острів був моєю невід'ємною власністю, і, отже, мені належало безумовне право панування. По-друге, мій народ був весь під моєю владою: я був необмеженим володарем і законодавцем. Усі мої підданці завдячували мені своїм життям, і кожен із них був готовий, коли б це було потрібно, померти за мене. Знаменно також, що всі троє були різної віри: П'ятниця був протестант, його батько — язичник і людоджер, а іспанець — католик. Я допускав у своїх володіннях цілковиту свободу совісті. Але це між іншим.

Невдовзі я почав потроху розмовляти з моїми новими підданцями. Насамперед я наказав П'ятниці спитати свого батька, що він гадає про втечу чотирьох дикунів і чи не боїться він, що вони можуть вернутись на острів з цілою юрбою своїх одноплемінників, яких нам не під силу буде подолати. Старий індіанець відповів, що, на його думку, втікачі ніяк не могли вигребти в таку бурю, яка лютувала тієї ночі; що вони напевне всі потонули, а коли й урятувались яким дивом, то їх віднесло на південь і прибило до землі ворожого племені, де вони однаково загинуть від рук своїх ворогів. Що вони робили б, якби щасливо добрались додому, він не знав, але, на його думку, вони були такі перелякані нашим несподіваним нападом, гуркотом та вогнем пострілів, що, напевне, розповіли своїм, ніби їхні товариші загинули не від людських рук, а від грому та блискавки, і ніби П'ятниця та я були не двоє озброєних людей, а двоє розгніваних духів, посланих з неба, щоб знищити їх. Він, мовляв, сам чув, як вони говорили це один одному, бо не уявляли собі, щоб простий смертний міг вивергати полум'я, говорити громом і вбивати на далекій відстані, навіть не замахнувшись рукою, як це було в тому випадку. Старий мав рацію. Згодом я дізнався, що відтоді дикуни більше ніколи не висідали на моєму острові. Очевидно, четверо втікачів, яких ми вважали за загиблих, щасливо повернулись додому і своїми оповіданнями так перелякали одноплемінників, що у тих склалось уявлення, ніби кожного, хто ступить на зачарований острів, спалить небесний вогонь.

Але тоді я цього не знав і тому ніколи не міг позбутися тривоги, щохвилини чекаючи нападу дикунів. І я, і моя маленька армія повсякчасно були готові до бою. Нас було тепер четверо, і, якби до нас з'явилась навіть сотня дикунів, ми сміливо стали б до бою з ними хоч би й у чистому полі. Пересвідчившись однак, що дикуни не з'являються, я помалу почав забувати свої страхи і все частіше вертався думками до своєї давньої мрії поїхати на материк, тим більше, що, як запевняв батько П'ятниці, я, як їхній благодійник, міг сподіватись на гостинну зустріч у його одноплемінників.

Проте після однієї серйозної розмови з іспанцем я почав вагатись, чи варто здійснювати мій план. Із цієї розмови я дізнався, що хоч дикуни і справді прийняли до себе сімнадцять іспанців та португальців і не кривдили їх, але всі ці європейці терплять великі злидні, а іноді навіть змушені голодувати. Він розповів також, що дорогою вони підібрали п'ятьох португальських матросів з іншого потерпілого корабля, що п'ятеро людей з їхньої команди потонули відразу ж після аварії, а решта, зазнавши протягом кількох днів незліченних небезпек та пригод, майже вмираючи від голоду, причалили до берега людожерів, де щохвилини чекали страшної смерті від дикунів.

Я спитав іспанця, яка, на його думку, доля чекає їх у країні дикунів, і висловив подив, що вони ніколи не робили спроби втекти звідти. Він відповів, що вони не раз радилися з цього приводу, але всі ці наради кінчалися сльозами та відчаєм, бо в них не було ні судна, ні інструментів, щоб збудувати його, ні харчів. Тоді я спитав, як поставилися б вони до моєї пропозиції втекти і для цього зібратися тут, на моєму острові.

Робінзон збирався відправити іспанця разом з батьком П'ятниці за його співвітчизниками. Іспанець відмовив це робити, адже їжі на острові на всіх не вистачило б. Тоді Робінзон і його друзі взялися копати нову ниву, засіяли набагато більше ячменю й рису, збільшили отару кіз і насушили більше винограду. Лише після цього іспанець і батько П'ятниці відправилися на материк. Це було на 27 році перебування Робінзона на безлюдному острові. Через тиждень П'ятниця побачив біля острова англійський корабель. У підзорну трубу Робінзон помітив, що з човна, який причалив до берега, зійшло одинадцять чоловік, троє з яких були полоненими. Познущавшись над полоненими, матроси розійшлися в різні боки, бажаючи оглянути острів. Човен пристав до берега під час припливу, а коли почався відплив, він опинився далеко від води.

Увесь цей час я або виходив лише на свій дозорний пост на вершку горба, або сидів нишком у своєму замку, радіючи, що так добре укріпив його. Я знав, що до початку припливу залишилось не менше десяти годин і що до того часу вже смеркне; тоді я зможу непомітно підкрастись до моряків, щоб постежити за ними й підслухати їхню розмову. Тим часом я почав готуватись до бою, але вже обачніше, ніж раніше, бо знав, що тепер матиму справу з небезпечнішим ворогом, ніж дикуни. П'ятниці, що зробився в мене чудовим стрільцем, я теж наказав озброїтись. Я віддав йому три мушкети, а собі взяв дві мисливські рушниці. У моїй волохатій куртці з козячих шкур і в такій самій шапці, з тесаком наголо при боці, двома пістолями за поясом та двома рушницями за спиною, я мав справді загрозливий вигляд.



Як уже сказано, я вирішив нічого не розпочинати, поки не смеркне. Але приблизно о другій годині, коли спека стала нестерпною, я помітив, що всі моряки розбрелись по лісу і, мабуть, позасинали. Що ж до трьох нещасних полонених, то їм було не до сну. Всі троє сиділи під величезним деревом, не далі як за чверть милі від мене, і, здавалось мені, були невидимі для решти.

Тут я вирішив показатись їм і дізнатись про їхнє становище. Я зараз же пустився в путь у тільки що описаному вбранні, разом з П'ятницею, що йшов на чималій відстані від мене. Мій слуга був теж озброєний до зубів, як і я, але все ж менше скидався на страхотливий привид.

Я підійшов до трьох полонених зовсім близько і, перш ніж вони встигли помітити мене, голосно спитав їх іспанською мовою:

— Хто ви, сеньйори?

Вони здригнулись, почувши мій голос, але, здається, ще більше перелякались, побачивши мою чудернацьку постать. Ніхто з них не відповів ні слова, і мені здавалось, що вони збираються тікати. Тоді я заговорив з ними англійською мовою.

— Джентльмени, — сказав я, — не лякайтесь: може, ви знайдете друга там, де ви найменше сподівались зустріти його. Я — людина, англієць і хочу допомогти вам. Як бачите, нас лише двоє, я та мій слуга, але в нас є рушниці та заряди. Кажіть відверто: чим можемо ми бути вам корисні? Що з вами сталося?

— Дуже довго розповідати вам усе, як було, — відповів він. — Наші лиходії близько. Але ось вам, сер, уся наша історія в коротких словах: я — капітан корабля, мій екіпаж збунтувався; ледве пощастило вмовити цих людей не вбивати мене; нарешті вони погодились висадити мене на цей пустельний острів укупі з моїм помічником та одним пасажиром, яких ви бачите перед собою. Ми були певні, що загинемо, бо вважали цю землю за незаселену. Та й тепер ми ще не знаємо, що думати про нашу зустріч з вами.

— Де ці звірі — ваші вороги? — спитав я.

— Он вони лежать, під тим деревом, сер. — І він показав у бік лісу. — У мене серце завмирає від страху, що вони вас побачать і почують, бо тоді вони всіх нас уб'ють.

— Чи є в них рушниці? — спитав я.

— Тільки дві, — відповів він, — і одну з них кинуто в баркасі.

— Чудово, — сказав я. — Покладіться тепер на мене. Здається, вони міцно заснули; нам неважко всіх їх перебити, але, може, краще забрати їх у полон?

На це капітан сказав, що серед цих людей є два запеклі негідники, і помилувати їх було б небезпечно. Але якщо позбутись цих двох, то решта, він певен, вернеться до своїх обов'язків. Я попросив показати мені цих двох; він відповів, що не може впізнати їх на такій відстані, але що сам він виконає будь-який з моїх наказів.

— У такому разі, — сказав я, — відійдемо насамперед трохи далі, щоб не розбудити їх, і вирішимо вкупі, як нам діяти.

Усі троє дуже охоче пішли слідом за мною, і незабаром дерева сховали нас від очей наших ворогів.

— Послухайте, сер, — сказав я, — коли я спробую врятувати вас, чи погодитесь ви на дві мої умови? По-перше, поки ви на моєму острові, ви не домагаєтесь влади; і, якщо я дам вам зброю, ви на першу мою вимогу повернете її мені, не замишлятимете лихе ні проти мене, ні проти моїх підданих на цьому острові і коритиметесь усім моїм наказам. По-друге, якщо нам

пошастить заволодіти вашим кораблем, ви безплатно доставите на ньому в Англію мене й мого слугу.

Капітан запевнив мене всіма присягами, які тільки може вигадати людська винахідливість і щирість, що виконає ці надзвичайно розумні вимоги, і, крім того, повсякчасно й за всяких обставин вважатиме, що завдячує мені своїм життям.

За допомогою військового хисту, сміливості й розуму Робінзонів та його супутникам вдалося ув'язнити бунтівників і повернути команді її корабель. Закопчені, оскільки лише чули голос Робінзона, але не бачили його самого, були впевнені, що потрапили під владу англійського губернатора, у якого є власне військо. Капітан корабля був надзвичайно вдячний Робінзону.

Побачивши корабель, так би мовити, біля порога своєї оселі, я від несподіваної радості трохи не знепритомнів. Настала нарешті година мого визволення. Усі перешкоди були усунені; до моїх послуг було велике судно, готове довести мене, куди я схочу. Від хвилювання я деякий час не міг вимовити ні слова, і коли б капітан не підтримав мене своїми міцними руками, я б упав. Тоді я обійняв мого друга й рятівника, і ми стали радіти вкупі. Коли ми трохи заспокоїлись, капітан сказав, що привіз мені дещо з корабельних запасів, іще не розкрадених негідниками, що так довго хазайнували на кораблі. Після цього він звелів матросам, що сиділи в шлюпці, вивантажити на берег речі, призначені для губернатора. Але, головне, мій друг подбав про одяг, що був мені в тисячу разів потрібніший за харчі. Він привіз мені півдюжини нових чистих сорочок, стільки ж дуже гарних нащійних хусток, дві пари рукавичок, капелюх, черевички, панчохи і чудовий власний костюм, майже неношений, — одно слово, вдяг мене з голови до ніг. Легко уявити собі, яким приємним був мені цей подарунок у моєму тодішньому становищі. Але який незграбний був у мене вигляд, коли я вбрався в новий костюм, і як незручно й незвично було в ньому попервах!

Тільки-но закінчилась церемонія огляду подарунків, як ми почали радитись, що робити з полоненими і чи не буде небезпечно брати їх із собою в плавання, особливо двох, за атестацією капітана, непоправних негідників. За його словами, це були такі мерзотники, що коли б він і зважився взяти їх на корабель, то не інакше як в'язнів, закутих у кайдани, для того, щоб віддати їх до рук правосуддя в першій же англійській колонії, куди ми зайдемо. Словом, капітан дуже непокоївся з цього приводу. Тоді я сказав йому, що коли він хоче, то я влаштую так, що ці два молодці самі проситимуть нас покинути їх на острові. Покликавши до себе П'ятницю та двох заручників (тепер випущених на волю, бо їхні товариші дотримали слова), я наказав їм перевести п'ятьох полонених із пещери, де вони сиділи, на дачу (не розв'язуючи їм рук) і там зачекати на мене.

Трохи згодом я вирушив до них у своєму новому костюмі і цього разу вже як губернатор. Коли всі зібрались і капітан сів біля мене, я наказав привести до себе в'язнів і сказав їм, що мені добре відомо їхнє злочинне поведіння стосовно капітана і те, як вони втекли з кораблем і, напевне, зайнялися б розбоями, якби, волею провидіння, не потрапили до тієї самої ями, яку викопав іншим. Я повідомив їх, що, з мого розпорядження, корабель було захоплено і приведено на рейд, а їхній новий капітан дістав заслужену кару за свою підступність; незабаром вони побачать його повішеним на реї. Потім я спитав їх, що вони можуть сказати на своє виправдання, бо я маю намір стратити їх як піратів, на що моя посада дає мені цілковите право.

Один із них відповів за всіх, що вони не можуть нічого сказати на своє виправдання, але що капітан обіцяв помилувати їх, і тому вони уклінно благують мене, щоб я виявив до них милосердя — залишив живими.

— Справді, не знаю, якого милосердя ви від мене чекаєте, — сказав я. — Я вирішив покинути цей острів з усіма своїми людьми й поїхати до Англії на вашому кораблі. Капітан каже, що взяти вас із собою може не інакше, як закутих у кайдани, а прибувши в Англію, віддасть вас до суду за бунт і зраду. А за це, як ви самі добре знаєте, вам загрожує шибениця. Отже, навряд чи ви будете у виграші, коли поїдете з нами. По-моєму, вам краще зостатись на острові, постарайтесь улаштуватися тут: тільки таким чином — мені дали дозвіл поїхати звідси — я можу виявити до вас милосердя.

Вони з радістю погодились на мою пропозицію і дуже дякували мені, кажучи, що, певна річ, краще жити на цьому острові, ніж повернутись до Англії лише для того, щоб потрапити на шибеницю. Капітан удав, ніби він щось має проти мого плану й не зважається залишити бунтівників. Тоді я теж удав, ніби розсердився на нього. Я сказав йому, що вони мої полонені, а не його. Я обіцяв помилувати їх і додержу свого слова, а коли він не вважає за можливе погодитись зі мною, то я зараз же випущу їх на волю, і тоді нехай ловить їх сам, як знає. Полонені ще раз палко подякували мені за заступництво і на цьому справу було вирішено. Я звелів розв'язати їх і сказав їм:

— А тепер ідіть у ліс на те місце, де ми вас забрали. Я накажу залишити вам кілька рушниць, порох та патрони і дам необхідні вказівки на перший час. Ви можете зовсім непогано прожити тут, якщо захочете.

Повернувшись додому після цих переговорів, я почав збиратись у дорогу. Капітана я попередив, що буду готовий тільки другого ранку, і полпросив його їхати на корабель без мене й готуватись до відплиття, а вранці надіслати по мене шлюпку.

Коли капітан поїхав, я звелів покликати до мене п'ятьох полонених і завів з ними серйозну розмову про їхнє становище. Я сказав, що маю намір ознайомити їх з історією мого життя на острові, щоб полегшити їм перші кроки, і почав своє оповідання. Я розповів усе докладно: як потрапив на острів, як збирав виноград, як посіяв рис та ячмінь, як навчився пекти хліб. Показав свої фортеці, ниви та заони, словом, зробив усе, залежне від мене, щоб вони могли влаштуватися якнайзручніше. Не забув я попередити цих людей і про те, що незабаром до них можуть приїхати шістнадцять іспанців: я дав їм листа для очікуваних гостей і взяв з них слово, що вони приймуть новоприбулих до своєї громади на однакових із собою правах.

Я залишив їм усю свою зброю, а саме: п'ять мушкетів, три мисливські рушниці й три шпаги, а також півтора барильця пороху, якого в мене залишилося так багато, бо, крім перших двох років, я майже не стріляв. Я дав їм докладне пояснення, як ходити за козами, як їх доїти та годувати, як робити масло й сир. Одне слово, коротко розповів їм усю історію свого життя на острові. Наприкінці я пообіцяв ублагати капітана, щоб він залишив їм іще два барильця пороху та насіння городини, якого мені так бракувало і якому я так радів би. Мішок гороху, що його капітан привіз мені в подарунок, я теж віддав їм, порадивши використати весь горох на насіння.

Давши таку настанову, я попрощався з ними другого дня й переїхав на корабель. Та хоч як поспішали ми відпливти, а не встигли знятися з якоря

тієї ночі. Наступного ранку вдосвіта двоє з п'ятьох вигнанців припливли до корабля і, гірко нарікаючи на своїх товаришів, Христом Богом заклинали нас узяти їх з собою, хоч би потім їх повісили відразу, бо, за їхніми словами, їм однаково загрожує смерть, коли вони зостануться на острові. Відповідаючи на прохання цих матросів, капітан сказав, що не може забрати їх без мого дозволу. Нарешті, примусивши їх урочисто заприсягтись, що вони вправляться і зразково поводитимуться, ми прийняли їх на корабель і незабаром задали їм доброго хльосту, після чого вони стали дуже порядними й смирними людьми.

Трохи згодом, коли почався приплив, на берег послали шлюпку з речами, які були обіцяні поселенцям. До цих речей, на моє прохання, капітан додав їхні скрині та одяг, за що вони були дуже вдячні. Я теж підбадьорив їх, обіцяючи, що не забуду їх і, коли дорогою нам зустрінеться корабель, я неодмінно пошлю його по них.

Попрощавшись з островом, я взяв із собою на спомин свою величезну зроблену власними руками шапку з козячої шкури, парасольку та одного з папуг. Не забув я забрати й гроші, про які згадував раніше; вони так довго лежали в мене без ужитку, що аж зовсім потемніли й тільки після доброї чистки знову стали схожі на срібло; узяв я також і гроші, знайдені в уламках іспанського корабля.

Так покинув я острів 19 грудня 1686 року, згідно з корабельними записами, пробувши на ньому двадцять вісім років, два місяці й дев'ятнадцять днів. Із цього другого полону мене визволили того самого числа, якого я колись утік на баркасі від салеських маврів.

Після довгої морської подорожі я прибув до Англії 11 червня 1687 року, пробувши відсутнім тридцять п'ять років.

ЩО ТАКЕ РОБІНЗОНАДА

Роман Даніеля Дефо побачив світ у квітні 1719 р. і приніс авторові безсмертя. Що привабило читачів у неймовірній історії вимушеного відлюдника? Що піднесло книгу Дефо над безліччю інших романів-подорожей, які так любили читати англійці у XVIII ст.?

За шість років до виходу «Робінзона» в одному з журналів з'явилася стаття про шотландського моряка Александра Селькірка, якого команда залишила на безлюдному острові поблизу берегів Чилі, де він прожив чотири роки й чотири місяці. Історія боротьби людини з дикою природою викликала неабиякий інтерес у суспільстві, про Селькірка говорили скрізь: і у вишуканих аристократичних салонах, і в бідних кварталах. Ця подія і стала основою книжки Даніеля Дефо. Але от що дивно: хоча в романі безліч пригод — Робінзон декілька разів пережив морські аварії, був у полоні в арабів (через це пройшов сам Дефо), не раз ризикував життям, — увага читачів прикута зовсім до іншого. Вони уважно спостерігають, як Робінзон, крок за кроком, самотужки повторює шлях усієї людської цивілізації, як, завдяки розуму та невтомній праці, вибудовує навколо себе цілий світ. Тож не випадково цю книжку часто називають гімном цивілізованій прагматичній людині, її розумові, силі духу,

важкій буденній праці, здатності виживати в будь-яких, навіть у найтяжчих умовах. Читачі полюбили Робінзона Крузо і стали називати *робінзонами* людей, які силою обставин були надовго ізольовані від людського суспільства.

У літературі з'явилося чимало наслідувань книги Дефо. У них ішлося про людей, викинутих за межі цивілізації або ізольованих від звичного середовища. Такі твори отримали назву **робінзонад**. У ХІХ ст. французький письменник Жюль Верн виступив із цілою низкою робінзонад, найвідоміша поміж яких — роман «Таємничий острів». Та й герої «П'ятнадцятирічного капітана», опинившись далеко від рідних місць, на незнайомому березі, порівнюють себе саме з Робінзоном Крузо. Історія Робінзона Крузо виявилася плідною і для українського мистецтва. Цей роман любив Т. Г. Шевченко і навіть намалював до нього ілюстрації. А сучасну дитячу українську літературу без веселої та дотепної книжки Всеволода Нестайка «Робінзон Кукурудзо» й уявити важко.

Майже триста років минуло від першого видання безсмертної історії моряка з Йорка. Але Робінзон Крузо й до цього часу живе в серцях шукачів пригод і любителів мандрівок. Недаремно вже 1960 р. чилійці перейменували острів, на якому провів довгі чотири роки Александр Селькірк, на острів Робінзона Крузо.

Запитання та завдання



1. Що таке *робінзонада*? Кого сьогодні називають *робінзонами*?
2. Складіть хронологічну таблицю перебування Робінзона Крузо на безлюдному острові і з її допомогою підготуйте розповідь «Життя Робінзона на безлюдному острові».
3. Що Робінзон назвав «непотрібним мотлохом»? Чому, якщо саме за цим «мотлохом» він і їхав? Чи ви згодні з його оцінкою?
4. За яких умов Робінзон уперше зустрівся з П'ятницею?
5. Доберіть цитати, що найяскравіше характеризують Робінзона. Обґрунтуйте свій вибір.



6. Зіставте історії Александра Селькірка й Робінзона Крузо. Чим, на вашу думку, можна пояснити їхню суттєву різницю?
7. Порівняйте особливості розвитку людської цивілізації, з якими ви ознайомилися на уроках історії, з облаштуванням Робінзона на безлюдному острові. Чим і чому вони схожі? Обґрунтуйте свою думку.
8. Знайдіть і поясніть епітети, якими характеризує Робінзон слова *праця*, *труд*.
9. Чому Робінзон, який, за його власними словами, «не потребував нічого, крім людського товариства», так злякався, побачивши слід людської ноги?
10. Визначте провідні риси характеру Робінзона. Обґрунтуйте свої висновки посиланням на текст.
11. Перебуваючи на безлюдному острові, Робінзон Крузо дійшов певних висновків. Віднайдіть їх у тексті і складіть «Порадник Робінзона Крузо». Наприклад, «Чекання зла багато гірше, ніж саме зло, особливо коли цьому чеканню та страхам не бачиш хінця».



12. Підготуйте розгорнуту характеристику образу Робінзона Крузо.
13. Спираючись на матеріали розділу «Міф і література», спробуйте відтворити міф, який виник у дикунів після відвідин острова Робінзона Крузо (с. 135).
14. Напишіть мініатюру-робінзонаду.



Жуль ВЕРН

1828–1905

Нехай усі молоді люди добре знають, що з найскладніших ситуацій їм завжди допоможуть вийти мужність, старанність і дисципліна.

Жуль Верн

Одинадцятирічний хлопчик стояв на палубі вітрильника, що виходив з порту французького міста Нанта, прямуючи до таємничої Індії. Дитяча уява малювала безкінечні пригоди, жорстокі сутички з кровожерливими ворогами, щасливих урятованих друзів і тріумфальне повернення до рідного міста. Заради цього він, син відомого нотаріуса, втік із дому і став юнгою на шхуні «Коралі». Але солодкі мрії розвіяв різкий сигнал парового катера, цього дива тогочасної техніки, на якому невдаху-втікача в сусідньому порту наздогнав батько. Палке бажання стати морським вовком розлетілося на друзки, та любов до дивовижних мандрів і пригод залишилася на все життя. А хлопчиком цим був славетний французький письменник Жуль Верн.

Він народився у приморському місті, на острові, що своїми обрисами нагадував корабель, який линув до моря. Родину Вернів у Нанті всі знали й поважали, репутація батька була настільки бездоганною, що в місті навіть виникла приказка: «Чесний, як Верн». Тож майбутнє старшого сина Жуля було визначене заздалегідь: один із кращих учнів правничого ліцею, він продовжить своє навчання в Парижі, щоб згодом повернутися до рідного міста й успадкувати справу батька.

Проти Парижа юнак нічого не мав, але ставати адвокатом йому не хотілося, адже хлопця приваблювала література. Проте ні вірші, ні п'єси, які він тоді писав, особливого успіху не мали. Щоб якось прогодувати себе, Верн підробляв в одному популярному журналі. А читачів цього видання цікавили досягнення науки, яка в XIX ст. розвивалася надзвичайно швидко, і її успіхи змінювали життя людей просто на очах. Розказувати широкому загалу доступно й цікаво про наукові відкриття та здобутки на сторінках журналу й повинен був Жуль Верн. Зазвичай журналісти на подібну роботу витрачають не дуже багато часу, використовуючи сумнівні сенсації, чутки чи неперевірені факти. Та Жуль Верн пішов іншим шляхом. Заради уточнення кількох рядків він

години просиджував у бібліотеках, розшукуючи потрібну інформацію в наукових довідниках і спеціальній літературі. Саме тоді в письменника зародилося бажання створити, як він сам казав, **науковий роман**, тобто твір, у якому гострий та цікавий сюжет перетинався б із викладом основ певних наук.

Доля звела письменника з відомим видавцем П'єром Жулем Етцелем. Ділові стосунки швидко переросли в міцну дружбу. Саме Етцель 1863 р. у своєму «Журналі для освіти й відпочинку» надрукував перший роман Жуля Верна, який започаткував грандіозну серію романів під загальною назвою «Незвичайні подорожі». Понад сорок років працював Верн над «Незвичайними подорожами», оскільки поставив перед собою велику мету: описати всю земну кулю й поширювати сучасні відомі йому наукові знання. Для досягнення цієї мети Жюль Верн став справжнім енциклопедистом, фахівцем із багатьох наук: географії та математики, балістики та біології, географії й лінгвістики, хімії та астрономії тощо. Щоб не загубитися в науковому океані, письменник створив спеціальну картотеку, яка налічувала понад двадцять тисяч зошитів.

Жюль Верн став одним із засновників **науково-фантастичної літератури**. У своїх романах він немовби заглядав у майбутнє. Іноді наукова інтуїція письменника просто вражає. Так, у романі «Із Землі до Місяця» герої подалися в подорож до Місяця з Флориди, що біля мису Канаверел. Звідки письменникові було знати, що майже через сторіччя у тих краях дійсно буде космодром імені Джона Кеннеді? А приземлилися персонажі цього твору в Тихому океані, всього за три милі від місця реальної посадки космічного корабля «Аполлон-19», який уперше в історії доставив людину на Місяць... У своїх романах Верн передбачив появу підводного човна, вертольота, комп'ютера, ксерокса, факса... Його герої подорожували в космосі, спускалися в надра Землі та на дно океану.

Якось до Жуля Верна звернулися члени французького географічного товариства. Їх непокоїло, що школярі нехтують географією, і вони попросили фантаста написати твір, який би привернув увагу підлітків до цієї науки. Так виник задум знаменитого роману «Діти капітана Гранта». За основу сюжету взято географічну загадку: необхідно знайти капітана Гранта, який потрапив у морську катастрофу. Відома лише географічна широта аварії, а довгота — ні. Тож у пошуках капітана Гранта герої роману опиняються в Південній Америці, Австралії, Новій Зеландії, з честю долаючи всі випробування. Так з'явився **географічний роман**, елементи якого є і в «П'ятнадцятирічному капітані».

Як і героїв його творів, Жуля Верна надзвичайно турбувало все, що відбувалося навколо нього. Він був активним членом муніципалітету міста, в якому жив, а під час війни Франції з Пруссією на своїй яхті «Сен-Мішель» патрулював Ла-Манш. Популярність творів Жуля Верна була неймовірною. Так, коли він перебував в Італії, вдячні венеціанці на його честь влаштували факельну ходу. Свій авторитет Верн використовував у боротьбі із соціальними та екологічними злочинами: у своїх творах він засуджував рабство і знищення автентичної культури на островах Полінезії, виступав проти полювання на китів і слонів, попереджав про небезпеку екологічної катастрофи внаслідок інтенсивного видобутку нафти тощо. Але, попри все, письменник вірив у людство. І що віру в сміливих і великих людей він намагався передати у своїх творах. Адже поки в молодих грудях будуть битися мужні благородні серця, відкриті правді й добру, доти житимуть герої Жуля Верна, а отже — і він сам.



П'ЯТНАДЦЯТИРІЧНИЙ КАПІТАН

ШХУНА-БРИГ «ПІЛІГРИМ»

2 лютого 1873 року шхуна-бриг¹ «Пілігрим» перебувала на 43°37' південної широти і 165°19' західної довготи (від Гринвіцького меридіана)². Ця шхуна-бриг, водотоннажністю в чотириста тонн, була споряджена в Сан-Франціско для полювання на китів у південних морях і належала багатому каліфорнійському судновласникові Джеймсу Уелдону, який кілька років тому призначив її командиром капітана Халла. Шхуна-бриг вертала від антарктичного полярного кола, скінчивши полювання на китів. Однак трюм не був ущерть заповнений китовим вусом та бочками з жиром.

«Пілігрим» узяв курс на північний захід і 15 січня прибув до Вайтемати, порту Окленда в затоці Чуракі на східному узбережжі Північного острова Нової Зеландії. В Окленді саме перебували місіс Уелдон, дружина хазяїна «Пілігрима», їхній п'ятирічний син Джек та її кузен Бенедикт. Усі троє приїхали сюди разом із Джеймсом Уелдоном, який час від часу навідував Нову Зеландію в комерційних справах. Він збирався повертатися з ними до Сан-Франціско, коли раптом малий Джек серйозно захворів. Джеймс Уелдон, якого кликали назад термінові справи, виїхав з Окленда сам, залишивши дружину, сина й кузена Бенедикта.

Минуло три місяці — три довгі місяці розлуки, дуже важкі для місіс Уелдон. За цей час її син одужав, і вона могла виїжджати. Щоправда, плавання мало трохи затягтися: «Пілігрим» повинен був, відхилившись від курсу, зайти в чилійський порт Вальпараїсо, щоб там розвантажитись. А вже далі вздовж американського узбережжя вони сподівалися плисти під попутним береговим вітром, а це була б доволі приємна морська прогулянка.

Зрештою, місіс Уелдон була хоробра жінка й не боялася моря. Тридцятирічна, з міцним здоров'ям, вона звикла до тривалих морських подорожей і не раз поділяла з чоловіком їх невігоди. Що ж до кузена Бенедикта, то він, ясна річ, мав супроводжувати місіс Уелдон у цьому плаванні. Кузен Бенедикт був славний чолов'яга років п'ятдесяти. Та, незважаючи на цей вік, було б необачно відпустити його кудись самого. Він був скоріше довгий, ніж високий, скоріше сухорлявий, аніж худий. Кістлява статура, велика кудлата голова, золоті окуляри — одним словом, в усій довжелезній особі кузена Бенедикта вгадувався вчений, одна з отих сумирних і добрих натур, які все своє життя — ба навіть у сто років! — залишаються дітьми. Кузеном Бенедиктом називали його й сторонні, бо за своєю вдачею він належав до тих людей, які здаються рідними всім. Кузен Бенедикт ніколи не знав, куди подіти свої довгі руки й довжелезні ноги, не міг дати собі ради навіть у найбуденніших життєвих справах. Він не був обтяжливим для інших, але якось так виходило, що він зв'язував усіх довкола й самого себе своєю незграбністю. Невимогливий, невимогливий — аж забував навіть поїсти й попити, якщо його не нагодують і не напоють, — нечутливий ні до холоду, ані до спеки, він, здавалося, належав не до тваринного, а радше до рослинного світу. Уявіть собі отаке безплідне

¹ Шхуна-бриг — судно, що має кілька щогл, оснащених прямими й косими вітрилами.

² Місце зустрічі з «Вальдеком», напівзатопленим судном.

дерево, на якому не росте навіть листя, дерево, нездатне нагодувати, ба навіть прихистити під своїми вітами подорожнього. Отакий був кузен Бенедикт.

Однак він мав добре серце й завжди виявляв готовність зробити людям якусь послугу. І всі любили кузена Бенедикта за його безпорадну вдачу. Місіс Уелдон дивилась на нього як на свою дитину — старшого брата малого Джека. Проте слід сказати, що кузен Бенедикт не тинявся без діла. Навпаки, це був невсипущий трудар. Єдине його захоплення — природнича історія — поглинало його до решти. Сказати «природнича історія» — це сказати надто багато. Відомо, що ця наука складається з різних галузей, як-от: зоологія, ботаніка, мінералогія та геологія. А кузен Бенедикт не був, власне, ні ботаніком, ні мінералогом, ні геологом. Життя кузена Бенедикта було присвячено одній-єдиній улюбленій справі — ентомології. Цій науці він оддавав увесь свій час, ба навіть години сну, бо йому неодмінно снились «шестиногі». Годі було перелічити всі шпильки, що їх він носив за манжетами, у комірі, у крисах капелюха, на вилогах піджака. Коли кузен Бенедикт повертався з наукової екскурсії, його капелюх був справжньою колекцією комах, нашпилених зсередини і ззовні.

Поки «Пілігрим» стояв три дні у Вайтематі, місіс Уелдон спішно приготувалася в дорогу, щоб не затримувати його відплиття. Вона 22 січня піднялася на борт «Пілігрима» з сином Джеком, кузеном Бенедиктом та старою негрятянкою Нен. Відразу було наказано підняти якір. Наставили вітрила, й «Пілігрим», вибираючи якнайкоротший шлях між суднами, вийшов у відкрите море й узяв курс на американське узбережжя. Та через три дні повіяв дужий ост, і шхуна-бриг змушена була змінити курс, щоб іти проти вітру.

Отож 2 лютого «Пілігрим» перебував у набагато вищих широтах, ніж цього хотів би капітан Халл. Здавалося, він мав намір обійти мис Горн, замість плисти навпростець до берегів Нового Світу.

ДІК СЕНД

Погода стояла гарна, і, якщо не зважати на деяку затримку, плавання відбувалося в досить добрих умовах.

Місіс Уелдон влаштувалася на борту «Пілігрима» якнайвигідніше. Капітан Халл запропонував їй свою власну скромну каюту біля корми. В оцім тісенькім помешканні вона й оселилася з сином та старою Нен.

Команда «Пілігрима» — вмілі, досвідчені моряки — жила як одна дружня сім'я, згуртована спільним життям, клопотами й роботою. Це вже вчетверте матроси виходили разом на промисел. Усі родом з американського заходу, ба навіть з одного узбережжя в штаті Каліфорнія, вони здавна знали один одного. Тільки один чоловік на борту не був американцем за походженням. Звали його Негору, родом він був із Португалії, але добре знав англійську мову. На шхуні він виконував скромну роботу кока. Коли в Окленді втік попередній кок, Негору, будиши без роботи, охоче став на його місце. Чоловік він був мовчазний, тримався від команди осторож, однак справу свою знав добре. Отож, найнявши його, капітан Халл ніби не прогадав: Негору працював бездоганно. Проте капітан жалкував, що не мав часу зібрати достатньо відомостей про минуле Негору. Його зовнішність, а надто уникливий погляд не дуже подобались капітанові.

Негору мав років десь із сорок. Це був чорнявий, сухорлявий, моторний, середній на зріст і, певно, дужий чоловік. Чи мав він якусь освіту? Мабуть,

так, це видно було із зауважень, які часом прохоплювались у нього. Він ніколи не говорив ні про своє минуле, ані про свою родину. Звідки він прибув, де жив доти, чим займався — ніхто не знав. Ніхто не знав і його планів на майбутнє. Він тільки висловив якоесь намір висісти на берег у Вальпараїсо. Це був дивний чоловік. В усякому разі, він, напевно, не був моряком.

Команда «Пілігрима» складалася з п'яти матросів і новачка. Цей новачок, хлопець п'ятнадцяти років, був сином невідомих батька-матері. Він виховувався в дитячому будинку. Дік Сенд — так звали хлопця — мабуть, був родом зі штату Нью-Йорк, а то і з самої його столиці — міста Нью-Йорка. Ім'я «Дік» — скорочене від «Річард» — дано маленькому сироті на честь жалісливого перехожого, який підібрав його через два або три дні після народження. Що ж до прізвища Сенд¹, то ним удостоїли хлопчика на згадку про місце, де його знайдено, — на ріжку піщаної коси Сенді-Гук, що утворює вхід до порту Нью-Йорк у гирлі річки Гудзон. Дік Сенд був середній на зріст, міцної статури, чорнявий, із синіми рішучими очима. Робота моряка підготувала його до життєвої боротьби. Його розумне обличчя дихало енергією. Це було обличчя не тільки хороброї, а й завзятої людини. У п'ятнадцять років хлопець уже міг приймати рішення і доводити до кінця свої задуми. Його вигляд, жвавий і серйозний водночас, привертав до себе увагу. На відміну від своїх ровесників, Дік був скупий на слова та жести. Дуже рано, у тім віці, коли ще зазвичай не замислюються над майбутнім, він усвідомив своє становище й дав собі обіцянку «стати людиною». І він дотримав слова — став дорослим чоловіком у віці, коли його однолітки залишались іще дітьми.

Отже, сирота Дік виховувався в дитячому будинку. У чотири роки він навчився читати, писати й рахувати. Діка змалку вабило море, і у вісім років він пішов юнгою² на корабель, який плавав у південних морях. Тут він став навчатись моряцького ремесла, що його й треба навчатися з раннього дитинства. Офіцери зацікавилися допитливим, здібним до науки хлопчиком і залюбки ділилися з ним своїми знаннями та досвідом. Юнга от-от мав стати матросом і, безперечно, не думав спинятись на досягнутому. Хто з дитячих літ усвідомив, що праця — це закон життя, хто змалу знає, що хліб заробляється тільки в поті чола, той завжди готовий на великі справи і у свій день знайде і волю, і силу, щоб їх здійснити. Капітан Халл помітив Діка Сенда, коли той був юнгою на борту одного торгового судна. Моряк заприятелював із цим славним відважним хлопцем, а згодом відрекомендував його Джеймсові Уелдону. Уелдон зацікавився сиротою. Він віддав Діка до школи в Сан-Франціско. У школі Дік Сенд особливо захоплювався географією й історією подорожей, і йому кортіло швидше вирости, щоб вивчати вищу математику й навігацію. Він би не забарився поєднати теорію з практикою. І от нарешті він ступив на борт «Пілігрима» новачком-матросом.

Здавалося, ніщо не могло порушити одноманітності плавання. Проте саме 2 лютого під координатами, зазначеними на початку нашої розповіді, сталася перша несподівана подія. Було близько дев'ятої години ранку. Стояла ясна сонячна погода. Дік Сенд із Джеком примостились на реї³ бізань-щогли⁴ й

¹ Сенд — пісок (англ.).

² Юнга — підліток на судні, який навчається морської справи.

³ Рея — металевий або дерев'яний брус, що прикріплюється до щогли — високого стовпа, призначеного для встановлення вітрил, підняття прапора, влаштування спостережних пунктів тощо.

⁴ Бізань-щогла — остання ззаду щогла на кораблі.

оглядали звідти всю палубу судна, а також чималий простір довкола. Аж тут хлопчик вигукнув:

— Що це там таке?

Уважно подивившись туди, куди показував Джек, Дік Сенд закричав:

— Спереду, з лівого борту, під вітром до нас, уламок судна!

На напівзатопленому судні, яке називалося «Вальдеком», були знайдені собака і п'ять знеможених негрів, які поверталися із заробітків у Сполучені Штати. Це були молоді чоловіки Остін, Актеон, Геркулес, Бет і батько Бета Том. Коли сталася аварія, негри спали. Прокинувшись, вони зрозуміли, що команда покинула корабель, залишивши їх на напівзатопленому судні за тисячі миль від землі. Негри розповіли, що Дінго, так звали врятованого собаку, знайшов капітан «Вальдека» на західному узбережжі Африки недалеко від гирла річки Конго, геть охлялого від голоду. На його нашийнику були вигравіювані літери «С. В.». На «Пілігримі» собака кожного разу, як бачив Негору, скаженів. Водночас Дінго здружився з Діком Сендом і маленьким Джеком. Одного разу, 9 лютого, Джек грався з кубиками, на яких були намальовані літери. Капітан Халл, місіс Уелдон і Дік Сенд впевнилися, що Дінго чітко розпізнає букви «С» і «В».

10 лютого на обрії помітили кита. Капітан вирішив його вполювати. Вся команда «Пілігрима» сіла в шлюпку. На борту залишилися місіс Уелдон із сином, кузен Бенедикт, Негору, негри й Дік Сенд, якого капітан Халл залишив за старшого.

Поведінка кита здивувала команду, але вони все зрозуміли, коли побачили, китеня. Почалася запекла боротьба людей і китихи, яка боронила не лише себе, а й своє дитинча. Зрештою, вона попливла прямо на шлюпку, розбила її на друзки і, як навіжена, почала крутитися на місці. У цьому вирі загинули всі, хто був у човні.

КАПІТАН СЕНД

Скорбота і жах — такі почуття охопили пасажирів, свідків цієї катастрофи. На «Пілігримі» не було ні капітана, щоб командувати, ні матросів, щоб виконувати команди. Судно перебувало серед безкраїх просторів Тихого океану, за сотні миль від найближчого берега, віддане на ласку вітру та хвиль.

На борту «Пілігрима» не залишилося жодного моряка! Ні, один усе ж зостався: Дік Сенд! Але він — молодий матрос, п'ятнадцятирічний юнак! Однак тепер він — капітан, боцман, матрос, одне слово, уособлює собою всю команду. На борту є пасажирки — мати з сином та їхні супутники, і це ще дуже



ускладнювало становище. Правда, є ще п'ятеро негрів. Це славні, хоробрі, сумлінні люди, готові виконувати його накази, однак вони анічогісінько не тямлять у морській справі!

Цієї миті на палубі з'явився Негору. Він пішов до камбуза відразу після катастрофи. Ніхто б не міг сказати, яке враження справила трагедія на цього загадкового чоловіка. Він дивився на згубне полювання, не зробивши жодного жесту, не мовивши жодного слова. Та ніхто в ті хвилини не звертав уваги на кока. Проте якби хто й подивився на португальця, то помітив би, що хоч він жадібно стежив за всіма подробицями полювання, обличчя його було незворушне. Він не підійшов до місіс Уелдон, коли та молилася за загиблих. Негору попрямував на корму, де непорушно стояв Дік Сенд. Кок спинився за три кроки від юнака.

— Ви хочете поговорити зі мною? — ввічливо спитав Дік Сенд.

— Ні, я хотів би поговорити з капітаном Халлом, — холодно відповів Негору, — а якщо його немає, то з боцманом Говіком.

— Але ж вам добре відомо, що обидва вони загинули! — вигукнув юнак.

— То хто тепер командує на кораблі? — зухвало спитав Негору.

— Я, — не вагаючись, мовив Дік Сенд. — Капітан «Пілігрима» тепер я.

— Ви?! — Негору здвигнув плечима. — П'ятнадцятирічний капітан?

— Так. П'ятнадцятирічний капітан! — відповів юнак, підступаючи до кока.

— Так, — сказала місіс Уелдон. — На судні є капітан — капітан Дік Сенд!

Прощу це пам'ятати. І знайте — він зуміє добитись послуху від кожного!

Негору вклонився, насмішкувато промимривши кілька слів, що їх годі було розчути, й неквапливо повернувся до себе в камбуз.

— Однак, Діку, — мовила місіс Уелдон, — ти, мабуть, і сам розумієш, що ця катастрофа може та й має змінити наші попередні плани? Звісно, відпадає всяка необхідність вести «Пілігрим» до Вальпараїсо. Тепер треба плисти до ближчого порту на американському узбережжі.

— Ми до нього обов'язково дістанемось, місіс Уелдон, і я вас висаджу в безпечному місці, — впевнено відказав юнак.

Дік Сенд говорив з упевненістю бувалого моряка, котрий чув під ногами палубу надійного корабля — корабля, який не повинен підвести його. Він уже був зібрався з допомогою негрів поставити вітрила й стати за стерно, аж тут місіс Уелдон нагадала йому, що насамперед він має визначити місцеперебування «Пілігрима».

І справді, це належало зробити передусім. Дік Сенд пішов до капітанської каюти і приніс звідти карту, де звечора капітан Халл позначив крапкою їхнє місцеперебування. Він показав місіс Уелдон, що шхуна-бриг перебуває на 43°35' південної широти і 164°13' західної довготи, бо за останні двадцять чотири години судно майже не зрушило з місця. Місіс Уелдон схилилася над картою. Вона вдивлялася в коричневу пляму, що нею позначено землю, праворуч од цього широкого океану. То був берег Південної Америки, велетенський бар'єр між Тихим і Атлантичним океанами — від мису Горн аж до берегів Колумбії. Розглядаючи, отак як вона, недосвідченими очима карту, де вмщався цілий океан, можна було подумати, що берег зовсім недалечко й довести туди пасажирів на «Пілігримі» — легка й незабарна справа. Ця ілюзія незмінно виникає в кожного, хто незнайомий із масштабами морських карт. Місіс Уелдон і справді здавалося, що до землі рукою подати, як і на оцьому клапті паперу. Та коли б хто зобразив «Пілігрим» на цьому папері, витримавши точний масштаб,

то судно було б куди меншим за найдрібнішу з мікроскопічних інфузорій! І тоді ця математична точка, позбавлена відчутних розмірів, так само б загубилася на карті, як і сама шхуна-бриг серед безкраїх тихоокеанських просторів!

Дік Сенд уявляв собі все це не так, як місіс Уелдон. Він знав, що до землі далеко, що до неї плисти чимало сотень миль. Але він уже прийняв рішення. Відповідальність, яку він узяв на себе, робила його дорослим. Настав час діяти. Дік Сенд покликав Тома та його товаришів.

— Друзі мої, — мовив він. — На нашому судні немає іншої команди, крім вас. Я не можу керувати «Пілігримом» без вашої допомоги. Ви не моряки, але у вас дужі руки. Тож коли ви ними як слід попрацюєте, ми зможемо повести «Пілігрим» належним курсом. А від цього залежатиме наш загальний порятунок.

— Капітане Дік, — відповів Том, — мої товариші і я — віднині ваші матроси. Все, що ми здатні зробити за вашими наказами, зробимо!

Дік Сенд став капітаном «Пілігрима». Рух шхуни визначали за допомогою компаса та лага, приладу, яким вимірюють швидкість руху корабля. Компасів було два: один висів у стерновій рубці, інший — у каюті капітана. У ніч проти 13 лютого компас у каюті впав і розбився. У ніч проти 14 лютого, коли Дік Сенд пішов відпочивати, його біля стерна заступив старий Том. Біля третьої години ранку Том заснув. Тоді на корму прокрався Негору і підклав під компас шматок заліза, під впливом якого магнітна стрілка відхилилася і почала вказувати не на північ, а на північний схід. Коли Том прокинувся і глянув на компас, то подумав, що збився з курсу і повернув стерно. Так «Пілігрим» відхилився від правильного курсу на 45°. Погода ставала дедалі гіршою. Дік Сенд почав хвилюватися, адже вони давно повинні були пристати до берега. На початку березня вони втратили лаг, який обірвався й упав в океан. 12 березня на палубі з'явився Негору. Складалося враження, що він помітив у тумані високий берег. Зла усмішка ледь скривила губи португальця.

Корабель потрапив в ураган. У ніч проти 14 березня на палубу вийшов Негору. Коли корабель накренився, він упав на компас і підвівся, тримаючи в руках залізяку, яку витягнув з-під компаса. На крики прибіг Дік Сенд, але Негору встиг сховати залізяку. Дік заборонив коку з'являтися на палубі. 26 березня Геркулес помітив землю. Вона виявилася не континентом, а островом, який Дік прийняв за острів Пасху. П'ятнадцятирічний капітан ніяк не міг зрозуміти, чому вони так далеко від материка.

6 квітня «Пілігрим» викинуло на незнайомий берег і він розбився об рифи. Місіс Уелдон і Дік Сенд помітили, що птахи на березі зовсім не полохливі і підпускали людей близько до себе. Зі шхуни перенесли на берег усе, що могло б знадобитися в подальшій мандрівці. Дік Сенд виявив, що на кораблі зникли майже всі гроші. Підозра впала на Негору, який невідомо куди зник.

ГАРРІС

Уранці 7 квітня Остін, який стояв на варті, побачив, що Дінго, загавкавши, побіг до річки. В ту ж мить із грота повибігали місіс Уелдон, Дік Сенд, Том та інші негри. Певно, собака гавкав даремно.

— Дінго почув якусь живу істоту — людину або тварину, — сказав Дік Сенд.

— У всякому разі, не Негору, — зауважив Том. — Бо на того Дінго гавкає страх як ляго.

— Якщо це не Негору, то де він зараз? — спитала місіс Уелдон, кинувши на Діка Сенда погляд, який зрозумів тільки він. — І якщо це не він, то хто б це міг бути?

— Зараз дізнаємось, місіс Уелдон, — відповів юнак. І, звертаючись до Бета, Остіна та Геркулеса, додав: — Беріть зброю, друзі мої, і йдіть за мною.

Негри взяли карабіни й позасовували за пояс ножі. Потім вони позаряджали карабіни, й усі четверо рушили до річки. Дік Сенд і його супутники йшли піщаною смугою, що завертала до річки. А там непорушно, ніби роблячи стійку, стояв Дінго і гавкав. Було ясно — він бачить або чує когось. Якийсь чоловік спускався із скелястого урвища. Ставши на пісок, він обережно пішов берегом, намагаючись жестами заспокоїти Дінго. Він, очевидно, побоювався цього лютого здоровенного пса.

— Це не Негору, — сказав Геркулес.

— Ми нічого не втрачаємо від такої заміни, — зауважив Бет.

— Анічогісінько, — погодився Дік Сенд. — Видно, це якийсь тубілець. Нарешті ми дізнаємось, де ми.

І всі четверо, перекинувши карабіни за спину, швидко попрямували до незнайомця. Побачивши їх, незнайомиць дуже здивувався. Мабуть, він не сподівався зустріти людей на цій частині узбережжя. Очевидно, він іще не бачив розбитого «Пілігрима», бо інакше б йому відразу стало ясно, що перед ним люди, які зазнали корабельної катастрофи. Побачивши, що люди, які йдуть до нього, озброєні, незнайомиць спинився й позадкував. За спинною в нього висіла рушниця. Він її швидко зняв і, взявши в руки, приклав до плеча. Усім своїм виглядом він виказував невпевненість. Дік Сенд привітно змахнув рукою, і незнайомиць, зрозумівши, що на нього не збираються нападати, після недовгого вагання пішов до них.

Дік Сенд міг тепер добре роздивитися незнайомця. Це був середнього зросту, міцно збудований чоловік років під сорок. Жваві очі, посріблені сивиною чуприна й борода, засмагле, аж чорне обличчя, мов у того кочовика, що все своє життя мандрує на вільному повітрі по лісах та рівнинах. Шкіряна куртка, крилатий капелюх, чоботи на високих підборах з халявами до колін, на закаблуках великі остроги, які дзвеніли при кожному кроці. Дік Сенд відразу зрозумів — і так воно було насправді, — що перед ними не корінний житель пампасів — індіанець, а скоріше один із тих чужоземців-авантюристів, часто сумнівної слави, яких нерідко можна зустріти в цих глухих краях. Його манери, а також рудувата борода наводили на думку, що він англосакс за походженням. У всякому разі, він не був ні індіанцем, ні іспанцем. Дік Сенд упевнився в цьому, коли на його привітання «Ласкаво просимо!», сказане по-англійськи, незнайомиць відповів тією ж мовою без будь-якого акценту:

— Я також ласкаво прошу вас, мій юний друже!

Підступивши ближче, він потис юнакові руку, а неграм тільки кивнув головою.

— Дозвольте у вас спитати, мій юний друже, — сказав він, — як ви опинились на цьому березі?

І перше ніж Дік устиг відповісти, незнайомиць зірвав з голови капелюха й низько вклонився. Бо саме тієї миті перед ним стала місіс Уелдон, яка нечутно підійшла до гурту. Вона й відповіла на запитання:

— Ми зазнали катастрофи, містере: наше судно розбилося вчора об ці рифи. Ми б хотіли спитати у вас, де ми.

— Ви на південноамериканському узбережжі, — відповів незнайомиць, якогочо начебто дуже здивувало запитання місіс Уелдон. — Невже у вас був щодо цього якийсь сумнів?

— Саме так, — відповів Дік Сенд, — адже буря могла відхилити судно від курсу, а я не мав змоги визначити, де ми. І я попрошу вас точніше сказати це. Певно, на березі Перу?

— Ви — в південній частині Болівії, неподалік од чилійського кордону.

— А як зветься цей мис? — спитав Дік Сенд, показуючи на північ.

— Це мені важко сказати, — відповів незнайомец. — Я досить добре знаю центральні області країни, де я частенько бував. А на цьому березі я вперше.

Дік Сенд обмірковував те, що почув од незнайомця. Він не дуже здивувався: не знаючи сили морських течій, легко помилитися в обчисленнях. Але помилка вийшла зовсім незначна. Він гадав, що вони розбились десь між двадцять сьомим і тридцятим градусами південної широти, коли брати від острова Пасхи, а виявляється — на двадцять п'ятому градусі. Таке незначне відхилення від курсу протягом такого тривалого шляху цілком можливе. Зрештою, ніщо не викликало сумніву в словах незнайомця. Вони — в Південній Болівії, тож нічого дивного, що берег такий порожній.

— Містере, — мовив Дік Сенд, — судячи з ваших слів, ми досить далеко від Ліми?

— О, Ліма справді далеко... ген там! На півночі! — відповів незнайомец, махнувши в той бік рукою.

Місіс Уелдон, що повсякчас була насторожі, відколи зник Негору, пильно приглядалась до цього чоловіка. Проте ні в його поведінці, ані в словах вона не помітила нічого підозрілого.

— Даруйте, містере, — мовила вона, — за моє, можливо, нескромне запитання... Ви, здається, не болівієць?

— Я такий самий американець, як і ви, місіс...

— Місіс Уелдон.

— А мене звать Гарріс. Я родом з Південної Кароліни. Та ось уже скоро двадцять років, як я виїхав з батьківщини й проживаю в пампасах Болівії. Тож я невимовно радий бачити своїх земляків.

— Ви живете в цій частині Болівії, містере Гарріс? — спитала місіс Уелдон.

— Ні, місіс Уелдон, я живу на півдні, біля чилійського кордону, а зараз їду на північний схід, в Атакаму.

— Виходить, ми перебуваємо поблизу Атакамської пустелі? — спитав Дік Сенд.

— Саме так, мій юний друже, і ця пустеля починається за гірським пасмом, що височіє на обрії.

— І ви їдете сам-один? — спитала місіс Уелдон.

— Я вже не вперше отак їду! За двісті миль звідси є велика ферма — асьєнда Сан-Фелісе, яка належить моєму братові. Я частенько в нього буваю в торгових справах. Коли ви схочете завітати туди зі мною, вас там приймуть якнайгостинніше, а також допоможуть дістатися до міста Атаками. Мій брат буде радий прислужитися вам.

Ця начебто щира пропозиція говорила тільки на користь американця. А він, не чекаючи відповіді, знову звернувся до місіс Уелдон:

— Ці негри — ваші невольники? — і показав на Тома та його супутників.

— У нас у Сполучених Штатах уже немає рабів, — відповіла місіс Уелдон.

— Так, цілком правильно, — сказав Гарріс. — Прощу вибачення в цих добродіїв, — докинув він з ноткою іронії в голосі, як говорять американці з південних штатів, звертаючись до негрів. — Бачачи, що вони служать у вас, я подумав...

— Вони не служать і ніколи не служили в мене, містере, — з притиском мовила місіс Уелдон.

— Ми б уважали за велику честь служити вам, місіс Уелдон, — озвався старий Том. — Та хай буде відомо містерові Гаррісу: ми не належимо нікому! Щоправда, я був рабом. Коли мені минуло шість років, работоргівці продали мене на африканському невільничому ринку в Америку. А мій син Бет народився, коли я вже став вільним. І всі мої товариші народилися в сім'ях вільних батьків.

— З чим вас і вітаю! — відказав Гарріс, як здалося місіс Уелдон, насмішуватим тоном. — Зрештою, Болівія — вільна країна, і в нас також немає рабства. Вам немає чого боятись: тут ви можете подорожувати так само безпечно, як по штатах Нової Англії.

У цю мить із грота в супроводі Нен вийшов, протираючи оченята, малий Джек. Містер Гарріс, видно, не сподобався малому Джекові, бо хлопчик іще міцніше пригорнувся до матері. Тим часом Дік Сенд обмірковував пропозицію Гарріса дістатись до асьєнди Сан-Фелісе. Адже перехід у двісті з лишком миль лісами та рівнинами — дуже стомливий; жодних засобів пересування не було. Юнак висловив свої міркування американцеві й чекав, що той скаже.

— Світ, звісно, не близький, — відповів Гарріс. — Але за кількасот кроків од берега в мене стоїть прив'язаний кінь; я віддам його в розпорядження місіс Уелдон та її сина. Для нас, чоловіків, перехід пішки, як ви потім переконаєтесь, не буде ані надто важким, ані стомливим. До речі, коли я казав двісті миль, я мав на увазі той шлях, що ним не раз уже ходив, — уздовж звивистого берега цієї річки... Але, рушивши навпростець через ліс, ми скоротимо собі шлях миль на вісімдесят. Проходячи по десять миль у день, ми любесенько добудемось до асьєнди.

Юнакові не дуже хотілося залишати узбережжя й заглиблюватись у цей безкрайній ліс. Дік Сенд був моряком і на березі почував себе ближче до своєї стихії.

— Містере Гарріс, — спитав він, — навіщо йти сто двадцять миль Атакамською пустелею? Чому не пробратися узбережжям? І так, і так далеко, то чи не краще спершу дістатися до ближчого порту, байдуже якого — північного чи південного?

— Юний мій друже, — відповів Гарріс, злегка насупивши брови, — хоч як погано я знаю це узбережжя, проте мені здається, що ближче, ніж за триста або чотириста миль, немає жодного порту.

— Це на північ, — урвав Дік Сенд, — а на південь?

— Якщо йти на південь, то доведеться спускатись аж до Чилі. Отже, перехід буде такий само довгий. До того, я на вашому місці не став би проминати пампаси Аргентинської республіки. На превеликий жаль, я не зміг би вас туди супроводити.

— А хіба не пропливають повз цей берег кораблі, що курсують між Чилі й Перу? — спитала місіс Уелдон.

— Ні. Вони пропливають набагато далі, у відкритому морі. Адже ви, мабуть, не зустріли жодного?

— Не зустріли, — відповіла місіс Уелдон. — Діку, в тебе є ще запитання до містера Гарріса?

— Тільки одне, місіс Уелдон, — сказав юнак, якому чомусь не хотілося погоджуватись. — Я хочу спитати містера Гарріса, у якому порту, на його думку, ми можемо сісти на судно, що йтиме до Сан-Франціско?

— Мій юний друже, мені важко це сказати, — відповів американець. — Я знаю тільки, що ми знайдемо спосіб доставити вас з асьєнди Сан-Фелісе до Атаками.

— Ми приймаємо вашу пропозицію, містере Гарріс, — сказала місіс Уелдон. Дік Сенд бачив, що, заперечуючи далі, він тільки завдасть прикрості місіс Уелдон.

— Коли ми вирушимо, містере Гарріс? — спитав він.

— Сьогодні ж, мій юний друже! — відповів американець. — На початку травня тут починаються дощі, тож до того часу нам треба неодмінно дістатися до асьєнди Сан-Фелісе. Я тим часом приведу сюди коня.

— Ви дозволите провести вас? — спитав Дік Сенд у американця.

— Коли ваша ласка, мій юний друже, — відповів той.

І вони пішли вдвох. Місіс Уелдон послала Геркулеса по ентомолога. Кузена Бенедикта мало обходило те, що діялося довкола. Він блукав угорі на узліссі, шукаючи рідкісних комах, але поки що нічого не знаходив. Геркулесові довелося забрати його звідти силою. Місіс Уелдон сказала кузенові Бенедикту, що вони вирішили йти в глиб країни і що перехід триватиме десять днів. Кузен Бенедикт відповів, що він готовий вирушити будь-коли, ба навіть ладен перейти всю Південну Америку, аби тільки йому дозволили дорогою шукати комах. Потім місіс Уелдон і Нен приготували добрий сніданок. Перед дорогою годилося добре попоїсти.

Тим часом Гарріс і Дік Сенд повернули за скелі до гирла річки, а потім пройшли вгору берегом метрів триста. Там стояв прив'язаний до дерева кінь, який радісно заіржав, побачивши свого хазяїна. Це був чудовий кінь невідомої Дікові Сенду породи. Та маленька вигнута голова, тонка шия, довгий круп виказали б знавцеві арабського скакуна. Гарріс одв'язав коня, взяв його за вуздечку й повів униз берегом. Дік Сенд ішов слідом, пильно оглядаючи ліс та береги. Проте він не помітив нічого підозрілого. Трохи згодом, наздогнавши американця, юнак звернувся до нього з несподіваним запитанням:

— Містере Гарріс, ви часом не зустрічали вночі португальця на ймення Негору?

— Негору? — здивовано перепитав Гарріс. — А хто він, цей Негору?

— Він був у нас коком на «Пілігримі», — відповів Дік Сенд. — І десь пропав.

— Може, потонув?

— Та ні. Ще вчора ввечері він був із нами, а вночі пішов геть, — мабуть, попрямував угору берегом річки. Ви йшли згори, тому я й питаю вас, чи ви не бачили Негору?

— Ні, я нікого не бачив, — відповів американець. — Якщо ж ваш кок навжився забрести сам у цей ліс, то він ризикує заблудитися. Може, ми його ще наздоженемо дорогою.

— Так... можливо, — пробурмотів юнак.

Коли вони підійшли до грота, сніданок був уже готовий. Снідали тим самим, чим учора вечеряли — консервами й сухарями. Гарріс жадібно допався до їжі.

— Ну, — сказав він, — я бачу — ми не пропадемо з голоду дорогою! Але що буде з отим бідолашним португальцем, про якого говорив мені наш юний друг?.. Та не варто думати про цього дезертира; краще займімося останніми приготуваннями.

Кожен узяв свою ношу. Геркулес допоміг місіс Уелдон сісти в сідло. А малий Джек з іграшковою рушницею за плечима вмовився попереду неї, і не думаючи подякувати тому, хто віддав йому такого чудового коня.

У ДОРОЗІ

Пройшовши кроків триста берегом річки, загін вступив у праліс. Не без страху — хоч і без жодної на те підстави — Дік Сенд поглядав на ці нетрі, що їх нелегкими стежками він і його супутники мандруватимуть протягом десяти днів. А місіс Уелдон — жінка й мати, яку небезпеки, здавалося, мали б лякати вдвічі дужче, ніж чоловіків, — не почувала ніякої тривоги. Її спокій ґрунтувався на двох вельми поважних причинах: по-перше, вона знала, що ні тубільці, ані звірі цього району пампасів для них не страшні; по-друге, вона була певна, що з таким провідником, як Гарріс, можна не боятися заблудитись. Загін на марші витримував заздалегідь установлений порядок. На чолі його йшли Дік Сенд і Гарріс, один — з карабіном, другий — з довгоствольною рушницею. За ними рухалися Бет і Актеон, озброєні карабінами й ножами. Далі на коні їхали місіс Уелдон і малий Джек. За ними посувалися Том і Нен. В ар'єргарді¹ йшли Остін, озброєний четвертим карабіном, і Геркулес із сокирою за поясом. Дінго то забігав далеко вперед, то відставав. Як помітив Дік Сенд, пес начебто шукав якогось сліду. Дінго дуже змінився, відколи потрапив на цей берег після катастрофи «Пілігрима». Собака був збуджений і частенько глухо гарчав, щоправда, скоріше жалібно, ніж погрозливо. Це впадало в око всім, хоч ніхто не міг пояснити, чому Дінго так поводився. Кузена Бенедикта, як і Дінго, було неможливо примусити йти з усіма. Для цього його треба було б тримати на мотузку. З бляшанкою на ремінці через плече, сіткою в руці й лупою на грудях ентомолог нишпорив довкола загону, забирався в хащі, пірнав у високу траву, не думаючи про звірів чи отруйних змій: він шукав комах. Спочатку місіс Уелдон турбувалася і разів двадцять гукала його, прохаючи триматися ближче. Але кузен Бенедикт знов і знов зникав.

— Кузене Бенедикт, — врешті сказала вона. — Це вже занадто! Востаннє прошу вас не заходити далеко.

— Дозвольте, кузино, — відповів упертій ентомолог. — А якщо я побачу якусь комаху?

— Якщо ви побачите комаху, — рішуче мовила місіс Уелдон, — то не ловіть її, бо я буду змушена відібрати у вас коробку з колекцією!

— Відібрати мою коробку?! — вигукнув кузен Бенедикт так, ніби в нього збиралися вирвати серце.

— Так, коробку! І сітку! — додала місіс Уелдон.

— І сітку, кузино?! То, може, й окуляри? Ні! Ви не посмієте цього зробити! Не посмієте!

— І окуляри! Я й забула про них... Дякую, кузене Бенедикт, за те, що ви підказали, як я зможу зробити вас сліпим і в такий спосіб змушу поводитись розумно.

Ця потрійна погроза вгомонила неспокійного кузена на якийсь час. Потім він знову став відходити вбік. А що він напевно чинив би так і без коробки та сітки, ба навіть без окулярів, то довелось дати йому волю. Проте Геркулес сказав, що буде наглядати за ним, і це відтоді стало його обов'язком. Після цього на кузена Бенедикта вже не звертали уваги.

¹ *Ар'єргард* — частина війська, яка йде позаду головних сил і охороняє їх від нападу.

Стежки в цьому густому лісі попрокладали скоріше звірі, аніж люди, і йти ними було нелегко. Гарріс гадав, що за дванадцять годин загін пройде не більше п'яти-шести миль. Погода стояла чудова. Сонце підбивалося до зеніту, посилаючи на землю потоки майже прямовисного проміння. На рівнині спека була б нестерпна, але під цим непроникним зеленим шатром її майже не відчувалося. Більшість дерев місці Уелдон та її супутники бачили вперше. Проте знавець насамперед помітив би, що то цінні породи. Тут росла баугінія, або «залізне дерево»; молонпі, близьке до індійського сандалового дерева, з легкої й міцної деревини якого роблять весла; по його стовбуру рясно стікала запашна камедь¹. Росла й сумаха — дерево, багате на барвники. Траплялися й бакаути із стовбурами до дванадцяти футів у діаметрі з породи гваякових, але не такі цінні, як звичайні гваякові дерева. Дік Сенд просив Гарріса, щоб той називав йому незнайомі дерева. Оскільки ніхто з маленького загону не був у цій країні й не знав її див, то Гарріс залюбки називав їм найцікавіші дерева. Шкода, що кузен Бенедикт, затятий ентомолог, не був ще й ботаніком! Тут він, досі не знайшовши жодної рідкісної чи нової комахи, зробив би чимало знахідок і прекрасних відкриттів у ботаніці. Скільки було тут дерев і трав, що про їх існування в тропічних лісах Нового Світу вчені й гадки не мали! Кузен Бенедикт напевне уславив би своє ім'я. Але він не любив ботаніки й нічогосінько в ній не тямив. Гірше того, він відчував огиду до квітів: мовляв, деякі квіти ловлять комах своїми пелюстками і висмоктують їх!

Чимдалі частіше траплялися заболочені місця. Під ногами чвакала вода. Земля була густо помережана дрібними струмочками, які, зливаючись, живили притоки маленької річки. Деякі зі струмочків були такі широкі й глибокі, що доводилось шукати броду, аби їх перейти. Низькі багністі береги притоки густо вкривала рослина, що її Гарріс назвав папірусом і не помилився назвою. Мандрівники перейшли заболочені місця, і знов над ними напнулося зелене шатро. Вузенька стежина, як і раніше, звивалася в хащах.

Після обіду й короткого перепочинку маленький загін пішов угору горбастим схилом, що був ніби передгір'ям гірського пасма, яке тяглося понад берегом. Дерев тут росли не так густо, тільки подекуди стояли купами, але йти не стало легше: земля поспіль заросла височенними травами. Мандрівники опинилися ніби в джунглях Східної Індії. Проте мандрівникам жодного разу не трапилось таке поширене на американському континенті дерево, як каучуконос. Дік Сенд давно пообіцяв показати своєму другові Джеку каучукове дерево. Хлопчик, звісно, був дуже розчарований, коли почув, що з цього дерева добувають тільки каучук: він гадав, що м'ячі, повітряні кулі, ляльки, паяци ростуть просто на його гілках. І Джек почав нарікати.

— Зажди, мій хлопчику, — сказав Гарріс. — Ти ще надивишся на каучукові дерева: довкола асьєнди їх росте безліч.

— Це ще не все, — вів далі Джек, — мій друг Дік обіцяв мені ще щось!

— Що ж ще обіцяв тобі твій друг Дік? — усміхаючись, спитав Гарріс.

— Пташок-мух!

— Побачиш і пташок-мух, мій хлопчику! Тільки не тут, а далі... далі... — відповів Гарріс.

¹ Камедь — густий сік, який виступає на поверхню кори при її пошкодженні.

Малій Джек мав право вимагати, щоб йому показали чарівних пташок-мух, тобто колібрі: адже він потрапив до країни, де їх сила-силенна.

Щоб якнайшвидше дістатися до асьєнди Сан-Фелісе, треба було якомога рідше спинятися в дорозі. І місис Уелдон та її супутники вирішили робити тільки вкрай необхідні для перепочинку зупинки.

До заходу сонця маленький загін відійшов од берега на вісім миль. У дорозі не трапилось ніяких пригод, і навіть ніхто дуже не втомився. Щоправда, це був тільки перший день переходу; безперечно, далі передбачались куди важчі етапи. На відпочинок стали за загальною згодою. Вирішили не розташовуватись табором, а просто переночувати на траві. Одного вартового, якого змінював би інший через кожні дві години, було цілком досить, бо ні тубільців, ані хижих звірів боятися не доводилось.

СТО МИЛЬ ЗА ДЕСЯТЬ ДНІВ

Мандрівників або мисливців, що ночують у тропічному лісі, звичайно будить на зорі дивовижний хор. Яких тільки звуків у ньому не почувеш: і квокання, і рохкання, і крикання, і гавкіт, і вереск, і глузливе бурмотіння. Так вітають світанок мавпи. Але того ранку мавпи чомусь не завели пісні, бо їх не було чути, хоча їхній рев звичайно розноситься далеко навкруги. Хтозна-чому, але ні ревуни, ні стрибуни, ані інші мавпи не дали вранці свого звичайного концерту. Дік Сенд і його супутники, звісно, не мали й гадки про звички ревунів, бо теж були б неабияк здивовані, їх не почувши. Вони попрочкались один за одним. Ніч минула спокійно, і кілька годин відпочинку поновили їхні сили.

О сьомій годині ранку маленький загін знову вирушив на схід, додержуючись порядку, встановленого напередодні. Ішли все так само лісом. Зрозуміло, що на цій незайманій землі, де стільки сонця й вологи, красувалося буйне рослинне царство.

Однак Дік Сенд не поминув своєю увагою однієї невідповідності. За словами Гарріса, вони перебували в пампі. А слово «пампа» мовою індіанців племені квішна означає «рівнина». Отож, якщо Діка не зраджувала пам'ять, пампа — це безводна рівнина, де немає ні дерев, ні каміння, а в дощову пору все густо заростає будяками, які з настанням спеки перетворюються на густі непрохідні чагарі. Зрідка трапляються карликові деревця та колючі кущі. Пампа має вигляд сумної пустелі. А ця місцевість була зовсім інша і не змінювалася, відколи мандрівники вирушили в путь. Густий непрохідний ліс простягався аж до обр'ю. Ні, Дік уявляв собі пампу зовсім не такою! Юнак поставив Гаррісові кілька запитань з цього приводу, сказавши, що його дуже дивує незвичайний вигляд пампасів. Але американець швидко розвіяв його сумніви. Він докладно розповів про цю частину Болівії. Певно, він чудово знав країну.

— Ви маєте рацію, мій юний друже, — говорив Гарріс. — Справжня пампа дійсно така, як описано в читаних вами книжках; це безводна рівнина, де мандрувати часом буває вкрай важко. Вона трохи нагадує наші північноамериканські савани, тільки савани майже скрізь заболочені. Але ця місцевість навіть мене дивує. Щоправда, я вперше йду плоскогір'ям навпростець — щоб дістатися до асьєнди. Однак хоч я ще не бував тут, а все ж чув: цей край зовсім не схожий на пампу. Годі шукати справжньої пампи по цей бік Анд — для цього треба перейти через гірський хребет. Пампа займає східну частину материка до Атлантичного океану.

— То нам доведеться переходити через Анди? — спитав Дік Сенд.

— Ні, мій юний друже, ні, — усміхнувшись, відповів американець. — Я сказав «треба перейти», а не «ми перейдемо». Годі й думати переходити через Анди з нашими засобами пересування, і я ніколи не підбив би вас на таку ризиковану подорож.

Гарріс говорив спокійно й переконливо. Дік Сенд ішов з ним на чолі загону. Вони часто обговорювали такі питання, і ніхто їм не заважав. Коли в юнака й були якісь сумніви, що їх американець не спромігся розвіяти, то він волів поки що не виказувати їх уголос.

П'ять днів подорожі минули без будь-яких особливих пригод. За дванадцять годин переходили вісім-дев'ять миль. Решту часу забирали зупинки на перепочинок, їжу та ночівлю. І хоч люди почували себе трохи стомленими, проте всі були здорові. Малому Джекові вже трохи набридла одноманітна подорож. До того ж не було виконано жодної з даних йому обіцянок. Гумових дерев, пташок-мух хлопчик і досі не бачив. Йому також мали показати найгарніших у світі папуг. Але де вони — яскраво-оранжеві папуги з небесно-блакитними хвостами, які водяться в цих лісах? Де барвисті ара з великими щокми й довжелезними хвостами, які ніколи не сідають на землю? Де всі оті зелені папуги, які живуть у тропіках? Де дрібні барвисті папужки? Де всі оті балакучі птахи, які, за словами індіанців, розмовляють мовами давно вимерлих племен? Що ж до кузена Бенедикта — він був незадоволений іще дужче. Правда, йому дозволили відходити вбік од загону. Але він не знайшов жодної комахи, гідної його колекції. Навіть світляки, ніби змовившись, уперто не з'являлися поблизу. Природа, здавалось, знущала з бідолахи-ентомолога, і він повсякчас був у дуже кепському настрої.

Наступні чотири дні загін так само йшов на північний схід. На 16 квітня подорожні, за їхніми підрахунками, віддалилися миль на сто від берега. Коли Гарріс не заблудився — а він твердо запевняв, що ні, — то асьєнда Сан-Фелісе миль за двадцять од місця, де стали на ночівлю того вечора. Ще дві доби — і маленький загін матиме надійне, зручне пристановище, де врешті відпочине від нелегкої дороги. Дік Сенд не раз шкодував подумки, що «Пілігрим» розбився на цьому узбережжі. Якби катастрофа трапилась трохи північніше або південніше — місіс Уелдон та її супутники давно б уже дістались до плантації, селища або містечка. Але якщо цю місцевість начебто покинули люди, то останніми днями мандрівники чимраз частіше зустрічали тварин.

Десь близько четвертої години пополудні маленький загін спинився для короткого перепочинку на лісовій галявині. Раптом кроків за сто від них з гуцавини вихопилось кілька височених тварин, які тут же кинулись навтьокі. Цього разу, незважаючи на попередження американця, Дік Сенд приклав до плеча рушницю й вистрелив. Проте Гарріс підбив рушницю, і юнак, хоч і був влучним стрільцем, схибив.

— Не треба стріляти! Не треба стріляти! — вигукнув американець.

— Таж то були жирафи! — крикнув Дік Сенд, пускаючи повз вуха Гаррісові слова.

— Жирафи?! — перепитала місіс Уелдон. — Ти помиляєшся, любий Діку. В Південній Америці жирафи не водяться.

— Авжеж, — мовив Гарріс з подивом на обличчі, — в цій країні жирафів нема й близько.

— Що ж то тоді було? — спитав Дік Сенд.

— Не знаю, що й думати, — відповів Гарріс. — А може, вас обманув зір, і то були просто страуси?

— Але ж страуси — птахи, отже, в них дві ноги.

— Авжеж, — кивнув головою Гарріс, — я саме й помітив, що ці тварини, які так швидко повтікали, двоногі.

— А мені здалося, що ці тварини чотириногі, — сказала місіс Уелдон.

— Страуси на чотирьох ногах! — зайшовся реготом Гарріс. — Оце дивина!

— Тим-то ми й подумали, що то були жирафи, а не страуси, — сказав Дік Сенд.

— Ні, мій юний друже, ні! — твердо мовив Гарріс. — Ви, напевно, погано їх роздивилися. Адже ці тварини миттю повтікали. Зрештою, у таких випадках помиляються й досвідченіші за вас мисливці.

Як послухати американця, то все ніби скидалось на правду. Здалеку високого страуса можна сплутати з жирафом. Дзьоб страуса можна прийняти за морду жирафа: і в того, і в того довга тонка шия, а голова закинута назад. Власне, страус схожий на жирафа, якому бракує задніх ніг. Тож двоногого страуса легко переплутати з чотириногим жирафом, особливо коли вони зненацька з'являються й миттю зникають. Та найвагоміший доказ помилки місіс Уелдон і її супутників — те, що жирафи в Південній Америці не водяться. Дік Сенд мовчав, замислившись. У нього виник новий сумнів.

Другого дня, 17 квітня, загін знову рушив у дорогу. Гарріс запевняв, що не мине й доби, як перед ними гостинно розчиняться двері асьєнди Сан-Фелісе.

— Містере Гарріс, — сказала місіс Уелдон, — ми щиро вдячні вам за вашу великодушну допомогу! Час би вже нам дістатись до місця.

— Ви, звичайно, дуже стомилися, місіс Уелдон?

— Що там я! Мій малий Джек виснажується чимраз дужче. Щодня в певну годину його б'є пропасниця.

— Так, це тут буває, — кивнув головою Гарріс. — Хоч клімат цього плоскогір'я й здоровий, проте в березні й квітні люди хворіють на переміжну пропасницю.

— Однак завбачлива природа, — озвався Дік Сенд, — насилаючи хворобу, дає водночас і ліки проти неї.



— Які, мій юний друже? — здивовано спитав Гарріс.
— А хіба тут не ростуть хінні дерева? — і собі спитав Дік Сенд.
— Ба й справді, — згодився Гарріс, — тут батьківщина дерева, що його кора має цінну властивість скидати жар.

— Якщо ви побачите хінне дерево, містере Гарріс, то покажете, коли ваша ласка, — попросила місіс Уелдон.

— Неодмінно, місіс Уелдон, але в асьєнді ви знайдете вдосталь сірчанокислового хініну. Це куди кращі ліки, ніж кора хінного дерева.

За підрахунками Гарріса, до асьєнди залишалось щонайбільше шість миль. І все ж на ніч було вжито звичайних застережних заходів. Том і його товариші мали вартувати по черзі. Дік Сенд не хотів легковажити жодною дрібницею. Він виявляв більшу, ніж будь-коли, обережність. У нього зародилася страшна підозра, однак поки що юнак не хотів нікому про неї говорити. На ночівлю стали під групою високих дерев. Натомлені, всі швидко поснули. Та невдовзі їх розбудив голосний крик.

— Що таке? Хто кричить? — спитав Дік Сенд, який першим схопився на ноги.

— Це я... Це я крикнув! — відповів кузен Бенедикт. — Мене щось укусило!

— Змія?! — злякано скрикнула місіс Уелдон.

— Ні, ні, не змія, а якась комаха. О, е! Я її впіймав!

— Ну, то роздушіть вашу комаху, — порадив Гарріс, — і дайте нам спати, містере Бенедикт!

— Роздушити комаху? — вигукнув кузен Бенедикт. — Нізащо у світі! Я повинен розвиритися, що воно таке.

Дік Сенд засвітив свій кишеньковий ліхтарик і підійшов до кузена Бенедикта.

— О, невже? — вигукнув ентомолог. — Ось довгождана винагорода за всі мої невдачі й розчарування! Нарешті я зробив велике відкриття!

І кузен Бенедикт показав муху, трохи меншу від бджоли, попелястого кольору, з жовтими смужками внизу черевця.

— Вона не отруйна? — спитала місіс Уелдон.

— Ні, кузино, ні — принаймні для людини. Але для тварин — антилоп, буйволів, ба навіть слонів — вона дуже небезпечна. Яка ж бо це чарівна муха!

— Ви нам, урешті-решт, скажете, містере Бенедикт, що це за муха? — мовив Дік Сенд.

— Ця муха, — відповів ентомолог, — ця знаменита муха, яку я тримаю в руці, називається цеце! Досі нею пишався тільки один континент. Ще ніколи не знаходили цеце в Америці.

Дік Сенд не наважився спитати кузена Бенедикта, у якій саме частині світу досі знаходили страшну муху цеце.

СТРАШНЕ СЛОВО

Уже час би дістатись до асьєнди Сан-Фелісе. Місіс Уелдон дуже стомилася й не могла подорожувати далі в таких важких умовах. Боляче було дивитися й на малого Джека: його личко то пашіло жаром, то ставало біліше за крейду. Мати страшенно хвилювалася й сама доглядала сина, не довіряючи його навіть старій Нен. Вона не спускала його з рук. Дванадцять днів важкого переходу, дванадцять ночей, проведених просто неба, підірвали сили навіть

у такої енергійної жінки, як місіс Уелдон. А тут іще хворий Джек, брак ліків і догляду. Все це довело б до розпачу будь-яку жінку. Дік Сенд, Нен, Том і його товариші краще витримували всі злигодні. Щоправда, харчі вже кінчалися, однак досі вони їли вдосталь, тож почували себе задовільно.

Гарріс, здавалося, був створений саме для отаких довгих і важких переходів через хащі; втома його не брала. Проте, як помітив Дік Сенд, наближаючись до асьєнди, цей чоловік ставав дедалі більше заклопотаним і мовчазним. А мало б бути навпаки. Принаймні так вважав юнак, який довіряв американцеві менше й менше. Але навіть Гаррісові їх дурити? Дік Сенд не знаходив відповіді на це запитання, однак чимраз пильніше стежив за їхнім провідником. Американець, мабуть, відчував Дікові сумніви; можливо, саме недовіра «юного друга» турбувала його.

Уранці 18 квітня загін вирушив у дорогу. У перші години маршу не сталося нічого такого, що б занепокоїло Діка Сенда. І все ж він звернув увагу на дві обставини. Можливо, вони нічого не значили, однак за умов, у яких перебували мандрівники, не годилося нехтувати жодною дрібницею.

Дінго! Дінго став поводитися дивно. Досі собака біг, опустивши носа до землі, обнюхуючи траву й кущі, начебто по сліду. Він або мовчав, або жалібно гавкав, ніби виказуючи біль чи жаль. А того дня Дінго наче хто підмінив: він гавкав дзвінко, сердито, навіть часом люто. Так він гавкав на «Пілігримі», коли на палубу виходив Негору. Друге спостереження юнака стосувалося Гаррісового коня. Здавалося, кінь не чує «духу стайні». Він не втягав ніздрями повітря, не поривався бігти вперед, не іржав, одне слово, нічим не виказував того, що відчуває кінець довгої подорожі. Навпаки, кінь здавався зовсім байдужим, ніби до асьєнди, яку він так добре знав, залишалося іще добрих кількасот миль.

Навіть місіс Уелдон, яка через хворобу сина досі нічого не помічала, звернула увагу на те, що місцевість усе ще безлюдна. Жодного тубільця, жодного робітника з асьєнди, до якої так близько! А може, Гарріс заблукав? Ні! Вона відкинула цю думку. Нова затримка загрожувала життю її Джека...

Гарріс своїм звичаєм ішов попереду. Проте він, здавалось, тепер вдивлявся в гліб лісу, поглядав праворуч, ліворуч, як людина, не дуже певна себе або своєї дороги. Місіс Уелдон заплющила очі, щоб не бачити цього. За рівниною з милю завширшки знову розкинувся ліс, щоправда, не такий густий, як на заході; маленький загін знову вступив під шатро дерев.

О шостій годині вечора вони підійшли до чагарів, крізь які, мабуть, недавно проклав собі шлях гурт великих тварин. Дік Сенд пильно роздивлявся навколо. Багато вище людського зросту гілля було пообламуване. Крізь пригнану траву на вологій землі виднілися сліди. Таких слідів не могли залишити ні ягуари, ні кугуари, ані лівінці. А хто поламав на такій висоті гілля? Тільки слони вичавлюють такі величезні сліди й протоптують таку дорогу в непрохідному чагарнику! Але слони не водяться ні в Південній Америці, ні в Новому Світі взагалі, їх туди ніколи й не завозили... Отже, припущення, що це сліди слонів, — зовсім неймовірне.

У всякому разі, Дік Сенд нікому не звірив своїх думок. Він навіть не став розпитувати американця. Та й чого можна сподіватись від людини, яка сказала на жирафів, що то страуси? Гарріс знов щось би вигадав, а їхнє становище від цього однаково не змінилося б. Дік Сенд уже склав собі певну думку про Гарріса. Він зрозумів: то зрадник! Юнак чекав тільки нагоди, щоб викрити

американця, і все свідчило про те, що така нагода от-от трапиться. Але яку потаємну мету ставив перед собою Гарріс? Яку долю готував потерпілим з «Пілігрима», що довірилися йому? Дік Сенд і після катастрофи судна вважав себе відповідальним за своїх супутників. Він повинен — більше, ніж будь-коли досі! — зробити все, що від нього залежить, для порятунку людей, викинутих бурєю на цей берег. Тільки він може врятувати своїх товаришів по нещастю, цю молоду жінку, її маленького сина, кузена Бенедикта, негрів. На борту «Пілігрима» він діяв як моряк, але що він має робити тут? Як запобігти страшній небезпеці? А що небезпека близько — він відчував.

П'ятнадцятирічний капітан «Пілігрима» знову мусив брати на себе обов'язки керівника за цих грізних обставин. Він ішов, як завжди, попереду загону. Раптом він побачив у широкому потічку кілька величезних тварин. «Гіпопотами!» — мало не вихопилося в нього. Справді, під порослим осокою берегом бовталися в воді гіпопотами. Товсті тулуби на кущих дебелих ніжках, величезні голови з тупими округлими мордами, гладенька коричнева шкура й ікла завбільшки з фут у роззявлених пащах.

Гіпопотами в Америці?!

Загін ішов не спиняючись аж до вечора. Але втома давалася взнаки навіть найсильнішим. Геть захоплена турботами про малого Джека, місіс Уелдон не помічала втоми, але сили її вже вичерпались. Її супутники також знемоглися. Тільки Дік Сенд тримався, усвідомлення свого обов'язку додавало йому сили.

Надвечір старий Том побачив у траві якусь річ. То був ніж незвичайної форми — з широким кривим лезом та колодкою із слонової кістки, поцяцькованою невігадливою різьбою. Том підняв ножа і показав його Дікові Сенду. Юнак уважно оглянув знахідку і передав американцеві.

— Певно, тубільці недалеко, — мовив він.

— Атож, — відповів Гарріс. — Проте...

— Проте? — повторив Дік, дивлячись просто в вічі Гаррісові.

— Нам давно б уже час дістатися до асьєнди, — нерішуче сказав той, — але я щось не впізнаю місцевості. Асьєнда має бути щонайбільше за три милі звідси. Я вирішив піти навпростець через ліс і, мабуть, трохи взяв убік...

— Можливо, — відповів Дік Сенд.

— Гадаю, буде краще, якщо я один вирушу на розвідку.

— Ні, містере Гарріс! — рішуче відказав Дік. — Нам не треба розлучатись.

— Про мене, але поночі я навряд чи знайду дорогу.

— Станемо на ночівлю. Думаю, місіс Уелдон згодиться переночувати ще одну ніч під деревами, а рано-вранці подамосся далі.

Отож вирішили востаннє заночувати в лісі. Місіс Уелдон не протестувала. Малий Джек, заснувши після нападу пропасниці, лежав у неї на руках. Мандрівники почали шукати, де б краще спинитись на ночівлю. Дік Сенд нагледів кілька дерев, що росли вкупі. Аж тут старий Том, що допомагав йому вибрати місце, спинився і вигукнув:

— Містере Дік! Дивіться! Дивіться!

— Що там таке, Томе? — спитав Дік Сенд спокійним голосом людини, що готова до будь-яких несподіванок.

— Там... там... — белькотав Том. — Під отими деревами... кров! А на землі... відрубані руки...

Дік Сенд кинувся туди, куди показував Том. Повернувшись назад, він сказав:

— Мовчіть, Томе! Нікому ані слова!

На землі справді лежали відрубані руки, а поряд з ними — порваний ланцюг і зламані колодки. На щастя, місіс Уелдон не бачила цього жахливого видовища. Гарріс стояв збоку. Якби хтось поглянув на нього в ту мить, то був би вражений зміною, що сталася з американцем: його обличчя прибрало вкрай жорстокого виразу. Дінго спинився перед скривавленими рештками й люто загарчав. Дікові насилу вдалося відігнати собаку.

Для ночівлі вибрали інше місце і заходилися лаштуватись до сну. Вечеряли нехотя: втома здолала голод. Усі відчували якусь неясну тривогу, майже страх. Швидко спадав присмерк, невдовзі настала ніч. Небо вкрили великі грозові хмари. На заході між деревами далеко на обрії спалахували блискавиці. Вітер ущух, жоден листочок не ворухився. Глибока тиша заступила денний шум, і, здавалося, густе, наелектризоване повітря втратило здатність передавати звук. На варту стали троє: Дік Сенд, Остін і Бет. Вони напружено вдивлялись і вслухалися в непроглядну пільму, щоб не пропустити жодного обриса, жодного підозрілого шереху. Проте ніщо не порушувало ні тиші, ні мороку. Том також не спав. Сидів непорушно, похнюпившись, поринувши в спогади. Місіс Уелдон колисала на руках свого Джека й думала лише про нього. Сам тільки кузен Бенедикт спокійнісінько спав, не перейнявшись загальною тривоگو, бо взагалі не був здатен передчувати щось лихе. Зненацька близько одинадцятої години десь далеко пролунав довгий грізний рик і відразу після нього — пронизливе виття. Том скочив на ноги і показав на густі хащі, що бовваніли вдалині. Дік Сенд схопив Тома за руку, але той встиг крикнути:

— Лев! Лев!

Діка Сенда мов уразило громом. Він вихопив ніж і кинувся туди, де спав Гарріс. Та Гарріса не було; зник і його кінь. Отже, здогади і підозри Діка Сенда справдилися: він і його супутники перебувають зовсім не там, де гадали! «Пілігрим» розбився не біля берегів Південної Америки! Зіпсований компас показував неправильний напрямок! Гнаний бурєю «Пілігрим» далеко відхилився від курсу, проминув мис Горн і з Тихого океану потрапив до Атлантичного! Дік Сенд тільки дуже приблизно міг визначити швидкість ходу судна, яка до того ж подвоїлася внаслідок сили вітру. Тому на їхньому шляху не траплялися ні каучукові, ані хінні дерева, які ростуть у Південній Америці: цей край — не Атакамська пустеля і не болівійські пампаси! Звичайно, то жирафи повтікали з галявини, а не страуси! То слони протоптали дорогу в чагарях! То гіпопотами бовтались у потічку біля берега! А муха, яку впіймав на собі кузен Бенедикт, — справді страшна муха цеце, що від її укусів гинуть каравани в'ючних тварин! А в нічній темряві рикав лев! Колодки, ланцюг, ніж незвичайної форми — то все знаряддя работоргівців! Відрубані руки — руки чорних невольників... Португалець Негору й американець Гарріс були в змові!

Дік Сенд нарешті впевнився у своєму здогаді, і страшні слова вихопились у нього з уст:

— Африка! Екваторіальна Африка! Країна работоргівців і невольників!

ГАРРІС І НЕГОРУ

Другого дня, після того, як Дік Сенд із супутниками спинились на останню ночівлю просто неба, за три милі звідти в лісі зустрілися двоє. Про зустріч

вони домовилися заздалегідь. Це були Гарріс і Негору. Згодом читач дізнається, яким побитом здибались на узбережжі Анголи португалець, що плів з Нової Зеландії, та американець, що йому в справах работоргівлі часто доводилось об'їздити цю частину Західної Африки.

Гарріс і Негору посідали під величезною смоковницею на березі швидкого потічка, що зміївся між заростями папірусу. Португалець і американець шойно зустрілись, і розмова тільки починалася. Насамперед заговорили про останні події.

— Отже, Гаррісе, — мовив Негору, — тобі не вдалося зтягти ще далі в глиб Анголи загін «капітана Сенда», як вони величають цього п'ятнадцятирічного хлопчиська?

— Ні, друже, — відповів Гарріс. — Сам дивуюся, що мені пощастило завести їх за сотню миль од берега! «Мій юний друг» Дік Санд чимдалі пильніше приглядався до мене. Його підозри щораз міцнішали, і ще...

— Ще б із сотню миль, Гаррісе, — урвав його Негору, — і ці люди потрапили б до наших рук! Та нічого — вони однаково від нас не втечуть!

— Де вже їм утекти! — сказав Гарріс, здвигнувши плечима. — Проте я ледве встиг чкурнути від цієї компанії. Не раз я читав у очах «мого юного друга» бажання послати мені кулю в живіт. А в мене, знаєш, надто поганий шлунок, щоб перетравлювати оті сливи, які продають у збройних крамницях по дюжині на фунт.

— Еге ж! — кивнув головою Негору. — І я маю за що поквитатися з цим хлопчиськом...

— Тепер ти сплатиш йому борг із лихвою, друже. У перші дні мені легко вдавалося переконувати його, що ми йдемо Атакамською пустелею, — адже я раз був там. Та незабаром синочку місіс Уелдон забаглося побачити «гумові дерева» й колібрі, їй самій стало потрібне хінне дерево. Мені, їй-право, вже геть забракло уяви. Після того, як ледве вдалося довести, що вони бачили не жирафів, а страусів, я вже не знав, що брехати далі! Я бачив, що «мій юний друг» чимдалі менше мені вірить. Потім ми натрапили на сліди слонів. Далі, як на лихо, хлопчисько побачив гіпопотамів! Знаєш, Негору, слони й гіпопотами в Америці — це все одно, що чесні люди в бенгельській каторжній тюрмі! Врешті старий негр нагледів під деревом ланцюг і колодки, покинуті якимись



збіглими неграми, а на доверщення всього невдовзі рикнув лев. Не міг же я запевняти, що то нявчить кицька! Довелося скочити на коня й тікати геть. Іншої ради не було.

— Розумію, — відповів Негору. — І все ж я волів би, щоб вони зайшли бо-дай іще на сотню миль далі!

— До речі, Негору, коли я тебе так несподівано зустрів на березі поблизу розбитого судна, біля гирла Лонги, ти встиг тільки показати мені цих людей і попросив завести їх якомога далі в глиб вигаданої Болівії. Ти нічого не сказав мені про те, що робив останні два роки. Від того чудового дня, коли старий Алвіш, у якого ми були всього лише скромними агентами, вирядив тебе з Кассанго супроводити караван рабів, я нічого про тебе не чув. Я вже був подумав, що ти мав неприємності з англійським патрульним судном і що тебе повісили.

— Цим мало не скінчилося, Гаррісе.

— А як би ти хотів? — сказав Гарріс із філософським спокоєм. — Таке вже наше ремесло! Всяк, хто займається работоргівлею на африканському узбережжі, ризикує померти не своєю смертю! Виходить, тебе ввіймали?

— Атож.

— До того, як ти здав товар чи після того?

— Після... — трохи повагавшись, відповів Негору. — Ці португальці стали тепер такі вимогливі та справедливі, аж далі нікуди! Вони, бачте, проти работоргівлі — коли вже добряче нажилися на ній! На мене хтось шепнув, за мною стежили. Ну й узяли...

— І засудили?..

— На довічне ув'язнення в каторжній тюрмі в Сан-Паулу-ді-Луанда. Через два тижні після того, як мене привезли на каторгу, мені вдалося сховатись у трюмі англійського пароплава, що йшов до Нової Зеландії, в Окленд. Але без копійки в кишені. Щоб не процасти, я мусив братися за всяку роботу.

— То невже ти працював як чесна людина, Негору?

— Довелось, Гаррісе. Я тільки й чекав нагоди, щоб вибратися звідти, та вона не траплялася. Нарешті в Окленд прийшло китобійне судно «Пілігрим». Я подався до капітана «Пілігрима». Але матроси йому були не потрібні. Та, на щастя, зі шхуни-брига саме втік кок. Той не моряк, хто не вміє куховарити. І я сказав капітанові, що я кок. Іншого кока не було, і мене взяли, а через кілька днів «Пілігрим» покинув береги Нової Зеландії...

— Проте, — урвав Негору Гарріс, — із розповіді «мого юного друга» я зрозумів, що «Пілігрим» не збирався плисти до африканського узбережжя. Яким же чином він опинився аж тут?

— Дік Сенд, мабуть, досі цього не зрозумів і навряд чи колись зрозуміє, — відповів Негору. — Але тобі, Гаррісе, я розповім усе як було, а ти можеш переповісти це «своєму юному другові», коли схочеш. «Пілігрим», — почав Негору, — мав іти до Вальпараїсо. Наймаючись на судно, я мав намір дістатися до Чилі. А це вже півдороги від Нової Зеландії до Анголи, і я б наблизився на кілька тисяч миль до західного узбережжя Африки. Та вийшло так, що через три тижні капітан «Пілігрима» Халл і вся команда загинули, полюючи на кита. На борту залишилося тільки двоє моряків: молодий матрос Дік Сенд і корабельний кок Негору.

— То судно випадково пригнало до берегів Африки?

— Ні, Гаррісе! В усій цій історії випадковість — тільки те, що ми зустрілися саме на тому місці узбережжя, де розбився «Пілігрим». А зміна курсу судна і його поява біля берегів Анголи — то все моя робота, здійснення мого таємного задуму! «Твій юний друг» — новачок у навігації: він уміє визначити місце перебування судна тільки за допомогою компаса і лага. Ну що ж! Однієї чудової ночі я підклав під нактоуз залізяку; стрілка компаса відхилилася, і «Пілігрим», підхоплений бурею, помчав неправильним курсом. А одного чудового дня падає на дно лаг... Дік Сенд ніяк не міг збагнути, чому подорож триває так довго. А втім, тут би нічого не второпав і досвідчений моряк. Хлопчисько не знав, ба навіть не підозрював, що ми обійшли мис Горн. Але я розгледів його в тумані. А згодом я забрав з-під компаса залізяку, і стрілка знову стала показувати правильний напрямок. «Пілігрим», гнаний страшним ураганом, мчав на північний схід, до Африки, і врешті розбився біля узбережжя Анголи, куди я й прагнув дістатися!

— І саме в цей час, — докинув Гарріс, — випадок привів мене на цей берег, мовби навмисне для того, щоб зустрітися з тобою й повести цих славних людей у глиб країни. Мені спершу легко було видавати цю область за Нижню Болівію, на яку вона й справді трохи скидається.

— Атож, вони прийняли Анголу за Болівію. Так само, як Дік Сенд, побачивши острів Трістан-да-Кунья, подумав, що то острів Пасхи.

— Будь-хто на його місці помилився б, Негору.

— Знаю, Гаррісе. Тож я скористався з його помилки. І ось місціс Уелдон та її супутники перебувають за сотню миль від берега, в Екваторіальній Африці, куди я й хотів їх заманити.

— Що ти збираєшся далі робити? — спитав Гарріс.

— Та вже щось зроблю! — відказав Негору. — Про це потім, а ти мені спершу розкажи, як поживає наш хазяїн Алвіш? Як його справи?

— Чудово, хай йому біс! — вигукнув Гарріс. — Щоправда, торгувати стає чимдалі важче, а надто на цьому узбережжі. Португальські власті, з одного боку, англійські сторожові судна — з другого, всіляко перешкоджають вивозити рабів. І тільки на півдні Анголи ще можна досить успішно вантажити «чорне дерево». Проте боюсь, близький уже час, коли работоргівлі настане кінець. Сюди лізуть місіонери — навіть вони проти нас! Лівінгстон — хай йому грець! — нещодавно скінчив досліджувати область Великих Озер і, кажуть, збирається вирушити до Анголи. А ще подекують, що якийсь там лейтенант Камерон хоче перетнути весь материк зі сходу на захід. Такий самий намір начебто має і американець Стенлі. Всі ці експедиції неабияк нашкодять нам, Негору. Якби ми добре розуміли наші інтереси, то жоден з оцих непроханих гостей не повернувся б до Європи і не патякав би там про те, що він бачив у Центральній Африці!

Коли б хто почув розмову цих пройдисвітів, то, мабуть, подумав би: це поважні комерсанти, які нарікають на те, що їхні справи погіршали. Хто повірив би, що йдеться не про мішки з кавовими зернами або цукром, а про торгівлю людьми? Ці торговці вже не вбачали різниці між справедливим і несправедливим. У них не було ніякої моралі, а якщо колись і була, то вони її давно втратили, беручи безпосередню участь у торгівлі чорними невільниками.

Гарріс радо відзначив подумки, що колишній агент работоргівця Алвіша анітрохи не змінився — тобто він і тепер готовий на будь-який злочин. Гарріс

не знав тільки, що задумав Негору зробити з пасажирами «Пілігрима». І він спитав:

— Ну, то що ти хочеш з ними зробити?

— Розділю їх на дві групи, — відповів Негору відразу, як людина, що давно має план. — Частину продам у рабство, а решту...

Португалець не доказав, однак жорстокий вираз його обличчя доволі ясно виказував його думки.

— Отже, лишається тільки захопити цей цінний товар, — зауважив Гарріс. — За десять миль звідси, на березі Кванзи, стоїть табором невольничий караван. Караван супроводять тубільні солдати, їх досить, щоб схопити Діка Сенда і його супутників. Дік Сенд, напевно не наважиться вертатись до берега тим шляхом, яким я їх вів. Він знає, що заблудиться в лісі. Тим-то він шукатиме першої-ліпшої річки, що тече до океану, й спробує спуститися вниз за течією на плоту. У нього немає іншої ради.

— Ну, то нам слід негайно вирушати в дорогу! Я знаю Діка Сенда. Він не марнуватиме жодної години, тож конче треба його випередити.

— Рушаймо, друже!

Аж тут із заростей папірису знову почувся шелест. Негору вкляк на місці, схопивши Гарріса за руку. Знезацька пролунав хрипкий гавкіт, і із заростей вибіг великий собака. Грізно розтуливши пащу, він підскочив до них.

— Дінго! — вигукнув Гарріс.

— Ну, цього разу ти від мене не втечеш! — крикнув Негору.

Він вихопив у Гарріса рушницю, приклав до плеча й вистрелив. Дінго жалібно завив і зник у густому чагарнику над потічком. Гарріс подумав, що португалець приховав од нього якусь свою давню пригоду, але не став допитуватись. Трохи згодом обидва вже простували вздовж потічка, прямуючи до Кванзи...

Зрозумівши, що невеличка команда «Пілігрима» опинилася в Африці, Дік Сенд не занепав духом і розумів, що доля всіх його супутників у його руках. Він вирішив якомога швидше повернутись на узбережжя. Маленький загін рушив берегом струмка, сподіваючись вийти до річки. Розпочалася гроза, необхідно було шукати притулок. Мандрівники знайшли його у велетенському термітнику, який чомусь покинули комахи. Коли вже всі заснули, а Діка Сенда оповили сумні думки, на його плече лягла ніжна рука місіс Уелдон, яка прошепотіла йому на вухо: «Я знаю все! Та Господь ще може нас урятувати».

Уночі Дік прокинувся від того, що вода залила долівку. Після декількох невдалих спроб вибратися нагору мандрівники нарешті опинилися на волі: все навкруги затопила вода. В улоговині був розташований табір тубільців, які взяли мандрівників у полон. В одну пірогу посадили місіс Уелдон, Джека і кузена Бенедикта, в іншу, що попливла у протилежний бік, Діка і негрів. Геркулесу вдалося втекти.

Дік Сенд і негри потрапили у табір работоргівців, які гнали свій караван до Казонде, центру работоргівлі в Анголі. Оскільки Дік Сенд був білим, його не наважилися закувати в ланцюги. До нього приставили хавільдара (охоронця). Згодом з'ясувалося, що хавільдарам було наказано стежити, щоб Дік не спілкувався зі своїми товаришами. Місіс Уелдон, Джека і кузена Бенедикта в таборі не було.

ІЗ ЗАПИСНИКА ДІКА СЕНДА

Караван вирушив у дорогу хмарного ранку і, відійшовши від берега Кванзи, попрямував на схід. Дікові Сенду ніяк не вдавалося перемовитись бодай словом зі своїми товаришами. Їх гнали в голові колони під посиленою охороною. Бет

ішов у парі з батьком, старим Томом, Актеон — з Остіном. Вони несли на шиях важкі колодки з рогачами. Батоги смугували їхні спини так само часто, як і спини інших невольників. Бет намагався йти, не смикаючи рогача; він вибирав, куди краще ступити ногою, бо за ним ступав батько. Вряди-годи, коли хавільдар відставав, Бет стиха підбадьорював старого Тома. Помітивши, що батько стомився, він трохи сповільнював ходу. Він не міг навіть повернути голови й подивитися на батька, якого так любив. Серце його краялося з болю та жалощів. У старого Тома була хоч та втіха, що він бачив свого сина, але він розплачувався за це дорогою ціною. Сльози котилися в нього з очей, коли наглядач бив Бета нагаєм. Якби він міг заступити сина собою! Остін і Актеон ішли трохи позаду, так само скуті. Їх теж били наглядачі. Як вони заздрили Геркулесові! Небезпека чигала й на нього в цій дикій країні, але він був вільний і міг боротися за своє життя. Із старою Нен поводитись не краще, ніж із рештою невольників. Вона йшла в гурті жінок. Її скували з молодою жінкою, в якій було двоє дітей, — немовля і трирічний хлопчик. Добросерда Нен узяла хлопчика на руки. Бідолашна бранка дякувала їй поглядом очей, повних сліз. Це була важка ноша для Нен, але вона не спускала хлопчика з рук. Стара Нен безперестану думала про малого Джека. Уявляла його собі на руках у матері. Хоч він і схуд за час хвороби, однак знесиленій місіс Уелдон, мабуть, важко його нести. Де вона тепер? Що з нею сталося? Чи побачаться ще коли-небудь?

Дік Сенд ішов в останніх лавах невольників. Він не бачив ні Тома, ні його товаришів, ні Нен. Юнака не турбувала власна доля, злигодні та муки, що їх йому, напевне, доведеться зазнати. Він хвилювався за місіс Уелдон та за її сина. Дік ступав уперед, дивлячись то собі під ноги, то на колючі кущі пообабіч дороги, на нижні гілки дерев. Він сподівався побачити бодай якийсь знак того, що місіс Уелдон вели цим шляхом. Як жадав Дік натрапити на її слід! Отак ішли в каравані невольників Дік Сенд та його товариші. І хоч як вони потерпали за власну долю, хоч хай як страждали, — серце в них обливалось кров'ю, закипало лютим обуренням, коли вони бачили муки бранців і дику жорстокість наглядачів. Та ба! Вони не могли допомогти мученикам і вчинити опір катам.

Ось кілька нотаток із записника Діка Сенда, що їх писав він по дорозі від Кванзи до Казонде. У них відбито найвизначніші події протягом двадцяти п'яти «маршів», які склали перехід у двісті п'ятдесят миль. «Марш» мовою работорівців — це десять миль із зупинками на обід і на ночівлю.



«25–27 квітня. Проминули село, обгороджене живоплотом з чагарів вісім-дев'ять футів заввишки. Поля засіяні маїсом¹, бобами, сорго² та земляним горіхом. Двох селян схопили й закували. П'ятнадцять чоловік убили. Решта втекли в ліс. Уранці перейшли швидко річку ярдів сто п'ятдесят завширшки. Міст із стовбурів дерев, зв'язаних між собою ліанами. Бракує деяких мостовин. Дві жінки, забиті в одну колодку, впали у воду; одна — з малою дитиною. Вода завирувала й забарвилась кров'ю. Крокодили ховаються між мостовинами. Можна ступити ногою просто в роззявлену пащу.

9 травня. Рано-вранці вирушили в дорогу. Хавільдари хутко підняли нагаями знеможених і хворих. Невільники — це товар. А товар — це гроші. Хавільдари гнатимуть нещасних уперед, скільки в тих стане сили. Мене оточують живі скелети. Їм бракує голосу навіть щоб стогнати. Урешті я побачив стару Нен. На неї страшно дивитися. На руках у неї вже немає хлопчика. Немає й напарниці, і Нен тепер легше йти. Але вона й досі підперезана ланцюгом — його кінець перекинута через плече. Помаленьку наздоганяю її. Та Нен мене ніби не впізнає. Невже я так змінився?

— Нен! — обізвався я до неї.

Стара служниця довго дивилася на мене.

— А-а, це ви, містере Дік! — врешті відповіла вона. — Я... я... скоро помру...

— Ні, ні! Тримайтеся, Нен!

Я відвів очі, щоб не дивитися на нещасну. Хіба це Нен? Це тільки її тінь.

— Помру, — повторила Нен, — і не побачу ні моєї дорогої господині, ні мого малого Джека! О Боже, зглянься наді мною!

Я був хотів підтримати стару Нен, яка тремтіла у своєму лахмітті. Я радо дав би себе скувати з нею, щоб полегшити тягар ланцюга, який Нен тепер несла сама. Але дужа рука відштовхнула мене вбік, а нещасну Нен ударом нагая загнано в гурт невільників. Я мало не кинувся на хавільдара... Аж тут з'явився араб Ібн-Хаміс, схопив мене за руку й тримав, доки повз нас пройшов увесь караван. Коли я опинився на своєму місці — в кінці колони — Ібн-Хаміс промовив одне тільки слово:

— Негору!

Негору! То це за наказом португальця зі мною поводяться інакше, ніж з моїми товаришами? Яку ж долю наготував мені цей негідник?

10 травня. Проминули два охоплені пожежею села. Вогонь аж гуде. На деревах висять трупи. Селяни повтікали. Поля спустошені. На села вчинено набіг. Двісті забитих, щоб узяти якийсь десяток невільників!

Я дуже стомлений, але заснути не можу. В голові снуються думки та гадки. Помічаю, ніби щось крадеться у високій траві. Мабуть, хижий звір. Невже він зважиться напасти? Прислухаюсь. Нічого. Ба ні! Якась тварина пробирається крізь очерет. Я беззбройний, але буду боронитися, гукатиму на допомогу. Моє життя потрібне місцям Уелдон і моїм товаришам! Трава шелестить зовсім близько. Звір кидається на мене. Крикнути, вдарити на сполох!.. На щастя, я втримався від крику.

Не вірю своїм очам! Та це ж Дінго! Як він тут опинився? Як мене знайшов? Що то інстинкт! Але хіба можна самим тільки інстинктом пояснити цю

¹ Маїс — кукурудза.

² Сорго — південна злакова рослина подібна до проса.

безмежну вірність? Дінго лиже мені руки. Чудовий собака, мій єдиний друг! Отже, вони не вбили тебе! Я пещу Дінго. Він, ніби розуміючи мене, поривається загавкати, та я його заспокоюю. Ніхто не повинен знати, що він тут! Нехай іде назирці за караваном. Може, якимось... Але чому Дінго так настирливо третється шиєю об мої руки? Ніби каже мені: «Та шукай же! Шукай!» Я шукаю і намацую щось на нашійнику... Це очеретинка, увіткнута в пряжку з вигравіюваними літерами «С» і «В», таємниці яких ми так і не розгадали.

Виймаю очеретинку. Розламую. Всередині згорнутий папірець! Але я не можу прочитати в п'їтмі, що там написано. Треба чекати світанку. Відпускаю Дінго, і він безшумно зникає в траві. Коли б тільки він не попався левам або гіенам! Дінго, звісно, повернеться до того, хто його послав.

Записка, якої я ще не можу прочитати, пече мені руку. Хто її написав? Як довго тягнеться ніч! Нарешті займається ранок. У тропіках він настає дуже швидко, майже без світанку. Лягаю так, щоб непомітно прочитати записку.

Записка від Геркулеса; написано олівцем.

«Місіс Уелдон і малого Джека понесли в кітанді. Їх супроводять Гарріс і Негору. З ними містер Бенедикт. Вони випередили караван на три-чотири переходи. Мені не вдалося поговорити з місіс Уелдон. Я знайшов Дінго. Хтось підстрелив його з рушниць, але рана вже загоїлася. Не занепадайте духом і не втрачайте надії, містере Дік. Я думаю про всіх вас і втік тільки для того, щоб якимось допомогти вам. *Геркулес*».

Місіс Уелдон та її син живі! Яке щастя! Їх несуть у кітанді — отже, їм не довелося терпіти муки цього переходу. Кітанда — це щось на зразок гамака, сплетеного з гілок та сухої трави і підвішеного до двох довгих жердин. Зверху кітанда покрита запоною з легкої тканини: несуть її на плечах два носії.

Навіщо ж потрібні Гаррісові й Негору місіс Уелдон та її син? Ці негідники прямують до Казонде. Так, так, тільки туди. Я їх там знайду. Яку ж бо гарну, радісну новину приніс мені Дінго, як підбадьорив мене!

16–24 травня. Я вже зовсім знемігся, але не маю права впасти. Дощі перестали. Йти під немилосердно палючим сонцем чимдалі важче. Наглядачі підганяють караван, а дорога піднімається досить круто вгору. Сьогодні хавільдари порубали сокирами з двадцять невільників, що, знесилівши, вже не могли йти далі. Ібн-Хаміс бачив різанину, але не припинив її. Це було жакливе видовище!

Така страшна смерть спостигла й стару Нен. Я спіткнувся об її трун. Не міг навіть поховати її. Перша жертва серед пасажирів «Пілігрима» після катастрофи. Бідна Нен!

Щоночі я виглядаю Дінго. Але він не приходить! Чи не скоїлось із ним якого лиха? А, може, що з Геркулесом?.. Ні! Ні! Я не хочу цьому вірити! Така довга мовчанка свідчить тільки про те, що в Геркулеса немає новин для мене. До того ж йому треба діяти дуже обережно...»

КАЗОНДЕ

26 травня караван невільників прибув до Казонде. Половина бранців загинули в дорозі. Казонде, як і всі великі міста Центральної Африки, ділилося на дві частини. У торговій частині жили португальські, арабські й тубільні купці; тут же вони збудували бараки для невільників. У другій частині містилася «резиденція» тубільного володаря. Звичайно це був жорстокий титулований

п'яниця, що правив своїми підданцями, наганяючи на них страх усіма можливими засобами, а жив за рахунок щедрих дарунків работоргівців.

У Казонде весь торговий квартал належав Жозе-Антоніу Алвішу — тому самому работоргівцю, в якого Гарріс і Негору служили агентами. «Резиденція» казондського володаря, яка межувала з торговим кварталом, була скупченням злидених халуп, що розкинулись мало не на квадратну милю. Серед плантацій маніоку¹, обсажені папірусом, стояли хижки, де жили раби володаря, хижки його дружин і «тембе»², трохи просторіший і вищий за інші будівлі.

Муані-Лунга, володарю Казонде, було років п'ятдесят. Володіння, що дістались йому в спадок, уже добряче розорені попередниками, при ньому геть змарнувалися. Його армія складалася тільки з чотирьох тисяч солдатів, тимчасом як у португальських рабовласників їх було до двадцяти тисяч. Він уже не міг, як за добрих старих часів, приносити в жертву богам щодня по двадцять п'ять-тридцять рабів. Розпушта та пияцтво передчасно зістарили Муані-Лунга, перетворили його в жорстокого маніяка. Він із власної примхи калічив рабів, воєначальників і міністрів: кому відріже носа, кому вухо, кому руку чи ногу. Підданці нетерпляче чекали його смерті. Тільки один чоловік на все Казонде журився б, якби Муані-Лунга помер: Жозе-Антоніу Алвіш.

Власне, Жозе-Антоніу Алвіш правив державою цього володаря, що геть розпився і вижив з розуму. Потураючи вадам Муані-Лунга, Алвіш використовував їх для своєї вигоди. Жозе-Антоніу Алвіш, уже досить літній чоловік, не був, як дехто може подумати, «мсунгу» — тобто білим. Тільки ім'я він мав португальське — безперечно, взяв його з комерційних міркувань. Алвіш був чистокровний негр; звали його Кенделе. Родом із Донду, на березі Кванзи, він почав свою кар'єру звичайним агентом у работоргівця. Врешті-решт цей негідник став одним із найбільших торгівців неграми.

Отже, невольничий караван прибув до Казонде 26 травня. До міста вступили ополудні. Мов той гурт худоби, прогнали двісті п'ятдесят знеможених невольників головною вулицею до «чітоки»³ й позамикали в бараки, що їх добрі хазяї не взяли б навіть під хліви. Там уже сиділи тисячі півтори рабів, чекаючи ярмарку, що мав зібратись через два дні.

У бараках стало зовсім тісно. З невольників, що прибули, познімали важкі колодки, але ланцюги позалищали. Бет урешті обійняв свого батька. Товариші потисли один одному руки. Але говорили вони між собою дуже мало. Та й про що говорити — про свою лиху долю? Бет, Актеон і Остін — троє дужих молодих людей, звиклих до важкої праці, — витримали цю страшну подорож, але старий Том украй знесилів. Якби перехід тривав ще кілька днів, труп Тома дістався б на з'їжу диким звірам, як і труп старої Нен.

Діка Сенда залишили на «чітоці» під наглядом хавільдара. Нарешті він у Казонде! Юнак майже не сумнівався, що місіс Уелдон, малий Джек і кузен Бенедикт уже десь тут. Ідучи в каравані до Казонде, він видивлявся їх на всіх вулицях, заглядав у «тембе», а тепер роззирався по «чітоці». Місіс Уелдон ніде не було!

Дік Сенд перейнявся гострою тривогою. Він так сподівався побачити місіс Уелдон у Казонде, що тепер розгубився, ба навіть впав у розпач. «Навіщо

¹ Маніок — тропічна вічнозелена рослина, з коріння якої виготовляють борошно.

² Тембе — одноповерховий глинобитний будиночок із пласким дахом.

³ Чітока — головна площа міста.

жити, коли не можеш нічим стати в пригоді тим, кого любиш? Чи не краще вмерти, поклавши край цьому непотрібному животінню?» Але Дік Сенд недооцінював свою вдачу. Після тяжких випробувань цей п'ятнадцятирічний хлопець став дорослим. Розпач був тільки тимчасовим проявом людської слабості. Аж тут залунали фанфари, розляглися голосні крики. Дік Сенд, що силів похнюпившись, підхопився на ноги. Кожна нова подія могла навести його на слід місіс Уелдон! Юнак відчув: він знову сповнений завзяття і готовий до дій.

— Алвіш! Алвіш! — кричали тубільці й солдати, що посунули на майдан.

Нарешті з'явиться той чоловік, від якого залежить доля стількох безталанних людей! Можливо, Гарріс і Негору теж із ним. Дік Сенд стояв і чекав, дивлячись перед себе широко розплющеними очима. Що ж, він, п'ятнадцятирічний капітан «Пілігрима», не здригнеться перед колишнім коком!

Із-за рогу головної вулиці винесли кітанду, покриту подертою запоною. З кітанди зліз старий негр. Це й був работоргівець Жозе-Антоніу Алвіш. Кілька слуг із почту підбігли до нього, раз у раз згинаючись у низьких поклонах. Услід за Алвішем з'явився і його приятель Коїмбра. На превелике розчарування Діка Сенда, ні Гарріса, ні Негору в почті Алвіша не було. Невже немає й надії зустріти їх у Казонде?

Тим часом начальник каравану, араб Ібн-Хаміс, потиснув руки Алвішеві та Коїмбрі. Ті привітали його з успіхом. Жозе-Антоніу Алвіш і Коїмбра розмовляли якимсь португальсько-африканським жаргоном, що його уродженець Лісабона навряд чи зрозумів би. Дік Сенд, звичайно, не розумів, про що саме говорили ці «негоціанти»¹. Проте він здогадувався: мова йде про нього та його товаришів. Юнак переконався в цьому, коли на знак Ібн-Хаміса один із хавільдарів попрямував до барака, де були замкнені Том, Остін, Бет і Актеон. Чотирьох негрів підвели до Алвіша. Дік Сенд підступився ближче, щоб краще чути й бачити. Обличчя Жозе-Антоніу Алвіша засяяло від утіхи, коли він побачив дужих негрів. Відпочинок і гарний харч швидко повернуть їм сили. На Тома він глянув мигцем: за такого старого багато не візьмеш. А трьох молодих можна вигідно продати на ярмарку. Том підійшов до Алвіша й, показуючи на своїх товаришів і на себе самого, мовив:

— Ми вільні люди. Громадяни Сполучених Штатів!

Алвіш, певно, його зрозумів, бо, киваючи головою й усміхаючись, відказав:

— Так... так... Американці! Ласкаво просимо! Ласкаво просимо!

— Ласкаво просимо! — повторив Коїмбра.

Він підійшов до Остіна і, ніби той баришник, що купує на ярмарку коня, став мацати йому груди, плечі, м'язи. Та коли він був спробував розтулити Остінові рота, щоб подивитися в зуби, то дістав такий удар кулаком, якого ще не удостоювався жоден правителів син!

Алвішів довірник одлетів кроків на десять. Кілька солдатів кинулись до Остіна, і він був би дорого заплатив за свій гнівний порив, якби Алвіш жестом не спинив їх. Работоргівець не міг дозволити, щоб йому зіпсували такий дорогий товар! До того ж Алвіш од душі розсміявся, коли побачив, що в його любого друга Коїмбри з шести цілих зубів залишилось тільки два. Алвіш давно вже так не сміявся. Він був чоловік веселої вдачі. Работоргівець заспокоїв розлюченого Коїмбру, і той, звівшись на ноги, знов став біля нього, насварившись кулаком на Остіна. Хавільдар підштовхнув до Алвіша Діка

¹ *Негоціант* — особа, що займається оптовою торгівлею, купець.

Сенда. Алвіш, мабуть, знав, хто цей юнак, яким побитом опинився в Анголі та як потрапив до каравану Ібн-Хаміса. Зиркнувши на Діка Сенда досить лихим поглядом, Алвіш кинув по-англійськи:

— А-а, маленький янкі!

— Так, янкі! — відповів Дік Сенд. — Скажіть, що ви зробите з моїми товаришами й зі мною?

— Янкі! Янкі! Маленький янкі! — повторював Алвіш. Він або не розумів, або не хотів розуміти Дікового запитання.

Дік Сенд удруге спитав його про те саме. А що Алвіш не відповідав, то юнак звернувся до Коїмбри, в якому, незважаючи на його спотворене пияцтвом обличчя, вгадувався європеець. Та Коїмбра тільки замахнувся кулаком і теж нічого не відповів. Тим часом Алвіш почав розмовляти з Ібн-Хамісом. Певно, вони говорили про Діка Сенда та його товаришів. Мабуть, зараз їх знов розлучать, і хто зна, чи ще трапиться коли-небудь нагода обмінятися бодай кількома словами.

— Друзі мої, — мовив Дік Сенд упівголоса, ніби розмовляючи сам із собою, — слухайте, що я вам скажу! Геркулес прислав до мене Дінго із запискою. Він ішов назирці за караваном. Гарріс і Негору забрали місіс Уелдон, Джека і містера Бенедикта, але куди — не знаю. Можливо, вони в Казонде. Не занепадайте духом і будьте готові скористатися з першої-ліпшої нагоди, щоб утекти.

— А Нен? — спитав старий Том.

— Нен померла!

— Перша жертва.

— І остання, — сказав Дік Сенд. — Бо ми ще зуміємо...

Цієї миті важка рука лягла йому на плече, і він почув аж надто добре знайомий голос:

— О! Якщо я не помиляюсь, це ви, мій юний друже? Я невимовно радий бачити вас!

Дік Сенд рвучко обернувся. Перед ним стояв Гарріс.

— Де місіс Уелдон? — вигукнув Дік Сенд, підступаючи до американця.

— Гай-гай! — відповів Гарріс удавано сумним голосом. — Бідна мати! Хіба вона могла пережити...

— То вона померла? А її син?

— Бідний хлопчик! — так само журливо провадив Гарріс. — Де вже йому було вижити в таких тяжких умовах!.. Сконав, звичайно!

Отже, всіх тих, кого так любив Дік Сенд, немає серед живих! Годі уявити, що відчував юнак у цю мить. Охоплений нестямним гнівом і неситимою жадобою помсти, він підскочив до Гарріса, вихопив у нього з-за пояса ніж і вгородив йому в груди по самісіньку ручку.

— Прокляття!.. — тільки й встиг вигукнути Гарріс і впав мертвий.

28 травня на ярмарку в рабство були продані Том, Бет, Актеон і Остін. У той самий день Жозе-Антоніу Алвіш вирішив пригостити пуншем володаря Казонде Муані-Лунга. Його проспиртована величність спалахнув, мов сулія із гасом.

ПОХОРОН МУАНІ-ЛУНГА

Назавтра, 29 травня, місто Казонде мало незвичайний вигляд. Перелякані тубільці не витикали носа з хатин. Вони ще зроду не бачили, щоб володар, син неба, загинув такою страшною смертю. Жозе-Антоніу Алвіш також не виходив

із дому. Він боявся, що провину за смерть Муані-Лунга звернуть на нього. Аж тут Негору осяяла блискуча думка. За його порадою Алвіш пустив чутку, що незвичайна смерть володаря Казонде — знак особливої прихильності до нього великого бога Маніту; такої прихильності удостоюються тільки деякі його обранці. Забобонні тубільці спіймалися на гачок. Вогонь, що спопелив Муані-Лунга, оголосили священним. Залишалось тільки вшанувати його величність похороном, гідним людини, піднесеної до рангу божества. Спาดкоємицею трону мала стати найстарша дружина Муані-Лунга — Муана. Вона звеліла негайно розпочати приготування до похорону. В кінці головної вулиці Казонде котив води бурхливий потічок — притока Кванго. На дні потічка мали викопати могилу для Муані-Лунга. Тож на час похорону треба було відвести воду вбік. Тубільці заходилися споруджувати загату. Після похорону цю загату зруйнують, і вода повернеться у своє русло.

Негору вирішив домогтися, щоб Діка Сенда принесли в жертву на могилі володаря. Десь серед дня він подався до барака, де хавільдар пильно стеріг Діка Сенда. Юнак лежав долі. Цілу добу йому не давали їсти. Знесилений тяжким переходом, змучений болем од мотузок, що врзалися йому в тіло, Дік чекав смерті — бодай і найжорстокішої, — як вибавлення від усіх мук. Побачивши Негору, юнак затремтів. Він мимоволі сіпнувся, щоб розірвати пута, кинутись на цього негідника й задушити його. Та навіть Геркулесові було б не до снаги розірвати товстелезне мотуззя. Дік зрозумів: боротьба між ним та Негору ще не закінчена. Він спокійно подивився просто в вічі португальцеві, вирішивши не відповідати, хоч хай би що той казав.

— Я вважав за свій обов'язок, — почав Негору, — востаннє навідати мого юного капітана й висловити йому глибоке співчуття з того приводу, що він уже не може командувати тут так, як на борту «Пілігрима».

Дік Сенд відповів на ці слова зневажливою мовчанкою. Негору зовні був спокійний, але цей спокій давався йому ціною неймовірних зусиль. Він чимдалі нижче схилявся над Діком Сендом, мовби мав намір його вкусити. Раптом обличчя Негору перекривилося: більше він не міг стримуватися.

— Кожному своя черга! — люто вигукнув він. — Сьогодні я — капітан і хазяїн! Твоє життя, невдахо-моряк, у моїх руках!



— Поступаюся тобі своєю чергою, — холодно відказав Дік Сенд. — Але запам'ятай: на небі є Бог. Він карає за всі злочини. Час відплати не забариться.

— Якщо Бог піклується про людей, пора йому подумати й про тебе.

— Я готовий постати перед ним, — так само холодно сказав Дік Сенд. — Смерть мені не страшна.

— Це ми ще побачимо! — загорлав Негору. — Чи не сподіваєшся ти на чийсь допомогу? Ні, тут, у Казонде Алвіш і я — господарі! Марні твої сподівання! Може, ти думаєш, що твої друзі — Том та інші негри — ще тут? Ні! Вони давно продані й плентають до Занзібару! Зараз у них одне на думці: аби не дати дуба по дорозі!

— Усе одно тобі не уникнути справедливої відплати. Іще на волі Геркулес, — мовив Дік Сенд.

— Геркулес! — зневажливо вигукнув португалець, тупнувши ногою. — Та його вже давно зжерли леви й леопарди.

— Якщо Геркулес і загинув, то Дінго — живий! Я тебе бачу наскрізь, Негору: ти боягуз! Дінго знайде тебе, і то буде твій останній день!

— Негідник! — загорлав Негору, геть розшаленівши. — Я вже давно прошив кулею твого Дінго. Місіс Уелдон та її син теж мертві. І всіх, хто плив на «Пілігримі», чекає смерть!

— Тебе теж вона чекає, — відповів Дік Сенд. — Але ти вмреш раніше.

Спокійний голос і безстрашний погляд юнака доводили Негору до нестями. Португалець кинувся до Діка, щосили струснув ним, та враз схаменувся. Вбити свою жертву, не катуючи її? Нізащо у світі! І Негору пустив Діка.

Ця зустріч, замість пригнітити Діка Сенда, підбадьорила його, додала сили. До того ж Дік помітив, що тепер він може вільніше ворухити руками й ногами. Мабуть, Негору ненароком послабив пута, коли струснув ним. Юнак навіть подумав, що вивільнить руки. А проте, яка з того користь? Адже він замкнений, і його стереже хавільдар. Але в житті бувають такі хвилини, коли навіть найнезначніше полегшення здається неоціненним щастям.

Минали години. Спадали ніч. Невдовзі все Казонде вже спочивало. Дік Сенд міцно заснув і проспав години дві. Прокинувся він свіжим і бадьорим. Йому вдалося звільнити від пут одну руку; рука трохи відтухла, і Дік з насолодою знай згинав і випростував її. Раптом він почув якийсь шерех під дверима. Спираючись на вільну руку, Дік підповз до порога, не розбудивши хавільдара. Він не помилився. Щось-таки шурхотіло за порогом. Здавалось, ніби хтось рие землю. Хто це: тварина чи людина?

— Якби-то це був Геркулес! — прошепотів Дік Сенд.

Він подивився на хавільдара. Той лежав непорушно, зморений свинцевим сном. Дік приклав губи до шпарки над порогом і ледь чутно покликав: «Геркулесе!» У відповідь тихо заскавулів собака. Цієї миті під двері просунулась лапа. Дік Сенд ухопив її й відразу впізнав лапу Дінго. Але якщо собака й приніс записку, то її прив'язано до нашийника. Що ж робити? Чи можна розширити дірку так, щоб Дінго просунув у неї голову? Треба спробувати... Та тільки-но Дік Сенд заходився розгрібати землю нігтями, як на «чітоці» місцеві собаки почули чужинця. Дінго, звісно, кинувся тікати. Ляснуло кілька пострілів. Хавільдар заворушився. Дік Сенд поповз назад у свій куток.

Через кілька нескінченно довгих годин урешті зайнявся день — останній день його життя!

Від ранку до вечора тубільці завзято працювали, споруджуючи загату. Коли воду з потічка відвели, посеред русла викопали яму п'ятдесят футів завдовжки, десять завширшки і десять завглибшки. На дно ями поклали живих жінок, рабинь його величності. Звичайно таких нещасних закопують у могилу живцем, але з нагоди чудесної смерті Муані-Лунга їх мали втопити разом із тілом їхнього володаря. За звичаєм, небіжчика ховають у його найкращому вбранні. Та цього разу зробили по-іншому — адже від його величності залишилися двітри обвуглені кісточки. З верболозу сплели опудало, досить схоже на Муані-Лунга, ба навіть гарніше за нього. Всередину запхали останки володаря, а потім вбрали опудало у святкові шати. У цьому маскараді було щось кумедне й моторошне водночас.

Коли спустився вечір, довга похоронна процесія протяглася головною вулицею від «чітоки» до потічка, де викопали могилу. Опудало з останками Муані-Лунга несли в кітанді. Кітанду оточували дружини другого рангу. Деякі з них мали супроводити володаря на той світ. Муана йшла за цим своєрідним катафалком у своєму найкращому вбранні. Коли кітанду донесли до могили і народ з'юрмився на берегах потічка, добре стало видно яму. В ній покотом лежали чорні людські тіла, прикуті ланцюгами до вбитих у землю кілків. Вони були живі й ворушилися. П'ятдесят молодих рабинь чекали смерті. Деякі лежали мовчки, скорившись долі, інші плакали й голосили.

Муана вибрала з-поміж убраних, мов на свято, дружин небіжчика тих, що мали стати його супутницями на тому світі. Одній із жертв, яка носила титул другої дружини, звеліли опуститися навколішки й спертись на долоні, щоб правити Муані-Лунга за крісло, як вона це робила й за його життя; третя дружина мала правити за бильце крісла, а четверта — за подушку під ногами в володаря.

У протилежному кінці ями височів пофарбований у червоне дерев'яний стовп. До стовпа прив'язали білу людину — ще одну жертву на цьому похороні. Це був Дік Сенд. На оголеному до пояса тілі юнака виднілися сліди тортур, яким його піддали за наказом Негору. Дік Сенд спокійно чекав смерті. Він знав: надії на порятунок немає.

Муана жестом наказала зруйнувати загату. Воду пустили тонким струмочком. Вона заливала тіла рабинь, що лежали на дні ями. Коли вода сягнула Дікові Сенду до колін, він зробив останнє зусилля, щоб розірвати пута. Нарешті потік увійшов між свої береги. Голови рабинь зникли під водою. І ніщо вже не вказувало на те, що тут поховано понад п'ятдесят душ, принесених у жертву мертвому володарю Казонде.

Як важко мені описувати ці картини! Але я вважав своїм обов'язком відтворити їх у всій їхній жахливій реальності. Такі поки що люди, які населяють ці похмурі краї. І треба, щоб у світі знали про це.

Місіс Уелдон, Джек і кузен Бенедикт перебували в цей час у Казонде. Їх утримували у факторії. 6 червня Негору, сказавши, що Дік Сенд і Нен загинули, а негрів продали в рабство, запропонував місіс Уелдон написати листа чоловіку, щоб він викупив дружину і сина. Місіс Уелдон вирішила тягнути час, адже сподівалася, що скоро до Казонде завітає відомий мандрівник, дослідник Африки доктор Лівінгстон. Але 13 червня в Казонде, на превелику радість Алвіша, прийшла звістка, що великий мандрівник помер. 14 червня місіс Уелдон написала додому листа. Перед цим вона домоглася від Негору, що гроші чоловік привезе не в Казонде (вона не довіряла португальцю і боялася, що містер Уелдон може потрапити в

пастку), а в невеличкий порт Мосамедіш, куди Алвіш згодом доправить місіс Уелдон, Джека і кузена Бенедикта. 17 червня кузен Бенедикт, захопившись погонею за рідкісною комахою горбкуватою мантікорою, через кротовий хід вибрався за межі факторії й опинився посеред лісу. Раптом із заростей вихопилася якась здорвенна істота, кинулася на вченого і потягла його в хащі.

МГАННГА

Коли кузен Бенедикт не повернувся в звичайний час з екскурсії, місіс Уелдон стурбувалася. Вона й гадки не мала, куди могла подітися ця велика дитина. Годі було припустити, що кузен Бенедикт утік із факторії, обгородженої таким високим палісадом. До того ж місіс Уелдон добре знала свого дивакуватого кузена. Він би зроду не втік, не взявши з собою бляшанки з колекцією комах. А бляшанка лежала на місці в його хатині. Думати, що він доброхить покинув свої ентомологічні скарби, — справжнє безглуздя. І все ж кузена Бенедикта не було в факторії Жозе-Антоніу Алвіша! Алвіш та його слуги невтомно шукали ентомолога. Невдовзі вони знайшли кротовий хід, який сполучав факторію з лісом. Работоргівець збагнув, що «мухолов» утік саме сюдою. Можна собі уявити, як розлютився Алвіш, коли подумав, що цю втечу буде привинено йому, і бариш, який він мав одержати від викупу, зменшиться. Кротовий хід забили того ж дня, а бранців стали стерегти пильніше: варту несли і по цей, і по той бік огорожі. Життя місіс Уелдон та її сина зробилося ще нуднішим і одноманітнішим.

А тим часом у цій місцевості сталася незвичайна кліматична зміна. Дарма що час дощів — «мазіка» — минув іще в квітні, з 19 червня полило знову. Небо затягло хмарами, й безнастанні зливи затоплювали Казонде та округи. Для місіс Уелдон дощі були тільки прикрою перешкодою, яка заважала їй гуляти по факторії. Але для тубільців вони були справжнім лихом. Річки, вийшовши з берегів, затопили улоговини з уже достиглими посівами. Пропав урожай. Людям загрожував голод. І володарка краю Муана та її міністри геть розгубилися, не знаючи, як відвернути напасть. Вирішили вдатися до чаклунів. Але не до тих, що вміють лише ворожити й лікувати хвороби заговорами та заклинаннями. Лихо було таке, що йому могли зарадити тільки вищі чаклуни — мганнги, які вміють викликати і проганяти дощі. Тож Муана звеліла покликати уславленого мганнгу з північної Анголи. Про нього розповідали справжнісінькі чудеса. Це був чарівник із чарівників, а головне, чудовий заклинач «мазіки». Віра в його могутність збільшувалась ще й тим, що він ніколи не бував у Казонде.

25 червня вранці новий мганнга урочисто вступив у Казонде, сповістивши про це голосним тельнянням дзвіночків. Чаклун прийшов просто на «чітку», й відразу натопт тубільців кинувся до нього. Небо цього дня було не таке захмарене, та й вітер начебто збирався змінити напрямом. Ці ознаки ясної погоди, що збіглися з приходом мганнги, відразу прихилили до нього серця всіх. До того ж мганнга був із себе дуже показний: чистокровний негр, футів шість на зріст і, мабуть, дуже сильний. Упевнений погляд та горда постава нового мганнги мимоволі викликали повагу.

Звичайно чаклуни об'єднуються по три, по чотири, а то й по п'ять чоловік і ходять по селах разом із почтом помічників та слуг. Цей мганнга прийшов сам. На грудях у нього білою глиною були намальовані химерні візерунки. На ньому була пишна із шлейфом спідничка з трави, незгірш як у сучасних

модниць. На шиї — намисто з пташиних черепів, на голові — шкіряний ковпак, прикрашений пір'ям та намистом. Стегна оперізував шкіряний пасок, на якому теліпалася сила-силенна дзвіночків. При кожному русі мганнги вони дзвеніли голосніше, ніж збруя на іспанському мулі. Отак був убраний цей чудовий представник африканської чаклунської братії. Ще одна особливість нового мганнги: він був німий. Але ця вада тільки зміцнила повагу тубільців до нього. Мганнга мугикав — протягло, гугняво, на низьких нотах. Як на тубільців, це була ще одна ознака його могутності.

Спершу мганнга обійшов «чітоку», виконуючи якийсь урочистий танець. Дзвіночки на його поясі несамовито дзвеніли. Натовп ішов за ним, наслідуючи всі його рухи, як ото зграя мавп іде за своїм ватажком. Потім мганнга, звернувши з «чітоки» на головну вулицю, попрямував до резиденції володарів Казонде. Її величність Муана, попереджена про прибуття мганнги, вже виходила йому назустріч з усім своїм почтом. Мганнга вклонився їй до землі, а тоді виставив на весь свій велетенський зріст, розпроставши широкі плечі. Він простяг руки до неба, по якому летіли хмари. Чаклун показав на них Муані й пояснив на мигах: хмари, мовляв, спершу підуть на захід, а потім, описавши коло, повернуться на схід. Ніяка сила не годна зупинити цього руху. Далі, на превеликий подив городян і почту, чаклун узяв за руку могутню повелительку Казонде. Придворні хотіли були перешкодити такому небаченому порушенню етикету, але силач-мганнга ухопив за карк першого, який підбіг до нього, і жбурнув його вбік кроків на п'ятнадцять.

Муана не виказала ніякого невдоволення поведінням чаклуна. Навпаки, вона скривила обличчя в гримасі, що мала означати милостиву усмішку. Проте чаклун, не зваживши на цей знак прихильності, потяг володарку за собою, а натовп сунув слідом за ними. Чаклун прямував до факторії Жозе-Антоніу Алвіша. Невдовзі він спинився перед ворітьми. Вони були зачинені. Мганнга штовхнув ворота плечем, і вони впали, зірвані із завіс. Захоплена Муана ввійшла з ним у двір факторії. Работоргівець, його солдати й раби підбігли до зухвальця, який зриває ворота, не чекаючи, поки їх відчинять, та, побачивши Муану, зупинилися і застигли в шанобливих позах. Алвіш, мабуть, хотів спитати у її величності, чому він має завдячувати за таку честь, але мганнга не дав йому говорити. Розштовхавши натовп, він став посеред кола й заходився ще жвавіше повторювати свою пантоміму. Він підносив руки до хмар, сварився на них кулаками, закликав їх, наказував їм повернути назад. Далі, вдавши, що тільки на превелику силу стримує хмари, він надув щоки й дмухнув у небо, ніби сподівався розвіяти їхнє громаддя своїм подихом. І справді, дивлячись на його зріст та поставу, можна було повірити, що це йому до снаги. Муана, заворожена — саме таке слово сюди якнайбільше пасує — грою цього талановитого актора, вже не володіла собою. Нестямно щось викрикуючи, вона повторювала кожен рух мганнги. Придворні й натовп тубільців робили те саме, і гугняве мугикання німого потонуло в несамовитих зойках, криках і витті.

І що — хмари перестали насуватися зі сходу й закривати сонце? Розвіялись від заклинань наймогутнішого із мганнг? Аж ніяк. Навпаки, саме коли повелителька Муана та народ уже були певні, що злі духи, які наслали таке лихо, кинулися навтіки, проясніле зранку небо знов захмарилось, і перші важкі краплі дощу впали на землю. Настрій тубільців ураз змінився. Вони гнівно

глянули на мганngu. Муана насупила брови. Лихий це знак — чаклунові могли тут же відрізати вуха. Коло тубільців зімкнулося, догори знялися кулаки. Було б мганнзі непереливки, якби несподіваний випадок не спрямував їхню ворожість в інший бік. Мганнга, який був на цілу голову вищий від усіх людей, що юрмилися довкола нього, раптом простяг руку, показуючи на щось у дворі факторії. Цей жест був такий владний, що всі погляди мимоволі звернулися туди. Почувши вигуки й виття натовпу, місіс Уелдон та малий Джек вийшли з хатини. Саме на них показував чаклун лівою рукою, водночас підносячи праву до неба. Ось хто у всьому винен! Це вони прикликали хмари зі своїх дощових країн, щоб затопити Казонде й виморити народ голодом!

Мганngu зрозуміли. Муана загрозово простягла руку до місіс Уелдон. Натовп тубільців, несамовито лементуючи, кинувся до неї. Приголомшена місіс Уелдон схопила на руки Джека. Притиснувши його до грудей, вона стояла, залякнувши перед знавіснілими дикунами. Мганнга попрямував до неї. Тубільці розступилися перед цим чаклуном, який не тільки знайшов призвідців лиха, а й ліки від нього. Алвіш, який вельми цінував життя своєї бранки, не знав, що йому робити, і теж підступив ближче до неї. Мганнга вихопив малого Джека з рук матері й підніс до неба. Здавалось, він от-от розчерепить хлопчикові голову об землю, щоб умилосердити духів. Місіс Уелдон зойкнула і впала на землю, зомлівши. Але мганнга, зробивши володарці Муані знак, з якого та зрозуміла його намір, взяв бідолашну матір на руки й поніс її разом із сином. Вражені дикуни покірно розступилися перед ним.

Мганнга ніс далі своїх жертв так легко, як ото лев у своїй могутній пащі пару козенят. Малий Джек тремтів з переляку, місіс Уелдон і досі не прийшла до тями. Розлючені тубільці з дикими криками сунули слідом за мганngoю. Чаклун вийшов з факторії, перетнув Казонде, вступив під зелене шатро лісу і тим же твердим сягнистим кроком пройшов понад три милі. Тубільці потроху відставали й нарешті, зрозумівши, що мганнга хоче залишитись сам, повернули назад. Чаклун дістався до берега річки, що її швидкі води текли на північ. Там у бухточці, схованій поміж прибережними чагарями, стояла на піску пірога, прикрита соломою. Мганнга обережно поклав у пірогу свою ношу, відштовхнув ногою легенького човна, а коли швидка течія підхопила його, мовив гучним голосом:

— Капітане, дозвольте представити вам місіс Уелдон і малого Джека! А тепер — у дорогу, і хай усі хмари небесні ринуть потопом на голови цих беззів у Казонде!

УНИЗ ЗА ТЕЧІЄЮ

Ці слова мовив Геркулес, якого годі було впізнати в чаклунському уборі, а звертався він не до кого іншого, як до Діка Сенда. Юнак лежав у човні. Він був іще кволий і міг сісти тільки з допомогою кузена Бенедикта. Місіс Уелдон, опритомнівши, тихо спитала:

— Це ти, Діку? Ти?

Юнак хотів був сісти раніше, але місіс Уелдон поквапилась обійняти його. Малий Джек теж обіймав і цілував Діка Сенда.

— Мій друже Дік! Мій любий друже Дік! — без упину повторював хлопчик, а потім, повернувшись до Геркулеса, додав: — А я тебе не впізнав!

— Ще б пак! Чудовий маскарад! — засміявся Геркулес, стираючи з грудей химерні білі візерунки.

— Геркулесе! — вигукнула місіс Уелдон, простягаючи руку сміливому негрові.

— Він урятував вас, — озвався Дік Сенд, — урятував і мене. Але він не хоче, щоб про це говорили.

— Врятував, врятував! Рано ще говорити про порятунок! — відказав Геркулес. — Адже якби не з'явився містер Бенедикт і не сказав нам, де ви, місіс Уелдон, — ми нічого не змогли б зробити.

Справді, то Геркулес п'ять днів тому схопив ученого, коли той переслідував у лісі свою дорогоцінну мантію. Якби не ця пригода, Дік Сенд і Геркулес не дізналися б, де Алвіш ховає місіс Уелдон, і Геркулесові не спало б на думку пробратись у Казонде, вдягтися чаклуном.

Пірога швидко пливла за течією річки, досить вузької у цих місцях. А Геркулес розповідав про все, що було з ним, відколи він утік з табору на Кванзі: як він непомітно йшов назирці за кітандою, що в ній несли місіс Уелдон і Джека; як знайшов пораненого Дінго і як вони вдвох добулись до Казонде; як послав записку з Дінго; як після несподіваної появи кузена Бенедикта марно намагався проникнути в факторію, що її так пильно охороняли; як урешті знайшов спосіб вирвати бранців із рук страшного Жозе-Антоніу Алвіша.

Трапилось це так. Геркулес, своїм звичаєм, бродив у лісі, наглядаючи за усім, що робилося в факторії, ладен скористатися з першої-ліпшої нагоди пробратись в неї. Аж тут повз нього пройшов мганнга — той самий славнозвісний чаклун, що його нетерпляче чекали в Казонде. Напасти на мганнгу, зняти з нього вбрання і прикраси, одягтися, прив'язати мганнгу до дерева ліанами, щоб і сам дідько не розплутав би вузлів, розмалювати себе, — все це забрало дві-три години. Залишалось тільки зіграти роль заклинача дощів; це блискуче вдалося завдяки надзвичайній довірливості тубільців. Коротко розповідаючи про свої пригоди, Геркулес і словом не обмовився про Діка Сенда.

— А як же вийшло з тобою, Діку? — спитала місіс Уелдон.

— Місіс Уелдон, — відповів юнак, — я нічого не можу розповісти про себе. Остання моя думка була про вас, про Джека! Я марно намагався розірвати ліани, якими мене прив'язали до стовпа... Вода залила мене, піднялась вище голови... Я знепритомнів... А коли прийшов до тям, то вже лежав у заростях папірусу, а Геркулес стояв переді мною на колінах, лікуючи мої рани.

— Та хіба то я? Хіба потік, пішовши в старе русло, не вивернув стовпа і не поніс із собою Діка? Я вилловив його ледве живого з води — тільки й того. Зрештою, не так уже й важко було пробратись потемки до могили й почекати, доки зруйнують загатку, а потім пірнути й висмикнути із землі стовп разом із прив'язаним до нього капітаном... Будь-хто міг би це зробити. Скажімо, містер Бенедикт або й Дінго.

Геркулес, ризикуючи життям, урятував Діка Сенда. Але він не хотів признатися в цьому, бо був дуже скромний на вдачу. Зрештою, він не вважав себе героєм і безперестанку повторював, що будь-хто з його супутників зробив би те саме.

Місіс Уелдон коротко розповіла Дікові Сенду про своє життя у факторії Алвіша.

— Може, — сказала вона наприкінці, — нам було б безпечніше залишитися в Казонде?

— То я зробив невлад! — вигукнув Геркулес.

— Ні, Геркулесе, ні! — заперечив Дік Сенд. — Нам треба втікати гуртом і то чимшвидше, щоб дістатися до узбережжя раніше, ніж Негору повернеться в Мосамедіш. Там португальські власті візьмуть нас під захист і нададуть необхідну допомогу.

Спершу Дік Сенд мав намір спуститися за течією на плавучому острівці з водоростей. Але Геркулес, якимось блукаючи берегом, натрапив на пірогу. Оце так удача! Кращого засобу пересування годі й бажати! Місіс Уелдон та її супутники зручно розташувались у пірозі. Швидка течія несла її вниз, і правувати нею можна було одним кермовим веслом. Дік Сенд хотів плисти тільки вночі, щоб не потрапити на очі тубільцям. Але якщо рухатись усього по дванадцять годин із двадцяти чотирьох, то їхня подорож триватиме вдвічі довше. І Дікові спало на думку прикрити пірогу трав'яним навісом. З цією роботою впоралися швидко. Навіс із довгої трави підтримували дві жердини, прилаштовані одна до носа, друга до корми. Трава, звисаючи до самісінької води, маскувала довге кермове весло. Пірога здавалася непоказним трав'яним острівцем серед інших плавучих острівців. Навіс уводив в оману навіть птахів, і на нього часто сідали подзьобати зернят чорні чайки з червоними дзьобами — «аррінгас» — та білі й сірі зимородки.

Зелений навіс захищав пасажирів піроги і від пекучого сонця. Така подорож була не дуже стомлива, однак і не зовсім безпечна. Дік Сенд знов узяв на себе обов'язки капітана й став на носі піроги. Крізь щілини в трав'яному навісі він пильно стежив за фарватером і голосом або жестом давав вказівки Геркулесові, а той могутньою рукою скеровував пірогу в потрібному напрямку за допомогою кермового весла. Місіс Уелдон лежала на підстилці із сухого листа, поринувши у свої думки. Кузен Бенедикт, мовчазний і насуплений, сидів під бортом, схрестивши на грудях руки й випроставши цибаті ноги. Він не міг подарувати Геркулесові пригоди з мантикорією. Вчений із сумом згадував свою колекцію та ентомологічні нотатки, що залишилися в Казонде. Тубільцям годі зрозуміти, який безцінний скарб потрапив їм до рук! Час від часу він за звичкою підносив руку до перенісся, щоб підняти на лоб окуляри, яких там уже хтозна-відколи не було... Малий Джек розумів, що галасувати не можна, але рухатись йому ніхто не забороняв, і він, наслідуючи свого друга Дінго, лазив на чотирьох по пірозі.

Протягом перших двох днів місіс Уелдон та її супутники харчувалися тими запасами, що їх Геркулес зібрав перед від'їздом. Тільки вночі Дік Сенд робив зупинку на кілька годин, щоб перепочити самому. Але він не сходив на берег. Дік не хотів ризикувати даремно і твердо вирішив висідати тільки тоді, коли треба буде роздобути харчів. Поки що вони пливли без пригод. Десь надвечір, пропливши миль із двадцять, пірога раптом зупинилася.

— Що там таке? — спитав Геркулес, який весь час стояв за кермовим веслом.

— Загата, — відповів Дік, — але загата природна.

Швидко спадала темрява. Геркулес міг спокійно вийти з-під навісу. Він так вправно орудував сокирою, що за якісь дві години загата розпалася посередині. Течія понесла обидві її половини до берегів, і пірога попливла далі. Чи варто про це говорити? Кузен Бенедикт — ця велика дитина — сподівався, що Геркулесові не вдасться перерубати загату й пірога не попливе далі. Подорож річкою здавалася йому дуже нудною. Він із жалем згадував факторію

Жозе-Антоніу Алвіша й свою хатину, де залишилась його бляшанка з колекцією комах. Ентомолог так сумував, що всім було його жаль. Адже довкола — жодної комахи! Жодної! Тож коли Геркулес — «його учень» — приніс йому якусь бридку волохату істоту, ентомолог невимовно зрадів. Славний негр угледів її на загаті. Він мав досить збентежений вигляд, оддаючи свою знахідку вченому. Кузен Бенедикт обережно взяв істоту двома пальцями й підніс до самісіньких очей, знову з жалем згадавши про окуляри та лупу. Як би вони оце йому придалися! Раптом він закричав:

— Геркулесе! Ти заслужив прощення! Це єдина у своєму роді комаха і, безперечно, африканська! Хай-но тільки хто спробує забрати її в мене! Я скоріше розпрощаюся з життям!

— Справді цінна знахідка? — спитала місіс Уелдон.

— Ви ще й питаєте! Членистонога істота, яка була б павуком, коли б мала вісім ніжок; проте ця істота має всього шість ніжок, і тому вона — не що інше, як комаха! Чи міг я, друзі мої, сподіватись, що до рук мені потрапить такий скарб?! Нарешті й моє ім'я увійде в науку! Цю комаху буде названо «*Nexarodes Benedictus*»¹!

Кузен Бенедикт так захопився, що, сівши на свого улюбленого коника, відразу забув про минулі й майбутні злигодні. Місіс Уелдон і Дік Сенд вітали його від щирого серця. А суденце тим часом пливло далі по темній воді. Тишу порушувало тільки брѳохання гіпопотамів та шурхіт крокодилів на прибережному піску.

Пірога плила за течією протягом тижня. Увечері 10 липня тубільці побачили, що плавучий острів насправді є пірогою. 14 липня річка винесла пірогу на велику воду. 19 липня мандрівники помітили попереду водоспад і вимушені були пристати до берега.

«С. В.»

Геркулес дужим змахом весла повернув пірогу до лівого берега. На лівому березі ріс густий ліс. Жоден промінчик не пробивався крізь суцільну завісу листя. Дік Сенд не без страху дивився на цю землю. Адже тут жили людоїди. А мандрівникам доведеться йти пішки понад берегом. Тим часом пірога підпливала до берега. Що ближче була земля, то дужче непокоївся Дінго. Дік Сенд, який повсякчас був насторожі, не зводив очей із собаки, питаючи себе, що могло привернути його увагу — хижий звір чи тубілець. Та невдовзі він зрозумів, що Дінго перейнятий не люттю, а зовсім іншим почуттям.

— Дінго ніби плаче! — вигукнув малий Джек і обійняв собаку за шию.

Але Дінго випручався і стрибнув у воду. Перш ніж пірога причалила, він уже був на березі й зник у високій траві. У лісі не було стежок, однак притоптана трава свідчила про те, що тут недавно побували люди або звірі. Дік Сенд із зарядженою рушницею, Геркулес із сокирою в руках прямували попереду загону. Пройшовши кроків десять, вони побачили Дінго. Опустивши носа до землі й час од часу погавкуючи, собака біг ніби по якомусь сліду. Щось потягло його до берега, а тепер вело в глиб лісу. Це розуміли всі. Уряди-годи Дінго повертав голову й гавкав, ніби запрошуючи йти за ним.

¹ «Шестиніг Бенедікта» (лат.).

Трохи згодом місіс Уелдон та її супутники наблизились до підніжжя старої смоківниці в гущавині лісу. Під смоківницею стояла перехняблена хижка. Дінго жалібно вив, дивлячись на неї.

— Агов! Тут хтось є? — спитав Дік Сенд.

Він увійшов у хижку. Місіс Уелдон та інші ввійшли слідом за ним. На долівці лежали розкидані кості, що вже побіліли від дії вогкого повітря.

— У цій хижці помер якийсь чоловік! — мовила місіс Уелдон.

— І Дінго його знав! — докинув Дік Сенд. — О, дивіться, дивіться!

Дік Сенд показав на стовбур смоківниці, до якої тулилася хижка. Кора на стовбурі була обдерта, і на ній виднілися дві великі напівстерті червоні літери. Дінго вперся лапами в дерево, мовби показуючи літери мандрівникам.

— «С. В.»! — вигукнув Дік Сенд. — Літери, що їх Дінго впізнає з-поміж інших літер абетки. Літери, вигравіювані на його нашійнику!

Він ураз замовк і, нахилившись, підняв із землі невеличку мідну, геть позеленілу коробку. Дік одкрив коробку, із неї випав клапоть паперу. Юнак прочитав уголос: «Тут... за 120 миль од берега океану... 3 грудня 1871 року... мене смертельно поранив і пограбував мій провідник Негору... Дінго! До мене!.. С. Вернон».

Записка пояснила все. Самюель Вернон, який вирушив у дослідницьку подорож по Центральній Африці, найняв провідником Негору. Велика сума грошей, що її мандрівник мав при собі, розпалила жадобу негідника-португальця, і він вирішив заволодіти грішми. Вернон, діставшись до берега Конго, став на ночівлю в цій хижці. Тут і поранив його Негору, а потім пограбував. Після цього португалець утік, але невдовзі його заарештували як агента торговця Алвіша й засудили на довічне ув'язнення в одній із каторжних тюрем. Далі, як ми вже знаємо, Негору вдалося втекти й дістатись до Нової Зеландії, де він найнявся коком на «Пілігрим», на лихо всіх його пасажирів. Бідолашний Вернон перед смертю встиг написати записку, вказавши ім'я вбивці та мотиви злочину. І вже конаючи, Вернон написав кров'ю на дереві свої ініціали. Перед цими червоними літерами Дінго, певно, просидів не один день! Він запам'ятав їх! І він уже ніколи їх не забував! Потім Дінго побіг на берег океану; там його підбрав капітан «Вальдека». Далі Дінго потрапив на борт «Пілігрима», де знову зустрівся з Негору. Тим часом кості мандрівника тліли в нетрях Центральної Африки. Всі забули про нього. Не забув тільки вірний Дінго. Так уявляв собі події Дік Сенд, і, мабуть, так воно й було.

Дік Сенд і Геркулес вже зібралися були поховати останки Самюеля Вернона, аж раптом Дінго люто загавкав і прожогом метнувся з хижки. За мить почувся страшний зойк. Дінго на когось напав! Геркулес кинувся слідом за Дінго. Коли Дік Сенд, місіс Уелдон, Джек і кузен Бенедикт теж вибігли з хижки, вони побачили на землі чоловіка, що відбивався від собаки, який вчепився йому в горлянку.

То був Негору.

Діставшись до гирла Конго, щоб сісти на судно, яке йшло до Америки, цей негідник залишив десь недалечко своїх людей, а сам вирушив до місця, де вбив мандрівника, який так щиро довірився йому. Але в нього були причини податися сюди, і всі зрозуміли які, коли побачили біля підніжжя смоківниці яму, а в ній купу французьких золотих монет. Отже, Негору, вбивши Самюеля Вернона, закопав украдені гроші, щоб згодом по них вернутися. І ось, коли він

нарешті налагодився покласти до своїх кишень награбоване золото, Дінго напав на нього. Проте цей мерзотник, дарма що був приголомшений, встиг вийняти ножа і з силою вдарити собаку в груди.

Португальця спіткала справедлива кара, до того ж на місці вчиненого ним злочину. Дінго, стікаючи кров'ю, останнім зусиллям стиснув щелепи — і Негору впав мертвий. Але й вірний собака був смертельно поранений. Зібравши останні сили, він поповз до хижки, де загинув його хазяїн, і там сконав. Геркулес закопав у землю останки Самюеля Вернона, і в тій самій могилі поховав Дінго. Всі оплакували свого вірного друга.

Негору помер, але тубільці, що супроводили його від Казонде, перебували десь неподалік. Не дочекавшись начальника, вони стурбуються й ідуть його шукати берегом річки. Це загрожувало мандрівникам неабиякою небезпекою. Дік Сенд і місіс Уелдон почали радитись, як діяти далі. Не можна було марнувати жодної хвилини. Вони вже знали напевне, що ця ріка — Конго. Однак якщо не лишалося жодного сумніву в тому, що це Конго, то в записці, залишеній французьким мандрівником, указувалось, що до океану залишається сто двадцять миль. Проте далі неможливо було плисти по річці. Жоден човен не пройшов би через водоспади — скоріше за все це були водоспади Нтамо. Отже, мандрівники повинні простувати берегом миль зо дві за водоспад, а потім збудувати пліт і далі знову плисти за течією.

— Яким же берегом ми підемо? — спитав Дік Сенд. — Лівим, де ми тепер, чи правим? Обидва береги здаються мені не зовсім безпечними — адже і на лівому, і на правому є дикуни. Але лівий берег все ж таки більш небезпечний: ми ризикуємо зустрітись тут із тубільцями, які супроводили Негору.

— То перепливімо на правий берег, — сказала місіс Уелдон.

— Ми поки що не знаємо, чи можна ним пройти. Мабуть, Негору не дарма простував правим. Проте нема чого гадати. Я піду на розвідку.

І Дік Сенд попрямував до піроги. Ріка тут була завширшки триста-чотиріста футів, і Дік, який чудово орудував кермовим веслом, легко переплив би на той берег. Дік швидко дістався до середини ріки. Течія була не дуже сильна, але її вже трохи прискорював водоспад. Незабаром Дік підплив до правого берега. Він уже був хотів зійти на землю, коли раптом знявся неймовірний галас. З прибережних заростів вискочило з десятеро тубільців і побігло до піроги. Це були дикуни із села на палях. Помітивши тоді, тиждень тому, що під трав'яним покровом плавучого острівця ховаються люди, вони кинулись навздогін і протягом усього тижня йшли назирці за пірогою правим берегом. Дік Сенд зрозумів: він загинув. І він спитав себе подумки, чи не зможе ціною власного життя врятувати своїх супутників. Спокійний, рішучий стояв він на носі піроги й, приклавши рушницю до плеча, не підпускав дикунів близько до себе. А вони вже зірвали трав'яний навіс. Побачивши, що перед ними тільки один чоловік, а не кілька, як вони сподівалися, тубільці люто загаласували. Це ж бо вони вдесьтох стільки днів гналися за одним хлопцем!

Зненацька один із тубільців простяг руку до лівого берега й показав на місіс Уелдон та інших супутників Діка Сенда. Ті все бачили і, не знаючи, що робити, вийшли із заростів папірусу. Дикуни забралися на корму піроги й відштовхнули її від берега. Дік стояв, націливши на них рушницю, і вони не наважувались напасти, бо знали, що таке вогнепальна зброя. Один із тубільців

схопив кермове весло і вправно повів пірогу впоперек течії. Ще футів сто — і вони пристануть...

І раптом Діку Сенду сяйнула думка: він урятує друзів! Не вагаючись ані миті, юнак наставив рушницю на весло в руці дикуна, який вів пірогу. Він вистрелив — і весло, розщеплене влучною кулею, переломилось навпіл. Дикун заволала із жаху. Та й було чого: пірога, позбавлена кермового весла, попливла за водою. Течія несла її швидше й швидше, і за кілька секунд до водоспаду залишилося хіба що сто футів...

Так ось що задумав Дік Сенд! Він пустив пірогу у водоспад! Дикун загинуть, але загине і він! Проте друзі його врятуються...

Дикун стрибає у воду і пливе до лівого берега. Пірога перекинулася. Дік Сенд не розгубився перед лицем близької смерті. Він ураз зміркував: перекинута пірога — останній його порятунок. Дві небезпеки чигали б на юнака, коли б його затягло у водоспад: він би або задихнувся від повітряного вихору, або захлинувся водою. Однак перекинута пірога могла б його врятувати. Маючи такий захисток, будь-хто, певно, врятувався б од небезпеки, коли б навіть потрапив у Ніагарський водоспад!

Ці думки блискавкою промайнули в голові у Діка Сенда. Мить — і він пірнув під пірогу. Вчепившись за лавку, він висунув голову з води. А ще за мить відчув, як нестримний потік із силою кинув пірогу й потяг її вниз.

Суденце ринуло в безодню біля підніжжя водоспаду, закрутилося в шаленому вирі, а тоді знову виплило на поверхню, і його знову підхопила бурхлива течія. Дік Сенд зрозумів: тепер його порятунок залежить тільки від сили його рук...

Добре, що він чудово плавав! Через чверть години, подолавши бистрину, він дістався до лівого берега. Місіс Уелдон, малий Джек, кузен Бенедикт і Геркулес підбігли до нього.

ЕПЛОГ

Через два дні, 20 липня, місіс Уелдон та її супутники зустріли караван, який прямував до Ембоми, у гирлі Конго. Це були не работоргівці, а португальські купці. Втікачів гарно прийняли, а потім вони всі разом пішли далі. 11 серпня місіс Уелдон, Джек, кузен Бенедикт, Дік Сенд і Геркулес прибули в Ембому. Біля причалу стояв американський пароплав, який мав плисти до Панамського перешийка. Місіс Уелдон та її супутники сіли на нього й щасливо дісталися до Америки. Нарешті 25 серпня мандрівники прибули залізницею до столиці Каліфорнії. О, якби старий Том і його товариші були з ними!..

Що сказати про дальшу долю Діка Сенда й Геркулеса? Перший став сином, а другий — близьким другом родини Уелдонів. Джеймс Уелдон розумів, чим він зобов'язаний юному капітанові й Геркулесу.

Кілька слів про кузена Бенедикта. У день приїзду до Сан-Франціско, похалцем потиснувши руку Джеймсові Уелдону, шановний учений замкнувся у себе в кабінеті. Йому кортіло взятися до величезного наукового дослідження про «Hexapodes Benedictus». Цією працею він мав зробити справжній переворот у ентомологічній науці. Тут, у кабінеті, захарашеному колекціями комах, кузен Бенедикт насамперед знайшов лупу й окуляри... Та коли він роздивився до пуття цього єдиного представника африканських комах, у нього вихопився розпачливий зойк. «Шестиніг Бенедикта» виявився зовсім не шестиногим!

Це був звичайнісінький павук! У нього було шість лапок замість восьми — але тільки тому, що двох передніх бракувало! А бракувало тому, що Геркулес обірвав їх, коли ловив павука.

Повернувшись до Сан-Франціско, Дік Сенд взявся до навчання. «Якби на борту «Пілігрима» я знав усе, що належить знати справжньому морякові, скількох нещастя можна було б уникнути!» — раз у раз думав Дік.

У вісімнадцять років Дік Сенд з відзнакою закінчив мореплавну школу й, одержавши диплом, став капітаном одного із суден Джеймса Уелдона.

У години дозвілля Дік завжди згадував старого Тома, Бета, Остіна й Актеона. Дік та Геркулес ладні були перевернути небо і землю, щоб тільки знайти друзів. Нарешті Джеймс Уелдон, завдяки своїм широким комерційним зв'язкам, натрапив на їхні сліди. Тома і його товаришів одвезли на Мадагаскар, де рабство було невдовзі скасовано.

Дік Сенд хотів віддати всі свої невеличкі заощадження, щоб викупити їх, але Джеймс Уелдон і слухати про це не схотів. Один з його агентів уладнав цю справу, і 15 листопада 1877 року четвірка негрів постукала у двері Джеймса Уелдона. То були старий Том, Бет, Остін і Актеон.

Зрозуміла річ, того дня в домі у каліфорнійського неогоціанта Джеймса Уелдона був великий бенкет. І всі були в захваті від тосту, який виголосила місіс Уелдон на честь Діка Сенда — «п'ятнадцятирічного капітана!»

РОМАН «П'ЯТНАДЦЯТИРІЧНИЙ КАПІТАН»

З-поміж великої кількості літературних жанрів Жюль Верн віддавав перевагу **роману**. Це великий за обсягом і складний за будовою твір, часто зі значною кількістю дійових осіб, у якому детально зображуються певні життєві події чи явища. Роман дає автору змогу докладно показати історію формування того чи іншого характеру, дослідити певну проблему та вільно пересуватися як у просторі, так і в часі. Існує багато *різновидів роману*: автобіографічний, історичний, пригодницький тощо. В основі **пригодницького роману** лежить якась пригода, незвичайна подія, часто — небезпечна подорож. Для пригодницького роману характерний напружений динамічний сюжет, насичений таємницями, загадками, незвичайними подіями і несподіваними поворотами в їхньому розвитку. Головний герой пригодницького роману, як правило, — герой у повному розумінні цього слова. Це мужня і благородна особистість, здатна ризикувати власним життям, діяльна й активна людина. «П'ятнадцятирічний капітан» є пригодницьким романом.

Цей твір належить і до так званих **географічних романів**. У основі його сюжету — географічна помилка: замість Південної Америки герої роману потрапляють до Африки. При цьому маршрут подорожі «Пілігрима» з одного океану до іншого вивірених до милі й науково обґрунтований.

У «П'ятнадцятирічному капітані» втілені головні особливості творів Жюль Верна. Письменник вдало поєднує захоплюючу пригоду з підручниками із географії та біології. Ми не лише з хвилюванням стежимо за долею головних героїв, а й знайомимося з рослинним і тваринним світом Африки та Південної Америки. Зображуючи поневіряння маленького загону з «Пілігрима» ще не пізнаними дорогами Африки, Ж. Верн розповів нам про подвижницьку діяль-

ність мандрівника Давида Лівінгстона (1813–1873), який активно боровся проти рабства. Саме на Лівінгстона сподівалася місис Уелдон, коли потрапила у пазури Негору. Згадується в романі й інший відомий мандрівник — Стенлі Камерон (1844–1894). У одній з подорожей його провідником був торговельвець Жозе Антоніо Алвіш, якого ми добре знаємо за романом Верна.

Поєднуючи в одному творі вигаданих персонажів і реальних осіб, захоплюючий сюжет і ґрунтовну наукову інформацію, Жюль Верн створив унікальний світ, без якого зараз неможливо уявити художню літературу.

Запитання та завдання

1. Дайте визначення понять: *оповідання, повість, художня деталь*.
2. З курсу географії повторіть відомості про градусну сітку Землі й географічні координати.

3. Дайте визначення *роману* як жанру літератури. Чим він відрізняється від *повісті* та *оповідання*? 4. Якому різновиду роману віддавав перевагу Жюль Верн? Чому? 5. На географічній карті світу прокладіть маршрут подорожі «Пілігрима», позначивши місця найважливіших подій: зустріч з «Вальдеком», загибель команди, відхилення від основного курсу тощо. 6. Поясніть, як шхуна потрапила з Тихого океану до Атлантичного. 7. Складіть логічний ланцюжок, за яким Дік Сенд дійшов висновку, що вони опинилися в Африці. Наприклад: *птахи не боялися людей — великі припливи й відпливи — відсутність каучукового дерева — ... — лев*. 8. Доберіть цитати, які найяскравіше характеризують головних персонажів роману. 9. Яку деталь-підказку дає автор читачам, аби вони зрозуміли, що перед ними злочинець, у епізоді, який змальовує першу зустріч Гарріса із загоном з «Пілігрима»? 10. Чим мандрівники Лівінгстон і Камерон заважали Негору? 11. Для чого автор так детально описує похорон Муані Лунга?

12. Хто з героїв роману вам сподобався найбільше і чому? 13. Кого з дійових осіб роману ми можемо віднести до позитивних, а кого — до негативних? За якою ознакою ви провели поділ? 14. Чи згодні ви з думкою Діка Сенда: «Якби на борту «Пілігрима» я знав усе, що належить знати справжньому морякові, скількох нещастя можна було б уникнути!»? Яких саме знань, на вашу думку, бракувало п'ятнадцятирічному капітану? Свої висновки аргументуйте посиланням на текст. 15. Виразно прочитайте уривок «Остання зустріч Діка Сенда з Негору» («Похорон Муані Лунга»). Хто в цьому двобої вийшов переможцем? Відповідь аргументуйте. 16. Чи випадково Геркулес отримав своє ім'я? 17. Визначте провідні риси характеру Діка Сенда й Геркулеса. Обґрунтуйте свої висновки посиланням на текст. 18. Як Ж. Верн передає читачу своє засудження рабства? 19. У чому полягає пізнавальне значення роману «П'ятнадцятирічний капітан»? 20. Доведіть, що «П'ятнадцятирічний капітан» — пригодницький роман.

21. Доберіть цитати до твору «Уславлення мужності й величі знань у романі Ж. Верна «П'ятнадцятирічний капітан».



Джек ЛОНДОН

1876–1916

...Я зробив людину предметом свого поклоніння.

Джек Лондон

З раннього дитинства Джека Лондона супроводжували злидні й тяжка праця. До світанку, коли його однолітки ще солодко спали, він мусив підніматися і йти торгувати райковими газетами, аби заробити якийсь дріб'язок. *«Кожен цент я приносив додому, а в школі згорав від сорому за свою шапку, взуття, одяг. Обов'язки — понад усе, відтепер і назавжди у мене не було дитинства...»* — із гіркотою згадував письменник. У школі йому постійно хотілося їсти. Одного разу він поцупив сніданок, який звабливо визирав з ранця однокласниці. То був найсмачніший бутерброд у його житті, але від того дня він більше ніде ніколи нічого не крав, хоч би як було сутужно. Здавалося, від такого життя хлопчик повинен був замкнутись у собі, образившись на весь світ. Але не таким був Джон Гріффіт (це справжнє ім'я Джека Лондона), адже він знав, що поруч із злом у житті людини трапляється багато доброго, треба вміти лише його вчасно розгледіти.

Свого батька Джон ніколи не бачив: той відмовився від сина ще до його народження. Замість нього в житті з'явився вітчим — веселий, добрий фермер Джон Лондон, який дбав про хлопчину як про рідну дитину. У школі вчителі відразу помітили життєрадісного та допитливого школяра і залюбки приносили йому книжки. Найбільше хлопчик любив читати про мужніх і суворих чоловіків, які вирушали в небезпечні подорожі й відкривали невідомі землі. Здавалося, ще трохи і маленький Джек опиниться поруч із ними, щоб пліч-о-пліч зустрітися з небезпекою й перемогти в жорстокій боротьбі з невідоротністю... Та натомість треба було покинути початкову школу, бо вітчим потрапив під потяг і не міг більше утримувати родину. І Джек улаштувався працювати на консервну фабрику. Йому було лише тринадцять років, а робочий день тривав десять довгих годин. Хлопчик рахував кожен цент, не дозволяв собі нічого зайвого, але грошей не вистачало. Саме тоді Джек прибився до гурту «устричних піратів». Вони промишляли браконьєрством і контрабандою, за вдалу ніч заробляючи стільки, скільки Джек не міг отримати за декілька місяців каторжної роботи на фабриці. Спочатку «пірати» поблажливо поставилися до свого нового компаньйона, але дуже швидко юнак примусив себе поважати: він не дозволяв, щоб з

нього кепкували, і на своїй шлюпці виходив у море навіть тоді, коли найсміливіші вважали за краще залишитися на березі. Здавалося, як і його нові приятелі, він усе своє життя проведе біля шинквасу, щоб або загинути у п'яній бійці, або потонути в бурхливих водах океанської затоки. Але Джек Лондон найнявся матросом на корабель, який ішов до Японії полювати на морських котиків. То було надзвичайно складне плавання, адже йому необхідно було скласти певний іспит на мужність і дорослість перед моряками, чиї обличчя задубіли від океанських вітрів і назавжди пропахли морською сіллю.

Коли Джек Лондон повернувся додому, Сполучені Штати Америки переживали важку економічну кризу. Сімнадцятилітньому дужому юнакові надзвичайно поталанило — йому вдалося знайти роботу. Правда, прожити на те, що він заробляв, було майже неможливо, але безробітних на той час було, як тоді жартували, більше ніж покійників. Якось мати Джека Лондона звернула увагу сина на літературний конкурс, який оголосила одна з газет Сан-Франціско. За її порадою юнак відправив на конкурс нарис «Тайфун біля берегів Японії». 12 листопада 1893 року нарис, що здобув перше місце, був надрукований у газеті, а письменник-початківець отримав грошову винагороду — 25 доларів (майже стільки він заробляв тяжкою фізичною працею за місяць).

Після цього успіху в житті молодого письменника майже нічого не змінилося, і неспокійна вдача знову поманила його в дорогу. Шляхи Америки в той час були переповнені шукачами кращої долі й заробітку. Веселий товариський юнак умів повернути до себе серця зневірених людей, бо був одним із них: працював за тарілку супу, мерз довгими зимовими почамі і навіть потрапив до в'язниці за бродяжництво. Дорога стала для Джека Лондона справжньою школою і пробудила в ньому бажання щось змінити в житті. І тоді він сів за шкільну парту. Джеку Лондону в школі було незатишно: він жив на випадкові заробітки прибиральника, мийника вікон, йому було важко порозумітися з однокласниками, молодшими за нього. Тоді Джек Лондон вирішив залишити школу і вступити до Каліфорнійського університету, в якому вдалося провчитися лише один семестр, адже йому треба було утримувати не лише себе, а й матір із вітчимом. Він намагався заробити на життя письменницькою працею, але жоден журнал не друкував його творів. Інший впав би у відчай, а Джек Лондон, не цураючись ніякої роботи, пішов працювати у пральню. Це була справжнісінька каторга. Та дорога знову покликala письменника: на Алясці знайшли золото. Разом із тисячами земляків Джек Лондон «захворів» на золоту лихоманку й вирушив до Клондайку. Звідти він привіз щось дорожче за золотий пісок — героїв своїх майбутніх творів, адже на Півночі в хижі Джека Лондона залобки заглядали численні шукачі пригод: безпечні авантюристи й невдахи-пройдисвіти, золотошукачі й мисливці, які залобки ділилися з гостинним господарем безкінечними життєвими історіями. Саме вони і стали головними героями його відомих «північних» оповідань, до яких належить і «Любов до життя». Цинга примусила Джека Лондона повернутися додому. І знову почалася жорстока боротьба за існування. Письменник на останні гроші накупив поштових марок і в усі газети та журнали відправив свої оповідання. Видавці мовчали, а Джек Лондон напружено працював над новими творами. Саме в той час, коли здавалося немає жодної надії, один відомий журнал надрукував його оповідання про Аляску «За тих, хто у дорозі». Америка, а за нею й увесь світ, дізналися про нового письменника, співця сильних і мужніх людей — Джека Лондона.



Вони
цей заго
стали ви
ли несли
ни велик
пачі, а ц
- Яко
Голос
їлий по
Сідо
комага,
думленн
Той, п
мать утр
морячла
шо зіпер
мало не
Хвалл
- Аго
Біл
са Товар
очі засві
Біл
лів, що
і дано н
- Біл
Це б
судя. Де
простува
патори.
свої. Пот
Біля
по наляг
на здоре
лечні дні
соне сіл
шми пол
Поларне
Землі. По
шівч і в
бувати, а

ЛЮБОВ ДО ЖИТТЯ

*Хто добре жив і кинув все,
лиш той здобуде гарту, —
і визрати потрапить той,
хто ставить все на карту.*

Вони ступали, кульгаючи, до річки: на всипаному камінням березі передній заточився і мало не впав. Обидва були стомлені й виснажені, з обличчя не сходив вираз тупого терпіння, що його карбують тривалі знегоди. На спині вони несли важкі клунки, загорнені в укривала і підтримувані ремінцями, які вони накинули на лоби. Кожен ніс рушницю. Вони йшли, нахиливши низько плечі, а ще нижче голову, втупившись очима в землю.

— Якби нам бодай два патрони з тих, що в схованці, — промовив задній.

Голос його звучав одноманітно, байдуже, і передній, заходячи в молочно-білий потік, що шумував між камінням, не озвався й словом.

Слідом за ним у річку ступив другий. Вони не роззувалися, хоч вода була холодна, як крига, — така холодна, аж нили кості і дубіли ноги. Подекуди шумливий вир сягав їм до колін, і обидва вони втрачали опору.

Той, що йшов позаду, посковзнувся на гладенькому валуні, але в останню мить утримався на ногах, голосно зойкнувши від болю. Мабуть, у нього запаморочилась голова, бо, заточившись, він випростав вільну руку, ніби шукав на що зіпертися. Ставши рівно, він спробував зробити крок, але знов похитнувся і мало не впав. Тоді він поглянув на товариша, котрий навіть не озирнувся.

Хвилину він стояв нерухомо, ніби щось обмірковуючи, потім гукнув:

— Агов, Білле! Я підвернув ногу!

Білл шкандибав далі через молочно-біле шумовиння. Він так і не оглянувся. Товариш дивився йому вслід, і, хоч на його обличчі нічого не відбилося, очі засвітилися тугою пораненого оленя.

Білл вийшов, кульгаючи, на той берег і подався далі, не озираючись. Чоловік, що стояв серед потоку, дивився йому вслід. Губи його злегка тремтіли, і давно не голені руді вуса заворушилися. Він машинально облизав їх.

— Білле! — гукнув він ще раз.

Це був благальний крик дужої людини, що потрапила в біду, але Білл не обернувся. Другий дивився, як він долав положистий схил і, незграбно кульгаючи, простував усе далі й далі, туди, де на далекому небокраї вимальовувалися низькі пагорби. Він дивився товаришеві вслід, поки той перейшов через гребінь і зник з очей. Потім одвів погляд і озирнув те коло світу, в якому його покинув Білл.

Біля обрію дотлівало сонце, ледве проглядаючи крізь запону туману й мли, що налягали на землю без чітких обрисів, наче гуща. Перенісши всю свою вагу на здорову ногу, він витяг годинника. Була четверта. Уже тижнів зо два він не лічив днів, знав тільки, що зараз кінець липня або початок серпня і що, отже, сонце сідає на північному заході. Він перевів погляд на південь — десь там, за цими похмурими пагорбами, простяглося Велике Ведмеже озеро; в тому боці Полярне коло застережливо накреслило свій кордон по канадській Безплідній Землі. Потік, серед якого він стоїть, — це притока річки Капермайн, що тече на північ і впадає в Льодовитий океан у затоці Коронації. Йому не доводилось там бувати, але він одного разу бачив ті місця на карті Компанії Гудзонової затоки.

Він знову озирнув довколишній світ, у якому залишився. Невесела картина. З усіх боків, аж до обрїю, одноманїтна пустеля, невисокі, пологі пагорби. Ні деревця, ні кущика, ні травинки — нічого, крім безкрайньої страшної пустки; в його очах блиснув страх.

— Білле! — прошепотїв він і знову повторив: — Білле!

Він зіщулився, стоячи серед молочно-білого шумовиння, ніби вся оця неозора пустеля пригнітила його своєю нездоланною силою й моторошним спокоєм. Він затремтів, як у лихоманці. Рушниця випала з рук у воду. Зачувши плескіт, він отямився, переборов страх, опанував себе, намацав на дні рушницю й витяг її з води. Потім пересунув клунок ближче до лївого плеча, щоб не так давило на ушкоджену ногу, і побрїв до берега повільно, обережно, кривлячись від болю.

Він ішов не зупиняючись. З несамовитим відчаєм, незважаючи на біль, вибрався він на пагорб, за яким зник Білл, — сам набагато кумедніший за свого товариша, що шкутильгав, по-чудному підстрибуючи. Але з вершини пагорба він побачив, що в неглибокій долині немає нікого. І знову подорожнього поїняв страх; пересиливши його, він пересунув клунок ще далі на лїве плече і подибав схилом униз.

Дно долини набухло від води, що просякла густий мох. Вона цвіркала з-під мокасинів¹, і щоразу, коли він одривав ногу, мокрий мох чвакав, неохоче відпускаючи свою здобич. Він ішов слїдами товариша від болїтця до болїтця, намагаючись ставати на каменюки, що витикались острївцями серед зеленого моря моху.

Він не заблудив, дарма що zostався один. Він знав, що незабаром дїстанеться до берега озерця, порослого усохлими ялинами й соснами, низенькими й миршавими. Індіанці називали цю місцевість «Тїчинїчїлї», тобто Країна Патїчків². В озерце впадає струмок, вода в ньому прозора. Струмок порїс рогозом³, — він добре це пам'ятав, — але на берегах немає жодного деревця; він піде понад струмком аж до джерела на пагорбі, що править за вододїл. По той бїк пагорба інший струмок тече на захід. Він їтиме за водою до річки Дїз. Там під перевернутим каное⁴, що привалене камїняччям, їхня схованка. Він знайде там набї для своєї рушницї, гачки й лїску, невеличку рибальську сїтку — одне слово, все начиння, щоб добувати собі харчі. Там є і борошно — правда, небагато, — шматок бекону й трохи бобїв.

Бїлл чекатиме на нього біля схованки, і вони вдвох попливуть по Дїз на південь, до Великого Ведмежого озера, а потїм через озеро до річки Маккензі. І далї, й далї на південь — хай женеться за ними зима, хай вкриваються кригою потоки, хай днї стають морозні — вони пливтимуть собі на південь, поки дїстануться до якоїсь факторїї⁵ Компанїї Гудзонової затоки, де ростуть високї й могутнї дерева і де вдосталь усякого харчу.

Ось про що думав він, силкуючись їти вперед. Але чим дужче він напружував тїло, тим бїльше мусив напружувати розум, переконуючи себе, що Бїлл не кинув його напризволяще, що Бїлл неодмінно чекатиме біля схованки. Він

¹ Мокасїни — м'яке взуття з оленячої шкури в індіанцїв.

² Патїчка — вїддїлена від дерева та очищена від пагонїв частина тонкого стовбура або товстої гїлки.

³ Рогїз, рогозї — багаторїчна трав'яна рослина.

⁴ Каное — легкий човен для однїєї чи двох осїб, якї правлять коротким веслом, стоячи на одному колїні.

⁵ Факторїя — вїддалена фїлія (переважно закордонна) торговельної контори.

мусив так думати, інакше для чого тоді силкуватися — лягай і вмирай одразу! І поки тьмяне кружало сонця повільно ховалося на північному заході, він устиг розрахувати — вже вкотре — кожен дюйм¹ тієї дороги, яку їм з Біллом доведеться подолати, тікаючи на південь від зими. Він знов і знов лічив у думці запаси харчів у схованці й запаси у факторії Компанії Гудзонової затоки. Два дні в нього не було й ризику в роті, і вже хтозна-відколи він не наїдався досхочу. Раз по раз він нахилявся, зривав бліді болотяні ягоди, клав їх у рот, розжовував і ковтав. Пожива з тієї ягоди кепська — сама водичка та сім'я. Ягода відразу танула в роті, лишалося тільки гірке тверде сім'я. Чоловік знав, що з ягід користі ніякої, проте жував і жував, сподіваючись наїстися всупереч власному досвідові.

О дев'ятій годині він боляче забив об каменюку пальця на нозі, заточився і впав од страшної втоми й виснаження. Довгенько він лежав на боці, не рухаючись. Потім зняв ремені й насили сів. Ще не смеркло, і в напівсутінках він почав нишпорити між камінням, шукаючи моху. Склавши його в купу, він розпалив вогонь — мох затлівся, закурів — і поставив на нього бляшаний² казанок з водою.

Він розв'язав свого клунка і передусім полічив сірники. Їх було шістдесят сім. Щоб пересвідчитись, він перелічив їх тричі. Тоді розділив сірники на три пучечки, загорнув кожен у промащений папір і сховав — один пучечок у порожній кисет³, другий — за внутрішній обідок поношеного капелюха, а третій — за пазуху, під сорочку. Коли упорався з цим, його раптом охопив ляк, він витяг і порозгортав усі пучечки й ще раз перерахував сірники. Їх таки було шістдесят сім.

Він висушив мокре взуття біля вогню. Мокасини перетворились на лахміття. Пошиті з укривала шкарпетки світили дірками, натерті ноги покривавили. Кісточка боліла. Він оглянув її — суглоб розпух і став завгрубшки з коліно. Він одірвав довгу смужку з одного укривала і туго перев'язав кісточку. Віддер ще кілька смуг і обмотав ноги — це правитиме йому за шкарпетки й мокасини. Потім випив гарячої води, накрутив годинника й ліг, загорнувшись в укривала.

Спав він, як убитий. Десь опівночі стемніло, але невдовзі й зазоріло. Сонце зійшло на північному сході — принаймні там розвидніло, бо сонце ховалося за товщею сизих хмар.

Прокинувся він о шостій ранку і якусь часину нерухомо лежав на спині, втупившись очима в сіре небо. Голод давався взнаки. Він підвівся, спираючись на лікоть, і несподівано почув голосне пирхання — перед ним стояв олень карібубу⁴, що розглядав його з настороженою цікавістю. Тварина була за якихось п'ятдесят футів, і йому вмить привидівся соковитий шматок оленини, що шкварчав на вогні, смачно пахнучи. Він машинально схопив незаряджену рушницю, націлвився і натиснув спуск. Олень захопив і помчав геть, тупотячи копитами.

Чоловік вилаявся і відкинув рушницю. Стогнувши, він через силу звівся на ноги. Суглоби неначе заіржавіли. Вони аж скрипіли, і зігнути їх можна було лише великим зусиллям. Коли він урешті звівся на ноги, то ще з хвилину випростував спину, щоб стати прямо, як належить людині.

¹ Дюйм — одиниця довжини, 2,54 см.

² Бляшаний — зроблений з бляхи — листового заліза, покритого оловом чи цинком.

³ Кисет — маленький мішечок для тютюну, який затягується шнурком.

⁴ Карібубу — назва дикого північного оленя.

Він вибрався на пагорбок і оглянувся довкола. Ніде ні деревця, ні куштика — тільки сіре море моху, серед якого розкидано сірі скелі, сірі озерця та сірі струмки. Небо теж було сіре. А на небі ні сонця, ні навіть проблеску сонця. Він не знав, де північ, забув, якою дорогою прийшов сюди минулого вечора. Але він не заблукав. Він був певен цього. Незабаром він дістанеться до Країни Патичків. Він відчував, що вона десь тут, ліворуч, недалеко — може, навіть он за тим горбком.

Він повернувся до багаття і став пакуватись. Пересвідчився, що три пучечки сірників цілі, але вже не став їх рахувати. Проте завагався, дивлячись на туго набиту торбинку з лосевої шкіри. Вона була невелика, в пригорщу завбільшки, та важила п'ятнадцять фунтів¹ — стільки ж, як і решта речей, і цей його непокоїло. Нарешті він відклав її вбік і почав запаковувати клунок. За мить зупинився, поглянув на торбинку, швидко схопив її і кинув на пустелю визивний погляд, ніби вона хотіла відібрати його здобуток. Урешті, коли звівся на ноги, готовий плентатися далі, торбинка була в клунку за плечима.

Він повернув ліворуч і пішов, раз у раз зупиняючись, щоб зірвати болотяну ягоду. Нога набрякла, і він кульгав дужче, але цей біль був дрібницею проти болю в шлунку. Голод гриз йому нутрощі. Він так допікав, так забивав йому памороки, що чоловік уже не знав, у який бік треба йти, щоб дістатися до Країни Патичків. Болотяні ягоди не гамували гострого голоду, від них тільки щипало язика й піднебіння.

У одному видолінку з-поміж каміння й трави злетіла, фуркаючи крильми, зграя білих куріпок. «Кр-кр-кр!» — лунали їхні крики. Він жбурляв у них камінцями, але не міг влучити. Тоді він поклав клунок на землю й почав підкрадатись до птахів плазом, як кіт до горобця. Його штани подерлися об гостре каміння, з колін сочилася кров, залишаючи червоні сліди, та через пекучий голод він не відчував болю. Він повз по м'якому моху, одяг його змок, тіло дубіло з холоду, але він не помічав нічого — так його палила голодна лихоманка. І щоразу куріпки злітали перед самісіньким його носом. Нарешті їхнє «кр-кр» вже видалося йому глузуванням, він вилаяв куріпок і став передражнювати їх.

Раз він мало не наткнувся на куріпку, що, певне, спала. Вона випурхнула просто перед носом зі своєї схованки між камінням. Не менш переляканий, ніж куріпка, він усе-таки встиг схопити її, але в руці у нього залишилося тільки три пір'їни з хвоста. Дивлячись услід куріпці, він відчув до неї таку ненависть, ніби вона заподіяла йому не знати яке зло. Отак ні з чим він повернувся назад і взяв клунок на плечі.

Надвечір того ж дня він добувся до болота, де дичини було більше. Повз нього пробіг табун оленів, голів із двадцять, так близько, що їх легко було б підстрелити. Він відчув дике бажання погнатися за ними і мав певність, що наздожене їх. Назустріч йому вибіг чорний лис із куріпкою в зубах. Чоловік закричав. Крик був страшний; переляканий лис дременув, але куріпки не випусти.

Згодом він вийшов до білого від вапна струмка, де росли миршаві² латки рогозу, і подався за водою. Хапаючи рогіз побіля коріння, він виривав дублінки, не грубші за цвяхи. Вони були м'які і смачно хрумтіли на зубах. Та їх пронизували цупкі волокна. Корінці виявились жилаві, такі ж водянисті, як і

¹ Фунт — англійська міра ваги, 453,6 г.

² Міршавий — який погано, не густо росте; чахлий.

ягоди, і не тамували голоду. Однак він зняв клунка, ставши навколішки, заповз у рогіз і заходився хрумтіти і плямкати, достоту як худобина.

Страшна втома долала його, кортіло лягти й заснути, але бажання дістатись до Країни Патичків, а надто голод гнали його вперед. Він шукав у озерах жаб і розгрібав пальцями намул, сподіваючись виколупати хробака, хоча й знав, що ні жаби, ні черви не живуть так далеко на півночі.

Він зазирає у кожен калюжу, і аж коли настав тривалий присмерк, помітив у одній такій калюжі рибку з пічкура¹ завбільшки. Він занурив руку по плече, але рибка втекла. Тоді він узявся ловити її обома руками й скаламутив воду. Він так запалився, що впав у калюжу й промок до пояса. Вода геть скаламутилася, і йому довелося чекати, поки вона очиститься.

Він ще раз почав ловити рибу, але невдовзі вода скаламутилася знову. Та він уже не міг чекати: одв'язав бляшане відерце й став вичерпувати калюжу. Спочатку він черпав похапливо, весь захлюпався і випліскував воду так близько, що вона збігала назад у калюжу. Тоді він став черпати обережніше, спокійніше, дарма, що серце несамовито калатало і тряслися руки. За півгодини він дочерпався до дна. Води не залишилось, але й рибка зникла. Між камінням він завважив ледь помітну шпарину, через яку вона прослизнула в сусідню, куди більшу калюжу — такої йому й за добу не вибрати. Якби знаття, що там шпарина, він би відразу затулив її камінцем і напевне спіймав би рибу.

Збагнувши свою помилку, він безсило простягнувся на вологій землі. Спершу він плакав тихенько, далі вголос, і його ридання розлягалися над байдужою пустелею довкола; опісля він плакав без сліз, конвульсивно схлипуючи.

Він розпалив вогонь і зігрівся, випивши кілька кварт окропу. Потім уклався спати на прискалку — як і минулої ночі. Перед сном він перевіряв, чи не промокли бува, сірники, і накрутив годинника. Укривала були вологі, аж липли. Кісточку боляче смикало. Але його діймав лише голод: цілу ніч снилися обіди, бенкети та столи, заставлені найрізноманітнішими стравами.

Над ранок він змерз і прокинувся зовсім хворий. Сонця не було. Земля й небо стали ще сіріші, аж темні. Віяв холодний вітер, і перший сніг побілів вершечки пагорбів. Поки він розпалив вогонь і нагрів води, повітря наповнило біла гуща. Пішов мокрий лапатий сніг. Спершу він танув, ледве торкнувшись землі, але снігопад густішав, і зрештою сніг укрити землю суцільним завоєм, погасив вогнище й замочив запас моху.

Це вже був знак, що треба брати клунок на плечі і плентатися далі, він і сам не знав куди. Він уже не думав ні про Країну Патичків, ні про Білла, ні про схованку під перевернутим каюком на березі річки Діз. Його охопило одне бажання — їсти. Виголоднів він просто до знестями. Йому було байдуже, куди простувати, отож він ішов, де легше, — низинами. Навпомацки знаходив під снігом водяні болотяні ягоди, так само навпомацки висмикував корінці рогозу. Та все це було несмачне і не вгамовувало голоду. Потім він надібав кислувату на смак рослину і поїв її всю, скільки міг знайти, але знайшов небагато, бо це була повзуча рослина і ховалася під снігом у кілька дюймів завтовшки.

Цієї ночі у нього не було ні багаття, ні окропу, він заповз під свої укривала й заснув неспокійним голодним сном. Сніг перейшов у холодний дощ. Він раз по раз прокидався, відчуваючи, що йому крапає в обличчя. Настав день —

¹ Пічкур — дрібна річкова риба.

сірий, без сонця. Дощ ушух. Голод уже не дошкуляв. Чутливість притупилася, він перестав думати про їжу. Правда, у шлунок нив тупий біль, та його можна було терпіти. Голова прояснилася, він знову почав думати про Країну Патичків і схованку на Дізі.

Він порвав рештки одного укривала на смужки й обмотав закривавлені ступні. Потім туго перев'язав хвору ногу і приготувався рушати далі. Пакуючи клунок, він довго дивився на торбинку з лосячою шкіри, але таки прихопив її з собою.

Від дощу сніг розтанув, біліли тільки верхівки пагорбів. Визирнуло сонце, тепер він зміг орієнтуватися і побачив, що збився з дороги. Мабуть, блукаючи ці дні, він надто взяв ліворуч. Зараз він звернув праворуч, щоб виправити відхилення.

Хоч біль од голоду й притупився, він відчув, що дуже охляв. Йому доводилося частенько зупинятись на перепочинок, і тоді він накидався на болотяні ягоди й корінці рогозу. Язик у нього пересох, розпух і немов заріс шерстю, в роті було гірко. А тут ще почало діяти серце. Пройде трохи, — і вже воно немилосердно б'ється, а потім підскакує і боляче тріпоче, аж забиває дух і темніє в очах.

Опівдні він нагледів у великій калюжі двох пічкурів. Вичерпати їй було годі, але зараз він діяв розсудливо й спромігся впіймати їх відерцем. Вони були з мізинець, та їсти йому вже майже перехотілося. Біль у шлунок дедалі тупішав і вщухав. Здавалося, шлунок дримає. Він їх з'їв сирими, ретельно розжовуючи, з'їв лише тому, що наказував розум. Чоловік усвідомлював: щоб вижити, треба їсти.

Увечері він піймав ще трьох пічкурів, двох з'їв, а третього залишив на сніданок. Сонце підсушило кущики моху, і він погрівся, випивши окропу. Того дня він насилу пройшов десять миль¹, наступного, мандруючи вперед, коли відпускало серце, подолав не більше п'яти. Але шлунок анітрохи його не турбував — він собі наче заснув. Місця були вже зовсім незнайомі, оленів траплялось дедалі більше, як і вовків. Їхнє виття раз по раз лунало над самотньою пустелею, а якимось він побачив їх аж трьох — вони втекли з його дороги.

Ще одна ніч; уранці, міркуючи розважливіше, він розв'язав шкіряну шворку, що нею затулював лосячу торбинку. З неї полився жовтий струмочок зернистого золотого піску й самородків². Він розділив золото на двоє: одну половину зав'язав у шмат укривала й заховав біля примітного кам'яного виступу; а другу згріб назад у торбинку. Він уже почав рвати останнє укривало, щоб замотувати ноги. Але рушницю не кинув, бо в сховищі на Дізі лежали набі.

День був туманний. Половина останнього укривала пішла на стьожки для ніг. Біллів слід відшукати не пощастило. Та це вже нічого не важило. Голод владно гнав його вперед. А що... що, коли Білл теж заблудився? Опівдні він відчув, що нести клунок йому несила. Він знову розділив золото, одну половину висипав просто на землю. Трохи згодом викинув і решту, залишивши при собі укривало, бляшане відерце й рушницю.

Його почали мучити галюцинації³. Він чомусь був певен, що в рушниці є один патрон — просто він його не помітив. І він знав, що патронник пустий.

¹ Мілья — міра довжини, у США дорівнює 1,6 км.

² Самородок — шматок, велике зерно золота.

³ Галюцинація — обмани почуттів (зору, слуху, дотику, нюху, смаку), що виникають без зовнішнього подразника і сприймаються як образи реальних предметів.

Але омана тривала. Він годинами боровся з нею, врешті відкрив затвор — патронник з'яв порожнечою. Його охопило гірке розчарування, так, ніби він і справді сподівався знайти там патрон.

Він продибував ще з півгодини, і знову його охопила та нав'язлива думка. Знову він відгонив її, та вона не відступала, поки він у відчаї ще раз одкрив затвор і пересвідчився, що патрона таки немає. Іноді його думки блукали десь далеко-далеко, дивні примхливі образи точили його мозок, мов та шашіль, а він знай ішов усе вперед, як заведений. Але таке тривало недовго, — муки голоду щоразу повертали розум до дійсності. Якось він прийшов до тьми від фантастичного видовища. Він ледве не зомлів і заточився, як п'яний, насилу втримавшись на ногах. Перед ним стояв кінь. Він очам своїм не вірив. Їх заволокло густою пеленою, яку пронизували блискотливі цяточки. Він почав несамовито терти очі й побачив, що то не кінь, а здоровий бурий ведмідь. Звір роздивлявся його з ворожою цікавістю.

Чоловік уже підніс був рушницю, але згадав, що її не заряджено. Опустивши її, витяг мисливського ножа з оздоблених бісером піхов. Перед ним було м'ясо і життя. Провів пальцем по лезу: воно було гостре. Вістря теж гостре. Зараз він кине на ведмедя і вб'є його. Але серце застержливо стукотнуло, потім шалено підскочило й дрібно-дрібно затріпотіло, голову стягло мов обручем, мозок оповила млість.

Одчайдушну хоробрість зміло хвилею страху. А що, коли звір нападе на нього, слабосилого? Він хутко випростався, щоб прибрати якомога грізнішого вигляду, міцніше затис у руці ножа і подивився просто у вічі ведмедеві. Ведмідь незграбно ступив уперед, став на задні лапи й вичікувально рикнув. Якби чоловік побіг, ведмідь погнався б за ним, але чоловік не втік. Осмілілий зі страху, він теж загарчав, дико, люто, вкладаючи в це гарчання весь свій страх, як невіддільний від життя, переплетений із найглибшим його корінням.

Ведмідь одступив убік, погрозливо рикаючи: він і сам злякався цієї загадкової істоти, що стояла прямо й не боялась його. Та чоловік не рухався. Він стояв, як статуя, поки небезпека минула, і лише тоді, не можучи більше стримати дрожу, осів на вогкий мох.



Він напружив сили і пішов далі, мордуючись новим страхом. Це був уже не страх перед голодним сконом, тепер він боявся вмерти наглою смертю до того, як голод до решти вб'є в ньому прагнення жити. Повсюди були вовки. Звідусіль долинали їхні виття, саме повітря так просякло небезпекою, що він мимоволі підняв руки, щоб відштовхнути її від себе, немов полотнище напнутого вітром намету.

Час від часу вовки по двоє-трьох перебігали йому дорогу, але його минали. По-перше, їх було замало, а крім того, вони могли безкарно вполювати собі оленя, який не чинить опору, а ця дивна істота на двох ногах ще стане дряпатись і кусатись.

Надвечір він натрапив на кістки, розкидані там, де вовки загризли свою жертву. Годину тому це було живе оленя, що мекало й вибрикувало. Він споглядав дочиста обгризені, блискучі кісті, досі рожеві, бо в їхніх клітинах ще не згасло життя. А може, станеться так, що, перш ніж спочіє, з нього теж залишиться купа кісток? Оце тобі життя! Марна, перебіжна мить. Тільки живий відчуває біль, після смерті болю немає. Вмерти — це заснути. Настає кінець, відпочинок. Чом же тоді він не хоче вмерти?

Та він не довго розводив філософію. Присів навкарачки серед моху, вхопив кістку в зуби і почав висмоктувати рештки життя, що ледве рожевіли. Солодкуватий присмак м'яса, ледь відчутний, плинний, як спогад, доводив до нестями. Він стискав щелепи скільки сили, щоб розгризти кістку. Іноді ламалася кістка, а іноді його зуб. Тоді він став розбивати кістки каменем, розтовкував їх і ковтав. У поспіху він влучав собі по пальцях і навіть встигав дивуватись, чому це вони майже не болять, коли по них ударити.

Настали жахливі дні із снігом та дощем. Він уже не зважав на час, коли спинався на ночівлю і коли вирушав у дорогу. Ішов як удень, так і вночі. Відпочивав там, де падав, і насилу плентався вперед, коли в ньому знов спалахувало пригасле життя. Своєю волею він уже не боровся. Це просто життя в ньому не хотіло вмерти й гнало його вперед. Він не страждав. Нерви його притупили, заніміли, уява сповнилась моторошними видами й солодкими мріями.

Він ненаситно жував і смоктав розтовчені кістки оленя, що їх повизбирував до останньої і забрав із собою. Більше він не переходив через пагорби й вододіли, а машинально простував берегом річки, що текла широкою розлогою долиною. Але він не бачив ані річки, ані долини. Він бачив лише видива. Його душа й тіло пленталися поряд, водночас очужілі одне одному, така тонка була нитка, що з'єднувала їх.

Він прийшов до тями, лежачи горілиць на кам'яному виступі. Гріло яскраве сонце. Десь удалині мекали оленята. З пам'яті виникали неясні спогади про дощ, вітер і сніг, але довго стояла негода — два дні чи два тижні — він не знав.

Якусь часину він лежав нерухомо, сонце пестило його ніжними променями й напоювало теплом змучене тіло. «Гарний день, — подумав він. — Може, пощастить визначити, де північ, а де південь». З болісним зусиллям він повернувся на бік. Унизу повільно текла широка річка. На свій подив, він бачив її уперше. Він поволі стежив за її течією, дивився, як вона звивається між похмурими, голими пагорбами, ще похмурішими, голішими й нижчими за всі ті пагорби, що бачив досі. Поволі, байдуже, без усякого хвилювання, з абиякою цікавістю супроводив він поглядом дивну річку аж до обрїю і побачив, що вона вливається в осяйне, блискотливе море. Але й те не схвилювало його.

«Дивна річ, — подумав він, — чи то ввижається, чи то марево — мабуть, це таки марення, витвір хворої уяви». Ще дужче він упевнився в цьому, побачивши корабель на якорі серед блискотливого моря. Він заплющив на хвильку очі й розплющив їх знову. Дивно, видиво не щезало. А проте й не дивно. Він знав, що в серці цього пустельного краю немає ні моря, ні кораблів, так само як немає жодного патрона в його порожній рушниці.

Позаду почулось якесь сопіння — хтось наче зітхнув чи кашлянув. Дуже повільно, бо був украй виснажений і зовсім заляк, перевернувся на другий бік. Поблизу він нічого не побачив і терпляче став чекати. Знову почулося сопіння й бухикання — між двома визубленими каменями, не далі як за двадцять кроків од себе він угледів вовчу голову. Гострі вуха не стирчали догори, як у інших вовків; очі були тьмаві й наліті кров'ю, голова понурилася. Звір безперестану кліпав од яскравого сонця. Він чи не був хворий. За мить він знову засопів і бухикнув.

«Оце в усякому разі не ввижається», — подумав чоловік і перевернувся на другий бік, щоб побачити, який насправді той світ, що його досі застувала мара. Однак море так само сяяло вдалині, а на ньому чітко вирізнявся корабель. А може, це таки справжнє? Він довгенько лежав, заплющивши очі, і думав. Урешті йому все стало ясно. Він ішов на північний схід, у протилежний бік від річки Діз, і потрапив у долину річки Копермайн. Ця широка й повільна ріка і є Копермайн, іскристе море — Льодовитий океан, а корабель — китобійне судно, що запливло на схід, далеко на схід від гирла річки Маккензі. Воно стоїть на якорі в затоці Коронації. Він пригадав карту Компанії Гудзонової затоки, яку колись бачив, і все стало ясно й зрозуміло.

Він сів і почав міркувати, що слід зробити найперше. Постоли з укривал протерлися наскрізь, ноги стали суцільною раною. Останнє укривало він уже подер. Рушницю й ножа загубив. Шапка теж пропала, і разом з нею — сірники, сховані за обідком, але пучечок сірників за пазухою в кісеті, загорнутий у промашений папір, був сухий. Чоловік глянув на годинника. Він показував одинадцять і ще цокав. Мабуть, він його коли-не-коли накручував.

Він був спокійний і мислив ясно. Хоч він і охляв до краю, проте болю не відчував. Їсти не хотілося. Думка про їжу була йому навіть неприємна, і до всього, що він робив, його спонукав лише розум. Він одірвав холоші до самих колін і обмотав ними ноги. Якимсь дивом він не загубив бляшаного відерця. Треба випити окропу, перш ніж вирушати в страх яку тяжку — він це відчув — подорож до корабля.

Руки його були повільні. Він трясся, неначе паралітик. Хотів був назбирати моху, але, хоч як силкувався, не зміг звестись на ноги. Він пробував знову й знову і врешті поліз рачки. Одного разу він підповз до хворого вовка, і той неохоче відсунувся, спроквола облизуючись. Язик його ледве згинався і був не червоний, як у здорової тварини, а жовтуватого-рудий.

Випивши з кварту окропу, він знайшов у собі силу звестись на ноги й навіть іти, тобто ледь переставляти ноги. Мало не щохвилини йому доводилося відпочивати. Він ступав нетвердо й невпевнено, так само нетвердо й невпевнено плентався слідом вовка; коли настала ніч і густа темрява загасила сяйво моря, чоловік зрозумів, що скоротив відстань до нього лише на чотири милі.

Усю ніч він чув бухикання хворого вовка і час від часу мекання оленят. Навколо буяло життя, життя, повне сил і здоров'я, і він розумів: хворий вовк

іде слідом за хворою людиною, сподіваючись, що та вмере раніше. Вранці, розплющивши очі, він побачив, що звір не зводить з нього тоскного, голодного погляду. Вовк стояв понурившись, підбгавши хвоста, мов миршавий, прибитий горем пес. Він тремтів на пронизливому ранковому вітрі й неохоче вишкірився, коли чоловік обізвався до нього хрипким шепотом.

Зійшло яскраве сонце, весь ранок він шкандибав, заточуючись і падаючи, до корабля, що виднів на іскристому морі. Погода стояла чудова — в північних широтах настало коротке бабине літо. Воно могло тривати тиждень, а могло скінчитись і завтра чи післязавтра.

Пополудні він натрапив на слід. Це був слід іншої людини, що вже не йшла, а повзла рачки. Він подумав, що це, може, Біллів слід, але подумав спроквола, байдуже. Тепер його ніщо не цікавило. Він уже нічого не відчував і не хвилювався. Він став несприйнятливий до болю. Шлунок і нерви заснули. Але життя, яке ще жевріло в ньому, гнало його вперед. Він зовсім виснажився, проте життя в ньому відмовлялося вмирати. І тому, що воно відмовлялося вмирати, він ще їв болотяні ягоди й пічкурів, пив окріп і сторожко поглядав на хворого вовка.

Він пішов слідами людини, що лізла навкарачки, і незабаром дістався місця, де вони урвалися, — на мокрому моху лежали свіжообгризені кістки, а навколо видніли сліди вовчих лап. Тут же валялась торбинка з лосячої шкіри, така, як і в нього, подерта гострими іклами. Він спромігся підняти торбинку, хоч її вага була майже непосильна для його слабких рук. Білл ніс її до останку. Ха-ха! Ох і посміється ж він з нього! Він виживе і донесе торбинку до корабля в іскристому морі. Сміх його звучав хрипко й страшно, мов вороняче каркання, і хворий вовк почав тоскно йому підвивати. Чоловік одразу вмовк. Як же він посміється з Білла, коли це Білл, коли ці рожевато-білі чистенькі кості і є Білл!

Він одвернувся. «Що ж, нехай Білл покинув його, але він не візьме золота, не смоктатиме Біллових кісток. А Білл зробив би так, якби опинився на його місці», — думав він, плентаючись далі.

Йому трапилась калюжа. Він нахилився подивитись, чи немає там пічкурів, і раптом відсахнувся, бо побачив у воді своє обличчя. Воно було таке моторошне, що його чуттєвість ожила і він злякався. В калюжі плавали три пічкурі, але води там було так багато, що її не вичерпати. Він спробував зловити їх бляшаним відерцем, та незабаром облишив ці спроби. Він боявся, що впаде від безсилля в калюжу й утопиться. Через те ж таки він не наважувався попливти річкою на одній з колод, що їх поприбивало до піщаних обмілин.

Того дня він скоротив відстань між собою і кораблем на три милі; наступного — ще на дві. Тепер він повз навкарачки, як Білл. Під кінець п'ятого дня до корабля залишилося миль із сім, та він уже був неспроможний проповзти за день і милі. Бабине літо тривало, він то ліз навкарачки, то непритомнів, а вовк усе плентався слідом за ним, кашляючи і хриплячи. Коліна стали суцільною ранною, як і ноги; хоч він обмотав їх клаптями, що видер із сорочки, кривава смуга тяглася за ним по каменях та мохові. Якось оглянувшись, він побачив, що вовк пожадливо вилизує слід, і зрозумів, який його чекає кінець, якщо... якщо він сам не вб'є вовка. І почалась одвічна трагедія боротьби за існування: хвора людина повзла, хворий вовк шкутильгав за нею — дві конячі істоти волоклися через пустелю, чигаючи на життя одна одної.

Якби це був здоровий вовк, чоловік, може, й змирився б зі своєю долею, але стати жертвою такої відразливої тварини, майже здохлятини... — сама тільки думка про те сповнювала його огидою. Йому було бридко. Він знову почав марити; галюцинації туманили розум, прояснілі хвилини дедалі рідшали й коротшали.

Якось він прочувався від хрипіння біля самого вуха. Вовк незграбно метнувся назад, не втримався на ногах і впав з безсилля. Картина була кумедна, але він не сміявся. Він навіть не злякався. Йому вже було до всього байдуже. Проте думка на мить прояснилася, і він лежав, міркуючи: до корабля лишилось якихось чотири милі. Він протер затуманені очі: його обриси чітко вимальовувались вдалині, і човник під білим вітрилом розрізав хвилі, що блискотили на сонці. Але йому ніколи не подолати останніх чотирьох миль. Він це знав і міркував про це спокійно. Він знав, що не проповзе й півмилі. І все ж йому хотілося жити. Було б просто безглуздо вмерти, витерпівши такі муки. Доля хотіла від нього аж надто багато. І, вмираючи, він відмовився скоритися смерті. Може, це було б божевілья, але, потрапивши в лабеті смерті, він кинув їй виклик і відмовився помирати.

Він заплющив очі й доклав усіх сил, щоб зосередитись. Вирішив будь-що відігнати млість, яка заливала його ество, наче хвилі припливу. Ця убивча млість, неначе море, підіймаючись усе вище й вище, поступово затоплювала свідомість. Іноді він поринав із головою і, відчайдушно борсаючись, силкувався виринути із забуття, але якась дивовижна сила будила його волю і допомагала йому випірнути на поверхню.

Він лежав нерухомо на спині, дослухався до хрипкого дихання хворого вовка, який підступав до нього все ближче. Воно ставало дедалі чутніше, час тягнувся нескінченно довго, а він не ворухився. Ось вовк засопів біля самого вуха. Шорсткий сухий язик тернув його по щоці, мов рашпілем¹. Він миттю випростав руки — принаймні хотів їх випростати. Пальці зімкнулись, мов пазури, але нічого не схопили. Для швидких упевнених рухів потрібна сила, а її йому й бракувало.



¹ Рашпіль — великий напилек із рідко розміщеними великими зубцями.

Вовкове терпіння було незмірним, одначе саме таким незмірним було й терпіння людини. Півдня він пролежав нерухомо, борючись із запамороченням, чигаючи на звіра, який хотів ним пожитися й яким він жадав пожитися сам. Вряди-годи через нього перекочувались хвилі млості, він бачив довгі сни, але увесь час він чекав, що почує хрипке дихання і його лизне шорсткий язик.

Дихання він не почув, але спроквола пробудився, відчувши, як шорсткий язик торкнув його руку. Він чекав. Ікла злегка стиснулись, потім здавили руку дужче, вовк зібрав усю силу, намагаючись устроїти зуби в поживу, якої так довго чекав. Але й людина чекала довго: рука здавила вовчу щелепу. І поки вовк кволо пручався, а рука кволо тримала його за щелепу, друга рука поволі простягнулась і схопила звіра. Хвилини через п'ять чоловік усією вагою навалився на вовка. Але рукам бракувало сили задушити його. Тоді він притиснувся обличчям до вовчої горлянки, намагаючись її прокусити. Рот забився шерстю. Минуло півгодини, і чоловік відчув, як у горло потік теплий струмочок. Кров зовсім йому не смакувала. Він ковтав її, немов розтоплений свинець, насилу долаючи огиду. Потім він перекинувся на спину й заснув.

На китобійному судні «Бедфорд» було кілька вчених — учасників наукової експедиції. З палуби вони помітили на березі якусь дивну істоту. Вона повзла до води. Годі було визначити, що то за звір, отож, як справжні дослідники, вони сіли у вельбот¹ і попливли до берега роздивитися зблизька. То була й справді жива істота, у якій важко було впізнати людину: сліпа й безтямна, вона звивалась на піску, немов велетенський хробак. Вона звивалася марно, майже не посуваючись уперед, але була вперта — корчилася, крутилася і за годину пролазила футів із двадцять.

Через три тижні, лежачи на койці в каюті «Бедфорда», зі сльозами, що котилися по запалих щоках, чоловік розповів, хто він такий та що йому довелося зазнати. Він також мимрив щось про матір, про сонячну південну Каліфорнію, про будиночок серед апельсинового гаю, обсаджений квітами.

Збігло ще кілька днів. Він уже сидів за столом кают-компанії і обідав з ученими й корабельними офіцерами. Він ніяк не міг надивитися на силу-



¹ Вельбот — веслова морська шлюпка із загостреними носом і кормою.

силенну їжі і спостерігав з тривогою, як вона зникає в чужих ротах. Він проводив поглядом кожний шматок, і на його обличчі проступав вираз глибокого жалю. Він був при своєму розумі, але проймався ненавистю до людей, котрі сиділи за столом. Його не полишав страх, що харчів не вистачить. Він розпитував кока, юнгу, капітана про запаси продуктів. Вони безліч разів заспокоювали його, однак він їм не вірив і нишком заглядав у комору, щоб пересвідчитися на власні очі.

Люди помітили, що він гладшає. Він товстішав з кожним днем. Учені похитували головами й висували різні здогади. Вони зменшили йому пайку, а проте він круглішав, і особливо виріс у нього живіт.

Матроси посміхались. Вони знали, у чім річ. І коли вчені почали стежити за ним, то теж невдовзі дізнались. Вони побачили, як після сніданку він пробрався крадькома на бак і, мов жебрак, простяг руку до матроса. Матрос посміхнувся і дав йому шматок морського сухаря. Чоловік пожадливо схопив сухар, подивився на нього, як на те золото, і сховав за пазуху. Таку ж милостиню приймав він і від інших матросів.

Учені нічого не сказали й дали йому спокій. Але вони обстежили нишком його койку. В ній знайшлося повно сухарів, матрац був напханий сухарями, в кожному закутку були сухарі. І все ж чоловік був при своєму розумі. Просто він хотів забезпечити себе на випадок голоднечі, та й годі. Вчені сказали, що це минеться; воно й справді минулося, перш ніж «Бедфорд» кинув якір у бухті Сан-Франціско.

Запитання та завдання

1. Дайте визначення понять: *оповідання, художня деталь.*

2. Чому герой оповідання опинився посеред сірої тундри один?
3. Куди він збирався дійти і чи це йому вдалося зробити? Відповідь обґрунтуйте посиланням на текст. 4. Від яких речей і в якій послідовності позбавився герой упродовж своєї подорожі? 5. Від чого він потерпав найбільше: від холоду, голоду чи ран? Відповідь підтвердіть цитатами з тексту. 6. Знайдіть епітети і метафори, за допомогою яких зображується північний пейзаж. 7. Доведіть, що останки людини, які побачив герой оповідання, належали саме Біллові. 8. З чим золотошукач порівнює шматок хліба в кінці твору? Чому? 9. Знайдіть у тексті деталі, які свідчать, що, попри все, герою оповідання вдалося залишитися людиною.

10. Як змінюється фізичний і психологічний стан героя протягом твору? 11. На початку оповідання герой весь час згадує Білла і сподівається, що той чекає його біля сховища. Чому «він мусив так думати»? 12. Скільки часу тривала його подорож «неозорою пустелею»? 13. Чи випадково він збився з напрямку й опинився на березі океану? 14. Чому жодного разу оповідач не називає імені головного героя твору? 15. Поясніть назву й епіграф оповідання.

16. Намалюйте словесну картину суворої Півночі, в якій опинився герой оповідання, використовуючи епітети, метафори й порівняння, що трапляються в тексті.



Шáндор ПÉТЕФІ

1823–1849

Кожна нація має свого поета-пророка. Для України це Тарас Шевченко, а для Угорщини — Шандор Петефі. Об'єднає їх ще й те, що обидва справили значний вплив на розвиток літературних мов: Шевченко — української, Петефі — угорської. Усе своє життя й поетичний хист він поклав на вівтар служіння Батьківщині. Тоді Угорщина, як і частина України, входили до складу Австро-Угорської імперії. І Петефі очолив молодих патріотів, які боролися за незалежність Угорщини.

«Не судилася мені така доля, щоб міг я гуляти в чудових гаях, переплітаючи свої пісні про тихе щастя й тихий сум зі співами солов'я, шелестом листя і дзюрчанням струмочка. Життя моє пройшло на полі битви, у вічному зіткненні страждань і пристрастей. Музу мою, як зачаровану принцесу на безлюдному острові в океані, стережуть чудовиська й дикі звірі... Такі наші часи. І чи можу бути інший я — вірний син свого часу?!» — так сам поет писав про себе.

Народився Шандор Петефі в неможливій родині, а його справжнє прізвище було Пётрович, адже батько Петефі був сербом, а мати — словачкою. Земля, на якій виріс поет, зростила його геній і загартовувала могутній дух, стала невід'ємною часткою його душі. Так Шандор Пётрович, син неможливих селян, став Шандором Петефі, національним героєм угорського народу. Він і загинув як герой, у битві за незалежність своєї Батьківщини.

КОЛИ ТИ МУЖ — БУДЬ МУЖНІМ

Коли ти муж — будь мужнім,
Знайди життєву путь,
А лялькою на шворках
В руках судьби не будь.
Пес недолугий — доля.
Лякає навісна
Лиш кволих — і тікає
Від сміливих вона.

Коли ти муж — будь мужнім,
Не тільки на словах.
Найкращий з Демосфенів —
Меч у твоїх руках.
Твори у вирі битви,
А довершивши твір —
Замовкни, як змовкає
Гроза за краєм гір.


Коли ти муж — будь мужнім,
Вмій правду боронить,
Хоча б і довелося
За неї кров пролити.
Зумій заради правди
Зламать життя своє.
Честь в боротьбі — найвище,
Що в тебе в світі є.


Коли ти муж — будь мужнім,
Борися і страждай,
Але своєї волі
Нікому не віддай!
Хто продається — гине
В зневазі і ганьбі.
«Голодний, але вільний!» —
Впиши в девіз собі.


Коли ти муж — будь мужнім,
І в водоверті літ
Тебе не подолають
Ні люди, ані світ.
Будь дубом, котрий буря
З корінням вирива,
Але який не гнеться
Під вітром, як трава!




Запитання та завдання

 1. Чим віршована мова відрізняється від прозової? 2. Дайте визначення понять: *алегорія, ліричний герой, метафора, порівняння*. 3. Чи можна назвати вірш «Коли ти муж — будь мужнім» автобіографічним? Аргументуйте свою думку.

 4. Знайдіть у тексті алегорії та метафори і поясніть їхнє значення. 5. Чому Петефі часто називають угорським Шевченком? Що є спільного в їхніх долях?

 6. Поясніть роль у вірші анафори (однакового початку кожної строфи). 7. Охарактеризуйте ліричного героя вірша. Хто з головних персонажів творів, які ви вивчали на уроках зарубіжної літератури, схожий на нього? Доведіть свою точку зору. 8. Як ви розумієте вислів «голодний, але вільний»? Чи згодні ви взяти його собі за девіз?

 9. Вивчіть вірш напам'ять та підготуйте його виразне читання.



Роберт Льюїс СТІВЕНСОН

1850–1894

*Я з честю підняв рукавичку,
яку кинула мені доля, і пере-
міг у битві з життям.*

Р. Л. Стивенсон

Здавалося, у Роберта Льюїса Стивенсона не було жодного шансу стати автором одного з найпопулярніших пригодницьких романів, адже хвороб у нього було більше, ніж літер в алфавіті. З раннього дитинства він був мешканцем, за його власним висловом, «ковдряної країни». Адже через постійні хвороби він проводив більше часу в ліжку, ніж у хлопчачих іграх на вулиці чи за столом, читаючи захоплюючу книжку. Лікарі поставили дванадцятилітньому підліткові страшний діагноз — сухоти. У ті часи це дорівнювало смертельному вироку. Можливо, саме ці важкі випробування навчили письменника цінувати життя, щиро радіти кожному прожитому дню й намагатися бути щасливим. Одного разу, коли біль, здавалося, паралізував усе його тіло, так що він не міг говорити, читати і писати правою рукою, ліва вивела декілька рядків, що аж ніяк не асоціювалися з людиною, прикутою до ліжка:

*Як дорослим стану я —
побуваю в тих краях,
де росте в траві густій*

*пальма з віттям золотим.
Там, де бігали бізони.
І в гостях у Робінзона.*

Не можна вирушити у справжню морську подорож? І тоді на допомогу приходили мрія і фантазія. Вони переносили мужнього життєрадісного хлопчика в найвіддаленіші куточки землі й знайомили зі справжніми героями, а боротьба з хворобою в його уяві перетворювалася на запеклий двобій із самою смертю, з якого людина може вийти переможцем.

Хоча Стивенсон отримав професію юриста, понад усе мріяв стати письменником. Слава до нього прийшла, коли він 1883 р. окремим виданням надрукував роман «Острів скарбів». Як згадував письменник, одного вечора він грався зі своїм пасинком Ллойдом Осборном. Вони змагалися, хто краще намалює географічну карту. Саме тоді Стивенсон і створив карту Острова скарбів. Наступного дня він сів за роман, який назвав «Корабельний кухар», але видавцеві ця назва не сподобалася, і вони вирішили замінити її на «Острів скарбів». Допитливий

читач помітить у цьому творі деталі багатьох відомих пригодницьких книжок. Та Стівенсон і не заперечував цього. Він відверто говорив, що, наприклад, папуга до роману «прилетів» від Робінзона Крузо, а кістяк він запозичив з новели відомого американського письменника Едгара По «Золотий жук». До речі, історія, покладена в основу роману «Острів скарбів», не така вже й письменницька вигадка. В ті часи, як і сьогодні, багато хто марив незліченними скарбами піратів або їхніх жертв, що були завбачливо заховані в різних місцях земної кулі і які можна знайти за певними таємними знаками. Наприклад, на острові, де більше чотирьох років прожив Александр Селькірк і який згодом було названо островом Робінзона Крузо, до цього часу шукають величезний скарб, який був там захований через декілька років після звільнення Селькірка. Стівенсон ніби зібрав у своїй книжці всі особливості й знахідки пригодницької літератури, яку важко уявити без таємних карт, захованих скарбів і воєвничих піратів. Першими слухачами і критиками ще не надрукованого роману були батько й пасинок письменника. Стівенсон згадував, що коли необхідно було заповнити скриню Біллі Бонса, то батько письменника майже цілий день на звороті конверта з якогось ділового листа складав реєстр того, що мало бути у схованці колишнього пірата. Цей перелік майже повністю увійшов до роману. Взагалі, Стівенсону вдалося наповнити свій твір деталями, які в уяві читача саме після цього роману були тісно пов'язані із світом пригод і таємниць: запальна піратська пісня, жахлива чорна мітка, таємнича карта й загублений у океані острів, повний золота, омитою кров'ю.

Успіх «Острова скарбів» забезпечив матеріальний достаток родини Стівенсона. Але прогресуюча хвороба вимагала зміни клімату, і тому він залишив любу Шотландію. Письменник, разом з усією родиною, вирушив у подорож до південних морів. Він оселився на островах Самоа, що в Тихому океані. Місцеві жителі спочатку насторожено поставилися до чужоземця, адже звикли, що європейці в їхніх краях з'являлися тільки для того, щоб збагатитися. Але Стівенсон не виказував зневаги до місцевого населення, натомість він радо приймав їх у своєму домі, який місцевим жителям здавався величезним палацом, і залюбки слухав їхні оповідки із сивої давнини. Дуже скоро до помешкання Стівенсона самоанці заходили не лише послухати дивні й неймовірні історії господаря, а й із проханням допомогти. Він радив їм, як захищати себе від колонізаторів, як краще облаштувати свою землю і де найвигодніше продати ті чи ті товари. Білі колонізатори недолюбували письменника, зате місцеві жителі, на знак особливої поваги й довіри, дали йому ім'я Тузітала — *білий вождь-оповідач*, бо вірили в магічну силу його слова. А ця сила була великою, варто лише згадати якого розголосу наробила в Європі стаття Стівенсона про безсоромне грабінництво островів провідними європейськими країнами, які колонізували Самоа.

Самоанці самотужки збудували дорогу до будинку Стівенсона й назвали її *Дорогою подяки*. Смерть письменника для місцевих жителів стала великим горем. Вони цілими селищами йшли попрощатися з Тузіталою. Рада вождів вирішила поховати його на вершині найвищої гори. Однак дістатися туди було надзвичайно складно, адже гору з усіх боків оточував густий тропічний ліс і до того часу на неї не ступала жодна людина. Тоді найсильніші чоловіки вирушили в дорогу й ціною неймовірних зусиль прорубали у вологих джунглях просіку, щоб потрапити до місця останнього притулку людини, яка змогла перебороти долю. А потім вожді, під страхом великої кари богів, заборонили всім стріляти біля гори, де було поховано Стівенсона, «щоб над його могилою могли спокійно співати птахи».

Оскарів Криптів



Ст
Року
ли в мол
ся заса
ної. огр
свої к
спрамо
ній блі
фхту, а
від ньог

Поті
шов мій
і він по
погляда
- Б
шинку.
піваном.
То б
вибрав
світлиці
більше
лютий
одів м
можного
себто к

Узим
звертали
якого ка
на лоби
на руді

Опі
тій самі
ся, він
- Д
ещ, я за
ка. А те
принесе

¹ Ган

ОСТРІВ СКАРБІВ

СТАРИЙ МОРСЬКИЙ ВОВК У ЗАЇЗДІ «АДМІРАЛ БЕНБОВ»

Року Божого 17... я беруся за перо й повертаюся думками до тих часів, коли в мого батька був заїзд «Адмірал Бенбов» і коли під нашим дахом оселився засмаглий старий моряк із рубцем від шаблі на щоці. То був високий, міцний, огрядний чоловік з брунатним обличчям. Над коміром його заяложеної синьої куртки стирчала просмолена косичка. Руки в нього були зашкарублі й пошрамовані, з чорними поламаними нігтями, а рубець на щоці мав неприємний блідо-багряний відтінок. Пригадую, як він, стиха посвистуючи, оглянув бухту, а тоді раптом загорлав давню моряцьку пісню, яку так часто ми чули від нього опісля:

П'ятнадцятеро хлопців на скриню мерця.
Йо-хо-хо, ще і пляшка рому!

Потім він постукав у двері кінцем палиці, схожої на гандшпуг¹, і, коли вийшов мій батько, грубо зажадав від нього склянку рому. Йому винесли ром, і він почав поволі його цмулити, знавецьки смакуючи кожен ковток і все ще поглядаючи на скелі й на нашу вивіску.

— Бухта нічогенька, — пробурмотів він нарешті. — Непогане місце для шинку. Пристань саме для мене. Як мене звати? Та що ж, зовіть хоч би й капітаном...

То був дуже мовчазний чоловік. Цілі дні він сновигав берегом бухти або вибирався на скелі зі своєю мідною підзорною трубою. А вечорами сидів у світлиці в кутку біля коминка й попивав міцний ром, змішаний з водою. Здебільше він не озивався, навіть коли до нього зверталися — тільки кине раптом лютий погляд і засопе носом, немов корабельна сирена в тумані. Якось він одвів мене вбік і пообіцяв платити по чотири срібні пенси першого числа кожного місяця, якщо я «пильнуватиму одноногого моряка» і повідомлю його, себто капітана, відразу, тільки-но цей моряк з'явиться поблизу.

Узимку тяжко захворів батько Джима, тож хлопець і його матір мало уваги звертали на дивного пожилця. Одного разу до заїзду прийшов незнайомец, якого капітан назвав Чорним Псом. Вони посварилися. Чорний Пес утік, а капітана побив грець. Коли Джим допомагав лікареві Лівсі пускати кров пожилцю, то на руці побачив татування «Нехай щастить Біллі Бонсові».

ЧОРНИЙ ЗНАК

Опівдні я приніс капітанові холодного питва та ліки. Він лежав майже в тій самій позі, як ми його залишили, тільки голова була трохи вище; здавалося, він був слабосилий і водночас дуже збуджений.

— Джиме, — сказав він, — з усіх тут лише ти вартий доброго слова. Ти знаєш, я завше дбав про тебе. Я ж тобі щомісяця давав срібного чотирипенсовика. А тепер бачиш, друже, як мені погано, і всі покинули мене! Джиме, ти ж принесеш мені чарочку рому, еге ж, хлопче? Якщо я не ковтну рому, Джиме,

¹ Гандшпуг — дерев'яний або металевий важіль для пересування вантажів на судні.

мені ввижатимуться різні страхіття — я вже й так їх бачив, далєбі! Я бачив старого Флінта в кутку, отам за тобою, бачив так ясно, мов живого. Я дам тобі золоту гінею за одну чарчину, Джиме.

Він розпалювався дедалі дужче, і я вже почав боятись, щоб його не почув мій батько, якому було особливо зле того дня і який потребував цілковитого спокою, а пропозиція хабара видалася мені образою.

— Не треба мені ваших грошей, — сказав я. — Заплатіть лише те, що ви заборгували моєму батькові. Я принесу вам склянку рому, але не більше.

Коли я приніс напій, він жадібно схопив його й вихилив одним духом.

— Джиме, — озвався він, — ти бачив сьогодні того моряка? То лихий чоловік, але ті, що послали його, ще лихіші. Ось послухай: якщо мені не пощастить вибратися звідси й вони надішлють мені чорний знак, то знай, що вони полюють на мою скриню. Сідай тоді на коня й жени чимдуж до... А так, так. До цього клятого телепня-лікаря й перекажи йому, щоб свистів усіх нагору — судових там і всяких інших — і накрив би тут, на борту «Адмірала Бенбова», усю Флінтову зграю, всіх до одного, скільки їх ще залишилося живих. Я був за першого помічника на судні в старого Флінта. І тільки я знаю те місце. Він сам усе передав мені, коли лежав, помираючи, як ось я тепер. Але ти не зчиняй галасу, поки вони не пришлють мені чорного знака чи поки не побачиш знову Чорного Пса або моряка на одній нозі. Оцього одноногого, Джиме, стережися найдужче!

Увечері раптово помер мій батько, і ми забули про все інше. Велике горе, що спало на нас, прихід сусідів, лаштування до похорону й різні господарські турботи так закрутили мене, що не було часу ані думати про капітана, ані боятись його. На другий день після похорону — днина була похмура, туманна й морозяна, — годині о третій я вийшов за двері й став на порозі, сповнений сумних згадок про свого батька. Я побачив, що хтось поволі йде дорогою. Чоловік був, очевидно, сліпий, бо намацував дорогу перед собою ключкою. Над очима й носом у нього нависав чималий зелений дашок. Згорблений від старості чи слабосилля, закутаний у подертий морський плащ із каптуром, що зовсім ховав обриси його тіла, незнайомиць здавався справжньою потворою. Неподалік від заїзду він зупинився й затяг чудним голосом невідь до кого:



— Чи не скаже яка добра душа бідному сліпцеві, що втратив дорогоцінний зір, мужньо боронячи свою батьківщину Англію, — хай Бог благословить короля Георга! — де і в якій частині країни він зараз перебуває?

— Ви стоїте перед заїздом «Адмірал Бенбов», — відгукнувся я.

— Я чую голос, — мовив він, — юний голос. Дайте мені вашу руку, любий друже, і проведіть мене до цього дому.

Я простяг йому руку, і він стис її мов лещатами. Це мене так налякало, що я спробував видертись і втекти, але сліпець одним рухом притяг мене щільно до себе.

— А тепер, хлопче, — сказав він, — проведи мене до капітана. Веди мене прямісінько до нього і, коли він побачить, гукни: «Ось ваш приятель, Білле!»

Сліпий жебрак так мене налякав, що я забув свій жах перед капітаном, і, розчинивши двері світлиці, тремтячим голосом вигукнув те, що мені було наказано. Бідолашний капітан підвів очі й одразу протверезів. На обличчі його відбився не так переляк, як смертельна слабість. Він спробував був підвестись, але, очевидно, вже навіть на це не мав сили.

— Нічого, Білле, сиди, де сидиш, — озвався жебрак. — Хоч я й не можу бачити, але я чую, як тремтять твої пальці. Дай свою праву руку. Хлопче, візьми його руку й піднеси до моєї правиці.

Ми обидва слухняно підкорилися йому. Я побачив, як сліпий переклав щось зі своєї долоні з ключкою в долоню капітана, яка ту ж мить стулилася.

— Отже, зроблено, — сказав сліпець, відпустив мою руку і з неймовірною для невидючого точністю й швидкістю вислизнув зі світлиці надвір.

Я все ще стояв нерухомо, прислухаючись, як щораз далі й далі стукотить дорогою його ключка. Тільки по якійсь годині спам'яталися ми з капітаном. І лише тоді я помітив, що все ще тримаю його за рукав. Коли я відпустив руку, він підніс її ближче й глянув на те, що було затиснуте в долоні.

— О десятій годині! — вигукнув капітан. — Залишилося шість годин.

Він зірвався на ноги, але тут-таки похитнувся і схопився за горло. Так він постояв хвилю, похитуючись із боку на бік, а тоді, якось чудно скрикнувши, упав горілиць на підлогу. Я відразу кинувся до нього, гукаючи матір, та було вже пізно. Капітан нагло помер від апоплексичного удару. І дивна річ: я ніколи не любив цього чоловіка, хоч останнім часом і почав жаліти його, але, побачивши його мертвим, вибухнув цілою зливою сліз. Це була вже друга смерть у мене на очах, і туга за першою втратою була ще свіжа в моєму серці.

Налякані, Джим із матір'ю побігли за допомогою до найближчого селища. Але його жителі, ледь почувши ім'я капітана Флінта, навідріз відмовилися йти до заїзду. Матір Джима, обурена таким боягузством, заявила, що вона не поступиться грошима, які належать її синові, бо померлий пожилець не розрахувався за кімнату. Разом із матір'ю Джим повернувся додому. В кімнаті померлого вони знайшли скриню, в якій було чимало всякої всячини: новий костюм, бляшаний кухоль, тютюн, пістолі, зливok чистого срібла тощо. На споді лежав пакет і полотняна торбинка із золотом. Оскільки в торбинці були монети різних країн, матір Джима забарилася з підрахунками. «Я доведу цим негідникам, що я чесна жінка. Я візьму все, що мені належить, але ні шеляга більше», — говорила вона. Коли розрахунки були доведені до середини, двері заїзду почали сіпати зовні. Джим та матір поспіхом покинули будинок, прихопивши з собою пакет, щоб зрівняти рахунок. Коли вони вискочили з будинку, то побачили, що до заїзду суне ціла ватага. Оскільки ніч була місячна, Джим та його мати сховалися під місток. Ватагою

керував сліпий П'ю. У будинку вони шукали папери капітана. На допомогу Джиму та матері прийшов загін на чолі з начальником митниці Дансом, який розшукував матросів з невідомого корабля. Пірати кинулися тікати, залишивши сліпого П'ю одного. Він збився з дороги й загинув під кінськими копитами. Джим разом із митниками поскакав до лікаря Лівсі.

КАПІТАНОВІ ПАПЕРИ

Ми мчали щодуху аж до самого будинку лікаря. У жодному вікні з фасаду не світилося. Містер Данс сказав, щоб я зіскочив з коня й постукав у двері. Відчинила нам служниця.

— Доктор Лівсі вдома? — запитав я.

— Ні, нема, — відповіла вона, — господар повернувся надвечір, а тоді пішов пообідати й перебути якийсь час у сквайра¹.

— То їдьмо туди, хлопці, — сказав містер Данс.

До сквайрової садиби було недалеко, тож я навіть не сідав, а біг поруч з конем, тримаючись за Доггерове стремено, до самих воріт парку. Я ніколи не бачив сквайра так близько. Це був високий, понад шість футів на зріст, і плечистий чоловік з грубуватим добродушним обличчям, засмаглим і вкритим зморшками у тривалих мандрах. Рухливі чорні брови засвідчували, що він не лихий на вдачу, а радше загонистий і гоноровитий.

— Заходьте, містере Дансе, — мовив він повагом, але й милостиво.

— Добрий вечір, Дансе, — озвався лікар, кивнувши головою. — Добрий вечір і тобі, любий Джиме. Яким це погожим вітром занесло вас сюди?

Начальник митниці виструнчився по-воляцькому й переказав усі наші пригоди, мов школяр добре завчену лекцію.

— Отже, Джиме, — сказав лікар, — те, що вони шукали, зараз у тебе?

— Ось воно, сер, — відповів я й подав йому пакет.

Лікар оглянув пакета з усіх боків так, немов поривався розкрити його, та замість цього спокійно поклав у кишеню свого сурдута.

— Сквайре, — сказав він, — коли Данс дон'є ель, йому, звичайно, треба буде повернутися до виконання своїх обов'язків. А Джим Гокінс, гадаю, нехай залишиться, — він заночує в моєму домі.

Тим часом містер Данс вислухав ще кілька компліментів і врешті пішов собі.

— А тепер, сквайре... — мовив лікар.

— А тепер, Лівсі... — мовив ту ж мить сквайр.

— Не всі разом, не всі разом! — засміявся доктор Лівсі. — Сподіваюся, ви чули про цього Флінта?

— Чи ж чув я про Флінта?! — вигукнув сквайр. — Та це ж був найкровожерніший піратюга з усіх, що будь-коли плавали по морях.

— Так, я й сам чував про нього навіть тут, у Англії, — сказав лікар. — Але мова ось про що: тут, у моїй кишені, лежить ключ, який може нам вказати місце, де Флінт заховав свої скарби. У такому разі, коли Джим не заперечує, ми розкриваємо пакета.

І він поклав пакета перед собою на стіл. Пакет був міцно зашитий нитками. Лікар розкрив свою валізку з інструментами й розрізав шви хірургічними ножицями. У середині там були дві речі: зошит і запечатаний конверт. Конверт

¹ *Сквайр* — в Англії та США — титул суддів і місцевих службових осіб.

був запечатаний у кількох місцях, а за печатку правив наперсток. Лікар обережно розкрив конверта, і з нього на стіл випала карта якогось острова з позначенням довготи й широти, глибини моря біля берегів, з назвами пагорбів, заток та бухт і взагалі з описом усього того, що треба знати, аби безпечно підвести корабель до берега й об'якоритись.

Острів простягався на дев'ять миль уздовж і на п'ять ушир, і формою своєю нагадував гладкого дракона навстоячки. На карті було позначено дві добре захищені від вітру гавані й гору в центрі острова, названу «Підзорна Труба». Крім того, на карті були різні додаткові позначки, зроблені пізніше. Найбільше впадали в око три хрестики червоним чорнилом: два у північній частині острова й один у південно-західній. Біля цього останнього хрестика тим самим червоним чорнилом дрібним чітким почерком, дуже відмінним від капітанових карлючок, було написано: «Більша частина скарбу тут».

На зворотному боці карти та сама рука додала ще такі пояснення:

«Високе дерево на схилі Підзорної Труби, напрямок на пн. від пн.-пн.-сх.

Острів Кістяка на сх.-пд.-сх. і сх.

Десять футів.

Зливки срібла в північній ямі. Знайдеш її, ідучи схилом східного пагорка, за десять сажнів на південь від чорної скелі, коли стати лицем до неї.

Зброю знайти легко, вона в піщаному горбі на пн. кінці Північного мису, прямувати треба на сх. і на чверть румба до пн.

Дж. Ф.»

І все. Та хоч які ці записи були стислі й незрозумілі для мене, але сквайра і доктора Лівсі вони захопили надзвичайно.

— Лівсі, — заявив сквайр, — ви негайно кидаєте ваше злиденне лікарювання. Завтра я вирушаю до Бристоля. За три тижні — та які там три тижні!.. за два тижні!.. за десять днів!.. — ми матимемо найкраще судно, сер, і найдобірнішу команду на всю Англію. Гокінс буде в нас юнгою. З тебе, Гокінсе, вийде неабиякий юнга. Ви, Лівсі, — корабельний лікар. Я — адмірал. Ми візьмемо з собою Редрута, Джойса й Гантера. Погожий вітер швидко домчить нас до місця, а відшукати там скарб — це ми зможемо завиграшки. І в нас буде стільки грошей, що хоч їж їх, хоч купайся в них, хоч засипайся ними з головою...

— Трелоні, — мовив лікар, — я їду з вами. І ручуся за себе й за Джима, що ми обидва не підведемо вас. Є тільки одна людина, якої я побоююся.

— Хто це? — вигукнув сквайр. — Назвіть мені цього негідника, сер!

— Це ви самі, — відповів лікар. — Бо ви не вмієте тримати язика за зубами. Про ці папери знаємо не тільки ми троє, а й розбишаки, які вчинили напад на заїзд цієї ночі. Тим-то жоден з нас не повинен ходити поодиноці, поки ми не виберемось у чисте море. Я і Джим залишимося тим часом тут. Ви беріть із собою Джойса й Гантера, коли поїдете до Бристоля. І найголовніше — щоб жоден з нас ані писнув нікому про нашу знахідку.

— Лівсі, — відповів сквайр, — ви завжди маєте рацію. Я мовчатиму, як могила.

Підготовка до подорожі забрала чимало часу. У листі з Бристоля сквайр сповістив, що йому вдалося найняти шхуну «Еспаньйола». У доборі команди йому неабияк допоміг старий безногий моряк, що тримав шинок, але згодився найнятися на корабель кухарем. Звати його Довгий Джон Сілвер. Джим попрощався з матір'ю і разом з Томом Редрутом вирушив у Бристоль.

Сквайр послав Джима із запискою до Джона Сілвера. Джим боявся, що одноногий Джон Сілвер і є та людина, яку він повинен був виглядати у «Бенбові». В шинку «Підзорна труба» він побачив Чорного Пса, що кинувся тікати. Сілвер відразу послав за ним у погоню. Дорогою до корабля Сілвер розповідав Джиму безліч цікавого про кораблі й життя моряків. І хлопцеві здалося, що з Сілвера може бути прегарний товариш у плаванні.

ПОРОХ І ЗБРОЯ

«Еспаньйола» стояла на якорі досить далеко від берега, і нам довелося добиратись до неї шлюпкою, обминаючи то носи інших суден, оздоблені фігурами, то їхні корми. Корабельні линви рипіли під нашим кілем і гойдалися в нас над головами. Нарешті ми причалили до шхуни. Капітан виявився чоловіком прискіпливим, усе на шхуні наче дратувало його. Причини свого незадоволення він не забарився пояснити, бо, щойно ми спустилися до каюти, як до нас підійшов матрос і сказав:

— Капітан Смоллет, сер, хоче поговорити з вами.

— Я завжди до послуг капітана. Запросіть його сюди, — відповів сквайр.

Капітан чекав уже перед порогом; він одразу ж увійшов у каюту й причинив за собою двері.

— Ну, капітане Смоллете, що ви маєте сказати?

— От що, сер, — відповів капітан, — я говоритиму відверто, навіть якщо викличу цим ваше невдоволення. Мені не подобається ця виправа, не подобається наша команда, не подобається мій помічник. Коротко і ясно.

— А може, сер, вам і власник судна не подобається? — запитав сквайр.

Але тут утрутився доктор Лівсі.

— Стривайте, — сказав він, — стривайте. Така розмова тільки призведе до сварки, та й годі. Ви кажете, що вам не подобається ця виправа. Чому?

— Мене запрошено, сер, з умовою вести наше судно туди, куди накаже мені оцей джентльмен, — сказав капітан. — Гаразд, я ні про що й не розпитував.



Та незабаром я переконався, що навіть останній матрос на судні знає про мету подорожі більше, ніж я. Далі, я довідуюся, що ми вирушаємо шукати скарби, причому завважте: про це я чую від своїх підлеглих. Шукати скарби — взагалі справа дуже делікатна. І я не відчуваю ніякого потягу до такої роботи, тим паче коли вона має бути секретною, а секрет — даруйте, містере Трелоні, — уже розбазікали навіть папузі. Гадаю, що ніхто з вас, джентльмени, не уявляє собі всіх труднощів, тож мій обов'язок попередити: боротьба точитиметься не на життя, а на смерть.

— Ну, гаразд, а які ж висновки з цього випливають? — запитав лікар.

— Ви, джентльмени, твердо вирішили здійснити це плавання?

— Рішучість наша залізна, — відповів сквайр.

— Чудово, — сказав капітан. — Порох і зброю складають у носовій частині судна, тоді як є чудове приміщення під вашою каютою. Чом би не покласти їх туди? Це по-перше. Далі, ви взяли з собою чотирьох своїх людей, і я чув, що вони мають бути розміщені в носовій частині. А чом би їх не примістити біля вашої каюти? Це по-друге.

— Є й по-третьє? — спитав містер Трелоні.

— Є, — відказав капітан. — Занадто багато базікають про вашу таємницю. Кажуть, що у вас є карта якогось острова, що на цій карті хрестиками позначено місця, де заховано скарби, і що острів лежить... — І капітан цілком точно назвав довготу й широту острова. — Я, джентльмени, — мовив далі капітан, — не знаю, у кого ця карта, але я рішуче вимагаю, щоб її тримали в таємниці навіть від мене. У противному разі я проситиму вас звільнити мене.

Сказавши це, він вийшов.

— Трелоні, — мовив лікар, — проти всіх своїх сподіванок, я пересвідчився, що у вас на борту двоє чесних людей: цей чоловік і Джон Сілвер.

Коли ми вийшли на палубу, матроси почали вже переносити зброю та порох, приспівуючи своє «Йо-хо-хо!». Капітан наглядав за роботою. Усі ми старанно працювали, переносячи порох та обладнуючи наші каюти, коли нарешті з берега на шхуну дісталися човном останні один-два матроси і разом з ними Довгий Джон. Кухар вибрався на борт спритно, наче мавпа. Тільки-но побачивши, чим ми заклопотані, він вигукнув:

— Гей, браття! Що це ви робите?

— Переносимо бочки з порохом, Джоне, — відповів котрийсь матрос.

— Навіщо, хай вам чорт! — стривожився Довгий Джон.

— Це мій наказ! — коротко кинув капітан. — А вам слід зійти вниз, чоловіче. Матросам треба приготувати вечерю.

— Слухаю, сер, — відповів кухар.

І, доторкнувшись рукою до чола, швидко зник у напрямку камбуза.

ПЛАВАННЯ

Я не збираюся докладно розповісти про нашу подорож. Вона виявилася дуже вдаюю. Судно було добротне, команда складалася з тямущих моряків, та й капітан досконало знав свою справу.

Бувши на борту, Джон Сілвер прив'язував свою милицю ремінцем до ший, щоб мати вільні обидві руки. Цікаво було дивитись, як він, спираючись милицею в переділку і похитуючись у згоді з кожним порухом судна, готував їжу

так упевнено, ніби стояв на твердій землі. Ще дивніше було бачити, як він у найбільшу хитавицю проходив палубою. То перебираючи руками мотузяні петлі, зумисне для нього підвішені в найширших місцях (матроси називали їх «сережки Довгоджона»), то спираючись на милицю або волочачи її за собою на ремінці, він так швидко пересувався, що й котрогось здорового міг випередити. Хоча ті матроси, які плавали з ним давніше, дуже шкодували, що він уже підупав на силі.

— Наш Тулуб неабиякий чоловік, — казав мені стерничий. — Замолоду він добре вчився і як схоче, може говорити, мов з книжки читає. А що вже хоробрый він, наш Довгоджон, — лев проти нього ніщо! Я бачив, як раз він зігнувся з чотирма — загірб їх і буць голова об голову — а сам був без зброї!

Уся команда поважала Сільвера й навіть слухалася. Він знаходив слушне слово для кожного і кожному вмів прислужитися. Зі мною він був завжди ласкавий і щоразу радів, коли я заходив до нього в камбуз, де було дуже охайно й чисто, посуд аж вилискував, а в кутку висіла клітка з папугою.

— Заходь, Гокінсе, — запрошував звичайно Сілвер, — заходь побалакати з Джоном. Нікому я так не радий, як тобі, синку. Ось Кап'тан Флінт — я назвав свого папугу Кап'таном Флінтом на честь славетного пірата, — так ось Кап'тан Флінт пророкує нам щасливу подорож. Правду я кажу, Кап'тане?

Папуга неймовірно швидко починав торохтіти:

— Пістри! Пістри! Пістри! — і так товк доти, аж тебе візьме подив, як то він не захлинеться, або поки Джон не закриє клітку хустиною.

Тим часом сквайр і капітан Смоллет усе ще ставились один до одного дуже холодно. Сквайр навіть не приховував своєї зневаги до капітана, а той і собі ніколи не озивався до сквайра, коли ж мусив відповідати на його запитання, то говорив гостро, стисло й сухо, без жодного зайвого слова. Капітан мусив урешті визнати, що безпідставно ганив команду: вона виявилась досить пристойною, а декотрі матроси засвідчили таку кмітливість, що можна було тільки дивуватись. Усі матроси на борту, здавалося, були дуже задоволені, — що й не



дивно, бо ж, мабуть, від часів Ноевого ковчега на жодному судні так не потурали команді, як на нашому. Подвійну порцію грогу хлопцям видавали при першій-ліпшій нагоді, частенько їх пригощали пудингом — наприклад, коли сквайр довідувався про день народження когось із матросів. На палубі завжди стояла відкрита діжка з яблуками, щоб кожен охочий міг поласувати, коли йому заманеться.

— Нічого доброго з цього не вийде, — казав капітан докторові Лівсі. — Це тільки розбещує команду, ви вже мені повірте.

Проте ця діжка з яблуками, як ви зараз дізнаєтесь, стала нам у пригоді: тільки завдяки їй ми завчасу дізналися про небезпеку й не загинули від рук зрадників.

Ось як це сталося. Ідучи проти пасатного вітру, ми щораз ближче підпливали до бажаного острова (де саме це було, я не можу сказати), і тепер удень і вночі пильно стежили за обрієм, сподіваючись побачити землю. За розрахунками, нам лишалося плисти щонайбільше одну добу. І ось після заходу сонця, закінчивши роботу, я вже збирався вклататись на свою койку, але нараз мені закортіло з'їсти яблука. Мені довелося залізти в діжку, щоб намацати на дні одне-однісіньке яблуко. Присівши там у темряві, заколисаний плюскотом води й розміреним погойдуванням судна, я мало не заснув. Аж це раптом діжка хитнулася, коли хтось навалився на неї спиною і важко сів на палубу. Я хотів був вилізти, як почув, що цей чоловік заговорив. Я впізнав голос Сілвера. І не встиг він промовити й десятка слів, як я поклав собі нізачо у світі не вилазити з діжки. Я скорчився там на дні й прислухався, тремтячи з жаху й цікавості. З цього першого десятка слів я зрозумів, що життя всіх чесних людей на судні залежить тепер тільки від мене.

ЩО Я ПОЧУВ, СИДЯЧИ В ДІЖЦІ З-ПІД ЯБЛУК

— Ні, не я, — казав Сілвер. — Флінт був капітаном. А я був за старшого матроса, це через свою дерев'янку. Ноги я збувся у тій самій баталії, де старий П'ю збувся своїх баньок. Плавав спершу з Інгландом, тоді з Флінтом, оце й усе мое моряцтво. А тепер, можна сказати, я вибрався в море на свою руч. В Інгланда мені перепало дев'ять сотень фунтів, і ще у Флінта дві тисячі. Це непогано, як на простого матроса. І всі грошенята лежать у банку, ще й прибутки дають. Головне тут — не так заробити, як заощадити, ось що я вам скажу... Бо де тепер Інгландові люди? Не знаю. А Флінтові? Ну, більшість їх на цьому судні, та ще й раді, як їм бодай пудинг перепадє, бо ж декотрі навіть старцювали перед тим. Старий П'ю, втративши зір, а з ним, можна сказати, й сором, тринькав за рік по тисяча двісті фунтів, наче той лорд з парламенту. А де він тепер? Помер і гние у землі. Але ж останні два роки, хай йому чорт, він пухнув з голоду!

— Як так, то нема чого й піратом бути! — озвався молодий матрос.

— Коли хто дурень, то й справді нема чого, — мовив Сілвер. — Хоча тебе це не тичеться: ти хоч і молодий, але метикуватий. Я це зразу помітив, тож я розмовлятиму з тобою, як чоловік з чоловіком. Так воно ведеться з джентльменами фортуни. Життя їхнє нелегке, раз у раз їм загрожує шибениця, зате найдків і напиків у них донесхочу, як у півнів-перебійців. У плавання вони відходять, маючи хіба сотню мідяків у кишені, а вертаються з сотнями фунтів. Але ті гроші розтринькують на пиятику й гульки, і знов у море вирушають

майже голяки. От у мене інший звичай. Я складаю свої гроші потроху в різних місцях, аби ні в кого підозри не виникло. Мені, вважай, уже півста років. Коли повернуся з цього рейсу, то заживу, як справжній джентльмен. І пора вже, кажеш? Що ж, я й до цього пожив непогано: ніколи не відмовляв собі ні в чому, чого душа жадала, спав м'якенько, їв солодко — тільки в морі бувала часом скрута. А з чого я починав? З простого матроса, як і ти.

— Гаразд, — зауважив його співрозмовник, — але ж тепер плакали всі ваші грошенята. Ви ж не насмілитесь і носа поткнути до Бристоля після цього рейсу!

— А де, по-твоєму, лежать мої гроші? — насмішкувато перепитав Сілвер.

— У Бристолі, у банках та інших таких закладах, — відповів матрос.

— Лежали там, — сказав кухар. — Лежали там, коли ми знімалися з якоря. Але моя стара вже їх усі забрала звідти. І «Підзорну Трубу» продала разом із усім манаттям. А сама перебралася на домовлене місце, аби чекати там на мене. Я б сказав тобі, де саме, бо тобі довіряю, та боюся, інші образяться, чому їм не сказав.

— А своїй старій ви довіряєте?

— Джентльмени фортуни, — відказав кухар, — звичайно, не довіряють один одному, і мають на це підстави, хоча мене обдурити не так легко. Хто спробує підставити мені ніжку, той не довго житиме на одному світі із старим Джоном. Одні боялися П'ю, інші боялися Флінта. Але мене боявся сам Флінт!

— Правду кажучи, — промовив молодий матрос, — спершу, до цієї розмови, мені ваша справа була зовсім не до смаку, Джоне. Але тепер — ось моя рука, я згоден.

— Ти хоробрий хлопець, та й метикуватий, — відповів Сілвер, так міцно тиснучи руку матросові, що аж діжка гойдулася. — З тебе буде такий знаменитий джентльмен фортуни, якого ще не бачили мої очі.

Тільки тепер я почав розуміти зміст їхніх словечок. Джентльменами фортуни вони називали піратів, а розмова, що я її підслухав, була прикінцевим актом спокушання чесного матроса, можливо, останнього такого в команді. Сілвер тихенько свиснув, і до діжки підсів ще хтось.

— Дік уже пристав, — сказав Сілвер.

— О, я знав, що Дік пристане, — почув я голос стерничого Ізреєла Гендса. — Він не дурень, наш Дік. — Гендс пожував тютюн, сплюнув і мовив далі: — Послухай, Тулубе, я хочу знати одне: скільки ще часу мусимо ми тупцятися без діла? Присяйбі, мені вже до смерті осточортів кап'тан Смоллет! Я хочу жити в капітанській каюті, хочу їсти їхні маринади, пити їхні вина!

— Ізреєле, — сказав Сілвер, — у тебе ніколи не було багато клепок. Але слухати ти можеш, принаймні вуха в тебе для цього досить довгі. Так ось що я тобі скажу: ти й далі спатимеш у кубрику, працюватимеш скільки треба, не задиратимешся й не пиячитимеш, поки я не подам знаку.

— Та я ж хіба що? — пробурмотів стерничий. — Я тільки запитую — коли?

— Коли, хай йому чорт! — зірвався Сілвер. — Ну, та гаразд, якщо хочеш знати, я тобі скажу. Якомога пізніше, ось коли! Ми маємо першорядного моряка кап'тана Смоллета, що веде судно, куди нам треба. Маємо сквайра й лікаря з картою, тільки де ця карта, я не знаю. Та й ти теж не знаєш. Так от, нехай сквайр і лікар знайдуть скарби й допоможуть нам перенести їх на судно, хай їм чорт! А тоді побачимо. Коли б я був певен у таких собачих дітях,

як ви, я дозволив би кап'танові Смоллету провезти нас ще й пів зворотного шляху, і тільки тоді почав би діяти. Але ж я знаю, що ви за одні. Тому я покінчу з ними на острові. Як на правду, то мене аж верне, коли подумаю, що повертатись доведеться з такими типами, як ви.

— А все-таки, — поцікавився Дік, — що ми з ними зробимо, коли запопадемо їх?

— Отакого я люблю! — захоплено вигукнув кухар. — Оце діло. А що, по-твому, слід зробити? Висадити їх на безлюдний острів? Так робив Інгленд. Чи перерізати, наче свиней? Так робили Флінт і Біллі Бонс. Але я, прошу мати на увазі, — чоловік лагідний, як справжній джентльмен. Хоча цього разу вже не до жартів. І як треба, то треба, браття. Тож я голосую за смерть. Не хочу я, щоб до мене, коли я сидітиму в парламенті й роз'їжджатиму в кареті, вдерся непроханим гостем, мов біс до ченця, один з тих позивайлів, що там у каюті. А зараз треба чекати, ось що я вам скажу. Та коли наспіє час — діяти безоглядно!

У діжці посвітлішало. Глянувши вгору, я побачив, що зійшов місяць і майже в цю саму хвилину пролунав голос вахтового:

— Земля!

ВОЄННА РАДА

На палубі зчинилася метушня. Я чув, як люди вибігали з кают і кубрика. Миттю вислизнувши з діжки, я прошмигнув за фок-зейль, завернув на корму, вийшов на відкриту палубу і, перестрівши там Гантера й доктора Лівсі, разом з ними прибіг на навітряну частину носа. Тут зібралася вже вся команда. Туман розвіявся майже в ту саму хвилину, коли зійшов місяць. На південному заході бовваніли два невеличкі горби за пару миль один від одного, а за ними третій, трохи вищий, оповитий ще смугою туману. Всі три горби здавалися урвистими й стіжкуватими. Я бачив усе це ніби крізь сон, ще не зовсім отямившись від недавно пережитого страху. Потім я почув голос капітана Смоллета, що віддавав команди. «Еспаньйола» стала крутіше до вітру й почала наближатись до острова, але так, щоб він залишався трохи на схід від нас.

— А тепер, хлопці, — мовив капітан, коли матроси згорнули вітрила, — скажіть мені, чи бачив хто з вас цю землю раніше?

— Я бачив, сер, — озвався Сілвер.

— Здається, стати на якір зручніше з півдня, за отим острівцем? — запитав капітан.

— Так, сер. Його звуть Острів Кістяка. Колись тут було улюблене пристановище піратів, і один матрос у нас на судні знав усі тутешні піратські назви.

— У мене є карта, — сказав капітан. — Гляньте, чи позначено на ній цей острівець.

Очі в Довгого Джона зблиснули від радості, коли він узяв у руки карту. Та я знав, що йому доведеться розчаруватись, бо це була не та карта, яку ми знайшли в скрині Біллі Бонса, а точна її копія з усіма подробицями, позначенням пагорбів і глибин, — але без червоних хрестиків і писаних нотаток. Проте, хоч як йому прикро було, Сілвер стримався й не зрадив себе.

— Так, сер, — сказав він. — Ось він, і накреслений дуже добре.

Мене вразило, як спокійно Сілвер виказав своє знайомство з островом. Тим часом капітан Смоллет, сквайр і доктор Лівсі розмовляли про щось на

шканцях, і хоч як мене поривало швидше розповісти їм про все, що я довідався, але мені не ставало духу перервати їхню розмову. Поки я шукав слушної нагоди для цього, лікар сам гукнув мене. Наблизившись до нього так, щоб ніхто не міг мене підслухати, я мовив стиха:

— Докторе, я маю щось вам сказати. Зайдіть з капітаном і сквайром до каюти, і під якимсь приводом покличете мене. Є жахливі новини.

Лікар трохи змінився на обличчі, але тут-таки опанував себе.

— Дякую, Джиме. — І додав уголос: — Це все, що я хотів знати, — ніби перед тим запитував мене про щось. Потім він обернувся до сквайра й капітана. І хоч вони розмовляли ще якусь часину цілком спокійно, — ніхто з них не підвищив голосу, не присвиснув, — але я зрозумів, що доктор Лівсі переказав їм моє прохання, бо невдовзі капітан віддав наказ викликати всю команду на палубу.

— Хлопці, — звернувся до матросів капітан, — я маю до вас кілька слів. Оця земля, що лежить перед нами, — мета нашого плавання. Містер Трелоні — дуже щедрий джентльмен, як ми всі знаємо. Щойно він запитав мене, чи добре працювала команда дорогою, і я відповів, що кожна людина на судні виконувала свої обов'язки якнайкраще. Отже, містер Трелоні, я і лікар, ми зараз підемо вниз до каюти випити за *ваше* здоров'я і щастя. А вам сюди подадуть грогу випити за *наше* здоров'я і щастя. Коли ви хочете знати мою думку, то я скажу, що це дуже мило з боку сквайра. І коли ви гадаєте так само, то пропоную виголосити звісну морську «славу» на честь джентльмена, якому ми це завдячуємо.

Нічого не було дивного в тому, що всі дружно пристали на цю пропозицію. І їхні вигуки були такі гучні та щирі, що я, правду кажучи, сам засумнівався в тому, що ці люди змовлялися перебити всіх нас.

— Тепер «слава» кап'танові Смоллету! — вигукнув Довгий Джон, коли перший поклик ущух.

І цього разу хор голосів був не менш однотайний. Після того трое джентльменів пішли вниз і незабаром прислали посланця сказати, що Джима Гокінса викликають до каюти. Увійшовши, я застав їх трьох за столом, а перед ними стояла пляшка іспанського вина й миска з родзинками. Лікар палив, знявши свою перуку й поклавши її на коліна, що було в нього ознакою великого хвилювання. За розчиненим кормовим віконцем — ніч була тепла — видніла на воді позад судна смуга місячного світла.

— Ну, Гокінсе, — звернувся до мене сквайр, — ти мав щось сказати. Кажі.

Я відразу ж переповів їм усю Сілверову розмову, намагаючись зробити це якомога стисліше. Ніхто не перебивав мене, поки я не скінчив; усі троє навіть не ворухнулися й пильно дивились на мене протягом усієї розповіді.

— Отже, ви, капітане, — мовив сквайр, — мали рацію, а я помилявся. Визнаю себе ослом і чекаю ваших наказів.

— Ви не більший осел, ніж я, сер, — відказав капітан. — Мені зроду не траплялася команда, яка готувала б заколот, і щоб людина, яка має очі в лобі, не помітила цього й не вжила застережних заходів. А ось ця команда зуміла мене ошукати, — докинув він. — Нам треба продовжити те, що почали, бо відступати ми не можемо. Якщо я натякну про повернення, вони тут-таки збунтуються. Серед команди є ще вірні люди. Хоч би там як, а рано чи пізно справа дійде до сутички. Тому я пропоную вибрати, як то мовиться, слушну нагоду й першими напасти на них, коли вони найменше цього сподіватимуться. На вашу челядь, містере Трелоні, здається, ще можна покластися?

— Як на мене самого, — заявив сквайр.

— Їх троє, — почав лічити капітан, — а з нами — семеро, враховуючи й Гокінса. Отже, джентльмени, — вів далі капітан, — можливості в нас невеликі. Ми повинні вичікувати й пильнувати.

— Джим тут нам може стати в пригоді, як ніхто, — сказав лікар. — Матроси не криються перед ним, а він хлопець спостережливий.

— Гокінсе, я покладаю на тебе великі надії, — додав сквайр.

Мене аж розпач узяв від цих слів: я дуже боявся, що не справджу їхньої довіри, хоча завдяки щасливому збігові обставин саме мені випало врятувати їм життя. А наразі, хоч би що ми говорили, з двадцяти шести чоловік команди тільки семеро було таких, на кого можна було звіритися, коли ж не брати до уваги мене, хлопчика, то нас було всього шестеро проти дев'ятнадцятьох.

Варто було матросам побачити острів, як дисципліна вмить упала. Лікар заперечив, що на острові можна захворіти на пропасницю. Капітан вирішив відпустити команду на берег. За нового капітана заколотники визнали Сілвера. Тринадцятеро матросів разом із ним відправилися на берег, а шестеро залишилися на кораблі. Із заколотниками на берег потрапив і Джим, який втік від піратів, як тільки човен врізався у берег острова.

ЛЮДИНА З ОСТРОВА

З крутого укосу дощем посипалися дрібні камінці, шурхітливо підстрибуючи між деревами. Я мимохіть озирнувся в той бік і побачив щось темне й волохате, що вмить сховалося за стовбуром сосни. Що то було — ведмідь, людина чи мавпа — я не встиг розгледіти. З жаху перед цією небезпекою я застиг на місці.

Отже, обидва шляхи мені перетято. На березі мене ждуть убивці, а в лісі чагує це дике створіння. Але, не вагаючись ні хвилини, я віддав перевагу відомій небезпеці перед невідомою. Навіть Сілвер почав здаватись мені не таким страшним, як ця невідома лісова потвора, тим-то я завернув назад і, раз по раз оглядаючись, побіг у напрямку до шлюпок. Однак дивна істота з'явилася знову; оббігши збоку, вона опинилась поперед мене. Я був дуже стомлений, та коли б і не це, все одно не міг би змагатись на швидкість з таким супротивником. Це страхіття перебігало від стовбура до стовбура так прудко, як олень, тримаючись увесь час на двох ногах, мов людина, хоч і згиналося майже навпіл. Проте — це таки була людина, я в цьому більше не сумнівався. Він уже причаївся за іншим деревом і стежив за мною. Побачивши, що я прямую в його бік, він вийшов з-за стовбура і ступив крок до мене. Потім завагався, трохи позадкував і враз бухнув навколішки й благально простяг вперед руки, чим страшенно мене здивував і вразив. Я знову зупинився.

— Хто ви такий? — запитав я.

— Бен Ган, — відповів він хрипким і скреготливим голосом, що нагадував іржавий замок. — Я бідолашний Бен Ган. Я вже три роки не балакав з жодною християнською думкою.

Тепер я побачив, що він був такої ж білої раси, як і я, і навіть мав досить приємні риси обличчя. Тільки шкіра його так засмалилась на сонці, що аж губи в нього почорніли, а ясні очі надзвичайно гостро проступали на темному обличчі. Він був обідранцем з обідранців. Одяг його складався з парусиного лахміття та решток матроської роби; це руб'я трималося купи завдяки цілій системі

всіляких застібок, мідних гудзиків, паличок і петель з просмоленого мотузка. Єдиною тривкою річчю з усього його обладунку був черес¹ із мідною пряжкою.

— Три роки! — вигукнув я. — Ваше судно зазнало аварії?

— Ні, братику, — відповів він. — Мене тут висадили.

Я чув про цю жахливу кару в піратів: провинного висаджували на якийсь безлюдний далекий острів і кидали там напризволяще, давши рушницю й трохи пороху.

— Висадили три роки тому, — провадив він далі. — І живу я відтоді, году-ючись козлятиною, ягодами та устрицями. Хоч би куди людину закинуло, скажу я тобі, скрізь вона дасть собі раду. Але, братику, серце моє стужило за християнською їжею. Може, у тебе є шматочок сиру з собою, га? Нема? Скільки довгих ночей снівся мені сир — підсмажений, на скибочці хліба...

— Якщо я тільки потраплю назад на судно, — відказав йому я, — ви матимете отакенну головку сиру!

Він обмацував мою куртку, погладжував мені руки, розглядав мої черевки й радів, наче дитина, що бачить подібну до себе істоту. Але почувши останні мої слова, островик зиркнув на мене трохи сполохано.

— Слухай, а як тебе звати?

— Джим, — сказав я йому.

— Джим, Джим... — вимовив він раз і другий, вочевидь дуже задоволений. — Знаєш, Джиме, жив я давніше так, що сором і казати. Ось, приміром, дивлячись на мене, хіба ти можеш повірити, що в мене була добродетлива мати? — запитав він. — І я ріс чемним хлопчиком, що міг відторохтіти цілого катехізиса² навіть без зупинки. А ось тепер, бач, до чого дійшло. Але само провидіння закинуло мене сюди. У самоті на цьому острові я передумав усе й повернувся до благочестя. Тепер мене вже не звабиш ромом, хоча від чарчини на щастя я й не відмовлюся, коли буде нагода... Я тепер вирішив стати чесною людиною, і мене з цього не зіб'єш. А ще, Джиме, — він озирнувся на всі боки і стихив голос до шепоту: — Я тепер — багатій!

Цю мить мені стало ясно, що бідолаха збожеволів у своїй самотності. Певно, ця думка відбилася на моєму обличчі, бо, глянувши на мене, він гарячкою повторив:

— Багатій! Багатій! Послухай, Джиме, я й тебе виведу в люди! — Та раптом лице йому спохмурніло, він стис мені руку й застережливо підніс вказівного пальця. — Скажи мені правду, Джиме. Це не Флінтів корабель?

Мене враз осяяла думка: це ж він може бути нам спільником! І я поспішив відповісти йому:

— Ні, це не Флінтів корабель. Флінт помер. Але я скажу вам правду, як уже зайшла про це мова: у нас на борту є кілька чоловік з його команди. І це — велике лихо для всіх нас.

— Але ж там нема... людини... на одній нозі? — насилу видушив він із себе.

Водномить я зважив, що мені робити, і замість відповіді розповів йому про всю нашу подорож і про те, в якому важкому становищі ми опинилися. Він вислухав усе це з жадібною цікавістю і, коли я закінчив, погладив мене по голові.

¹ *Черес* — старовинний широкий шкіряний пояс, схованка для грошей.

² *Катехізис* — релігійна книга, стислий виклад християнства в питаннях і відповідях.

— Ти добрий хлопак, Джиме, — сказав він. — Але зараз ви всі зав'язані мертвим вузлом, далебі. Що ж, ти можеш здатися на Бена Гана — Бен Ган знає, що робити. А як ти гадаєш, чи добре поставиться сквайр до того, хто допоможе йому виплутатися з такої біди?

Я сказав йому, що сквайр — найзичливіша людина у світі.

— Воно-то, може, й так, — відказав Бен Ган, — але я не збираюся просити в нього лакейської лівреї чи посади брамника. Мене це не приваблює, Джиме. Я хочу знати інше: чи згодиться він дати мені хоча б тисячу фунтів із тих грошей, які, можна сказати, й без того мої?

— Певно, що згодиться, — сказав я.

— А тепер ось що я тобі скажу, — провадив він далі. — Ось що я тобі скажу, і ні слова більше. Я був матросом у Флінта, коли він закопував скарби — він і ще шестеро здорових моряків. Вони пробули на березі майже тиждень. Аж це одного дня почули ми сигнал з берега й тоді побачили шлюпку, в якій сидів сам-один Флінт, і голова в нього була зав'язана синім шарфом. Сонце саме сходило, і Флінт був блідий як смерть. Але він був живий, а решта шестеро були вбиті... Вбиті й закопані на острові. Як він упорав їх, ніхто з нас на судні так і не дізнався. Біллі Бонс був тоді за штурмана, а Довгий Джон за старшого матроса. А за три роки я вже плавав на іншому судні. І знову ми побачили цей острів. «Хлопці, — кажу я, — тут Флінт закопав свої скарби. Пристаньмо до берега та пошукаймо їх». Капітанові це не сподобалося, але всі матроси були за мною, і ми зійшли на берег. Дванадцять днів ми шукали, і з кожним днем вони дивились на мене все лютіше, а тоді одного ранку всі матроси вернулися на судно. А мені сказали: «Ти, Бенджаміне, залишайся тут. Ось тобі мушкет, лопата й кайло... Залишайся собі й шукай Флінтові гроші». Звідтоді, Джиме, я вже три роки живу тут і ні разу не бачив християнських харчів. Ти тільки глянь на мене, глянь! Чи ж схожий я на шибайголови-матроса? Ні, кажеш? Бо я ж таки справді не був ним ніколи, атож.

Отак, на бігу, він усе торочив, хоч не мав від мене жодної відповіді, та й не сподівався її.

Оповідь у цих розділах ведеться від імені лікаря. Залишившись на кораблі, сквайр, капітан і лікар почали радитися, що робити далі. Лікар і Гантер вирушили на острів в розвідку і недалеко від берега знайшли блокгауз¹, огорожений високим частоколом. Після повернення на корабель їм удалося загнати піратів, яких залишив Сілвер, униз. Поки Джойс охороняв піратів, решта переправляла на берег порох, солонину та сухарі. Ейбрегем Грей перейшов на бік лікаря та його товаришів. Коли човен вп'яте плив зі шхуни до острова, пірати почали обстріл з корабельної гармати. Сквайр також стріляв у піратів і тяжко поранив одного з них. Біля блокгауза лікар і його товариші несподівано зіткнулися з піратами. Зав'язався бій. Загинув один пірат і був тяжко поранений Том Редрут. Коли заколотники відступили, капітан підняв над блокгаузом британський прапор, а другим полотнищем накрив тіло Редрута, який тим часом помер. Пірати продовжували обстріл блокгауза з гармати. За ціль їм був піднятий прапор. Проте капітан категорично відмовився його спускати, адже йшлося не лише про честь і гідність моряка. Це був і тактично влучний хід: цим прапором вони показували ворогам, що не бояться їхньої канонади. Капітан занотував у корабельному журналі всіх тих, хто не зрадив свій обов'язок. Саме в цей час через частокіл переліз Джим Гокінс.

¹ Блокгауз — оборонна споруда.

ЗАЛОГА В БЛОКГАУЗІ

Тільки-но побачивши британський прапор, Бен Ган зупинився, схопив мене за руку й присів.

— Ну, — сказав він, — там твої друзі. Це річ певна.

— Ну, гаразд, — сказав я, — може, й справді там мої друзі.

— Ти добрий хлопчак, коли я не помиляюсь, але все-таки ти тільки хлопчак, та й годі. А Бен Ган — людина бувала. Ніяким ромом не заманиш мене туди, куди ти йдеш... Я мушу перше сам побачити твого родовитого джен'льмена, і хай він дасть мені слово честі. А ти не забудь моїх слів. Тільки такому можна довіритись — так йому і скажи, — хто й виглядом своїм справляє шляхетне враження, і, кажучи це, вщипни його отак.

І він вщипнув мене з хитруватим виглядом.

— А коли матимете потребу в Бен-Гановій допомозі, то ти, Джиме, знаєш, де його знайти. На тому самому місці, де ти знайшов його сьогодні. І той, хто прийде, хай тримає білу хусточку в руці. І хай він прийде сам-один. Ти так і скажи: «Бен Ган, — скажи, — має на це свої причини».

— Гаразд, — відповів я. — Здається, я зрозумів вас. Ви хочете щось запропонувати, і вам треба побачити сквайра або лікаря. І знайти вас можна там, де я знайшов вас сьогодні. Це все?

— А коли мене можна знайти — тебе не цікавить? — додав він. — Ну, хай буде в проміжок від полудня до шести склянок.

Нараз його мову увірвав гуркіт гарматного пострілу. Ядро, з ревом пролетівши між деревами, зарилося в пісок ярдів за сто від нас. Ми обидва чимдуж розбіглися в різні боки. Деякий час я лежав у кущах і стежив за метушню піратів після гарматної атаки. Кілька чоловік рубали щось сокирами на піску навпроти частоколу. Пізніше я з'ясував, що то вони троцили нашого нещасного човника. Далі біля гирла річки між дерев палало велике вогнище, а від берега до шхуни й назад безупинно сновигала шлюпка. Матроси, вранці такі похмурі, тепер, веселючи, галасували й сміялися, наче діти. З їхніх голосів було знати, що вони встигли покуштувати рому.

Нарешті я зважився йти до форту. Я був далеченько від нього, на низькій піщаній косі, що замикала бухту зі сходу й у вплив сполучалася з Островом Кістяка. Підвівшись, я побачив трохи далі за косою серед низького чагарника самотню скелю, досить високу й напрочуд білу. У мене промайнула думка, що це є біла скеля, про яку казав Бен Ган, і що коли мені тепер знадобиться човен,



я знатиму, де його знайти. Потім я подався краєм лісу, аж поки дійшов до частого колу з того боку, що від моря, і невдовзі мене дуже радо зустріли друзі.

Розповівши їм про свої пригоди, я почав оглядати блокгауз. Стіни, дах, підлога — все було складено з необтесаної соснини, підлога де-не-де підіймалася на фут чи півтора над землею. До дверей вів ганок, під яким дзюрчав невеличкий струмок, що стікав у штучний басейн, трохи чудний на вигляд: то був корабельний чавунний казан з вибитим дном, закопаний у пісок «по самісіньку ватерлінію¹», як висловився капітан. Усередині будівлі було порожньо, тільки в одному кутку стояла якась подобизна вимуруваного коминка та поруч іржаво залізна жарівня. Якби нам дозволили сидіти без діла, ми б скоро занепали на душі, але капітан Смоллет був не такий чоловік, щоб марнувати час. Він скликав нас усіх і розподілив на дві вахти. До однієї потрапили лікар, Грей і я, а до другої — сквайр, Гантер і Джойс. І хоч усі ми були дуже втомлені, капітан двох послав у ліс по дрова, а двом іншим звелів копати могилу для Редрута. Лікареві приділили бути за кухаря, мене поставили на варті біля дверей, а сам капітан походжав від одного до іншого, підтримуючи кожного на душі й підсобляючи при потребі. Час від часу лікар підходив до дверей трохи подихати свіжим повітрям і дати відпочити почервонілим від диму очам. При цій нагоді він перекидався зі мною кількома словами.

— Цей Смоллет, — сказав він раз, — кращий за мене чоловік. А коли вже я це визнав, то воно щось важить, Джиме.

Іншим разом він трохи помовчав, а тоді, схиливши голову набік, уважно подивився на мене.

— А цей Бен Ган — що він за один? — спитав він.

— Не знаю, сер, — відповів я. — Я не дуже певний, чи він сповна розуму.

— Людина, яка три роки прожила самотою на безлюдному острові, не може бути нормальною, як-от я чи ти, Джиме. Така вже людська натура. Ти наче казав, що йому дуже хотілося сиру?

— Так, сер, — відповів я, — сиру.

— Тож бачиш, Джиме, — сказав лікар, — як воно часом добре, коли хтось ласун. Ти, мабуть, бачив мою табакерку? Але ж ти ніколи не бачив, щоб я нюхав з неї. А це тому, що в табакерці в мене не табак, а кусень пармезану — поживного італійського сиру. Цей сир ми віддамо Бенові Гану!

Перед вечерею ми поховали старого Тома в піску і кілька хвилин постояли на вітрі біля його могили, покидавши шапки.

З лісу натягали цілу купу ломаччя, але капітан був незадоволений і сказав нам, що наступного дня доведеться працювати жвавіше. Потім кожен з нас з'їв свою порцію солонини, запивши її склянкою гарячого грогу, після чого сквайр, лікар і капітан зібралися в кутку на нараду. Вирішено було, що єдина наша надія — це перебити якомога більше піратів і змусити їх або здатись, або відпливти на «Еспаньйолі» в чисте море. З дев'ятнадцятьох їх уже лишилося тільки п'ятнадцятеро, причому двоє з них поранені, а один принаймні — той, що був біля гармати — або дуже серйозно поранений, або ж помер. Ми покладали собі підстрелювати піратів при кожній слушній нагоді і якомога дбайливіше берегти своїх людей. Крім того, у нас були ще два надійні спільники: ром і клімат. Вплив першого з них уже позначався: до пізньої ночі ми чули з берега, хоч

¹ Ватерлінія — лінія вздовж борту, яка вказує на межу занурення судна у воду.

були за півмилі звідти, п'яницькі вигуки й пісні. А щодо другого, то лікар «ручався своєю перукою», що не мине й тижня, як половина піратів захворіє на пропасницю, бо вони отаборилися біля болота і не мають ліків.

Того вечора я був смертельно втомлений, як ви можете собі уявити, та все-таки довго крутився з боку на бік, поки заснув. Зате спав мов убитий. Усі давно вже повставали, коли я раптом прокинувся від несподіваного галасу й крику.

— Білий прапор! — крикнув хтось.

Я скочив на ноги і, протираючи на бігу очі, кинувся до стрільниці в стіні.

СІЛВЕР-ПАРЛАМЕНТЕР

І справді, за частоколом зупинилося двоє чоловік. Один з них розмахував білою ганчіркою, а другий — а це був Сілвер, — спокійно стояв поруч.

— Не виходьте! — сказав капітан. — Ручуся, що це якийсь підступ. — І потім гукнув піратам: — Хто йде? Стій, а то стрілятиму!

— Білий прапор! — крикнув Сілвер.

Капітан стояв на ганку, але так, щоб не наразитись на зрадницьку кулю. Обернувшись до нас, він наказав:

— Лікарева вахта — до стрільниць! Решті вартувати внизу й набивати мушкети. Жвавіше, хлопці! І будьте пильні! — Тоді він знову звернувся до закордонників: — Чого ви хочете з цим білим прапором?

Відповів йому не Сілвер, а другий пірат.

— Кап'тан Сілвер, сер, запрошує вас приїхати на шхуну й укласти перемир'я! — прокричав він.

— «Кап'тан Сілвер»? Я не знаю такого. Хто він? — гукнув капітан.

Довгий Джон відповів тепер сам:

— Це я, сер. Наші бідолашні хлоп'ята обрали мене за кап'тана після вашого дезертирства, сер. — На слові «дезертирство» він особливо наголосив. — Ми готові підкоритися, коли погодимо умови, аби було порівно. А зараз я прошу тільки вашого слова, кап'тане Смоллете, що ви одпустите мене живцем відси й не стрілятимете, поки я не відійду на постріл.

— Я, чоловіче, не маю ані найменшого бажання розмовляти з вами, — відповів капітан Смоллет. — Та коли ви хочете щось сказати мені, підійдіть сюди — це все. Тільки якщо ви задумали якусь зраду, нарікайте самі на себе.

— Цього досить, кап'тане! — радісно вигукнув Довгий Джон. — Самого вашого слова досить. Я знаю, що таке джентльмен, будьте певні.

Сілверові було дуже важко братися крутим схилом горба. На сипкому піску серед грубих пеньків він зі своєю милицею здавався безпорадним, мов корабель на мілині. Але, мужньо подолавши всі перешкоди, він урешті підступив до капітана і якнайчемніше привітав його. Сілвер мав на собі найкраще своє вбрання: довгий, до колін, синій сурдут, усипаний мідними гудзиками, і зсунуту на потилицю трикутку, обшиту тонким мереживом.

— А, це ви, чоловіче? — сказав капітан, підводячи голову. — Вам краще б сісти.

— А ви не впустите мене всередину, кап'тане? — жалібно попросив Довгий Джон. — Ранок, знаєте, дуже холодний, сер, щоб сидіти на вогкому піску.

— Ото, Сілвере, — відповів капітан, — якби ви лишалися чесною людиною, сиділи б зараз у своєму камбузі. Ви самі встряли в цю халепу. Або ви — кухар

на моєму судні, і тоді з вами поведуться люб'язно, або ж ви — кап'тан Сілвер, запеклий бунтівник і пірат, якому одна дорога — на шибеницю.

— Гаразд, гаразд, кап'тане, — відповів корабельний кухар, слухняно сідаючи на пісок. — Тільки потім подасте мені руку, щоб я зміг підвестись, та й уже. А ви непогано тут влаштувалися!.. Це, я бачу, Джим! З ясным ранком тебе, Джиме... Докторе, моє вам шанування! Та ви тут усі вкупі, мовляв, як та щаслива сімейка...

— Коли маєте щось казати, чоловіче, то кажіть, — перебив його капітан.

— Правильно, кап'тане, — відповів Сілвер. — Діло насамперед. А таки добрячу штуку ви утнули цієї ночі. Добрячу, нічого не скажеш. Хтось із вас незле орудує ломакою. Декотрі з моїх людей були просто вражені, та що там декотрі — всі, можна сказати... Я й сам, як на правду, теж... Може, саме через це я й прийшов сюди на перемови. Але хай мене грім поб'є, кап'тане, якщо вдруге вам таке поталанить! Ми скрізь вирядимо варту і менш попускатимемо з ромом. Може, ви думаєте, що ми всі були п'яні в дим? Так от, скажу вам, що я був тверезий — я тільки втомився, як пес. Коли б я прокинувся на секунду раніше, то схопив би вас на гарячому, будьте певні.

— Ну і що? — спокійнісінько промовив капітан Смоллет.

Усе те, що казав Сілвер, становило для капітана загадку, хоч з його тону нічого цього не можна було помітити. Що ж до мене, то я починав здогадуватись. І мені спало на думку, що це, мабуть, Бен Ган провідав піратів уночі, коли ті повпивалися круг вогнища. З радістю я відзначив, що тепер проти нас лишилося тільки чотирнадцятеро ворогів.

— Так ось у чім річ, — провадив далі Сілвер. — Ми хочемо здобути ці скарби, і ми здобудемо їх. Такий наш інтерес. А ви хочете врятувати собі життя — це ваш інтерес. Наші умови такі. Ви нам даєте карту, аби ми могли знайти скарби, перестаете стріляти в бідолашних моряків і розчереплювати їм голови, коли вони сплять. Якщо ви це зробите, ми запропонуємо вам на вибір: або ви сядете на судно разом з нами після того, як ми навантажимо скарби, і я присягаюся вам, що висаджу вас цілими й здоровими десь на берег. Або, якщо вам це не до вподоби, бо декотрі мої матроси люди брутальні й мають з вами давні



порахунки, тоді можете лишитися тут, на острові. Харчами ми поділимося з вами нарівно. І знову ж таки присягаюся вам, що перше судно, яке ми зустрінемо, я заверну до вас. Тепер ви бачите, що я кажу до діла. На кращі умови вам годі й сподіватись. Гадаю, — сказав він голосніше, — що всі люди в цьому домі чують мої слова, бо що я кажу одному, те кажу всім.

Капітан Смоллет підвівся й струсив попіл з люльки на долоню лівої руки.

— Це все? — спитав він.

— Все до останнього слова, побий мене грім! — відповів Джон.

— Чудово, — сказав капітан. — А тепер вислухайте мене. Якщо ви прийдете сюди поодиночі і без зброї, я закую вас усіх у кайдани й одвезу до Англії, щоб вас судили справедливим судом. А якщо ви не прийдете, то запам'ятайте, що мене звать Александер Смоллет, що я стою під британським прапором і що я спроваджу вас усіх на той світ до нечистого. Ніяких скарбів ви не знайдете. Втекти на кораблі ви не зможете: серед вас нема нікого, хто міг би його вести. Боротися з нами вам теж не по силі: адже Грей сам-один подолав п'ятьох із вас. Ви добре сидите на міліні, пане Сілвере, і вам з неї не знятися. Це я вам кажу і це останнє добре слово, яке ви чуєте від мене, бо, клянуся небом, я всаджу вам кулю межи плечі, коли зустріну ще раз. Забирайтеся звідси, чоловіче. Та швидше!

Обличчя Сілверове побагровіло, в очах його спалахнула лють. Він теж струсив попіл зі своєї люльки.

— Дайте руку, щоб я зміг підвестися! — скрикнув він.

— Тільки не я, — відповів капітан.

— Хто ж pomoже мені підвестись? — проревів Сілвер.

Ніхто з наших не зрушився з місця. Страшенно лаючись, він доповз по піску до ганку і, спершись на нього, знову став на свою милицю. Клянучи усіх останніми словами, Сілвер пошкунтильгав схилом униз до частоколу; кілька разів пробував він перелізти через нього, та все зривався, аж поки врешті йому допоміг чоловік з білим прапором, і за хвилику по тому вони зникли серед дерев.

АТАКА

Тільки-но Сілвер зник, капітан, який увесь час не зводив з нього очей, обернувся до будинку й завважив, що на своєму посту стоїть лише Грей. Тоді ми вперше побачили капітана таким розгніваним.

— На місця! — гримнув він. І коли ми шугнули на свої пости, промовив: — Грею, я запишу твоє ім'я до корабельного журналу. Ти виконував свій обов'язок, як справжній моряк. Містере Трелоні, я дивуюсь вам, сер. Докторе, таж ви носили військовий мундир!

Лікарева вахта стала до стрільниць, а решта заходилася набивати запасні мушкети. Всі ми почервоніли, бо ж були-таки винуваті. Деякий час капітан спостерігав усе це мовчки, а тоді знову заговорив:

— Ви, докторе, станете біля дверей. Пильнуйте, але не вистромляйтесь: стійте всередині й стріляйте з дверей... Ти, Гантере, будеш зі східного боку, а ти, Джойсе, — із західного. Містере Трелоні, вам, як найкращому стрільцеві, — вам з Гресем припаде найдовша північна стіна, де п'ять стрільниць: звідти основна небезпека. Якщо вони підступлять до блокауза й почнуть стріля-

ти крізь них, справи наші будуть кепські. Ми з тобою, Гокінсе, ніякі стрільці, тож ми будемо набивати мушкети й допомагати іншим.

Так минула година, і з'явилися перші ознаки того, що починається атака.

— З вашого дозволу, сер, — спитався нараз Джойс, — коли я побачу кого-небудь, то чи стріляти?

— Аякже! — крикнув капітан.

Нічого поки що не трапилося, але це Джойсове запитання змусило нас усіх насторожитись і напружити зір і слух. Стрільці піднесли мушкети, а капітан стояв серед блокгауза, міцно стуливши губи й насупивши брови. Так збігло кілька секунд. Раптом Джойс просунув мушкета в стрільницю і пальнув. Не встигла ще завмерти луна від цього пострілу, як з лісу навсібіч знялася запекла стрілянина — кулі летіли одна за одною, мов гуси вервечкою. Кілька їх влучило в колоди блокгауза, але жодна не потрапила всередину. Коли ж розвіявся пороховий дим, навколо частоколу й у лісі стало знову тихо й порожньо, як і було раніше. Жодна гілка не погойдувалась, жодна цівка рушниці не поблискувала, виказуючи присутність наших ворогів. З півночі раптом розлігся гучний крик, і невеличкий гурт піратів вискочив з лісу й побіг прямо до частоколу. Ту саму мить із заростей знов заторохкотіли постріли, і одна куля, влетівши в двері, розстрошила лікарів мушкет. Нападники швидко, наче мавпи, подерлися через частокіл. Сквайр і Грей стріляли раз за разом. Троє з нападників упали: один у загороду, а двоє — по той бік. Щоправда, один з них був, мабуть, наляканий, а не поранений, бо відразу ж схопився на ноги й зашився між дерев. Двоє лежали на землі, один утік, але чотирьом таки пощастило перелізти через частокіл всередину. Решта піратів — сім чи вісім чоловік, що засіли в хащах і мали, очевидно, по кілька мушкетів, — безугаву обстрілювали блокгауз, не завдаючи нам, однак, ніякої шкоди. Четверо нападників із вереском кинулися до блокгауза, підбадьорювані вигуками своїх товаришів з лісу. Ми кілька разів вистрілили в них. Але в поспіху наші стрільці, здається, ні разу не влучили. Миттю четверо піратів збігли на пагорб і насіли на нас. Із середньої стрільниці виткнулася голова Джоба Ендерсона, боцмана.

— Бий їх! Бий! — рикнув він громовим голосом.

Ту ж мить другий пірат, ухопивши за цівку Гантерів мушкет, вирвав його і так стусонув Гантера прикладом, що сердега непритомний упав на підлогу. Третій пірат, непомітно оббігши навколо будівлі, зненацька з'явився у дверях і замахнувся кортиком на лікаря. Ми опинилися в такому становищі, у якому недавно були наші вороги. Ще хвилину тому ми стріляли з укриття в незахищених піратів, тепер же під прикриттям були вони, а ми не могли відповісти на їхні постріли. Рятувало нас те, що блокгауз заволокло пороховим димом. У вухах у мене аж гуло від криків і стогонів, від пістольних пострілів.

— Надвір, хлопці, на відкриту місцину! Кортики! — загукав капітан.

Я схопив з підлоги кортика. Хтось інший, теж хапаючи кортика, різонув мене по пальцях, але я навіть не відчув болю. Я вискочив з дверей на денне світло. Слідом за мною вихопився ще хтось, але хто — я не помітив. Просто перед моїми очима лікар гнав схилом того пірата, що на нього напав; я бачив, як він уловив момент і так угатив його кортиком, що той гепнувся навзнік із чималою раною через усе обличчя.

— Круг будинку, хлопці, круг будинку! — гукнув капітан; голос його — я помітив це, незважаючи на загальну метушню, — якимось змінився.

Машинально скорившись наказові, я з кортиком над головою завернув за ріг блокгауза, де раптом наскочив на Ендерсона. Він голосно вереснув, і кортик його зблиснув на сонці. Я не встиг навіть злякатись, але, ухиляючись від удару, спіткнувся на сипкому піску і покотився сторчголов з пагорба.

Коли я вибігав з блокгауза, то побачив, як інші пірати перелазили через частокіл, щоб таки докнати нас. Один з них, у червоному ковпаку, з кортиком у зубах, уже був на огорожі й перекинув ногу стрибнути. Усе це скоїлося так швидко, що, коли я схопився на ноги, пірат у червоному ковпаку ще сидів у тій самій позі, а голова другого тільки вистромилася з-за частоколу. І все-таки за цей короткий проміжок бій скінчився, і перемога була за нами. Грей, що вискочив з блокгауза слідом за мною, вбив на місці здорованя-боцмана, перш ніж той устиг отямитись після невдалого удару по мені. Другого пірата підстрелили біля бійниці в ту мить, коли він цілив усередину блокгауза; тепер він лежав на піску конаючи, пістоль ще курився в його руці. Третього в мене на очах уклав лікар. З чотирьох піратів, які перелізли через паркан, живим лишився тільки один: покинувши кортика на бойовиці, він хапався перелізти назад, аби уникнути неминучої смерті.

Коли порохований дим розвіявся, ми побачили, як дорого коштувала нам перемога. Гантер лежав непритомний біля своєї стрільниці; у Джойса була прострелена голова, і він уже не ворухився. А посеред приміщення сквайр підтримував капітана; вони обидва були страшенно бліді.

— Капітана поранено! — сказав містер Трелоні.

— Пірати втекли? — запитав містер Смоллет.

— Хто міг, той таки втік, — відповів лікар. — Але п'ятеро з них уже ніколи не зможуть бігати.

— П'ятеро! — скрикнув капітан. — Ну, це вже краще. Вони втратили п'ятьох, а ми трьох; отже, нас тепер четверо проти дев'яти. Це краще, ніж спочатку, коли нас було семеро проти дев'ятнадцятьох.

Після бою з піратами помер Гантер. Лікар, порадившись зі сквайром і пораненим капітаном, вирушив до лісу. Дочекавшись зручної хвилини, Джим утік із блокгауза. Біля білої скелі він знайшов човник Бена Гана, поплив ним до шхуни й опинився на палубі «Еспаньйоли».

Я СПУСКАЮ «ВЕСЕЛОГО РОДЖЕРА»

Я побачив на кормі двох піратів. Один з них, у червоному ковпаку, нерухомо простерся на спині, розкинувши руки, мов прип'ятий до хреста, і виширивши зуби. Другий, Ізреел Гендс, сидів, спершись на фальшборт, голова його спадала на груди, а руки безсило лежали на палубі; засмагле Гендсове обличчя було бліде, як віск. Нараз я помітив біля них на палубі темні плями крові і подумав, що вони, пересварившись ізп'яну, мабуть, зарізали один одного. Поки я отак приглядався до них і розмірковував, шхуна на хвилючку пристала, і Гендс, ворухнувшись і стиха застогнавши, спробував сісти на попереднє своє місце. Почувши цей стогін, що свідчив про біль і смертельну слабкість, та ще побачивши, як у нього одвисла щелепа, я мимоволі відчув жаль. Але жаль одразу зник, як тільки я згадав про розмову, що її почув, сидячи в діжці з-під яблук. Я підійшов до грот-щогли й насмішкувато мовив:

— Я знов на борту, містере Гендсе!

Він подивився на мене затьмареним поглядом, навіть не здивувавшись, і спромігся тільки на одне слово:

— Горілки!

Я вирішив, що не треба гаяти часу, і, прослизнувши під гротом, який знову загородив палубу, вискочив на корму й збіг трапом униз у каюту. Там вчинили такий погром, що годі й уявити собі. Геть усі замки були збиті: розбишаки шукали карту. На підлозі — густий шар багнюки, бо ж пірати збиралися тут пиячити й проводити свої наради, наблукавшись на болоті, де вони були отаборились. На покритій білою фарбою і прикрашеній золотим бордюром переділці — відбитки брудних пальців. Десятки порожніх пляшок валялися по кутках і з дзвоном перекочувалися з місця на місце.

Я спустився до комірчини. Там не вціліло жодного барильця, тільки під ногами було повно порожніх пляшок. Було ясно, що пірати безперестану пиячили від самого початку бунту. Понишпоривши, я все-таки знайшов одну недопиту пляшку для Гендса. Собі я взяв трохи сухарів, трохи сушеної сардинки, повну жменю родзинок і шматок сиру. На палубі я поклав усе це біля стерна, якомога далі від стерничого, напився води з діжки, і вже потім дав Гендсові пляшку з горілкою. Він вихилив не менше половини того, що було в ній, і тільки тоді відірвав її від рота.

— Ху, — прохрипів він, — саме цього мені й бракувало, їй-бо! Стривай, а звідки ти тут узявся?

— Я прибув на судно перебрати його під свою руку, містере Гендсе, — сказав я. — І прошу підлягати мені, як вашому капітанові, доки не буде інших розпоряджень.

Гендс понуро бликнув на мене, але не сказав нічого. Щоки його знову порожевіли, хоч він усе ще виглядав кволим і хилився набік при кожному поштовху корабля.

— Між іншим, — докинув я, — мені зовсім не подобається цей прапор, містере Гендсе. І, з вашого дозволу, я його спущу. Краще ніякого, ніж оцей.

Знову прошмигнувши під гротом до щогли, я смикнув за линву, спустив того проклятого чорного прапора й викинув його за борт.

— Боже, боронь короля! — вигукнув я, вимахуючи шапкою. — Геть капітана Сілвера!

Гендс, не підводячи голови, пильно й хитрувато стежив за мною.

— Я гадаю, — озвався він урешті, — я гадаю, кап'тане Гокінсе, ви б хотіли пристати до берега. Отож слухайте... дайте мені поїсти й попити, знайдіть старого шарфа чи хустину перев'язати мою рану, а я натомість покажу вам, як треба кермувати шхуною. Гаразд?

— Тільки попереджую, — відповів я. — Я хочу вести шхуну в Північну бухту й там причалити до берега.

— Згода! — вигукнув він. — Хіба я не бачу, що програв, дав маху, і що ваше звернуло? Хочете до Північної бухти? Ну що ж, мені не перебирати. Хай йому грім на голову, я допоможу вам довести судно хоч би й до моєї шибениці!

У його словах, як мені видалося, був певний сенс, і ми тут-таки дійшли до розуміння. Закріпивши румпель, я зійшов униз і дістав зі своєї скриньки шовкову хустинку, яку подарувала мені мати. З моєю допомогою Гендс перев'язав цією хустинкою глибоку криваву рану на стегні. Трохи під'ївши та випивши

ще пару ковтків бренді, він помітно побадьорішав: сів пряміше, почав говорити голосніше й виразніше і взагалі зробився зовсім іншою людиною.

Мені страшенно подобалася моя нова роль, мене тішила чудова сонячна погода й розмаїття краєвидів. Я мав досить харчів і питної води, і сумління мене вже не мучило за дезертирство з форту, бо ж мені пощастило оволодіти шхуною, про що годі було й мріяти. Мене тільки непокоїв погляд Гендса, який пильно стежив за всіма моїми рухами на палубі, і дивна посмішка, що не зникла з його уст. У цій химерній посмішці відчувалося не тільки страждання і безсилля літньої людини, а й щось притамоване й зловісне, коли він так хитрувато осміхався й пас мене очима.

ІЗРЕЄЛ ГЕНДС

Вітер, мов зумисне нам на догоду, повіяв тепер на захід, завдяки чому ми швидше допливли від північно-східного краю острова до Північної бухти. Але оскільки ми не могли спустити якоря і не наважувались увійти в бухту, поки не підніметься приплив, то в нас з'явилось трохи вільного часу. Стерничий пояснив мені, як поставити судно в дрейф, і по кількох невдалих спробах я спромігся зробити це. Після цього ми мовчки заходилися їсти.

— Кап'тане, — звернувся він до мене, знову так само неприємно посміхаючись, — чи не була б ваша ласка зійти вниз у каюту й принести мені... Хай йому трясця, я забув, що мені треба... Ага, пляшечку винця, Джиме. Бо це бренді замічне, як на мою голову.

Вагання стерничого здалося мені неприродним, а вже й зовсім неймовірним було те, що він хотів вина, а не горілки. Очевидячки, він шукав просто приключки, аби спровадити мене з палуби. Тільки для чого — я не міг збагнути.

— Гаразд, — сказав я. — Я принесу вам портвейну, містере Гендсе. Тільки його доведеться попошукати.

Я збіг униз, тупаючи щосили ногами, тоді скинув черевики, тихо скрався коридором до кубрика, там піднявся по трапу й обережно визирнув з люка на палубу. Стерничий нізащо не здогадався б, що я за ним стежу, а проте я зробив це якнайобережніше, аби не привернути його уваги. І з першого ж погляду я впевнився, що найгірші мої підозри мали підстави. Гендс зіп'явся навкарачки і, хоч поранена нога завдавала йому великого болю — я чув його здушений стогін, — прудко поплазував палубою. За півхвилини він дістався до водостокку і витяг з-під скрученої в кільце линви довгого ножа, більше схожого на короткий кинджал, по саме держално заюшеного кров'ю. Він оглянув його, випнувши нижню щелепу, помацав рукою лезо і, поспіхом сховавши ножа за пазуху, порачкував назад на своє місце. Я дізнався все, що хотів знати: Ізреєл може рухатись, і має зброю, а коли він так криється з цим від мене, то саме мене й хоче позбутись. Тільки в одному я міг звіритися на Гендса, бо тут у нас були спільні інтереси, — в урятуванні шхуни. Ми обидва хотіли допровадити судно до безпечного місця, звідки його потім можна було б вивести без особливих труднощів і небезпеки. Поки це ще не зроблено, — вважав я, — життю моему ніщо не загрожує.

Розмірковуючи над цим усім, я не гаяв часу: швидко прокрався назад до каюту, взувся, знайшов пляшку вина і повернувся з нею на палубу. Гендс лежав там само, де я його й залишив, — підібгавши ноги й примруживши очі

так, наче був такий знесилений, що й денне світло йому вадило. Однак, коли я підійшов, він глянув на мене, звичним жестом відбив шийку пляшки й добряче хильнув з неї, сказавши своє улюблене:

— Хай щастить!

Нам лишалось пройти менш як дві милі, але плисти доводилось дуже обережно, бо вхід до Північної бухти виявився не тільки вузький і мілкий, а ще й звивистий, отож треба було спрямовувати шхуну якомога точніше. Та я, гадаю, показав себе слухняним і тямущим виконавцем, а Гендс — бездоганним лоцманом. Ми так вправно викеровували судно, так уміло обминали мілини, що любо було дивитись. Ледве ми пройшли повз обидва миси, як нас оточила земля. На берегах Північної бухти росли такі самі густі ліси, як і навкруги Південної. Але сама бухта була вужча, довша і, коли казати правду, радше скидалася на гирло річки. Гендс командував, а я хутко виконував його накази. Аж це нарраз він гукнув:

— Крутіш до вітру, любий!

Я щосили наліг на стерно, і «Еспаньйола», круто завернувши, підійшла кормою до лісистого берега. Захопившись цим останнім маневруванням, я на хвильку випустив з уваги, що треба ж пильнувати за стерничим. Мене так цікавило, коли шхуна човгне днищем по піску, що я зовсім забув про загрозу мені, і, перехилившись через правий борт, дивився, як вирує вода під носом шхуни. Я б так і загинув, якби не якась раптова тривога, що змусила мене оглянутись. Чи то я почув шелест, чи вловив тіль крайчиком ока, а чи просто в мені прокинувся інстинкт, як ото в kota, але, обернувшись, я побачив Гендса напівдорозі до мене з кинджалом у правій руці.

Ми, здається, обидва скрикнули не своїм голосом, зустрівшись очима — я з жаху, а він — з люті, мов оскаженілий бик. Він рвонувся вперед, на мене, але я відскочив убік і випустив з рук румпель, який ту ж мить вирівнявся й ударив Гендса в груди. Не встиг він опам'ятатись, як я уже вибрався з того кутка, де він мене застукав, і мав перед собою цілу палубу. Зупинившись біля грот-щогли, я витяг з кишені пістоля, націлився в Гендса, коли він знов почав підходити до мене, і спустив гачок. Курок клацнув, але не було ні спалаху, ні пострілу: порох біля запалу підмок у воді. Я лайнув себе за таку недбалість. Чому я раніше не оглянув та не набив наново пістолі, єдину свою зброю?.. Тоді б не стояв тепер таким беззахисним, як вівця перед різником.

Попри свою рану, Гендс пересувався на диво швидко. Сиве волосся спало йому на обличчя, почервоніле від люті й напруження. Я не встиг вихопити другого пістоля, та й не пробував цього, певний, що він теж замкнув. Одне було ясно: треба не прямо відступати від Гендса, а всіляко ухилитись, бо інакше він зажене мене на ніс і вб'є там, як щойно мало не вбив на кормі. Один удар закривавленим ножом, у якого лезо на дев'ять-десять дюймів, — і всьому кінець. Я обхопив руками грубезну грот-щоглу і, напруживши кожен м'яз, став чекати нападу. Бачачи, що я збираюся вихлятися круг щогли, Гендс зупинився. Якусь хвилину ми чигали один за одним — Гендс удавав, що ось-ось кине на мене зліва чи справа, а я щораз ухилився в протилежний бік.

Поки ми отак підсиджували одне одного, «Еспаньйола» раптом врізалась у пісок, і від поштовху дала різкий крен на лівий бік, аж палуба нахилилась під кутом у сорок п'ять градусів, а через шпігати ринув потік води, утворивши біля фальшборту велику калюжу. Ми обидва втратили рівновагу й покотилися, мало не обнявшись, до шпігатів. Труп пірата в червоному ковпаку з

розкинутими руками важко полетів слідом за нами. Я стукнувся головою об ногу боцмана так міцно, що зуби в мене клацнули. Проте мені першому пощастило схопитись на ноги, бо на Гендса, як на те, навалився труп. Оскільки несподіваний нахил судна унеможливив дальшу біганину по палубі, я мусив тут-таки знайти якийсь інший спосіб порятунку, бо ворог же був поруч. Не гаючи ані секунди, я вхопився за ванти бізань-щогли й подерся угору, а потім перевів аж тоді, як сів на рею. Я швиденько набив одного пістоля, а потім задля більшої певності почав наново набивати й другого. Гендс, помітивши, що я роблю, зрозумів, що його становище гіршає. Трохи повагавшись, він насилу вхопився за ванти і з кинджалом у зубах поволі побрався вгору. Ліз він, ледве підтягуючи поранену ногу й голосно стогнучи від болю, і поки він просунувся на третину відстані між нами, я встиг спокійно приготувати обидва пістолі. І тоді, тримаючи по пістолю в кожній руці, я заговорив до нього:

— Ще крок, містере Гендсе, і я розтрушу вам голову!

Він одразу ж зупинився. З його обличчя я бачив, що він силкується щось обміркувати, але це йому давалося так важко й повільно, що я, відчувши себе поза небезпекою, голосно розреготався. Нарешті, кілька разів проковтнувши слину, він заговорив, а з обличчя його все не сходив вираз цілковитої розгубленості. Він витяг з рота кинджал, що заважав йому говорити, одначе з місця не зрушився.

— Джиме, — почав він, — ми обидва заплутались, і нам треба якось дійти згоди. Я б схопив вас, коли б не той крен судна, але мені не щастить, так уже є. І хоч як це прикро, я, старий моряк, мушу скоритися вам, Джиме, корабельному юнзі.

Я радо впивався його словами й тішився, мов півень на паркані. Коли це він махнув правою рукою, і щось просвистіло в повітрі, як стріла. Я відчув удар і гострий біль, а плече моє виявилось прип'ятим до щогли. Від жахливого болю й несподіванки — зовсім наче позасвідомо — я спустив обидва гачки, і мої пістолі вистрелили й випали у мене з рук. Але впали не тільки вони: глухо скрикнувши, стерничий розкинув руки й полетів сторчма у воду.

«ПАСТРИ!»

Через те, що шхуна нахилилася, щогли зависли над водою, і зі свого сиділа на реї я бачив унизу тільки поверхню бухти. Гендс, що видерся не так високо, як я, і був ближче до палуби, впав у воду поміж мною і фальшбортом. Він один раз виринув у скривавленій піні й зник уже назавжди. Коли вода заспокоїлась, я побачив, як він лежить, скорчившись, на чистому піщаному дні в тіні шхуни. Кілька рибок промайнуло біля його тіла. Іноді від брижів на воді здавалося, що він ворухнеться й силкується підвестись. Але він був подвійно мертвий: застрелений і потоплений — і мав стати здобиччю риб саме на тому місці, де готував загибель мені.

Це видовище сповнило мене жахом і млістю. Усе замиготіло перед моїми очима. Кров гарячою хвилею потекла в мене по спині й грудях. Кинджал, що прип'яв моє плече до щогли, палив мені тіло, наче розпечене залізо. Але мене лякав не так фізичний біль — це я стерпів би, не ремствуючи, — як думка про те, що я можу впасти з реї в цю тиху зелену воду й опинитись поруч із мертвим стерничим. Я так міцно вчепився обіруч за рею, що пальцям стало боляче, і заплющив очі, щоб не бачити небезпеки. Однак поволі в голові моїй прояснилось, серце забилося рівніше, і я знов опанував себе. Найперше я по-

думав, що треба витягти кинджал з рани. Та чи він засів надто глибоко, чи в мене мужності забракло, — але я затремтів усім тілом і відмовився від цієї спроби. І саме це тремтіння, хоч як це дивно, допомогло мені: кинджал, виявилось, тільки скраєчку зачепив шкіру, тепер вона прорвалася, і я вже не був прип'ятий. Кров, зрозуміло, зацебеніла дужче, але я майже звільнився, бо тільки мій одяг тримав мене біля щогли. Рвучко шарпнувшись, я звільнився зовсім і зіліз вантами правого борту: ні за що у світі не зважився б я, вражений усім пережитим, спустатися тими вантами, з яких тільки-но зірвався Ізреєл.

Зійшовши вниз, я с'як-так перев'язав собі рану. Вона дуже боліла і з неї ще текла кров, проте була неглибока й не загрожувала нічим серйозним і майже не заважала мені ворухити рукою. Тепер я став повновладним господарем судна і, розглянувшись, вирішив звільнитись від останнього пасажира — мертвого О'Браєна.

Він скотився, як я вже сказав, до фальшборту й лежав там, немов якась потворна лялька — такого розміру, як людина, тільки позбавлена барв і принади життя. Впоратися з ним було неважко — за час своїх трагічних пригод я уже звик до мерців і перестав їх боятись, — тож я узяв його за попереk, наче лантух з висівками, і перекинув через борт. Він шубовснув у воду; червоний ковпак злетів у нього з голови й лишився на воді, а коли сплеск улігся, я побачив їх обидвох, О'Браєна й Гендса, поряд на дні — вони похитувались при кожному порусі води. О'Браєн, досить ще молодий, був геть лисий. Він лежав, поклавшись плісню на коліна своєму вбивці, а навколо їхніх трупів сновигали верткі рибки.

Тепер я лишився на шхуні сам. Щойно почався відплив. Я перебрався на ніс і глянув за борт. Тут наче було неглибоко, і я, про всяк випадок схопившись обома руками за кінець перерізаної якірної линви, обережно став спускатись. Вода ледве сягала мені до пояса. Так чи с'як, але нарешті скінчились мої морські пригоди, і я повернувся на острів, — та ще й не голіруч. Позад мене стояла відбита в піратів шхуна, на якій ми зможемо вийти в океан. Мені хотілося якнайшвидше дібратися до нашої домівки, до форту, і похвалитися своїми здобутками. Мабуть, мені трохи дорікатимуть за дезертирство, але ж я відвоював «Еспаньйола», і це загладить усе — навіть сам капітан Смоллет визнає, що я не промарнував часу. Розмірковуючи так, сповнений найсвітліших сподіванок, я попростував до частоколу, за яким мене мали чекати друзі.

Раптом навколо трохи посвітлішало. Глянувши вгору, я побачив, що вершину Підзорної Труби освітило бліде с'яйво, а невдовзі з-за дерев виринуло щось велике й срібне: то сховався місяць. Місяць підбивався все вище й вище, освітлюючи усі галявини в лісі, коли це просто перед себе між деревами я помітив якесь с'яйво, зовсім не схоже на місячне. Жарке та червоне, воно час від часу тьмяніло, як то буває, коли жевріє вугілля в багатті. Я зупинився, неабияк здивований і трохи стривожений. Ми ні разу не розпалювали великих вогнищ, бо капітан наказував бути ошадливіше з дровами. Чи не сталося тут без мене якого нещастя?

Я скрався до східного кінця частоколу, весь час тримаючись у тіні, і в найтемнішому місці переліз через нього. Аж це нараз серце в мене радісно тьохнуло. Звук цей був зовсім неприємний, і раніше він часто дошкуляв мені, але цим разом почути, як голосно й мирно хроплять друзі, — це було для моїх вух наче музика. Хропіння це заспокоїло мене, як заспокоює любий нічний вигук вахтового на судні: «Все гаразд!» Тим часом, однак, лише одна річ була певна:

варту вони мали геть недбалу. Якби зараз підкрався не я, а Сілвер зі своєю зграєю, то всіх їх могли б перерізати. От що значить, коли капітана поранено, подумав я і знову почав дорікати собі, що кинув друзів у такій небезпеці, коли серед них нема кому навіть вартувати. Я підповз до дверей і зазирнув усередину. В темряві нічого не можна було розгледіти. Крім хропіння, чути було ще якийсь чудний шерех: чи то стріпування крил, чи то постукування дзьобом. Простягнувши руки вперед, я почав помацки пробиратися на своє колишнє місце, усміхаючись на думку, як зрадіють і здивуються мої друзі, коли побачать мене вранці. І тоді раптом темряву розітнув пронизливий скрик:

— Піастри! Піастри! Піастри! Піастри! Піастри! — одне й те саме, без перепочинку, без зміни в голосі, мов рипіння ручного млинка.

Та це ж Капітан Флінт, Сілверів зелений папуга! Це він стукав дзьобом по дереву! Ось хто охороняв тих, що спали, краще за будь-якого вартового і дав знати настирливим криком про мою появу! Я й незчувся, як від того лункого крику всі попрочидалися і посхоплювалися на ноги. Я обернувся тікати, але на когось налетів. Відскочивши від нього, поцав просто в обійми іншого. Цей уже схопив мене й не випустив. Один із матросів вибіг з блокауза й за хвилику вернувся з вогненным смолоскипом.

У ВОРОЖОМУ ТАБОРІ

Червонаве світло смолоскипа, осяявши середину блокауза, підтвердило найгірші з моїх здогадок. Пірати захопили будинок і всі наші припаси. Але мене вжахнуло те, що жодного бранця я не побачив. Я міг подумати лише одне: що всі вони загинули! Серце моє затерпло в грудях. Чому я не лишився і не загинув разом із ними!

У блокаузі були всі шестеро піратів — більше ніхто з них не зостався живий. П'ятеро їх, з розчервонілими й опухлими обличчями, ледве очумавшись від п'яного сну, схопилися на ноги. А шостий тільки звівся на лікті. Мертвотно бліде лице й закривавлена пов'язка в нього на голові свідчили, що його поранено, і то зовсім недавно. На плечі Довгого Джона сидів папуга й чистив дзьобом пір'я. Власник папуги здавався блідшим і суворішим, ніж звичайно. На ньому був усе той самий ошатний сурдут, у якому він приходив сюди пропонувати перемир'я, тільки тепер увесь завожений, вимашений глиною і подертий колюччям.

— Ти ба! — сказав він. — Та це ж сам Джим Гокінс. — Він сів на барильце з бренді й почав натоптувати люльку. — Ну, коли ти вже тут, Джиме, то я скажу тобі, що в мене на думці. Мені весь час хотілося, щоб ти пристав до нас, одержав свою частку скарбів і помер заможним паном, і ось ти, лебедіку, і прийшов. Кап'тан Смоллет — чудовий моряк, це я завше кажу, тільки надто крутий щодо дисципліни. Тож ти маєш стерегтися кап'тана. Та й доктор лютий на тебе. «Невдячний поганець!» — ось що він про тебе сказав. Справа, виходить, така: вернутись назад до своїх тобі не можна, бо вони тебе не приймуть. І коли ти не хочеш створити ще третю команду, себто лишитись на самоті, то мусиш пристати до кап'тана Сілвера.

Від слів піратових мені аж полегшало на душі: отже, мої друзі ще живі! І хоч я почасти повірив Сілверові, що вони й справді обурені моїм дезертирством, він мене більше порадував, аніж засмутив.

— Ніхто тебе, хлопче, не силує, — сказав Сілвер. — Зміркуй сам. Та й квітись нам нікуди: бачиш, це ж так мило бути в твоєму товаристві!

— Ну що ж, — відповів я, трохи посмілішавши, — коли я маю вибирати, то ви повинні перше сказати мені, що тут сталося, чом ви тут і де тепер мої друзі.

— Що тут сталося? — похмуро бовкнув один з піратів. — На це треба добрячого розумаку, аби все до ладу розполопав!

— Стули свою халяву, поки тебе не питають! — брутально урвав його Сілвер. А тоді попереднім своїм поштивим тоном звернувся до мене: — Учора вранці, містере Гокінсе, — сказав він, — до нас прийшов доктор Лівсі з білим прапором. «Кап'тане Сілвере, — сказав він, — вас зраджено. Шхуна зникла». Що ж, воно й правда, як ми трохи були випили та пісень співали, то й не завважили нічого. Ніхто-бо з нас не стежив за судом. Розглянулися ми — а побий мене грім, нема-таки шхуни! «Тож ідім на мирову», — сказав доктор. І ми пішли на мирову, я й він, і нам дісталися ваші припаси, ваша горілка, дрова, що ви назбирали, цей ваш блокгауз. А самі вони кудись подалися, я навіть не знаю куди. — Сілвер спокійно пахнув з люльки й мовив далі: — А щоб ти не взяв собі в голову, ніби й тебе включили в мирову, то ось тобі, що було сказано наостанку: «Скільки вас лишилося?» — спитав я. — «Четверо, — відповів доктор, — і один з наших поранений. А щодо цього хлопчиська, то я не знаю, де він, чортяка, подівся, — так сказав доктор, — і не хочу знати. Він нам уже в печінках сидить!» Оце такі були останні його слова.

— А тепер я маю вибирати?

— Та вже ж не інакше, — мовив Сілвер.

— Гаразд! — почав тоді я. — Я не такий дурний і добре знаю, що мене чекає. Відколи я спіткався з вами, смерть мені не дивина. Але ось що я вам скажу, — мовив я, чимдалі більше збуджуючись. — По-перше, становище ваше погане: шхуну ви втратили, скарб втратили, людей своїх втратили. Вся ваша справа пропадає. І коли ви хочете знати, хто все це спричинив, то знайте: це я і ніхто інший. Я сидів у діжці з-під яблук того вечора, коли ми побачили землю, і я підслухав вас, Джоне, і тебе, Діку Джонсоне, і Гендса, що лежить тепер на дні моря, і не минуло й години, як я усе до слова переповів своїм друзям. А щодо шхуни, то це я перетяв якірну линву, це я вбив тих, кого ви залишили на борту, і це я відвів шхуну туди, де вам її ніколи не знайти. Ви пошилися в дурні, бо від самого початку всі ниточки сходилися в моїх руках, і я боюсь вас, як торішнього снігу. Хочете — вбийте мене, хочете — лишіть живим, воля ваша. Але якщо ви залишите мене живим, то я забуду все минуле, і коли вас притягнуть до суду за піратство, спробую вам допомогти. Тож це ви маєте робити вибір. З моєї смерті вам ніякої вигоди. А якщо ви залишите мене живим, то я допоможу вам врятуватись від шибениці.

Я замовк, бо — не критиму від вас — хвилювання перехопило мені дух. На мій подив, пірати навіть не ворухнулись і тільки вирячилися на мене, мов ті барани.

— То чого з ним цяцькатись! — лайнувшись, вигукнув Морган.

Вихопивши ножа, він так прудко скочив на ноги, наче був двадцятилітком.

— Ані руш мені! — закричав Сілвер. — Ти що за один, Томе Моргане? Може, ти тут кап'тан? То я покажу тобі, де твоє місце, бісова душа! А будеш мені перечити, то підеш туди, куди вже до тебе пішло чимало таких жевжиків за останні мої тридцять років — хто на рею, а хто, хай йому трясця, риbam на

поживу! Затям це, Томе Моргане: не було ще такого, що заїдався зі мною і не поплатився за це життям!

Морган мовчав, але решта піратів невдоволено загули.

— Отакі ви завше, — мовив далі Сілвер, знову беручи люльку до рота. — Жваві хлопці, ніде правди діти. Та ви останні плохуни, як до бою! Але, може, розумієте ви просту людську мову? Таж я тут кап'тан, ви самі мене обрали. І обрали тим, що я на цілу милю розумніший за вас усіх. Цей хлопчисько припав мені до вподоби, бо я зроду не бачив такого розважливого, як він. Він проявив більше сміливості, ніж будь-хто з вас, що принишкли, як ті щури! І я вам ось що скажу: тільки хто пальцем його зачепить, матиме справу зі мною. А я слів на вітер не кидаю, затямте.

Запала довга мовчанка. Я стояв, прихилившись до стіни, а серце моє все так само калатало, наче молот, хоч у мене вже з'явилась надія на порятунок. Сілвер сидів, прихилившись до стіни й схрестивши руки; він спокійно попахував люлькою і тільки крайчиком ока пильно стежив за своєю буйною командою. Пірати відійшли в дальній куток блокгауза й стали там перемовлятися — їхнє шепотіння долиняло до мене, мов дзюрчання струмка. Час від часу вони оглядалися, і тоді червонаве світло смолоскипа осявало їхні збуджені обличчя. Проте поглядали вони не на мене, а на Сілвера.

— Перепрошую, сер, — відказав один пірат з недобрим таким лицем, — ви вправно послуговуєтесь деякими правилами, але, може, будете ласкаві згадати, що є ще й інші правила. Команда незадоволена, вона не дозволить, аби нею попихали, вона має свої права, як і всяка інша команда. За нашим звичаєм ми маємо право зібратись і порадитись. Перепрошую, сер, поки що ви в нас старший, але я хочу скористатися зі свого права й піти на раду.

І, віддавши Сілверові шану належним чином, довготелесий жовтоокий матрос років тридцяти п'яти попростував до дверей і вийшов з приміщення. Слідом за ним один по одному повиходили й інші, кожен віддавав Сілверові шану й промовляв щось на своє виправдання. Урешті zostалися тільки ми вдвох із Сілвером і смолоскип біля нас.

Корабельний кухар одразу ж витяг люльку з рота.

— Слухай, Джиме Гокінсе, — ледь чутно прошепотів він, — ти на волосинку від смерті, ба навіть гірше — тобі загрожують тортури. Вони хочуть мене скинути. Та пам'ятай, що я обстаю за тобою. Я не збиравсь цього робити, але ти сказав кілька слів, і я передумав. Мене взяв розпач, що я так безглуздо програв і можу потрапити на шибеницю. Але я побачив, що ти тямущий хлопець. І я сказав собі: «Заступися за Гокінса, Джоне, а Гокінс заступиться за тебе. Ти, Джоне, його остання карта, а він, побий мене грім, він — твоя остання карта! Послуга за послугу, — сказав я. — Ти врятуєш собі свідка на суді, а він врятує твою шию від зашморгу».

Мене це страшенно вразило: тож які мусять бути кепські в них справи, коли цей старий піратюга, їхній заводій, хапається за будь-яку соломинку!

ЗНОВУ ЧОРНИЙ ЗНАК

Нарада піратів ще тривала, коли один з її учасників увійшов до блокгауза і, трохи глузливо, як мені здалося, віддавши Сілверові шану, попросив дозволу взяти на хвильку смолоскипа. Сілвер мовчки кивнув, і пірат пішов геть.

залишивши нас двох у темряві. Я ступив до найближчої стрільниці й виглянув надвір. Змовники скупчились на укосі перед частоколом, один з них тримав смолоскипа, а другий стояв навколішках із розкритим ножом у руці, що виблискував у світлі місяця й головешки. На свій подив, я помітив, що в нього, крім ножа, у руках ще якась книжка — річ зовсім не звична як на пірата. Раптом він підвівся з колін, і весь гурт рушив до блокгауза. Двері розчинилися, і п'ятеро чоловік, стовпившись на порозі, проштовхнули наперед одного зі своїх. За інших обставин, то воно смішно було б дивитись, як він поволі й остережливо переставляв ноги, простягаючи, однак, вперед стиснуту в кулак правицю.

— Підходь ближче, хлопче, — сказав Сілвер, — і не бійся: я тебе не з'їм.

Підбадьорений цими словами, пірат уже сміливіше підійшов до Сілвера, тиньнув йому щось у руку й ще хуткіше відбіг назад до своїх товаришів. Корабельний кухар розтулив долоню й глянув.

— Чорний знак! Я так і думав, — промовив він. — Але де ви дістали папір?.. Е! Та це ж лиха прикмета! Ви бо вирізали клопоть з Біблії! Який це йолоп порізав Біблію?

— Це Дік, — відповів один з піратів.

— Дік? Ну, то вже пора йому й прощення в Бога просити, — мовив Сілвер, — одгуляв він своє. Це я певно кажу. Ну, то що ж там написано? Ага! «Скинуто». Ось воно що! Чудово написано — так, наче друковано! Це твоя рука, Джордже? Ти, я бачу, тепер майже за ватажка в цій команді. Я не здивуюсь, коли тебе кап'таном оберуть. Але тим часом зроби таку ласку, дай мені головешку. Люлька моя зовсім згасла.

— Чуєш-но, — сказав Джордж, — годі вже дурити команду! Язиком ти на всі боки мастак, але твоє вже скінчилося. Злазь із барила й не заважай нашим виборам.

— Щось мені здавалося, ніби ти казав, що знаєш усі наші звичаї, — зневажливо відповів Сілвер. — А як ти їх не знаєш, то я знаю. Я ще тут трохи посиджу, бо я поки що ваш кап'тан, майте на увазі. І зостануся ним, поки ви висловіте свої закиди, а я відповім на них. Доти ж ваш чорний знак і сухаря не варт. А от опісля буде видно.

— О, — сказав Джордж, — ми з тобою ніякого звичаю не порушуємо, ми почесному, атож. Ось тобі наші закиди. По-перше, ти завалив цей рейс — у тебе не вистачить зухвальства заперечити це. По-друге, ти за спасибі випустив ворога з цієї пастки. Чого їм хотілося забратись відціля? Я не знаю. Але ж цілком ясно, що їм цього хотілося. По-третє, ти заборонив нам напасти на них у болоті. О, ми бачимо тебе наскрізь, Джоне Сілвере! Ти ведеш подвійну гру, оце ж і клопіт з тобою. І, по-четверте, ти заступився за цього хлопчиська.

— Гарзд. Тепер слухайте мене. Я відповідатиму по черзі на всі ваші чотири пункти. То я завалив цей рейс? Добре, але ви всі знаєте, чого я хотів. І знаєте, що коли б слухали мене, то ми були б зараз на «Еспаньйоли», усі живі й здорові, наївшись уволу пудингу, а скарби лежали б у нас у трюмі, хай вам чорт! А хто завадив мені? Хто підганяв мене, вашого кап'тана? Хто підсунув мені чорний знак, ледве ми висадилися на острів, хто закрутив весь цей чортів танок? Такий чудовий танок, і я витанцьовував разом із вами, а всі ми ну чисто як ті танцюри, що на лондонській шибениці вихляються. Хто це все на-коїв? Ендерсон, Гендс і ти, Джордже Меррі! Ти єдиний лишився живий із цих

баламутів. І ще маєш нахабство виставляти себе в кап'тани, ти, котрий занастив нас усіх! — Сілвер замовк. З обличчя Джорджа та його спільників знати було, що слова кухареві не пропали марно. — Ви кажете, що справа наша кепська. Та хай вам чорт — ви навіть збагнути цього не годні, наскільки вона кепська! Ми тепер так близько від шибениці, що в мене шия аж клякне, як подумаю. А коли хочете знати за четвертий пункт, про оцього хлопця, то побий його грім, хіба ж він у нас не заручник? І невже ми повинні отак задурно збутися заручника? Та нізащо у світі: адже ж він, може, — і я цьому не здивуюся, — наша остання надія! Ага, ще пункт третій. Е, тут багато чого можна сказати! Може, вам це пусте, коли до вас щодня приходять лікар, який скінчив коледж? Тобі, Джоне, з твоїм пробитим черепом, лікар уже не потрібен? Чи тобі, Джордже Меррі, якого ще кілька годин тому тіпала пропасниця, в якого очі ще й зараз жовтаві, мов цитрини? Чи, може, ви не знаєте, що сюди має невдовзі прийти другий корабель на підмогу? Але він прийде, вже недовго чекати. І тоді побачимо, хто зрадіє, маючи заручника. Потім ще пункт другий: ви закидаєте мені, що я пішов на мирову. Ви повзали навколішках, страхополохи, боялися, що подохнете з голоду, як не буде замирення! А втім, це все дурниці. Не заради цього пішов я на угоду. А ось заради чого!

І він кинув на підлогу шмат паперу, який я відразу впізнав. Це була та сама карта на жовтому папері, з трьома червоними хрестиками, що її я знайшов, загорнутою в церату, на дні скрині Біллі Бонса. Чому лікар віддав її Сілверові, — цього я ніяк не міг збагнути. Натомість бунтівники, побачивши карту, зраділи до нестями. Вони накинулись на неї, мов коти на мишу. Карта переходила з рук у руки, один виривав її в іншого. Пірати ляялися, кричали, заливалися дитячим сміхом — хтось би подумав, що вони не тільки вже мацають золото руками, а навіть пливуть собі з ним безпечно додому.

Сілвер нараз підхопився з барильця і, спираючись рукою на стіну, закричав:

— Я складаю з себе свої звання, хай йому чорт! Обирайте собі, кого хочете за кап'тана. З мене годі!

— Сілвера! — загукали всі. — Тулуб назавше! Тулуб — наш капітан!

— Он якої ви тепер заспівали! — крикнув кухар. — Що ж, Джордже, голубе мій, доведеться тобі почекати до іншої нагоди.

Довго ту ніч не міг я склепити очей. Мені було про що думати, Бог свідок: і про людину, яку я вбив, рятуючи своє життя, і найбільше про подиву гідну гру Сілвера, який намагався однією рукою тримати в покорі піратів, а другою хапався за всяку соломинку, аби врятувати своє нікчемне життя. Сам він мирно собі спав і голосно хропів. І хоч який він був пройдисвіт, а проте мене брав жаль за нього, що жив серед таких небезпек і був приречений на ганебну смерть у зашморгу.

НА СЛОВО ЧЕСТІ

Мене збудив — та, власне, й усіх нас, навіть вартового, що аж підскочив, закунявши було коло дверей, — ясний дзвінкий голос із узлісся:

— Блокгауз, агов! Лікар іде!

І справді, то був лікар. Хоч я й зрадив, почувши його голос, та водночас і збентежився. Коли я згадав про власне самовільство, як я потайки втік від своїх, і до чого це призвело, в якій небезпечній компанії я опинився, мені

стало так соромно, що я не міг глянути лікареві в обличчя. Тим часом доктор Лівсі переліз через частокіл.

За хвилику він увійшов до блокгауза і, похмуро кивнувши мені, почав оглядати хворих. Здавалося, він не відчував ніякого страху, хоч мав би знати, що його життя висить на волосинці серед цих зрадливих шибайголів. Зі своїми пацієнтами він розмовляв так, ніби це був звичайний візит до порядної англійської родини. Його поведження, гадаю, таки впливало на піратів: вони ставилися до нього так, немов нічого не сталося, немов він усе ще був корабельним лікарем, а вони — добропорядними матросами. Роздавши своїм пацієнтам ліки й висловивши їм належні приписи, які вони вислухали покірно, мов учні недільної школи, а не кровожерні розбишаки й пірати, лікар сказав:

— Гаразд, на сьогодні досить. А тепер, з вашого дозволу, я хотів би побалакати з цим хлопцем. — І він недбало кивнув головою в мій бік.

Сілвер ударив долонею по барильцю.

— Докторе, — мовив він — я вже думав про це, знаючи вашу прихильність до Джима. Ми всі широ вдячні вам за вашу добрість і, як бачите, довіряємо вам і ковтаєм ваші ліки, наче грог. Гокінсе, ти можеш дати мені слово честі юного джентльмена, — бо ти таки джентльмен, хоч і з убогої родини, — що не втечеш від нас?

Я охоче дав йому слово честі.

— Коли так, докторе, то перелазьте за частокіл. Коли ви перелізете, я приведу Джима вниз. Він буде по цей бік частоколу, а ви — по той, але це не завадить вам побалакати по ширості. Бувайте, сер, і прошу засвідчити мою пошану сквайрові й кап'танові Смоллету.

Щойно лікар вийшов за двері, як обурення піратів, досі стримуване грізним Сілверовим поглядом, прорвалося, і вони почали обвинувачувати свого ватажка у подвійній грі, в тому, що він дбає лише за власну шкуру й нехтує інтересами своїх спільників та підлеглих.

— Ні, побий мене грім! — кричав Сілвер. — Ми порушимо перемир'я, коли настане слушний час. А доти я догоджатиму лікареві, хоч би довелося й чоботи йому змащувати горілкою!



Сілвер наказав розпалити багаття, взяв свою милицію, поклав мені на плече руку й зашкутильгав униз. Товариші його стояли розгублені, бо він своєю промовою тільки забив їм баки, але переконати так і не зміг.

— Не квапся, хлопче, не квапся, — сказав він мені. — Вони гуртом кинуться на нас, коли побачать, що ми поспішаємо.

Отож ми зовсім поволі зійшли піщаним укосом до того місця, де по другий бік частоколу чекав на нас лікар. Наблизившись на таку відстань, коли він уже міг нас чути, Сілвер зупинився.

— Завважте, докторе, що я врятував цьому хлопцеві життя, за що вони були скинули мене з капітанства, і хлопець вам це підтвердить, — сказав він. — Можете мені повірити, докторе, що коли людина так важить своїм життям, як оце я, коли вона мусить, так би мовити, грати в орлянку зі смертю, їй хочеться почути бодай одне добре слово! При тім зважте, будь ласка, що не тільки про моє життя йдеться тепер, ідеться й про життя цього хлопця. Тож закиньте добре слово за мене, докторе, дайте мені хоч крихту надії на порятунок, коли ваша ласка!

Сказавши це, він відступився трохи назад, щоб не чути нашої розмови, сів на пенюк і почав насвистувати. Час від часу він поводив на всі боки поглядом — то на мене й лікаря, то на своїх запальних спільників, що снували туди-сюди по піску, розпалюючи багаття і виносячи з будинку солонину та хліб на сніданок.

— Тож ти тут, Джиме, — сумно мовив лікар. — Що посіяв, те й пожнеш, хлопче. Бачить Бог, мені не стає духу тебе ганити. Одне тільки скажу, люблю це тобі чи нелюбю: коли капітан Смоллет був здоровий, ти не наслідуював втікати. Але втекти, коли він лежав поранений і не міг завадити тобі, — це таки нечесно, їй-богу!

Визнаю, що при цих словах я аж схлипнув.

— Докторе, — сказав я, — прошу, не картайте мене! Я й сам уже досить себе картав. Життя моє висить на волосинці, і коли мене не вбили, то лише тому, що Сілвер оступився за мене. Повірте мені, докторе, я можу вмерти, і я заслужив смерть, — але я боюся тортур. Коли вони почнуть катувати мене...

— Джиме, — урвав мене лікар, і голос йому як стій змінився. — Джиме, я цього не можу допустити. Гайда через паркан і тікаймо!

— Докторе, — відповів я, — але ж я дав слово честі.

— Знаю, знаю! — вигукнув він. — Я візьму всю вину й ганьбу на себе, хлопче. Але я не можу кинути тебе тут.

— Ні, — відповів я. — Ви знаєте, що й ви так не зробили б. Ні ви, ні сквайр, ні капітан. І я теж цього не зроблю. Сілвер повірив мені, я дав слово, і я повернуся назад. Але, докторе, я ж не доказав ще. Коли вони почнуть катувати мене, я можу виказати, де стоїть шхуна. Бо ж мені пощастило, хоч і ризикуючи життям, забрати в них шхуну, і вона тепер на південному березі Північної бухти, саме на межі припливу, її можна звідти вивести.

Я нашвидку розповів лікарю про свої пригоди, і він мовчки вислухав мене.

— Це просто доля, — зауважив він, коли я скінчив. — На кожному кроці ти рятуєш нам життя. Тож як ти можеш думати, що ми покинули тебе напризволяще? Це була б погана віддяка тобі, хлопче, за все, що ти для нас зробив. Ти викрив змову, ти знайшов Бена Гана, — а це найкраще, що ти зробив досі та й за все життя зробиш, навіть доживши до ста років. А цей Бен Ган

такий чортяка!.. Гей, Сілвере! — вигукнув нараз лікар. — Сілвере! Я хочу дати вам одну пораду, — мовив він, коли кухар підійшов ближче. — Не дуже хапайтеся шукати скарби.

— Сер, я б з дорогою душею, але не можу! — відповів Сілвер. — Адже, перепрошую, тільки пошуком скарбів я спроможуся врятувати життя собі й цьому хлопцеві, і це щира правда.

— Як так, Сілвере, — сказав лікар, — то я дам вам ще одну пораду: будьте насторожі, коли знайдете їх. Скажу вам навіть трохи більше, ніж маю на те право, хоч мені й перепаде за це від капітана, щоб я так живий був! Отож слухайте, я дам вам маленьку надію, Сілвере: якщо ми обидва видеремося з цієї пастки, я зроблю все можливе, крім кривоприсяжництва, аби врятувати вас від шибениці.

Доктор Лівсі потиснув мені руку через частокіл, кивнув головою Сілверові й швидко попростував до лісу.

Пірати вирушили на пошуки скарбів. Сілвер зв'язав Джима мотузкою, кінець якої тримав у руках. Раптова знахідка перелякала піратів: під великою сосною лежав кістяк, витягнутий, мов стріла. Дух капітана Флінта нагнав на піратів неабиякого жаху. У цей час вони почули піратську пісню, а невідомий голос почав кликати піратів. Шукачі скарбів злякалися ще більше, поки Сілвер не впізнав у таємничому голосі Бена Гана. Нарешті пірати потрапили до місця, позначеного на карті. Виявилося, що хтось набагато раніше забрав скарб. Сімсот тисяч фунтів стерлінгів зникли!

ПАДІННЯ ВАТАЖКА

Розчарування піратів було таке, якого, мабуть, світ не бачив. Шестеро їх стояло, як громом побиті. Але Сілвер отямився найперший. Усі його помисли мчали до цього скарбу, мов коні на перегонах до фінішної прямої, і от ураз усе загинуло. Проте за мить він опанував себе й змінив план своїх дій раніше, ніж інші встигли очуматись.

— Джиме, — прошепотів він, — візьми оце й будь наготові.



І дав мені двоцівкового пістоля. Водночас Сілвер почав посуватись на північний бік, і, коли за кілька кроків зупинився, нас двох відділяла від решти піратів яма. Потім він глянув на мене й кивнув головою, ніби кажучи: «Справи кепські», — з чим я повністю погодився. Погляд Сілвера був дуже приязний, але мене так обурило його постійне зрадництво, що я не втримався й сказав йому пошепки:

— Ви знову перекинулись до іншого табору.

Та він не встиг мені відповісти. Пірати з криком і лайкою пострібали один за одним у яму і стали нищпорити в ній, розкидаючи дошки. Морган знайшов одну золоту монету й узяв її в руки, лаючись на всі заставки. Ця монета в дві гінеї якусь хвилю переходила з рук до рук.

— Дві гінеї! — гаркнув Меррі, простягаючи монету Сілверові. — Так оце твої сімсот тисяч фунтів, га? Ти, здається, мастак укладати вигідні угоди? Тепер ти бачиш, чого вони варті, дурноголова твоя довбешка?!

— Длубайтесь ще, хлоп'ята, — холодно й насмішкувато проказав Сілвер. — Може, й справді викопуєте зо два-три земляних каштани.

Та цього разу пірати всі як один обстали за Меррі. Вони почали вилазити з ями, люто зиркаючи на нас. Випало, однак, так, що, нам на щастя, всі вони опинилися на протилежному боці. Отак і стояли ми, двоє по один бік, п'ятеро — по другий, розділені ямою, і ніхто не зважувався завдати першого удару. Сілвер не рухався, спокійний, як ніколи, і тільки пильно стежив за піратами, спираючись на милицю. Він справді був сміливцем. Нарешті Меррі надумався допомогти справі промовою і звернувся до своїх:

— Браття, дивіться, адже їх тільки двоє: один — старий каліка, що одурив нас, завівши сюди, а другий — щеня, якому я ладен своїми руками вирвати серце. Тож нам, браття...

Він підвищив голос і підніс руку, готуючись до нападу. Але саме що мить — трах! трах! трах! — три мушкетні постріли гримнули з хачі. Меррі полетів сторчголов до ями. Пірат із перев'язаною головою крутнувся, мов дзига, і теж упав крижем у яму, затріпавшись у передсмертних корчах. Решта троє щодуху дременули навтікача. Не встиг я й змигнути, як Довгий Джон пальнув двома кулями в Меррі, що силкувався підвестись. В останню секунду Меррі ще встиг глянути своєму вбивцеві в очі.

Аж це із заростей мускатного горіха вибігли, прямуючи до нас, лікар, Бен Ган і Грей. Мушкети їхні ще диміли. Поки ми поволі спускалися до шлюпок, лікар розповів мені кількома словами, що сталося за час моєї відсутності. Сілвера ця історія неабияк зацікавила. Головним героєм у ній був Бен Ган, напівбожевільний островик. Якось, блукаючи самотою по острову, Бен натрапив на кістяка, а згодом знайшов і викопав скарби. На своїх плечах він потроху переносив усе золото з-під високої сосни в печеру на двоверхому горбі в північно-східній частині острова, де воно й пролежало в безпечному місці два місяці до прибуття «Еспаньйоли». Лікар довідався про все це від нього самого при першій же зустрічі в день нападу на блокгауз. Побачивши наступного ранку, що шхуна зникла з бухти, лікар пішов до Сілвера, віддав йому непотрібну тепер карту, а також харчові припаси, бо в Бена Гана в печері було вдосталь солонини з козячого м'яса. Лікар віддав Сілверові все це, щоб мої друзі могли спокійно перейти з блокгауза на двоверхий пагорб, де їм не загрожувала малярія і де вони могли оберігати скарби.

— Що ж до тебе, Джиме, — сказав лікар, — то мені таки боліла твоя доля, але я насамперед мусив піклуватись про тих, хто виконував свій обов'язок. А хто ж у тому винен, що ти не був серед них?

Однак, побачивши того ранку мене в полоні у піратів і зрозумівши, яка небезпека загрожує мені від них, коли їм не дістануться скарби, лікар побіг до печери, взяв із собою Грея і Бена Гана, а сквайра залишив біля пораненого капітана; і тоді втрьох вони подалися навперейми через острів до великої сосни. Але дорогою лікар побачив, що піратська ратага випередила їх, і послав Бена Гана, прудкого на ноги, вперед, аби той діяв на власноруч. Тож Бен Ган скористався забобонністю своїх колишніх товаришів і добряче їх налякав, давши змогу лікареві й Грею дістатись до засідки біля ями перед приходом піратів.

— То це моє щастя, — мовив Сілвер, — що зі мною був Гокінс! Коли б не він, старого Джона порубали б на шматки, а ви б і пальцем не ворухнули.

— Авжеж ні! — весело відповів йому доктор Лівсі.

Тим часом ми дійшли до шлюпок. Одну з них лікар одразу розтросив кайлом, а на другій ми попливли навколо острова до Північної бухти. Туди було миль вісім-дев'ять відстані. Сілвер, хоч і знемагав від втоми, сів на весла, як і всі ми, і незабаром човен уже мчав спокійною рівниною моря. Ми обійшли південно-східний виступ острова, той самий, який чотири дні тому обігнула «Еспаньйола». Проминаючи двоверхий пагорб, ми побачили чорний отвір Бен-Ганової печери, а біля неї чоловіка, що стояв, спершись на мушкет. То був сквайр; ми помахали йому хустинками й тричі гукнули «слава!», причому Сілвер гукав так само ревно, як і решта нас. Пройшовши ще зо три милі, ми увійшли в Північну бухту і зразу ж побачили «Еспаньйолу», що вільно погойдувалась на хвилях.

Від берега до печери тягнувся положистий схил, а перед самим її отвором нас зустрів сквайр. Зі мною він повівся дуже люб'язно й привітно, і ні словом не згадав моєї втечі — ні поганим, ні добрим. Проте, коли Сілвер чемно відсалютував йому, він скипів.

— Джоне Сілвере, — сказав він, — ви страшенний негідник і пройдисвіт! Мене умовили не притягати вас до відповідальності, сер. Що ж, я на це погодився. Але мерці, сер, висять у вас на шиї, мов млинові камені.

Після цього ми всі увійшли до печери. Вона була досить простора, з-під землі там пробивалося джерельце з кристалево чистою водою, яка стікала в озерце, оторочене папороттю. Долівку було притрушено піском. Перед великим вогнищем лежав капітан Смоллет. А в дальньому кутку печери тьмяно поліскували у відсвітах багаття великі купи монет і прямокутні бруски золота. То були Флінтові скарби — ті самі, заради яких ми відбули таку далеку подорож, заради яких загинули сімнадцять чоловік з команди «Еспаньйоли». А скільки крові й страждань коштувало зібрати ці скарби! Скільки при цьому добрих кораблів було потоплено, скільки хоробрих людей пройшло із зав'язаними очима по дощі, скільки гарматної стрілянини, скільки ганьби, брехні й жорстокості! Цього, мабуть, ніхто з живих не міг би сказати. Але було ще троє на цьому острові — Сілвер, старий Морган і Бен Ган, — що кожен із них брав участь у цих усіх злочинствах і кожен марно сподівався тепер дістати свою частку з цієї здобичі.

І ОСТАННІЙ

Наступного дня ми вдосвіта взялися до праці, бо треба було перенести все золото з печери на берег, а це майже миля відстані, і потім три милі везти його шлюпкою на «Еспаньйола», — що становило досить важке завдання для такої малої кількості людей. Нас мало турбували три пірати, які десь блукали на острові, бо ми гадали, що надовго відбили в них бажання нападати. Але про всяк випадок ми поставили одного вартового на верхів'ї пагорба. Працювали ми цілими днями; надвечір велика купа скарбів опинялась на шхуні, але не менша їх купа чекала на нас у печері наступного ранку. І весь цей час ми нічого не чули про трьох бунтівників, які лишилися на острові.

Нарешті — здається, це було третього вечора, — коли ми з лікарем удвох походжали на верхів'ї пагорба, звідки видно було околиці низини, з непроглядної п'тьми внизу вітер доніс до нас щось таке, як вереск або, може, спів. Проте це було так далеко, що ми ледь уловили невиразні звуки, після яких знов запала тиша. Власне, цим і вичерпуються наші останні відомості про трьох піратів. Тільки ще раз почули ми відлеглий постріл з рушниць й вирішили, що то вони полюють. Порадившись, ми ухвалили покинути їх на острові, чому Бен Ган страшенно зрадив, а Грей також привітав цю ухвалу. Ми залишили для них значні запаси пороху й куль, багато солоної козлини, трохи ліків і ще деякі потрібні речі: різні знаряддя, одяг, полотно, кілька сажнів линви і, з наполягання лікаря, добрячу пайку тютюну. Після цього нам уже нічого було робити на острові, адже скарби були приставлені на шхуну, і ми запаслися прісною водою та рештками солонини на випадок якої затримки в дорозі. І ось одного чудового ранку ми підняли якір, на що в нас ледве стало сили, і вийшли з Північної бухти під тим самим прапором, якого капітан колись підняв над блокаузом, де ми оборонялись від піратів. Нас було так мало на судні, що всім доводилося працювати не покладаючи рук, тільки капітан лежав на кормі на матраці й віддавав накази, бо хоч він і піддужав, але все ще потребував спокою. Ми прямували до найближчого порту в Іспанській Америці, не мігши зважитись на далеку дорогу до Англії без достатнього числа матросів.

Сонце вже заходило, коли ми кинули якір у мальовничій закритій гавані. Лікар і сквайр взяли мене з собою, їдучи на берег провести там вечір. У місті ми познайомилися з капітаном англійського військового корабля, поїхали до нього на судно і так засиділися в гостині, що повернулися на «Еспаньйола» аж удосвіта. Нас зустрів Бен Ган, що був сам-один на палубі, і з дивовижними гримасами почав сповідатися в тому, що Сілвер зник. Ган сам допоміг йому втекти в човні кілька годин тому, і тепер переконував нас, що зробив це, аби врятувати нам життя, яке, мовляв, було під загрозою, поки цей «одноногий дідько залишався на борту». Та це ще не все: корабельний кухар утік не голіруч, він нишком проломив переділку в трюмі й потяг мішок із монетами вартістю, мабуть, три-чотири сотні гіней, які мали підтримати його в подальших блуканнях. Гадаю, ми всі були дуже задоволені, що так дешево здихалися його.

Щоб не бути багатослівним, скажу лише, що ми взяли на корабель кількох нових матросів і щасливо повернулися додому. «Еспаньйола» прибула до Бристоля саме тоді, коли містер Блендлі збирався вже посилати по нас другого корабля. З первісної команди нашої шхуни додому вернулося тільки п'ятеро. Кожен із нас одержав свою частку скарбу й скористався нею — розумно чи

по-дурному — на власний розсуд. Капітан Смоллет облишив морську службу. Грей не тільки зберіг гроші, а й, пройнявшись раптом бажанням підвестись у житті, серйозно заходився вивчати морську справу; тепер він штурман і співвласник одного добре впорядженого корабля, у нього є дружина й діти. Що ж до Бена, то цей, одержавши свою тисячу фунтів, витратив її чи розтринькав за три тижні, або, точніше, за дев'ятнадцять днів, бо на двадцятий прийшов до нас без шеляга. Довелося йому обійняти посаду брамника у сквайровім парку, чого він був якраз і побоювався. Він і досі живий, і дуже приятелює, а часом і свариться з місцевими хлопцями, а в неділі та свята чудово співає в церковному хорі.

Про Сілвера ми більше нічого не чули. Цей клятий одноногий моряк нарешті зник з мого життя. Мабуть, він розшукав свою чорношкіру жінку й живе десь у достатках разом із нею та своїм папугою Капітаном Флінтом. Принаймні я сподіваюся, що це саме так, бо навряд чи йому суджено розкошувати на тім світі.

Решта скарбів — бруски срібла і зброя — все ще лежать там, де Флінт закопав їх — і, коли хочете знати мою думку, їм там і місце. А мене вже ні волами, ні арканом не заманиш удруге на той клятий острів. Я й досі прокидаюся від жаху, коли вві сні чую грізний гуркіт прибою біля його похмурих скель і пронизливий голос Капітана Флінта, що вигукує без кінця:

— Піастри! Піастри! Піастри!

Запитання та завдання



1. Назвіть основні риси пригодницької літератури.



2. Хто разом із Джимом вирушив на пошуки скарбів капітана Флінта? 3. Охарактеризуйте особливості життя *джентльменів фортуни*. 4. Чому Джим відмовився втекти від піратів, коли йому це запропонував лікар Лівсі? 5. Зіставте портрети Робінзона Крузо, коли він зустрівся з людьми, і Бена Гана під час зустрічі з Джимом.



6. Порівняйте уклад життя на острові піратів та друзів Джима. Про що свідчать ці відмінності? 7. Які деталі в портреті Сілвера підказують, що справи на острові йдуть не так, як він сподівався? 8. Чому капітан Смоллет на блокгаузі, а Джим на кораблі підняли британський прапор? 9. Чому пірати, яких на острові було більше, ніж їхніх супротивників, виявилися переможеними? 10. Які деталі могли підказати Джиму, що в блокгаузі перебувають не його друзі, а пірати? 11. Чому Джим, потрапивши в пастку до піратів, фактично погрожує їм? 12. Чому лікар приходив лікувати піратів, своїх смертельних ворогів? 13. Чому Джима «ні волами, ні арканом не заманиш удруге на той клятий острів»? 14. Порівняйте поведінку в екстремальних умовах Діка Сенда («П'ятнадцятирічний капітан») і Джима Гокінса. 15. Чим можна пояснити різницю в поведінці Робінзона Крузо й Бена Гана під час перебування на безлюдному острові?



16. Спираючись на знання основних рис пригодницької літератури, спробуйте написати власний пригодницький твір.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ «ЛЮДИНА В ЖИТТЄВИХ ВИПРОБУВАННЯХ»

Популярність пригодницьких творів зумовлена насамперед тим, що в них зображено сильних і мужніх особистостей, здатних у найскладніші моменти життя не розгубитися, не впасти у відчай, а взяти відповідальність на себе. У життєвих випробуваннях, які випадають на їхню долю, вони поведуться гідно, підтверджуючи тим самим високе звання Людини. Саме до таких персонажів належать головні герої романів Д. Дефо «Життя і незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо», Ж. Верна «П'ятнадцятирічний капітан», Р. Л. Стівенсона «Острів скарбів», оповідання Джека Лондона «Любов до життя» та вірша Ш. Петефі «Коли ти муж — будь мужнім».

Пригодницький твір розпізнати неважко. За основу його сюжету взято якусь пригоду, незвичайну подію, часто — небезпечну подорож. Так, замість берегів Африки Робінзон Крузо потрапляє на безлюдний острів біля Південної Америки, а шхуна «Пілігрим», прямує до берегів Південної Америки, опинилася в Африці. Крім того, в пригодницькому творі багато різноманітних таємниць, загадок і несподіваних сюжетних поворотів. Так в основі сюжету роману Р. Л. Стівенсона — пошук скарбів, місцезнаходження яких позначене на піратській карті. Джим Гокінс випадково дізнається про заколот на кораблі; вважаючи, що повертається в блокгауз до друзів, насправді опиняється в руках піратів. Пригодницький роман постійно тримає читача в напруженні: впродовж тривалого часу незрозумілою є поведінка, скажімо, Негору і Гарріса. Часто оповідь уривається на найдраматичніших епізодах. Наприклад, ми довго нічого не знаємо про долю Геркулеса або про те, чи вдалося вижити Діку Сенду («П'ятнадцятирічний капітан»).

Зазвичай захоплюючий сюжет пригодницького твору переплітається з вирішенням важливих проблем. Так, описуючи історію Робінзона на безлюдному острові, Д. Дефо водночас прославляє цивілізовану прагматичну людину, її розум, силу духу, важку буденну працю, здатність виживати в будь-яких, навіть у найтяжчих умовах. Адже саме завдяки цим рисам Робінзоні вдалося повторити весь шлях розвитку людської цивілізації. Успіх роману Дефо породив цілу низку творів, які розповідали про людей, викинутих за межі цивілізації чи ізольованих від звичного середовища. Ці твори отримали назву **робінзонад**.

Ж. Верн, використовуючи особливості пригодницької літератури, створив **науковий роман**, — твір, у якому гострий і цікавий сюжет переплітається із викладом основ науки. Наприклад, у романі «П'ятнадцятирічний капітан» Ж. Верн ознайомлює читачів із тваринним і рослинним світом Африки та її кліматом, із просвітницькою діяльністю знаменитого мандрівника й дослідника Африки **Лівінгстона**.

Отже, пригодницька література формує в читачів ідеал, взірць справжнього героя. Це, насамперед, мужня особистість, що ладна здолати будь-які перешкоди. Саме уславленню цієї риси характеру присвячений вірш Ш. Петефі, в якому автор для піднесення емоційної сили твору використав **анáфору** — єдинопочаток, повторення однакових речень на початку строф.

Розділ V
**ЛЮДИНА
ТА ЇЇ СВІТ**

Рей Дуглас Бредбері
Антуан
де Сент-Екзюпері



Рей Дуглас Бредбері



Антуан де Сент-Екзюпері

ЛЮДИНА ТА СВІТ НАВКОЛО НЕЇ

Існує лише одна проблема, одна-єдина у світі — повернути людям духовну сутність...

А. де Сент-Екзюпері

Ми живемо у світі, який завдяки досягненням цивілізації надзвичайно швидко змінюється. Персональний комп'ютер, мобільний телефон, супутникове телебачення чи туристична подорож у космос стали звичайним явищем. Наукові й технічні здобутки зробили життя людини комфортнішим, а земну кулю набагато «меншою». Досконалі машини здатні значно полегшити будь-яку роботу; за декілька годин людина може опинитися у найвіддаленішому куточку планети, а ще століття тому на таку подорож треба було витратити не один місяць...

Вам, звичайно, доводилося чути такі слова, як *цивілізація* або *цивілізований*. Ми їх часто вживаємо, навіть не замислюючись над їхнім значенням, і знаємо, що бути цивілізованим і жити в цивілізованій країні — дуже добре, престижно, адже така країна дбає і про добробут своїх громадян, і про те, щоб вони були культурними й освіченими, тобто цивілізованими. Слово *цивілізація* походить від латинського слова *civilis*, що означає *громадянський*. Чим вищий рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, тим вища цивілізація того чи іншого народу. Взагалі, в історії суспільства вчені визначають три основні доби: дикунство, варварство і цивілізацію. Саме цивілізація вважається уособленням прогресу, безупинного руху вперед, зміни життя людини на краще.

Історія людства налічує декілька тисячоліть. За цей час від багатьох цивілізацій залишилися тільки міфи та музейні експонати. А сучасну цивілізацію називають технократичною (від гр. *влада техніки, технологій*), бо в її основі лежить розвиток науки і техніки. Коли ця цивілізація лише набирала силу, декому здалося, що знайдено відповідь на споконвічне питання, яке хвилювало людство: як полегшити життя людини, облаштувати таке суспільство, що захищало б особистість і гарантувало їй певні права та свободи. Значною мірою сучасній цивілізації це вдалося. Але безконтрольний розвиток науки й техніки поставив людство перед проблемами, до вирішення яких воно, на жаль, не було готове. Як сумно жартують учені, яке б відкриття вони не зробили, воно обов'язково перетвориться на зброю. Чим, наприклад, дикун із кам'яною сокирою чи варвар із луком відрізняються від героя сучасних бойовиків із гранатометом у руках? Хіба що тим, що від руки дикун чи варвара гинуло набагато менше людей...

Безумовно, розвиток техніки полегшив життя і побут людини. Дуже багато різної роботи тепер виконують машини й механізми. Проте та ж техніка поставила під загрозу існування людства взагалі. У сучасному світі накопичено стільки зброї, що вона декілька разів здатна знищити всю нашу планету. Страшні буревії, цунамі й землетруси, що останнім часом забирають життя десятків, а то й сотень тисяч людей, багато хто пов'язує з безконтрольним і самовпевненим утручанням людини у природу, зокрема — з частими польотами в космос. Людство занадто захопилося наукою й технікою, тому опинилося перед загрозою масштабної техногенної катастрофи, один із перших ударів якої

Україна зазнала 26 квітня 1986 року, коли весь світ дізнався про трагедію на Чорнобильській атомній електростанції...

То неже сучасна цивілізація приречена, як прекрасна Атлантида, яку поглинула морська безодня і яка перетворилася на недосяжну мрію? Звичайно, у нас є шанс. Шанс зрозуміти, що ми — Люди, що жодні матеріальні цінності не можуть переважити цінності духовні, а життя будь-кого з нас — неоціненний скарб. Світ, який вибудовує людина навколо себе, повинен нести добро. Затишне подвір'я, куди мами приводять гуляти малюків, принесе більше користі, ніж новомодна багатоповіхівка, збудована на його місці, а нерозораний скіфський курган набагато цінніший, ніж всі центнери зерна, вирощені на тому місці, де він був...

Сучасна цивілізація якось поступово й непомітно втратила духовність. Заради примарних матеріальних здобутків ми з легкістю нищимо пам'ятки древності й чарівні куточки природи, пояснюючи це все безумовною вигодою прийдешнім поколінням: завдяки мосту, що зруйнував залишки давнього поселення, ми швидше дістанемося до потрібного нам місця, а завод, що знищив затишний гай, забезпечить роботою багатьох людей... Одними з перших забили на сполох письменники, бо, пишаючись досягненнями цивілізації, ми забули про духовні цінності. Невже правда, що цивілізація нищить духовність?

У ХХ ст. з'явилося багато письменників, які у своїх творах спробували розрізнити справжні й фальшиві цінності, попередити людство про прірву, до якої воно йде, надмірно захопившись розвитком технократичної цивілізації. Один із них — американський фантаст Рей Дуглас Бредбері. У одній із новел він розповідає історію чоловіка, що жив у цивілізованій країні. Після виборів її президента він вирішив розважитися й вирушити в доісторичне минуле полювати на динозаврів. Його попередили, щоб він не сходив із стежки, прокладеної спеціально для таких мисливців, адже один необережний крок може змінити розвиток живого світу та історії. Але, захопившись полюванням, чоловік оступився і розтоптав невеличкого, але надзвичайно красивого метелика. Мандрівник не звернув уваги на таку «дрібницю», адже хіба ця непомітна істота може якось вплинути на його життя й на долю всього людства? Проте коли він повернувся додому, то опинився в зовсім іншій країні, де на виборах переміг диктатор... Або історія про брата й сестру, викладена в новелі «Вельд». Батьки, які любили своїх дітей і дбали про них, купили будинок «Усе для щастя», в якому не треба було навіть зашнуровувати взуття, бо все за тебе робили машини. Аж ось подружжя почало помічати, що їхні діти весь час проводять в одній кімнаті, яка створювала ілюзію справжніх пригод, про які мріяли діти. Останнім часом батьки заставали в цій кімнаті ту саму картину: розпечена Африка й леви, які пожирають чергову жертву. Занепокоєні батьки вирішили позбавити дітей цієї небезпечної забавки, та коли вони зайшли в кімнату си-на й доньки, сила ненависті дітей до батьків перетворила левів-фантомів на справжніх... То чи стали щасливішими ці люди, купивши технічно досконалий будинок із промовистою назвою «Усе для щастя»?

Пам'ятати про те, що найціннішим скарбом є духовність, закликав французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері. Він вірив у здатність людини змінюватися на краще і був упевнений, що *«добре бачить тільки серце»*, адже за його переконанням наша планета — це, в першу чергу, планета Людей.



Рей Дуглас БРЕДБЕРІ

нар. 1920 р.

Вже почалось, мабуть, майбутнє...

Ліна Костенко

Якось дванадцятирічний хлопчик знайшов справжнісінький скарб — цілий ящик журналів фантастики. Він занурився в запаморочливий світ неймовірних вигаданих пригод: то разом із невловимим Тарзаном володарював у джунглях, то спускався на океанське дно в підводному човні «Наутілу» капітана Немо, то гостював у принцеси Марсу... Хлопчик наче відгородився від навколишнього світу, в якому панував справжнісінький хаос — страшна економічна криза. Вона отримала назву Великої Депресії і зіграла сотні тисяч американців із насиджених місць. Серед них були й батьки цього хлопчика — Рея Дугласа Бредбері, одного з найвідоміших фантастів сучасності.

У дитинстві Рею Бредбері було нелегко, адже він був товстеньким очкариком, абсолютно не придатним до традиційних хлоп'ячих розваг. І тоді на допомогу прийшли книжки. Літературні герої в уяві хлопчика були такими ж реальними, як мама чи дядько. Рей був упевнений у тому, що на передостанніх сходинках ганку їхнього будинку вночі ховалися чудовиська, яких чомусь міг бачити тільки він. А в усьому іншому Рей був таким, як і мільйони американських хлопчаків, його однолітків, чие дитинство і юність припали на тридцяті роки минулого століття.

На той час у США було дуже багато аматорських літературних часописів. Як правило, ці журнали читали лише автори, які друкувалися в них, їхні родичі та друзі. Саме в одному з таких видань побачили світ перші, ще учнівські, оповідання Рея Бредбері. А потім були роки напруженої праці за друкарською машинкою. Начебто фантастичні оповідання читачам і подобалися, але прожити з гонорарів за них було неможливо.

У цей час Бредбері захопився вже згадуваними ідеями технократії. Технократи вважали, що основні проблеми суспільства пов'язані з неефективним управлінням економікою. Якщо нічого не змінити, то цивілізований світ скоро лежатиме в руїнах. Аби цього не сталося, в управління економікою необхідно запровадити наукові підходи, бо вивести людство з економічної скрути здатні не обмежені ділки-бізнесмени, а талановиті інженери та вчені.

А самого Бредбері з економічної скрути виводили величезні паки газет, які майбутньому фантасту доводилося розносити, — поки що це був єдиний його заробіток. Письменник перебував, як герой фантастичного твору, ніби у двох вимірах. У справжньому світі — він бідняк, змушений задля кількох доларів за день оббігати пів-Лос-Анджелеса, розносячи газети. А в іншому, уявному світі він — досить відомий і навіть популярний автор фантастичних оповідань.

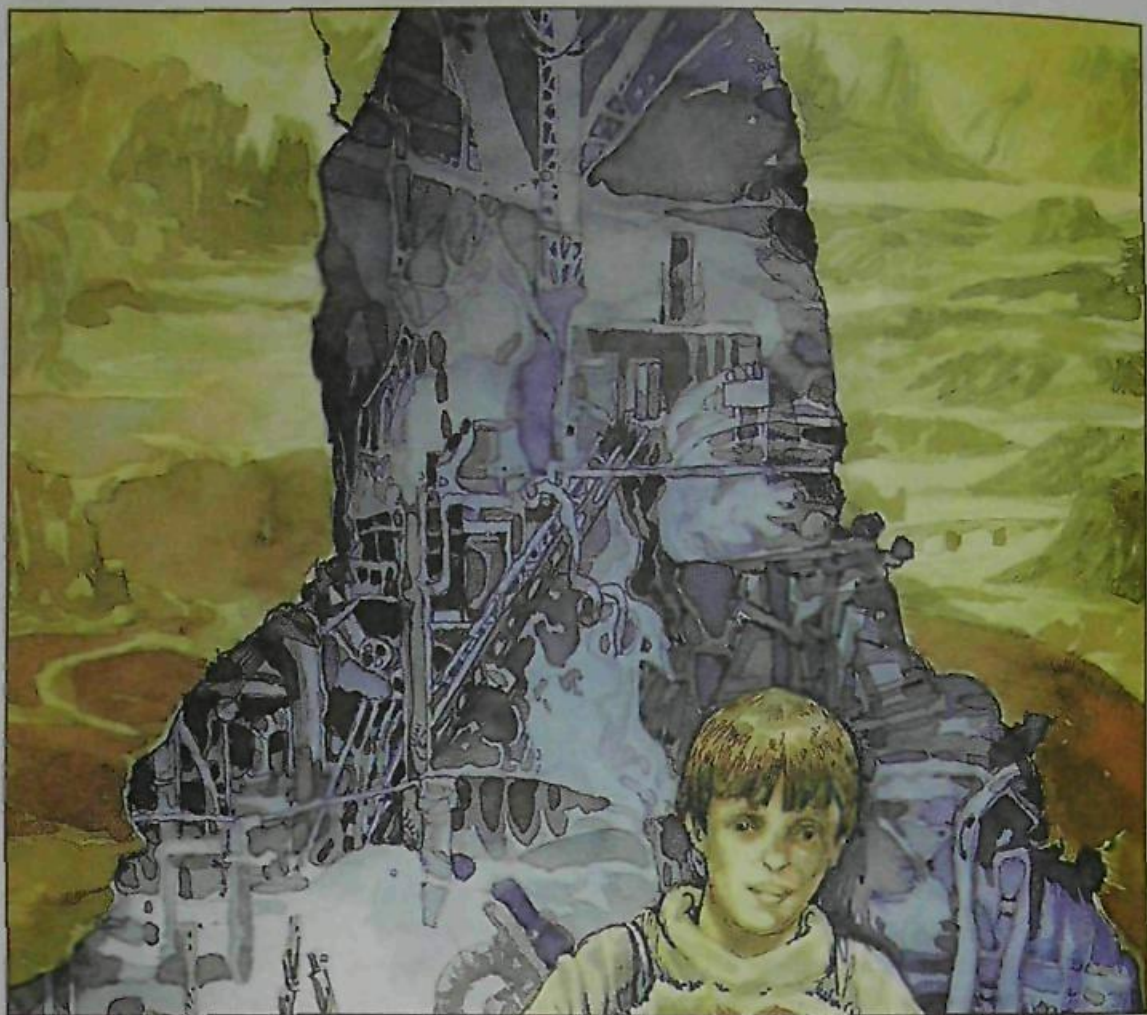
На початку ХХ ст. фантастична література була в розквіті. Слово *фантастика*, як мовилося, значить, *мистецтво уявляти*. Тож особливість фантастичної літератури полягає в тому, що в ній автори намагаються створити дивний і незвичайний світ, в який людина в буденному житті потрапити не може. Письменник міг, наприклад, вигадати *чарівний світ* із власною розгорнутою історією і кодексом законів. Так з'явилася література фентезі, яскравими досягненнями якої є «Володар пернів» Р. Толкіна та серія книжок про Гаррі Поттера Дж. К. Ролінг. Але є й інша фантастична література, в основі якої лежить зображення впливу досягнень науки і техніки на розвиток людства. Вона отримала назву **науково-фантастична література**. Серед засновників цієї літератури був Ж. Верн, якого Р. Бредбері вважав своїм літературним батьком.

З-поміж багатьох науково-фантастичних творів особливою популярністю користувалися книжки, в яких розповідалося про майбутнє людства. Така література отримала назву **футуристична** (від латин. *futurum* — майбутнє). У ній картини майбутнього часто малювали прекрасними і гармонійними: колись не буде війни, голоду, беззаконня й несправедливості, а люди будуть щасливими... Така література отримала назву **утопічної**.

Рею Бредбері всесвітню славу принесли футурологічні твори «Марсіанські хроніки», які він написав тоді, коли людина у космос ще не запустила навіть супутника, і «451° за Фаренгейтом». Майбутнє у творах Бредбері — це результат розвитку технократичної цивілізації. Однак не досягнення науки й техніки цікавлять письменника. У центрі його уваги — людина та її цінності в технократичному світі. Дім «Усе для щастя» з новели «Вельд», який повинен був забезпечити комфортне життя родині, насправді зруйнував сімейне щастя, перетворивши дітей на фактичних убивць своїх батьків. А 451° за Фаренгейтом — це температура, при якій займається папір, бо в майбутньому книжки будуть оголошені найбільшими ворогами людства, тому їх усі, без винятку, необхідно палити... Не дуже привабливі картини, правда? Література, в якій майбутнє людства змальовується гіршим, ніж сучасність, отримала назву **антиутопічної**. Саме до антиутопії належить новела Бредбері «Усмішка».

Хоча серед великого доробку письменника є повісті й романи, він — неперевершений майстер **новели**, невеликого за обсягом твору з несподіваним фіналом, часто — про незвичайне життєве явище чи подію. Кімната, що могла зробити уявні образи реальними (новела «Вельд»), — досить незвичайне явище, а до перетворення левів-фантомів на живих не були готові ані герої новели, ані читачі.

...У робочому кабінеті письменника-фантаста Рея Бредбері висить автомобільний номер «F-451». Це — як нагадування про небезпеки, які чекають на людину, коли вона занадто захопиться перетворенням матеріального світу, забувши про космос душі. Можливо, саме через це один із найпопулярніших авторів науково-фантастичної літератури про космольоти так і не навчився керувати автомобілем і лише раз у житті скористався літаком...



УСМІШКА

Черга на міській площі збиралась о п'ятій годині ранку, коли ніде ще не світилося, а далеко в навколишніх селищах співали півні. О сьомій, коли розвидніло й почав розходитися туман, стало видно руїни будинків і постаті людей, які по двоє, по троє ішли на ринок і на свято.

Хлопець стояв у черзі за двома чоловіками, котрі голосно розмовляли між собою. В холодному повітрі кожне слово лунало ніби вдвоє гучніше. Тупцюючи на місці й хукаючи на червоні від холоду, порепані руки, він дивився на грубий домотканий одяг тих, що стояли перед ним, і на довгу чергу чоловіків та жінок.

— Гей, хлопче, а ти що робиш тут так рано? — запитав чоловік, який стояв позад нього.

— Стою в черзі, — відказав хлопець.

— Чому б тобі не поступитися своєю чергою тому, хто справді розуміється на таких речах?

— Дайте малому спокій, — раптом сказав, озирнувшись, один із тих, що стояли попереду.

— Та я ж пожартував. — Чоловік позаду поклав руку хлопцеві на голову, але той сердито скинув її. — Мені стало дивно, що він о такій годині не в ліжку.

— Він справжній знавець мистецтва, щоб ви знали, — знову озвався чоловік, який заступився за хлопця. Звали його Грігсбі. — Як тебе звати, хлопче? — запитав він.

— Том.

— Том збирається плюнути сильно і влучно, правда ж?

— Аякже.

У черзі засміялися.

Трохи далі попереду якийсь чоловік продавав каву в щербатих філіжанках. Том бачив маленьке тепле багаття й рідину, що кипіла в іржавій каструлі. То не була справжня кава. Її робили з диких ягід, що росли на луках за містом. Нею можна було хіба що зігріти шлунок, та й купував її мало хто — не кожен міг дозволити собі таку розкіш. Том обернувся й подивився туди, де за зруйнованою бомбою стіною видно було кінець черги.

— Кажуть, вона всміхається, — мовив він.

— Еге ж, усміхається, — озвався Грігсбі.

— Кажуть, її зроблено з олійної фарби й полотна.

— Так. І тому я думаю, що це не оригінал. Оригінал, я чув, був намальований багато раніше на дереві.

— Кажуть, їй чотири століття!

— Можливо, й більше. Ніхто не знає напевне, який нині рік.

— Дві тисячі шістдесят перший.

— Авжеж, хлопче, так кажуть. А може, все це брехня! Може, й тритисячний чи п'ятитисячний, хто знає? Деякий час усе було в такому жахливому безладді, що до нас дійшли тільки жалюгідні рештки.

Черга посунулася трохи вперед холодною бруківкою.

— Ми скоро її побачимо? — нерішуче спитав Том.

— Через кілька хвилин. Щоб тримати людей на відстані, її обнесли оксамитовою огорожкою на чотирьох мідних стовпцях — усе найвищого гатунку. І запам'ятай, Томе: ніякого каміння. Кидати в неї каміння заборонено.

— Гарзд, сер.

Сонце, підбившись у небі, пригріло дужче, і люди в черзі стали знімати із себе вбогий верхній одяг і засмальцьовані капелюхи.

— А чого ми всі тут стоїмо? — нарешті запитав Том. — Тільки щоб плюнути?

Дивлячись на сонце й не повернувши голови до Тома, Грігсбі відповів:

— Знаєш, Томе, на це є багато причин. — Він машинально сягнув рукою до давно обірваної кишені по неіснуючі сигарети. Том бачив такі жести вже хтозна-скільки разів. — Уся річ у ненависті, в *ненависті* до всього *минулого*. Ти ж знаєш, Томе, як ми опинилися в такому становищі, коли міста наші — руїни, дороги геть розбито бомбами, а добра половина полів світиться вночі від радіоактивності. Хіба не так?

— Так, сер, ваша правда.

— Сталося так, Томе, що люди ненавидять те *минуле*, яке залишило їм самі уламки та руїни. Така вже людська вдача.

— Навряд чи залишилося що-небудь, чого б ми не ненавиділи, — сказав Том.

— Атож. І особливо — всю ту скажену зграю, що керувала нами в минулому. Тим-то ми й приходимо сюди на ці вівторкові свята. Ми голодні, холодні, живемо в печерах чи де там ще, не працюємо, не куримо, не п'ємо і маємо лише оці наші свята, Томе, лише *свята!*

Том пригадав минулі свята — те, коли вони дерли й палили на площі книжки і всі дуже веселилися, і свято науки місяць тому, коли притягли на площу останній автомобіль. Кожен, кому пощастило в жеребкуванні, дістав дозвіл ударити по ньому один раз молотком...

— Ти питаєш, чи пам'ятаю я про це, Томе? Авжеж. Мені випало розбити переднє скло. Ти чуєш? Скло! Боже мій! Який чарівний був звук! Дзінь! Брязь!..

Том уявив собі, як те скло розсипалось на безліч дрібнесеньких блискучих скалочок.

— А Білл Хендерсон!.. Йому випало розбити двигун. О, він зробив це швидко і вправно! Тор-р-рох!.. Але найкраще було, коли знищили завод, який усе ще намагався виробляти літаки, — згадував далі Грігсбі. — Боже, який то був чудовий вибух!.. А потім ми знайшли фабрику газетного паперу та військовий склад і разом висадили їх у повітря. Ти уявляєш собі, Томе?

— Уявляю, — трохи подумавши, відказав Том.

Наближався полудень. У гарячому повітрі плавали отруйні випари зруйнованого міста, серед руїн плазувала всіляка погань.

— А чи повернеться все те коли-небудь, містере?

— Що? Цивілізація? Ніхто цього не бажає. І я перший.

— На якусь частку її я міг би погодитись, — приєднався до розмови ще один чоловік. — Було в ній і дещо добре.

— Не забувайте собі голови дурницями! — вигукнув Грігсбі. — Тепер це вже неможливо.

— Ет, не кажіть, ще з'явиться якийсь головатий і підлатає цивілізацію. Та людина матиме чутливе серце, — знову сказав той чоловік. — Згадаєте моє слово.

— Ні, не буде цього, — заперечив Грігсбі.

— А я кажу, буде. Хтось із доброю душею, що зможе повернути нам невелику частку цивілізації — таку, щоб ми могли жити в мирі...

— Найперше, що ви дістанете, буде війна.

— А може, цього разу буде інакше...

Нарешті вони досягли центру площі, де було обгороджене місце. Тим часом до міста в'їжджав вершник із якимсь папірцем у руці.

Том, Грігсбі та інші дивилися довкола широко розплющеними очима, посувалися вперед і, готуючись плювати, збирали в роті слину. Від хвилювання серце Тома лунко калатало. Гаряча земля пекла босі ноги.

— Ось ми й прийшли, Томе. Плюй.

Чотири поліцаї з жовтими нашивками на рукавах — знаками їхньої влади над іншими — стояли обабіч огорожі і пильнували, щоб ніхто не кинув камінь.

— Бачиш, — сказав Грігсбі, — кожен вважає, що він дістав свій шанс. Ти розумієш, Томе? Ну, давай!

Том стояв і дивився на картину.

— Плюй же, Томе!

У роті Тома пересохло.

— Не барися, Томе, не затримуй інших!

— Але ж вона прекрасна... — поволі мовив Том.

— Ну, то я плюю за тебе!

Грігсбі плюнув, і слина зблиснула проти сонця. На картині жінка спокійно й таємниче усміхалася до Тома, а він дивився на неї, і його серце ще дуже калатало в грудях, а у вухах бриніла незнана музика.

— Вона прекрасна... — знову мовив він.

— Плюй же, поки поліція не...

— Увага!.. — розляглося над площею.

Черга замовкла. Щойно Тома лаяли за те, що він затримує інших, а тепер усі повернулися до вершника, що виїхав на площу.

— Як вона називається, сер? — тихо запитав Том.

— Картина? Здається, «Мона Ліза»... Так, Томе, «Мона Ліза».

— Оголошення! — вигукнув вершник. — Адміністрація ухвалила рішення: сьогодні опівдні віддати картину на площі в руки тих, хто там буде, щоб вони мали змогу взяти участь у її знищенні!..

Том не встиг і ойкнути, як навколо зчинився страшенний гвалт. Боляче штовхаючись, натовп поніс його до картини. Поліцаї, рятуючись, розбіглися геть. Почувся різкий звук розірваного полотна. Безліч рук, мов дзьоби голодних птахів, тяглися до картини й роздирали її на шматки. Тома майже проводкли по знищеному портрету. Сліпо наслідуючи інших, він ухопився за край фарбованого полотна, смикнув, затис у руці відірваний клапоть, а тоді впав і, відчуваючи болючі удари багатьох ніг, викотився з натовпу.

Закривавлений, у подертому одязі, він бачив, як старі жінки замислено розглядали клаптики полотна, а чоловіки троцили раму, відривали рештки картини й дерли їх уцент. Один лише Том стояв осторонь на розбурханій площі. Опам'ятавшись, він поглянув на свою руку, що стискала схований на грудях клаптик полотна.

— Гей, Томе! — гукнув Грігсбі.

Нічого не відповівши, Том заплакав і чимдуж побіг геть. Засунувши міцно стиснуту руку під одяг, він, не озираючись, вибіг розбитою бомбами дорогою в поле, перебрів неглибокий струмок, а тоді попростував далі й десь перед заходом сонця дістався до невеличкого селища. Близько дев'ятої години, перейшовши селище, він ступив на подвір'я зруйнованої ферми. У глибині подвір'я, у віцілій половині силосної вежі, спали його мати, батько, брат. Том швидко прослизнув у маленькі двері й тихо ліг долі.

— Томе! — тихенько покликала в темряві мати.

— Ти де був? — гримнув батько. — Ось я тобі вранці покажу!

Брат штурхонув Тома ногою.

— Годі, спить, — півголосом мовила мати.

Том дістав ще одного штурхана ногою.

Затамувавши подих, він лежав із заплющеними очима й міцно притискав руку до грудей. Минуло з півгодини. Довкола було тихо.

Потім хлопень відчув на собі холодне бліде проміння. Високо в небі плив місяць. Маленька смужка його світла пробилася до силосної вежі, помалу проповзла по тілу Тома й торкнулась обличчя. Тільки тоді він обережно, сторожко дослухаючись до віддиху тих, що спали поруч, випростав руку, повагався, глибоко зітхнув, а тоді завмер, розтулив кулак і старанно розрівняв невеличкий клаптик вкритого фарбою полотна.

В його руці була Усмішка.

Том дивився на неї при блідому світлі, що лилося з нічного неба, і подумки знову й знову повторював: «Усмішка... Чарівна Усмішка...»

Навіть після того, як десь через годину він обережно згорнув і сховав той клаптик, Усмішка стояла в нього перед очима. Він заплющив очі і навіть у темряві бачив перед собою Усмішку. Він бачив її, теплу та ніжну, і вві сні, коли весь світ затих і тільки місяць, спершу піднімаючись, а потім опускаючись, плив у холодному небі назустріч ранку.



Леонардо да Вінчі.
Мона Ліза. 1503

шедевр, непроминуша гордість усього людства. Тож події новели Бредбері зосереджені навколо усмішки Джоконди зовсім невипадково. Як невипадково писала про неї і Л. Костенко: «Шукайте посмішку Джоконди, вона ніколи не мине».

Якби людство, налагоджуючи контакти з іншими цивілізаціями, споряджало зореліт, аби доставити їм для знайомства з культурою планети Земля кілька найславетніших творів мистецтва, то там обов'язково була б картина італійця Леонардо да Вінчі «Мона Ліза» («Джоконда»).

Є в неї дивна здатність – нікого не залишати байдужим. Передовсім це стосується усмішки Джоконди, що має якусь незбагненну, магічну силу, притягуючи погляд, мов магніт залізо, іноді навіть усупереч волі глядача. Рідко який мистецький твір викликав і викликає таку кількість найфантастичніших версій і суперечок. То кажуть, що в портреті молодої жінки автор «зашифрував» своє власне зображення. То, підносячи до картини дзеркало, знаходять у ній таємні знаки, секретні коди... А молода красива жінка спокійно комусь усміхається. Чи над кимось насміхається? Достеменно невідомо.

Та головне відомо достеменно: це –

Запитання та завдання



1. Чому на світанку на площі зібралася велика черга? 2. Чому Том не зміг плюнути на картину? 3. Чим відрізняється оповідання від новели?



4. Чи збігається ваше розуміння понять *свято* і *святкувати* зі сприйняттям цих явищ героями новели «Усмішка»? Чому? 5. Чому на запитання Тома: «А чого ми всі тут стоїмо?» — Грігсбі відповів: «Вся річ в ненависті, в ненависті до всього минулого»? 6. Про яку цивілізацію мріють люди, що стоять у черзі? Чи є надія на здійснення їхніх мрій? Відповідь аргументуйте посиланням на текст. 7. Як ви гадаєте, чому адміністрація виставила на глум саме **копію** картини Л. да Вінчі? 8. Доведіть, що новела «Усмішка» — антиутопія.



9. Спираючись на знання основних ознак фантастичної літератури, спробуйте написати власний фантастичний твір.



Антуан де СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ

1900–1944

Бути людиною — це значить відчувати, що ти за все відповідаєш. Згорати від сорому за злидні, хоча вони існують ніби не з твоєї вини. Пишатися перемогою, яку здобули товариші. І знати, що, кладучи камінь, ти допомагаєш будувати світ.

А. де Сент-Екзюпері

Французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері був наче спеціально народжений для ХХ ст. Своїм життям і захопленнями, поглядами на світ і ставленням до людей він уособлював нову епоху, сучасником якої був.

Антуан Марі Роже де Сент-Екзюпері народився в шляхетній графській родині на півдні Франції. Серед його предків були славні рицарі, архієпископи та важливі воєначальники, від яких часто залежала доля не лише Французького королівства, а й усїєї Європи. Але на початку ХХ ст. від цієї колишньої могутності залишилися старі портрети на стінах родового замку, витерті гобелени та безліч родинних переказів і традицій. А ще був таємничий світ старого замку, любляча мама (батька хлопчик утратив у чотирирічному віці), брат і сестри, вчителі, робітники, які працювали в маєтку, тобто все, що необхідне дитині для щасливого дитинства, напоєного теплою сонця й любов'ю щирих сердець.

Коли Антуану виповнилося сімнадцять років, у його життя прийшла перша свідомлена трагедія — помер молодший брат Франсуа. Перед смертю він заповів Антуану найдорожчі речі — велосипед і рушницю. Можливо, саме тоді, стоячи біля тіла померлого брата, він і замислився над основами людського буття, над законами, які примушують людину бути Людиною. Саме тоді постала й інша нагальна проблема, яку необхідно вирішувати кожній молодій людині в його віці: як жити і що робити далі? Для збіднілого аристократа особливо великого вибору не було. Він вирішив вступити до Вищого військово-морського училища. Юнак досить ретельно готувався до іспитів. Спочатку все йшло ніби добре. На іспиті з математики він отримав найвищий бал. А ось твір майбутній всесвітньо відомий письменник «завалив». На той час Європа потерпала від Першої світової війни, тож абітурієнтам запропонували розказати про враження воїна, який щойно повернувся з фронту. «Я не був на війні, через що не хочу говорити про це з чужого голосу», — написав Сент-Екзюпері. Щирість

юнака не подіяла на членів екзаменаційної комісії, він отримав найнижчий бал і назавжди втратив можливість здобути вищу освіту. Тоді Сент-Екзюпері пішов добровольцем до авіаційного полку. Нині навіть важко уявити, що для початку ХХ ст. була професія та особливий стиль життя авіаторів. Здавалося, що вони зроблені з іншого тіста, не такі, як усі інші, адже можуть підніматися в повітря. Аби сісти за штурвал літака, Сент-Екзюпері почав брати приватні уроки. Від цього часу авіація стала невід'ємною частиною його життя.

Після закінчення армійської служби Сент-Екзюпері опинився в Парижі. Він вивчав архітектуру, брав приватні уроки у професорів Паризького університету Сорбонни, продавав автомобілі й книжки, доки якимось чином постукав у двері Дід'є Дора, директора авіакомпанії. Той дав йому роботу, і, зрештою, Сент-Екзюпері став начальником аеропорту в Марокко. Це була нелегка, часто небезпечна для життя робота. Сент-Екзюпері був надзвичайно сміливим пілотом, справжнім майстром своєї справи, який ніколи не кидав товаришів у небезпеці. За цю службу письменник був удостоєний найпочеснішої французької нагороди — ордена Почесного легіону. Саме в Африці відбулося народження письменника Сент-Екзюпері. Там він написав роман про романтику й небезпеку поштової авіації, що зв'язує людей у різних, найвіддаленіших куточках Землі. З улюбленої авіації Сент-Екзюпері пішов сам, на знак протесту: з роботи звільнили його друга й керівника Дора. Але небо не зникло з життя письменника. Головні герої його творів — льотчики, чие життя з усіма перемогами й поразками він дуже добре знав.

З початком Другої світової війни Сент-Екс (так письменника називали друзі-льотчики) робить усе можливе й неможливе, щоб повернутися до військової авіації. Коли фашисти захопили майже всю Францію, письменник посадив у кабінку невеличкого літака членів своєї ескадрильї і вивіз їх до Алжиру, врятувавши від полону. Сам Сент-Екзюпері опинився у Сполучених Штатах Америки і марив поверненням до військової авіації. Цьому опиралися всі, адже вважали, що Екзюпері-письменник набагато потрібніший людству, ніж Екзюпері — військовий льотчик. У своїх, на перший погляд, таких простих і зрозумілих творах він висвітлював надзвичайно важливі проблеми: що таке справжня дружба і якою має бути людина, щоб планета Земля перетворилася на справжню планету Людей.

Останнім твором письменника, його заповітом людству став «Маленький принц». Це **прїтча**, повчальна алегорична оповідь. У сучасній літературі вона стала одним із засобів вираження морально-філософських роздумів письменників. Подорож маленького принца — алегорія пошуків усього людства, яке іноді не розуміє, що найцінніше в житті знаходиться поруч, і, щоб усвідомити це, треба довіритися власному серцю.

Сент-Екзюпері зміг повернутися до військової авіації. Йому дозволили п'ять бойових вильотів, він домігся ще трьох. Віщунка напропорочила письменнику смерть у морі. З останнього, восьмого, польоту письменник і льотчик А. де Сент-Екзюпері не повернувся... На аеродромі його чекали дуже довго. Залишки літака знайшли через півстоліття на дні Середземного моря біля Марселя. А в день смерті письменника, 31 серпня 1944 року, народилася легенда, що філософ, льотчик і письменник, який понад усе вірив у людину, направив свій літак високо в небо, до зірок, туди, куди повернувся маленький принц...

МАЛЕНЬКИЙ ПРИНЦ

II

Я жив самотнім життям, і не було нікого, з ким міг би по-справжньому поговорити, аж до аварії, якої я зазнав у Сахарі шість років тому. Щось поламалось у моторі мого літака. Зі мною не було ні механіка, ні пасажирів, і я мав усе зробити сам, хоч ремонт був складний. Це для мене було питання життя або смерті. Питної води я мав од сили на тиждень.

Отож першого вечора я заснув на піску в пустелі за тисячі миль від будь-якого людського житла. Я був ще самотніший, ніж той, хто після корабельної катастрофи опиняється на плоті серед океану. Уявіть же собі, як я здивувався, коли на світанку мене збудив чийсь дивний голосок.

Він сказав:

— Будь ласка... намалюй мені баранця.

— Що?

— Намалюй мені баранця...

Я скочив, наче мене грім ударив. Ретельно протер очі. Пильно подивився навколо. І побачив незвичайного хлопчика, що серйозно розглядав мене. Я круглими від подиву очима дивився на цю появу. Не забувайте, що я був за тисячі миль від будь-якого місця, де жили люди. А тим часом не схоже було, щоб цей хлопчик заблукав, або до смерті стомився, чи вмирав від голоду, спраги, а чи від страху. За його зовнішністю зовсім не можна було сказати, що це дитина, яка загубилася серед пустелі, за тисячі миль під населених місць. Нарешті мені вернулася мова, і я сказав:

— А... що ти тут робиш?

Тоді він знову попросив тихо і дуже серйозно:

— Будь ласка... намалюй мені баранця...

Таємнича поява так вразила мене, що я не наважився відмовитись. І хоч яким безглуздям це могло видатися тут, за тисячі миль від населених місць, коли на мене чигала смерть, я дістав з кишені аркуш паперу та ручку. Але в ту ж мить згадав, що вчився головним чином географії, історії, арифметики та граматики, — і сказав хлопчикові (трохи навіть сердито), що не вмю малювати. Він одказав:

— Це нічого. Намалюй мені баранця.

І я намалював.

Він подивився пильно та й каже:

— Ні! Цей баранець зовсім кволий. Намалюй іншого.

Я намалював.

Мій друг усміхнувся лагідно й поблажливо:

— Ти ж добре бачиш — це не баранець, а великий баран. У нього роги...

Тоді, втративши терпіння, — адже мені треба було якнайскоріше розбирати і лагодити мотор, — я сказав:

— Ось тобі ящик. А в ньому той баранець, якого ти хочеш.

Я був страшенно здивований, побачивши, як засяяв мій юний суддя:

— Саме такого я й хотів! Як ти гадаєш, багато трави потрібно для цього баранця?

— А хіба що?

— Таж у мене вдома все — маленьке...



— Йому, напевне, вистачить. Я дав тобі зовсім маленького баранця.
Хлопчик схилив голову над малюнком:
— Не такий він і маленький!.. Глянь! Він заснув...
Так я познайомився з маленьким принцом.

III

Минуло чимало часу, поки я зрозумів, звідки він узявся. Маленький принц про все розпитував мене, а моїх питань, здавалося, не чув. Тільки з випадково сказаних слів мені поступово все відкрилося. Так, уперше побачивши мій літак, він запитав:

— Що це за штука?

— Це не штука. Ця річ літає. Це літак. Мій літак.

І я з гордістю пояснив йому, що вмю літати. Тоді він вигукнув:

— Як! Ти впав з неба?

— Так, — скромно відповів я.

— О, це цікаво! — І маленький принц так голосно засміявся, що мене аж зло взяло. Я хочу, щоб до мого лиха ставилися серйозно. Потім він додав: — Отже, і ти прибув із неба. А з якої планети?

От де розгадка його таємничої появи тут!

— Виходить, ти попав сюди з іншої планети? — різко спитав я.

Але він не відповів. Дивлячись на мій літак, він повільно хитав головою:

— На ньому ти не міг прилетіти здалеку...

І довго про щось думав. Потім вийняв з кишені мого баранця і почав розглядати цей скарб.

Уявляєте собі, як зацікавило мене оте напіввизнання, ота згадка про «інші планети». Я спробував дізнатися більше:

— Звідки ж ти прибув, хлопчику? Де твій дім? Куди ти хочеш доставити мого баранця?

Він замислено помовчав, а тоді сказав:

— Добре, що ти дав мені ящик: уночі баранець там спатиме, це буде його будинок.

— Авжеж. І якщо ти будеш гарним хлопчиком, я дам тобі ще й мотузок, щоб прив'язувати його вдень. І кілок.

Мої слова, здається, неприємно вразили маленького принца.

— Прив'язувати? Яке безглуздя!

— Але ж якщо ти його не прив'яжеш, то він зайде бозна-куди і загубиться.

Мій друг знову зайшовся сміхом:

— Та куди ж, по-твоєму, він піде?

— Куди завгодно. Прямо перед собою, куди очі дивляться.

Тоді маленький принц серйозно зауважив:

— Це нічого, у мене там усе дуже маленьке. — І, можливо, трошки сумно додав: — Якщо йти прямо перед собою, куди очі дивляться, то далеко не зайдеш...

IV

Так я узнав ще одну дуже важливу річ: його рідна планета навряд чи більша ніж будинок!

Це не дуже мене здивувало. Я добре знав, що, крім таких великих планет, як Земля, Юпітер, Марс, Венера, котрим дали імена, є ще сотні інших, і серед них такі маленькі, що їх навіть у телескоп важко помітити. Коли якийсь астроном відкриє таку планету, він дає їй не ім'я, а номер. Називає, скажімо: астероїд 3251.

У мене є серйозні підстави думати, що планета, з якої прилетів маленький принц, — астероїд В-612. Цей астероїд бачили тільки раз — 1909 року, його помітив у телескоп один турецький астроном.

Я залюбки почав би цю повість так, як починають чарівну казку. Я хотів би сказати: «Був собі маленький принц, який жив на планеті, трішечки більшій за нього самого, і якому дуже потрібен був друг...» Ті, хто розуміє життя, одразу побачили б, що все це шира правда.

Я зовсім не хочу, щоб мою книжку читали задля розваги. Мені стає так боляче, коли я згадую свого маленького друга і розповідаю про нього. Минуло вже шість років відтоді, як він разом зі своїм баранцем покинув мене. І я намагаюсь розповісти про нього, щоб не забути його. Це сумно, коли забувають друзів. Не кожен має друга. І я можу стати таким, як дорослі, котрі нічим не цікавляться, окрім цифр. Мій друг ніколи нічого не пояснював. Можливо, думав, що я такий же, як і він. Але я, на жаль, не вмю бачити баранців крізь стіни ящика. Можливо, я трохи схожий на дорослих. Певно, я трохи постарів.

V

Кожного дня я щось узнавав про його планету, про те, як він вирушив звідти в мандри, як подорожував. Він розповідав про це поступово, між іншим. Таким чином на третій день я дізнався про трагедію з баобабамі.

Це теж сталося завдяки баранцеві, бо маленький принц, ніби поінтий тяжким сумнівом, раптом запитав мене:

— Скажи, правда ж, баранці їдять кущі?

— Так, це правда.

— О! Я радий.

Я не зрозумів, чому важливо, щоб баранці їли кущі. Але маленький принц додав:

— Виходить, вони й баобаби їдять?

Я сказав маленькому принцові, що баобаби — не кущі, а величезні, як дзвіниця, дерева, і хоча б він привів навіть цілий табун слонів, вони не з'їдять і одного баобаба.

Почувши про табун слонів, маленький принц засміявся:

— Їх довелося б поставити один на одного... — А тоді розважливо сказав: — Перш ніж виростуть, баобаби спочатку бувають маленькі.

— Це правда! Але нащо тобі, щоб баранець їв маленькі баобаби?

— Ну якже! — відповів він, ніби мова йшла про щось зовсім очевидне. І мені довелося добре подумати, доки я не зрозумів, у чому річ.

І справді, на планеті маленького принца, як і на всіх інших планетах, росли корисні трави і бур'яни. Отже, там є добре насіння корисних рослин і шкідливе насіння бур'янів. Але ж насіння невидиме. Воно спить, сховане в землі, доки якийсь насіинці не заманеться прокинутись. Тоді вона потягається і спершу несміливо пускає до сонця паросток — чарівну маленьку безневинну травинку. Якщо це редиска або троянда — хай собі росте. А коли це якийсь

бур'ян — треба одразу, як тільки розпізнаєш той паросток, вирвати його з корінням. На планеті маленького принца було жахливе насіння... То насіння баобабів. Грунт планети був геть уражений цим насінням. А баобаб — така рослина, що коли розпізнаєш її надто пізно, то вже ніколи не позбудешся. Він за-харастить усю планету. Він проб'є її своїм корінням. І якщо планета дуже ма-ленька, а баобабів дуже багато, вони розірвуть її на шматки.

— Є таке правило, — казав мені згодом маленький принц. — Прибрався сам уранці — ретельно прибери і свою планету. Треба виривати баобабів одразу ж, як тільки побачиш, що то не троянди, бо молоді паростки троянд і баобабів майже однакові. Це дуже нудна робота, але й дуже легка.

VI

О маленький принце, помалу я зрозумів твоє сумне життя. Довгий час ти мав тільки одну розвагу: милувався заходом сонця. Я дізнався про це вранці четвертого дня, коли ти сказав мені:

— Я дуже люблю захід сонця. Ходімо подивимось на захід сонця.

— Але ж треба почекати...

— Що почекати?

— Почекати, коли сонце заходить.

Спочатку ти дуже здивувався, а тоді засміявся сам із себе. І сказав:

— Мені все здається, що я вдома!

І справді. Коли в Америці полудень — у Франції сонце вже заходить, це всі знають. І якщо б за хвилину перенестись у Францію, можна було б побачити, як там заходить сонце. На жаль, до Франції аж надто далеко. Але на твоїй маленькій планеті тобі досить було пересунути свій стілець на декілька кроків. І ти бачив захід сонця щоразу, коли тільки хотів...

— Якось в один день я бачив захід сонця сорок три рази!

І трошки згодом ти додав:

— Знаєш... коли стає дуже сумно, приємно подивитись, як заходить сонце...

— Отже, того дня, коли ти бачив захід сонця сорок три рази, тобі було сумно?

Та маленький принц не відповів.

VII

На п'ятий день, знову ж таки завдяки баранцю, мені відкрилася таємниця життя маленького принца. Він спитав несподівано, без ніякого вступу, ніби то було наслідком довгих мовчазних роздумів:

— Якщо баранець їсть кущі, то він їсть і квіти?

— Він їсть усе, що попадеться.

— Навіть квіти з колючками?

— Так. Навіть квіти з колючками.

— А нащо ж ті колючки?

Цього я не знав. Я саме був зайнятий — намагався викрутити в моторі сильно закручений гвинт. Мене дуже непокоїло, що вимушена посадка набирає серйозно-го характеру, — питної води майже не залишилось, і я вже боявся найгіршого.

— Нащо ж ті колючки?

Якщо маленький принц щось питав, він ніколи не відступав, доки не ді-тавав відповіді. Я розсердився через той гвинт і сказав що попало:

— Колючки ні на що не потрібні, квіти випускають їх просто від злості!

— О!

А потім, трошки помовчавши, кинув якимось аж сердито:

— Я тобі не вірю! Квіти слабенькі. Вони простодушні. І підбадьорюють себе. Думають, що з колючками вони страшні...

Я нічого не відповів. У ту хвилину я казав собі: «Якщо цей гвинт і зараз не піддасться, я розіб'ю його молотком». Маленький принц знову перебив мої думки:

— І ти думаєш, що квіти...

— Та ні ж! Ні! Я нічого не думаю! Я відповів тобі навмання. Я зайнятий серйозним ділом!

Він здивовано глянув на мене:

— Серйозним ділом!

Він дивився на мене, на молоток у моїй руці, на чорні від мастила пальці, дивився, як я схилився над річчю, що була, на його думку, дуже потворна.

— Ти говориш, як дорослі!

Мені стало трохи соромно. А він безжально додав:

— Ти все плутаєш... ти геть усе перемішав!

Маленький принц таки справді дуже розсердився. Він труснув головою, і вітер розмавав його золоте волосся.

— Я знаю одну планету, там живе такий собі добродій із багряним обличчям. Він не понюхав жодної квітки. Ніколи не глянув на зірку. Ніколи нікого не любив. Ніколи не робив нічогісінько, тільки складав цифри. І з ранку до ночі повторював, як оце ти: «Я людина серйозна! Я людина серйозна!» — так і дметься з пихи. Але ж то не людина, то гриб.

— Що?

— Гриб!

Маленький принц аж побілів од гніву.

— Мільйони років у квітів ростуть колючки. І мільйони років баранці все-таки їдять квіти. То невже це не серйозна річ — збагнути, чому вони так намагаються випустити колючки, які їм нічого не дають? Хіба це не важливо, що баранці і квіти воюють між собою? Невже це не серйозніше і не важливіше, ніж рахунки товстуну з багряним обличчям? І коли я знаю квітку, що є тільки одна у світі і росте тільки на моїй планеті, а маленький баранець якогось чудового ранку з'їсть її, не тямлячи навіть, що він накоїв, — це, виходить, теж не має значення!

Він зашарівся, потім озвався знову:

— Якщо ти любиш квітку, що є одна-єдина у світі і тільки на одній з мільйонів і мільйонів зірок, цього досить: дивишся на зорі і відчуваєш себе щасливим. І кажеш собі: «Десь там — моя квітка...» А коли баранець її з'їсть, то це все одно, як коли б одразу погасли всі зорі. І це, виходить, не має значення!

Більше він нічого не міг сказати. Він раптом заплакав. Стемніло. Я відклав інструменти. Смішно було думати про молоток, про гвинт, про спрагу та смерть. На цій зорі, на планеті — на моїй планеті Землі — був маленький принц, якого треба заспокоїти! Я взяв його на руки. Гойдав його. Я казав йому:

— Квітці, яку ти любиш, не загрожує ніяка небезпека... Я намалюю твоєму баранцеві вуздечку... Намалюю для твоєї квітки броню... Я...

Я не дуже тямив, що кажу. Почувався страшенно незграбним. Не знав, як піти до нього, як привернути його до себе... Вона така таємнича, ця країна сліз.

Дуже скоро я навчився краще розпізнавати ту квітку. На планеті маленького принца завжди росли прості квіти — у них був тільки один ряд пелюсток, їм потрібно було зовсім мало місця, і вони нікого не турбували. Вранці ті квіти розпускались у траві, а ввечері в'янули. А ця якось проросла із зернятка, занесеного невідомо звідки, і маленький принц пильнував той паросток, не схожий на інші росточки. То міг бути якийсь новий вид баобаба. Проте незабаром кущик перестав рости і зібрався цвісти. Маленький принц, який стежив за величезним пуп'янком, відчував, що ось-ось побачить якесь диво, проте квітка, схована у своїй зеленій кімнатці, ще не була готова — вона все чепурилася. Дбайливо добирала барви. Вона виряджалася поволі, приміряла пелюстку за пелюсткою. Вона не хотіла виходити скуйовджена, як ото максамосій. Вона хотіла появитися в усьому сяйві своєї краси. О, то була страшенна кокетка! Отож її таємниче вбирання тривало багато днів. Нарешті одного ранку, саме коли сходило сонце, вона показала.

Як ретельно вона готувалася, скільки точної праці доклала, а тепер, позіхаючи, мовила:

— Ох, я насилу прокинулась!.. Вибачте... Я ще не зачесана...

Маленький принц не міг стримати свого захоплення:

— Які ви гарні!

— Справді? — тихо мовила квітка у відповідь. — І я народилася разом із сонцем...

Маленький принц здогадався, що красуня не занадто скромна, але вона була така зворушливо гарна!

— Здається, пора снідати, — за хвилину додала вона. — Будьте ласкаві, подбайте про мене...

Збентежений маленький принц знайшов поливалку зі свіжою водою і полив квітку.

Скоро виявилось, що красуня дуже гордовита й недовірлива, і маленький принц геть замучився з нею. Одного разу, говорячи про свої чотири колючки, вона сказала йому:



— Нехай приходять хоч тигри з пазурами — не страшно!
— На моїй планеті тигрів немає, — заперечив маленький принц. — До того ж тигри не їдять трави.
— Я не трава, — тихо відповіла квітка.
— Вибачте...
— Я зовсім не боюся тигрів, а от протягів не переносю. У вас немає ширми?
«Не переносить протягів... кепсько для рослини, — подумки відзначив маленький принц. — Дуже складно з цією квіткою...»
— Увечері накрийте мене ковпаком. У вас надто холодно. Незатишна планета. Там, звідки я прибула...

І урвала. Її занесло сюди ще зернятком. Вона нічого не могла знати про інші світи. Хотіла так наївно збрехати і викрила себе — знітилася, потім кашлянула два-три рази — хай маленький принц відчує свою вину.

— Де ж та ширма?

— Я хотів піти пошукати її, але ж ви говорили до мене!

Тоді вона закашляла дужче — надумала покарати його муками сумління.

Отож незабаром у маленького принца, хоч він і любив чудову квітку, прокинулися сумніви. Слова, що не мали ніякої ваги, він узяв близько до серця і відчув себе дуже нещасливим.

— Мені не треба було її слухати, — довірливо сказав він мені одного разу. — Ніколи не треба слухати квітів. Треба дивитися на них і дихати їхніми пахощами. Моя квітка сповнила пахощами всю мою планету, а я не вмів тішитися нею. Ота розмова про тигрячі пазури мала б зворушити мене, а я розсердився...

І ще він признався:

— Тоді я ще нічого не розумів! Треба було судити про все по її вчинках, а не словах. Вона дала мені свої пахощі, осяяла мене. Я не повинен був тікати! За тими наївними хитрощами я мав би вгадати ніжність. У квітів так багато суперечностей! Але я був надто молодий, щоб уміти любити.

IX

Мені здається, що він утік з перелітними птахами. Вранці того дня старанно прибрав свою планету. Ретельно прочистив діючі вулкани. Він мав два діючих вулкани. На них було дуже зручно розігрівати сніданок. І ще в нього був один погаслий вулкан. Але, як він казав, хто знає, що може трапитись! Отож він прочистив і згаслий вулкан. Добре прочищені вулкани горять рівно й тихо, без вивержень. Виверження вулкана — це ніби пожежа в димарі, коли там горить сажа. На Землі, ясна річ, вулканів не прочистиш — для цього ми надто малі. Тому вони й завдають нам стільки прикрощів.

Пойнятий смутком, маленький принц вирвав також останні паростки баобабів. Він думав, що ніколи більше не повернеться. Але вся ця звична робота того ранку була йому надзвичайно приємна. А коли востаннє полив чудову квітку і зібрався накрити її ковпаком, він мало не заплакав.

— Прощавайте, — сказав квітці маленький принц. Та вона не відповіла. — Прощавайте, — повторив він.

Вона кашлянула. Але не від простуди.

— Я була дурна, — озвалася нарешті квітка. — Вибач мені. І постарайся бути щасливим.

Маленький принц був дуже здивований, що вона не дорікала йому. Стояв, збентежений, зі скляним ковпаком у руках. Не розумів, звідки ця тиха ніжність.

— Ну, звісно, я люблю тебе, — мовила квітка. — Ти не знав цього, то моя вина. Але це не має ніякого значення. Ти був такий же дурненький, як і я. Постарайся бути щасливим... Залиш цей ковпак. Він мені вже не потрібен.

— А вітер...

— Я не так і застуджена... Нічна прохолода буде мені корисна. Я ж квітка.

— А звірі...

— Треба стерпіти, коли появиться дві-три гусениці, — я ж хочу познайомитися з метеликами. Здається, вони такі гарні. Та й хто ж мене провідуватиме? Ти будеш далеко. А великих звірів я не боюсь. У мене теж є пазурі. — І вона простодушно показала свої чотири колючки. Потім додала: — Не тягни, це мене дратує! Ти ж надумав іти. Вирушай.

Бо не хотіла, щоб маленький принц бачив, як вона плаче. То була така горда квітка...

X

Планета маленького принца була поблизу астероїдів 325, 326, 327, 328, 329 і 330. Отож він і почав з того, що відвідав їх, — треба ж було чимось зайнятися й чомусь навчитися.

На першому астероїді жив один король. Убраний у пурпур і горностаї, він сидів на троні — зовсім простому, а проте величному.

— А, ось і підданий! — вигукнув король, побачивши маленького принца.

«Як він може мене впізнати? — подумки спитав себе маленький принц. — Він же ніколи не бачив мене».

Він не знав, що світ для королів дуже спрощений. Для них усі люди — піддані.

— Підійди, щоб я тебе краще бачив, — сказав король, страшенно гордий, що нарешті може бути над кимось королем.

Маленький принц озирнувся, шукаючи, де б сісти, але всю планету покрила лишна горностаєва мантія. Мусив стояти і, стоячи, позіхнув з утоми.

— Етикет не дозволяє позіхати в присутності монарха, — сказав король. — Я забороняю тобі позіхати.

— Не можу стриматись, — відповів маленький принц, страшенно зніяковівши. — Я довго був у дорозі і не спав...

— Ну, тоді наказую тобі позіхати, — мовив йому король. — Я багато років не бачив, щоб хто позіхав. Це мені цікаво. Ну, позіхай ще! Це мій наказ.

— Це мене лякає... більше не можу... — відказав маленький принц і весь почервонів.

— Гм... Гм... Тоді.. — мовив король, — тоді наказую тобі то позіхати, то...

Король трохи заплутався і, здавалось, аж розсердився. Адже для короля було головне — щоб поважали його авторитет. Він не терпів непокори. Це був абсолютний монарх. Але він був дуже добрий і тому давав розумні накази.

«Якщо б я, — звичайно казав він, — якщо б я звелів своєму генералові обернутися на морського птаха і генерал не виконав би наказу, то це була б не його вина. Винен був би я».

— Можна мені сісти? — несміливо поцікавився маленький принц.

— Наказую тобі сісти! — відповів король і велично підібрав полу своєї горностаєвої мантії.

Одне дивувало маленького принца. Планета була зовсім маленька. Чим же міг король тут правити?

— Вибачте, ваша величносте, — озвався він, — дозвольте запитати...

— Наказую: питай! — поспіхом мовив король.

— Ваша величносте... чим ви правите?

— Усім, — дуже просто відповів король.

— Усім?

Король скромним жестом показав на свою планету й на інші та на зірки.

— І всім цим ви правите? — перепитав маленький принц.

— Усім, — одказав король.

Бо він був не тільки абсолютний монарх, а й володар всесвіту.

— І зорі скоряються вам?

— Ну певно, — потвердив король. — Зорі негайно виконують мої накази. Я не терплю непокори.

Така могутність викликала захоплення в маленького принца. От би йому таку владу, тоді б він зміг милуватися заходом сонця не сорок чотири рази на день, а сімдесят два, або навіть сто чи двісті разів, і ніколи не пересуваючи стільця! Згадавши свою покинуту маленьку планету, він трохи засумував і наважився попросити короля:

— Мені хотілося б подивитись, як заходить сонце... Зробіть ласку... Накажіть сонцю заходити...

— Якщо б я звелів своєму генералові літати, як метелик, із квітки на квітку, або написати трагедію, або обернутися на морського птаха і генерал не виконав би наказу, то хто був би в тому винен — він чи я?

— Ви, ваша величносте, — твердо відповів маленький принц.

— Точно, — згодився король. — Від кожного треба вимагати тільки те, що він може зробити. Основою влади має бути передусім розум. Якщо ти накажеш своєму народові кинутись у море, він зробить революцію. Я маю право вимагати покори, бо мої накази розумні.

— А як же мій захід сонця? — нагадав маленький принц, який, спитавши про щось, ніколи не відступав, доки не діставав відповіді.

— Буде тобі й захід сонця. Я загадаю, щоб воно зайшло. Але у своїй мудрості правителя почекаю, коли будуть сприятливі умови.

— А коли це буде? — поцікавився маленький принц.

— Гм... гм... — відповів король, спочатку заглянувши у товстий календар. — Це буде... гм, гм... сьогодні це буде о сьомій годині сорок хвилин вечора. І тоді ти побачиш, як точно виконуються мої накази.

Маленький принц позіхнув. Шкода, що тут не завжди можна побачити захід сонця. І потім уже він трохи нудьгував.

— Мені більше тут нічого робити, — сказав він королю. — Пора в дорогу.

— Залишся! — мовив король, дуже гордий з того, що в нього є підданий. — Залишся, я призначу тебе міністром.

— Міністром чого?

— Міністром... міністром юстиції.

— Але ж тут нікого судити!

— Це невідомо, — заперечив король. — Я ще не все своє королівство оглянув. Я дуже старий, для карети нема в мене місця, а ходити пішки стомлююсь. Маленький принц нахилився і ще раз глянув на другий бік планети.

— О! Я вже подивився! — вигукнув він. — Там більше нікого немає.

— Тоді судитимеш самого себе, — відповів король. — Це важче. Себе судити набагато важче, ніж інших. Якщо ти зможеш правильно судити самого себе, то ти справді мудрий.

— Сам себе я хоч де можу судити, — сказав маленький принц. — Нема чого мені тут жити.

— Гм... гм... — замислився король. — Здається, на моїй планеті десь є старий пацюк. Уночі я його чую. Ти зможеш судити цього старого пацюка. Час від часу будеш засуджувати його до смерті. Таким чином від тебе залежатиме його життя. Але щоразу ти даватимеш йому помилування, щоб зберегти його. Він же у нас один.

— Не люблю я засуджувати до смерті, — сказав маленький принц. — І мені вже пора йти.

— Ні, — заперечив король.

Маленький принц, хоч він уже й зібрався в дорогу, зовсім не хотів засмучувати старого монарха.

— Якщо ви, ваша величносте, хотіли б, щоб вашу волю точно виконували, ви могли б дати мені розумний наказ. Веліти, наприклад, не гаючи ні хвилини, вирушити в дорогу. Мені здається, умови для цього сприятливі...

Король нічого не відповів, маленький принц трохи повагався, потім зітхнув і пішов собі.

— Призначаю тебе своїм послом! — квапливо гукнув король.

І вигляд у нього був надзвичайно владний.

«Дивні люди ці дорослі», — подумав маленький принц, мандруючи далі.

XI

На другій планеті жив честолюбець.

— А-а, ось і шанувальник прибув! — скрикнув він, ще здалеку помітивши маленького принца.

Адже для пихатих усі інші — їхні шанувальники.

— Добридень, — сказав маленький принц. — Який смішний у вас капелюх.

— Це для вітання, — пояснив честолюбець. — Щоб кланятися, коли мене вітають. На жаль, сюди ніхто ніколи не приходить.

— Он як? — сказав маленький принц, нічого не зрозумівши.

— Поплещи в долоні, — порадив йому честолюбець.

Маленький принц поплескав у долоні. Честолюбець, трохи піднявши капелюха, поштиво вклонився.

«Тут цікавіше, ніж у короля», — подумав маленький принц. І знов почав плескати в долоні. А честолюбець, піднімаючи свою капелюха, знову кланявся.

Через п'ять хвилин ця одноманітна гра стомила маленького принца.

— А що треба зробити, щоб капелюх упав? — спитав він.

Але честолюбець не почув. Пихаті люди не чують нічого, крім похвали.

— Ти справді дуже шануєш мене? — спитав він маленького принца.

— А що значить — шанувати?

— Шанувати — значить визнавати, що я найвродливіший, найкраще одягнутий, найбагатший і найрозумніший на планеті.

— Але ж на твоїй планеті ти один!

— Зроби мені ласку, все одно шануй мене!

— Я шаную, — сказав маленький принц, легенько стелюючи плечима, — та яка тобі від того користь?

І він утік од честолюбця.

«Ці дорослі — таки дуже дивні люди», — простодушно подумав він, мандруючи далі.

XII

На наступній планеті жив пияк. Маленький принц був там зовсім недовго, а все одно його огорнув глибокий сум. Пияк мовчки сидів перед справжньою колекцією пляшок — порожніх і повних.

— Що ти тут робиш? — поцікавився маленький принц.

— П'ю, — понуро відповів пияк.

— Нащо ти п'єш? — спитав маленький принц.

— Щоб забути, — відказав пияк.

— Що забути? — допитувався маленький принц, якому вже стало шкода пияка.

— Забути, що мені соромно, — признався пияк, похнюпившись.

— Чого ж тобі соромно? — спитав маленький принц, який дуже хотів допомогти йому.

— Соромно, що п'ю! — закінчив пияк і остаточно замовк.

А маленький принц, спантеличений, пішов собі.

«Ці дорослі, без сумніву, дуже, дуже дивні люди», — думав він, мандруючи далі.

XIII

Четверта планета належала бізнесменові. Цей чоловік був так зайнятий, що коли прийшов маленький принц, він навіть голови не підвів.

— Добрий день, — сказав маленький принц. — У вас погасла сигарета.

— Три і два — п'ять. П'ять і сім — дванадцять. Дванадцять і три — п'ятнадцять. Добрий день. П'ятнадцять і сім — двадцять два. Двадцять два і шість — двадцять вісім. Немає часу прикурити. Двадцять шість і п'ять — тридцять один. Ху! Отже, разом п'ятсот один мільйон шістсот двадцять дві тисячі сімсот тридцять один.

— П'ятсот мільйонів чого?

— Га? Ти ще тут? П'ятсот мільйонів... я вже не знаю чого... У мене стільки роботи! Я людина серйозна, мені нема коли розважатися теревенями! Два і п'ять — сім...

— П'ятсот мільйонів чого? — повторив маленький принц, який ніколи, спитавши про щось, не відступав, доки не діставав відповіді.

Бізнесмен підвів голову:

— За п'ятдесят чотири роки, що я живу на цій планеті, було тільки три випадки, коли мене щось турбувало. Перший раз це сталося двадцять два роки тому — сюди бозна-звідки залетів хрущ. Він так жахливо гудів, що я зробив

чотири помилки в підрахунках. Другого разу — одинадцять років тому — в мене був приступ ревматизму. Мало фізичних вправ. Мені нема коли тинятися. Я людина серйозна. Третій раз... оце зараз! Отже, я казав, п'ятсот один мільйон!..

— Чого?

Бізнесмен зрозумів, що йому не дадуть спокою.

— Отих маленьких штучок, які інколи можна побачити в повітрі.

— Що ж то — мухи?

— Та ні, такі маленькі, блискучі.

— Бджоли?

— Та ні ж. Маленькі золоті штучки, які викликають мрії у ледарів. Але я людина серйозна. Мені нема коли мріяти.

— А-а! Це зірки?

— Так, так... Зірки.

— П'ятсот мільйонів зірок — що ж ти з ними робиш?

— П'ятсот один мільйон шістсот двадцять дві тисячі сімсот тридцять одна.

Я людина серйозна, я люблю точність.

— То що ж ти робиш з тими зірками?

— Що роблю?

— Так.

— Нічого. Я ними володію.

— Володієш зірками?

— Так.

— Але я вже бачив короля, який...

— Королі нічим не володіють. Вони тільки правлять. Це велика різниця.

— А навіщо тобі володіти зірками?

— Щоб бути багатим.

— А нащо бути багатим?

— Щоб купувати нові зірки, якщо їх хтось відкриє.

— «Цей, — подумав маленький принц, — міркує майже так, як той пияк».

Однак розпитував далі:

— Як можна володіти зірками?

— А чиї вони, зірки? — буркотливо запитав бізнесмен.

— Не знаю. Нічий.

— Отже, вони мої, бо я перший про це подумав.

— І цього досить?

— Ну певно. Коли ти знаходиш десь діамант, який нікому не належить, то він твій. Коли ти знаходиш десь острів, який нікому не належить, то він твій. Коли в тебе першого виникає якась ідея, ти береш на неї патент: вона твоя. Я володію зірками тому, що до мене ніхто не додумався ними заволодіти.

— Оце правда, — сказав маленький принц. — І що ж ти з ними робиш?

— Завідую ними, — відповів бізнесмен. — Лічу їх і перелічую. Це важко.

Але я людина серйозна.

Це ще не вдовольнило маленького принца.

— Якщо у мене є шовкова хустина, я можу пов'язати її на шию і взяти з собою, — сказав він. — Якщо у мене є квітка, я можу її зірвати і взяти з собою.

А ти ж не можеш забрати зірок!

— Ні, зате можу покласти їх у банк.

— Як це розуміти?

— А так: я пишу на папірці, скільки у мене зірок. Потім кладу той папірець у шухляду і замикаю її на ключ.

— І все?

— Цього досить.

«Цікаво! — подумав маленький принц. — І навіть поетично. Але це не дуже серйозно!»

Маленький принц по-своєму розумів, що таке серйозні речі, — зовсім не так, як дорослі.

— У мене, — сказав він, — є квітка, я щоранку її поливаю. У мене є три вулкани, я щотижня їх прочищаю. Усі прочищаю — і діючі, і той, що погас. Хто знає, як воно буде. І моїм вулканам, і моїй квітці корисно, що я ними володію. А зіркам од тебе нема ніякої користі...

Бізнесмен відкрив рота, але так і не знайшов, що відповісти, і маленький принц пішов собі.

«Ці дорослі таки незвичайні люди», — простодушно думав він, мандруючи далі.

XIV

П'ята планета була дуже цікава. З усіх вона була найменша. На ній якраз вистачало місця для ліхтаря і ліхтарника. Маленький принц ніяк не міг зрозуміти, навіщо серед неба, на планетці, де нема ні будинку, ні населення, потрібні ліхтар і ліхтарник. Однак він сказав про себе: «Можливо, цей чоловік тут і недоречний. А проте він не так недоречний, як король, честолюбець, бізнесмен і пияк. У його роботі принаймні є сенс. Коли він засвічує свій ліхтар — то ніби народжується ще одна зірка або квітка. Коли гасить ліхтар — то присипляє ту зірку чи квітку. Дуже гарне заняття. Це справді корисно, бо красиво».

І, наблизившись до планети, він шанобливо вклонився ліхтарникові:

— Добрий день. Навіщо ти оце зараз погасив свій ліхтар?

— Такий наказ, — відповів ліхтарник. — Добрий день.

— А що то за наказ?

— Щоб я гасив свій ліхтар. Добрий вечір.

І він знову його засвітив.

— А нащо ти знову його засвітив?

— Такий наказ, — відповів ліхтарник,

— Не розумію, — мовив маленький принц.

— Тут нічого розуміти, — сказав ліхтарник. — Наказ є наказ. Добрий день.

І погасив ліхтар.

Потім картатою червоною хустиною витер з лица піт і сказав:

— Жажлива в мене робота. Колись у цьому був сенс. Вранці я гасив ліхтар, а ввечері світив. Решту дня я міг відпочивати, а решту ночі — спати...

— А потім наказ перемінився?

— Наказ не перемінився, — сказав ліхтарник. — У тому й лихо! Планета з кожним роком обертається швидше й швидше, а наказ залишився той самий.

— А як же тепер? — спитав маленький принц.

— Тепер планета повністю обертається за одну хвилину, і я не маю ні секунди відпочинку. Щохвилини я засвічую ліхтар і гашу.

— От цікаво! День у тебе триває одну хвилину!

— Нічого цікавого, — сказав ліхтарник. — Уже місяць як ми з тобою розмовляємо.

— Місяць?!

— Так. Тридцять хвилин. Тридцять днів. Добрий вечір.

І він знову засвітив ліхтар.

Маленький принц подивився на ліхтарника — йому подобався цей чоловік, який так точно виконував наказ. Маленький принц згадав, як колись, переставляючи свій стілець, він шукав місце, звідки було б видно захід сонця. І йому захотілося допомогти приятелеві:

— Слухай... я знаю, як зробити, щоб ти відпочивав, коли тільки захочеш...

— Я весь час хочу, — зітхнув ліхтарник.

Бо людина може бути водночас і вірна обов'язку, і ледача.

І маленький принц вів далі:

— Твоя планетка така крихітна, що ступиш три кроки і вже обійдеш її. Досить тобі йти не поспішаючи, і ти весь час будеш на сонці. Коли надумаєш відпочити, — починай ходити... і день триватиме доти, доки тобі схочеться.

— Ну, це мало що дає, — сказав ліхтарник. — Найбільше у світі я люблю спати.

— Тоді кепсько, — поспівчував маленький принц.

— Кепсько, — згодився ліхтарник. — Добрий день.

І погасив ліхтар.

«Цього чоловіка, — сказав собі маленький принц, уже мандруючи далі, — цього чоловіка зневажали б усі інші — і король, і честолюбець, і пияк, і бізнесмен. А тим часом тільки він, здається мені, не смішний. Мабуть, тому, що він не думає про себе».

Маленький принц зітхнув із жалем:

«Він єдиний, хто міг би стати моїм другом. Але його планета надто маленька. На двох там немає місця...»

Він не наважувався зізнатися собі, що жалкував за цією благословенною планетою головним чином тому, що на ній за двадцять чотири години можна було тисячу чотирьох разів бачити захід сонця!

XV

Шоста планета була в десять разів більша за попередню. На ній жив дідуган, який писав товстенні книги.

— Ти ба! — вигукнув він, помітивши маленького принца. — Мандрівник!

Маленький принц сів на стіл і перевів дух. Він уже стільки промандрував!

— Відкіля ти прибув? — запитав його дідуган.

— Що це за товста книга? — поцікавився маленький принц. — Що ви тут робите?

— Я — географ, — відповів дідуган.

— Що таке географ?

— Це вчений, який знає, де розташовані моря, ріки, міста, гори й пустелі.

— Дуже цікаво! — сказав маленький принц. — Оце вже справжня професія! — і він обвів поглядом планету географа. Ще ніколи маленький принц не бачив такої величної планети.

— Ваша планета дуже гарна. А океани тут є?

— Цього я не можу знати, — сказав географ.

— А-а! — розчаровано протягнув маленький принц. — А гори?

— Цього я не можу знати, — відповів географ.

— А міста, і ріки, й пустелі?

— Цього я теж не можу знати, — мовив географ.

— Але ж ви географ!

— Саме так, — сказав дідуган. — Я географ, а не мандрівник. У мене зовсім немає мандрівників. Не географи ж ведуть облік міст, рік, гір, морів, океанів і пустель. Географ — надто поважна особа, щоб тинятися по світу. Він не виходить зі свого кабінету. Але він приймає в себе мандрівників. Розпитує їх, записує їхні спогади. І якщо спогади когось із них зацікавлять географа, він з'ясовує, чи порядна людина цей мандрівник.

— Навіщо?

— Бо мандрівник, який бреше, викликав би справжню катастрофу в географічних книгах. Так само, як і той мандрівник, що забагато п'є.

— Чому?

— Бо у п'яниць двоїться в очах. І там, де стоїть одна гора, такий географ позначив би дві.

— Я знаю одного такого, — сказав маленький принц. — З нього був би поганий мандрівник.

— Можливо. Отож, коли виявиться, що мандрівник — людина порядна, тоді перевіряють його відкриття.

— Ідуть дивитися?

— Ні. Це надто складно. Вимагають, щоб мандрівник дав докази. Якщо йдеться про те, що мандрівник відкрив, наприклад, велику гору, він має принести з неї велике каміння.

Раптом географ захвилювався:

— Але ж ти й сам прибув здалеку? Ти мандрівник! Опиши мені свою планету!

І географ розкрив книгу записів, підстругав олівець. Розповіді мандрівників спочатку записують олівцем. Потім ждуть, коли мандрівник подасть докази, тоді вже його розповіді можна записати чорнилом.

— Ну, прошу, — сказав географ.

— О, у мене там не дуже цікаво, — мовив маленький принц, — усе маленьке. У мене є три вулкани. Два діють, а один погас. Але хто знає, — все може бути.

— Все може бути, — потвердив географ.

— І ще у мене є квітка.

— Квітів ми не записуємо, — сказав географ.

— Чому?! Це ж найкрасивіше, що є на світі!

— Тому, що квіти ефемерні.

— Що означає — «ефемерні»?

— Книги з географії — найцінніші серед усіх книг, — сказав географ. — Вони ніколи не старіють. Дуже рідко трапляється, щоб гора зрушила з місця. Дуже рідко буває, щоб океан спорожнів. Ми пишемо про те, що вічне.

— Але згаслий вулкан може прокинутись, — перебив маленький принц. — А що таке «ефемерний»?

— Погаслі ті вулкани чи вони діють — нам це байдуже, — сказав географ. — Для нас має значення гора. Вона не змінюється.

— А що означає «ефемерний»? — повторив маленький принц, який, спитавши про щось, ніколи не відступав, доки не діставав відповіді.

— Ефемерне — це недовговічне, те, що скоро зникає.

— І моя квітка скоро зникне?

— Ну звісно.

«Моя квітка недовговічна, — сказав до себе маленький принц, — їй нічим боронитись, окрім тих чотирьох колючок. А я залишив її вдома зовсім одну!»

Це вперше його взяв жаль. Але він знову набрався духу і спитав:

— Де ви порадите мені побувати?

— Відвідай планету Земля, — відповів географ. — У неї гарна репутація...

І маленький принц вирушив у дорогу, думаючи про свою квітку.

XVI

Отже, сьомою планетою була Земля.

Земля — планета не проста! На ній сто одинадцять королів (включаючи, звісно, і негритянських), сім тисяч географів, дев'яност тисяч бізнесменів, сім з половиною мільйонів пияків, триста одинадцять мільйонів честолюбців, тобто близько двох мільярдів дорослих людей.

Щоб дати вам уявлення про розміри Землі, скажу, що до винайдення електрики на всіх шістьох континентах доводилось держати цілу армію — чотиріста шістдесят дві тисячі п'ятсот одинадцять осіб — ліхтарників.

XVII

Коли хочеться сказати щось дотепне, трапляється, іноді трошки й прибрешеш. Розповідаючи про ліхтарників, я не дуже дотримувався правди. Боюся, що в тих, хто не знає нашої планети, від цього може скластися помилкова думка про неї. Люди займають на Землі дуже мало місця. Якщо б два мільярди її мешканців зійшлися й стали тісно один біля одного, як на мітингу, вони легко вмістилися б на площі двадцять миль завдовжки і двадцять завширшки. Все людство можна було б звалити в купу на найменшому острові в Тихому океані.

Дорослі, певна річ, вам не повірять. Вони думають, що займають багато місця. Їм, як баобабам, здається, що вони великі й поважні. А ви порадьте їм підрахувати. Вони страшенно люблять цифри, і їм це сподобається. Але ви не марнуйте часу на цю нудну роботу. Це ні до чого. Ви й так мені вірите.

Отже, опинившись на Землі, маленький принц дуже здивувався, не побачивши жодної живої душі. Він уже злякався, що помилково попав на якусь іншу планету, коли це в піску ворухнулося якесь кільце такого кольору, наче місяць.

— Добрий вечір, — сказав на всякий випадок маленький принц.

— Добрий вечір, — відповіла змія.

— На яку це планету я попав? — запитав маленький принц.

— На Землю, — відказала змія. — В Африку.

— А-а!.. Виходить, на Землі нікого нема?

— Це пустеля. В пустелях ніхто не живе. Земля велика, — мовила змія.

Маленький принц сів на камінь і звів очі до неба.

— От цікаво — для чого зірки світяться, — мовив він. — Певно, для того, щоб кожен зміг колись відшукати свою зірку. Дивись, он моя планета. Вона якраз над нами... Але як далеко до неї!

— Гарна планета, — озвалася змія. — А чого ти прибув сюди?

— Я посварився з однією квіткою, — зітхнув маленький принц.

— А-а, — сказала змія.

І вони замовкли.

— Де ж люди? — нарешті знову заговорив маленький принц. — У пустелі трохи самотньо...

— З людьми теж самотньо, — мовила змія.

Маленький принц пильно подивився на неї.

— Дивна ти істота, — сказав він. — Тонша, ніж палець...

— Зате сили у мене більше, як у пальці короля, — зауважила змія.

Маленький принц усміхнувся.

— Не така вже й ти сильна... У тебе навіть лап немає... Ти не можеш мандрувати.

— Я можу занести тебе далі, ніж будь-який корабель, — сказала змія.

І обвила біля кісточки ногу маленького принца, мов золотий браслет.

— Торкнувшись когось, я повертаю його землі, з якої він вийшов, — сказала ще вона. — Але ти невинний і прибув із зірки...

Маленький принц нічого не відповів.

— Мені шкода тебе, ти такий слабкий на цій кам'яній Землі. Я можу тобі допомогти, якщо ти дуже шкодуєш за своєю планетою. Я можу...

— О! Я чудово зрозумів, — озвався маленький принц, — але чого ти весь час говориш загадками?

— Я розв'язую всі загадки, — сказала змія.

І вони замовкли.

XVIII

Маленький принц перейшов пустелю і нікого не зустрів, тільки одну квітку. Маленьку непримітну квітку з трьома пелюстками.

— Добрий день, — сказав маленький принц.

— Добрий день, — відповіла квітка.

— А де люди? — чомо спитав маленький принц.

Одного разу квітка бачила, як повз неї пройшов караван.

— Люди? Їх, здається, тільки шестеро чи семеро. Я бачила їх багато років тому. Але хто його знає, де їх шукати. Їх носить вітром. У них нема коріння, це дуже незручно.

— Прощай, — мовив маленький принц.

— Прощай, — сказала квітка.

XIX

Маленький принц піднявся на високу гору. Єдині гори, які він доти знав, то були три вулкани, що сягали йому до колін. Згаслий вулкан був у нього за табурет. Отож маленький принц подумав: «З такої високої гори я зразу побачу всю планету і всіх людей...» Але побачив тільки гострі шпилі скель.

— Добрий день, — сказав він на всякий випадок.

— Добрий день... добрий день... добрий день... — відгукнулася луна.
— Хто ви? — спитав маленький принц.
— Хто ви... хто ви... хто ви... — озвалася луна.
— Будьте моїми друзями, — сказав він, — я зовсім один.
— Зовсім один... зовсім один... зовсім один... — відповіла луна.
«Яка дивна планета! — подумав тоді маленький принц. — Зовсім суха, уся в гострих шпичках, солона. А людям не вистачає уяви. Вони тільки повторюють те, що їм кажуть... Квітка, яка була в мене дома, завжди говорила перша».

XX

Але сталося так, що після довгих блукань, пройшовши через піски, скелі і сніги, маленький принц, нарешті, знайшов дорогу. А всі дороги ведуть до людей.

— Добрий день, — сказав він.

То був сад, повний квітучих троянд.

— Добрий день, — відповіли троянди.

Маленький принц подивився на них. Усі вони були схожі на його квітку.

— Хто ви? — вражений, спитав він.

— Ми — троянди, — сказали квіти.

— А-а!.. — мовив маленький принц.

І відчув себе дуже нещасним. Його квітка розповідала йому, що вона одна така в усьому світі. А ось тут було п'ять тисяч таких же квіток, в одному тільки саду!

«Їй було б дуже прикро, якби вона побачила це! — подумав маленький принц. — Вона б страшенно розкашлялась і вдала, що вмирає, аби тільки не стати смішною. А я мусив би прикидатись, ніби доглядаю її, бо інакше, щоб принизити її мене, вона справді могла б умерти...»

А потім він ще сказав собі: «Я думав, що маю таке багатство — єдину у світі квітку, а то звичайнісінька троянда. Проста троянда і три вулкани, які сягають мені до колін і з яких один погас, можливо, назавжди — цього замало, щоб бути великим принцом...» І, повалившись на траву, він заплакав.

XXI

Отоді й заявився лис.

— Добрий день, — сказав лис.

— Добрий день, — чемно відповів маленький принц і озирнувся, проте нікого не побачив.

— Я тут, — пролунав голос, — під яблунею.

— Хто ти? — спитав маленький принц. — Ти такий гарний...

— Я — лис, — сказав той.

— Пограйся зо мною, — попросив маленький принц. — Мені так сумно...

— Я не можу з тобою гратися, — відказав лис. — Я не приручений.

— О! Вибач, — мовив маленький принц. І, подумавши, додав: — А що означає «приручити»?

— Ти нетутешній, — сказав лис. — Що ти шукаєш?

— Я шукаю людей, — відповів маленький принц. — А що означає «приручити»?

— Люди, — сказав лис, — мають рушниці і ходять на полювання. Це так ускладнює життя! І ще вони розводять курей. Це єдина користь од них. Ти шукаєш курей?

— Ні, — мовив маленький принц. — Я шукаю друзів. А що означає «приручити»?

— Це давно забуте поняття, — сказав лис. — Воно означає привернути до себе...

— Привернути до себе?

— Ну, певно, — сказав лис. — Ти для мене поки що тільки маленький хлопчик, такий же, як сто тисяч інших. І ти мені не потрібен. І я тобі не потрібен. Я для тебе тільки лис, такий же, як сто тисяч інших лисів. Але якщо ти мене приручиш, ми станемо потрібні один одному. Ти будеш для мене єдиний у цілому світі. І я буду для тебе єдиний у цілому світі...

— Я вже трохи розумію, — озвався маленький принц. — Є одна троянда... здається, вона приручила мене...

— Можливо, — сказав лис. — На Землі чого тільки не побачиш...

— О, це не на Землі, — заперечив маленький принц.

Лис, здавалося, страшенно здивувався:

— На іншій планеті?

— Так.

— А на тій планеті є мисливці?

— Ні.

— Ну, це цікаво! А кури є?

— Ні!

— Нема нічого досконалого на світі! — зітхнув лис. А потім він знову повернувся до того ж: — Моє життя одноманітне. Я полюю на курей, а люди полюють на мене. Усі кури однакові. І люди всі однакові. І мені трохи нудно. Але якщо ти мене приручиш, моє життя буде ніби сонцем осяяне. Я знатиму твою ходу і розрізнятиму її серед усіх інших. Почувши чийсь кроки, я ховаюся в нору. Твоя ж хода, як музика, викличе мене з нори. А потім — дивись! Бачиш, он там, на полях, досягають хліба? Я не їм хліба. Мені зерно ні до чого. Лани хлібів не ваблять мене. І це сумно! Але в тебе волосся наче золоте. І це буде чудово, якщо ти мене приручиш! Золоті хліба нагадуватимуть мені тебе. І я полюблю шелест хлібів під подихом вітру...



Лис замовк і довго дивився на маленького принца.

— Будь ласка... приручи мене! — попросив знову.

— Я б з радістю, — відповів маленький принц, — але в мене мало часу.

Мені ще треба знайти друзів і узнати багато різних речей.

— Узнати можна тільки те, що приручиш, — сказав лис. — У людей уже немає часу щось узнавати. Вони купують речі готовими в торговців. Але ж немає таких торговців, що продавали б друзів, і тому люди вже не мають друзів. Як хочеш мати друга — приручи мене!

— А що для цього треба робити? — спитав маленький принц.

— Треба бути дуже терплячим, — відповів лис. — Спочатку ти сядеш трохи далі від мене на траву, ось так. Я краєм ока поглядатиму на тебе, дивитимусь, а ти нічого не казатимеш. Мова — це джерело непорозуміння. Але кожен день ти сідатимеш трохи ближче...

На другий день маленький принц прийшов знову.

— Краще, якби ти приходив у один і той же час, — сказав йому лис. — Якщо ти прийдеш, наприклад, о четвертій годині дня, то я вже з третьої години відчуватиму себе щасливим. І чим ближче до призначеного часу, тим щасливішим я буду. О четвертій годині я вже почну хвилюватись і непокоїтись; я узнаю ціну щастю! А якщо ти приходитимеш коли попало, то я ніколи не знатиму, на котру годину готувати своє серце... Мають бути обряди.

— А що таке обряди? — поцікавився маленький принц.

— Це теж давно забута річ, — відповів лис. — Це те, що робить один день несхожим на інші дні, одну годину — на всі інші години. Є, наприклад, такий обряд у моїх мисливців. У четвер вони танцюють із сільськими дівчатами. Це такий чудовий день — четвер! Я йду прогулятись і доходжу аж до виноградника. А якби мисливці танцювали коли попало, всі дні були б схожі один на один, і я зовсім не мав би вільного часу.

Так маленький принц приручив лиса. І коли настав час прощатись, лис мовив:

— О! Я плакатиму по тобі...

— Ти сам винек, — сказав маленький принц. — Я не хотів тобі нічого злого, а ти зажадав, щоб я тебе приручив...

— Ну звісно, — potwierдив лис.

— Але ж ти плакатимеш! — сказав маленький принц.

— Ну звісно, — відповів лис.

— Виходить, ти нічого не виграв.

— Виграв, — заперечив лис. — Згадай, що я казав про золоті хліба.

Потім він додав:

— Піди ще подивись на троянди. Ти зрозумієш, що твоя троянда — єдина у світі. А коли вернешся попрощатися зо мною, я подарую тобі одну таємницю.

Маленький принц пішов подивитися на троянди.

— Ви зовсім не схожі на мою троянду, — сказав він їм, — ви ще ніщо. Ніхто вас не приручив, і ви нікого не приручили. Ви такі, як раніше був мій лис. Він був схожий на сто тисяч інших лисів. Але я з ним потоваришував, і тепер він став єдиним у цілому світі.

Троянди дуже зніяковіли.

— Ви гарні, але пусті, — сказав іще маленький принц. — Заради вас не захочеться вмерти. Певна річ, звичайний перехожий і про мою троянду подумає, що вона така ж, як і ви. Але вона одна-єдина, дорожча від усіх вас. Бо я полив її. Бо

я накрив її скляним ковпаком. Бо я затулив її ширмою. Бо задля неї я знищив гусінь (залишив тільки двох чи трьох, щоб вивелись метелики). Бо я чув її, коли вона скаржилась чи похвалялась і навіть коли замовкала. Бо це моя троянда.

І маленький принц вернувся до лиса.

— Прощай... — сказав він.

— Прощай, — відповів лис. — Ось мій секрет. Він дуже простий: добре бачить тільки серце. Найголовнішого очима не побачиш.

— Найголовнішого очима не побачиш, — повторив маленький принц, щоб краще запам'ятати.

— Твоя троянда така дорога тобі через те, що ти віддав їй стільки часу.

— Моя троянда така дорога мені... — повторив маленький принц, щоб краще запам'ятати.

— Люди забули цю істину, — сказав лис. — Але ти не повинен забувати. Ти назавжди береш на себе відповідальність за того, кого приручив. Ти відповідаєш за свою троянду...

— Я відповідаю за свою троянду... — повторив маленький принц, щоб краще запам'ятати.

XXII

— Добрий день, — сказав маленький принц.

— Добрий день, — озвався стрілочник.

— Що ти тут робиш? — спитав маленький принц.

— Сортую пасажирів, — відповів стрілочник, — відсилаю їх у поїздах партиями по тисячі чоловік, один поїзд праворуч, другий — ліворуч.

І швидкий поїзд, загуркотівши, як грім, сяючи вогнями, промчав мимо, аж затремтіла будка стрілочника.

— Як поспішають, — мовив маленький принц. — Що вони шукають?

— Сам машиніст цього не знає, — сказав стрілочник.

Другий швидкий поїзд, сяючи вогнями, прогуркотів у другий бік.

— Вони вже повертаються?.. — спитав маленький принц.

— Це не ті, — відповів стрілочник. — Це зустрічний поїзд.

— Вони були невдоволені там, звідки їдуть?

— Люди завжди невдоволені там, де вони живуть, — сказав стрілочник.

Тут прогуркотів яскраво освітлений третій швидкий поїзд.

— Вони женуться за тими першими? — спитав маленький принц.

— Ні за ким вони не женуться, — сказав стрілочник. — Вони сплять там, усередині, або позіхають. Тільки діти притуляються носами до шибок.

— Тільки діти знають, чого шукають, — зауважив маленький принц. — Вони тратять стільки часу на ляльку з ганчір'я, і вона стає їм дуже дорогою, і якщо її віднімуть, діти плачуть...

— Вони щасливі, — сказав стрілочник.

XXIII

— Добрий день, — сказав маленький принц.

— Добрий день, — відповів торговець. Він продавав поліпшені пілюлі, які заспокоюють спрагу. Проковтнеш таку пілюлю, і потім цілий тиждень не треба пити.

- Навіщо ти їх продаєш? — спитав маленький принц.
 - Від них велика економія часу, — відказав торговець. — Експерти зробили підрахунки. За тиждень людина заощаджує п'ятдесят три хвилини.
 - А що роблять у ці п'ятдесят три хвилини?
 - Хто що хоче...
- «От якби мені треба було витратити п'ятдесят три хвилини, — подумав маленький принц, — я просто пішов би до струмка...»

XXIV

Минув тиждень з дня моєї аварії в пустелі, і, послухавши розповідь про торговця пілюлями, я випив останні краплі води.

— О, — сказав я маленькому принцові, — твої розповіді дуже цікаві, але я ще не полагодив свого літака, мені більше нічого пити, і я теж був би щасливий, якби міг просто піти до струмка!

— Мій друг лис... — озвався він.

— Хлопчику, йдеться вже не про лиса!

— Чому?

— А тому, що доведеться вмерти від спраги...

Він не зрозумів мене і відповів:

— Добре, коли є друг, навіть якщо треба вмерти. Ось я, я дуже радий, що в мене був друг лис...

«Він не усвідомлює, яка велика небезпека. Він ніколи не знав ні голоду, ні спраги. Йому досить трошки сонця...» — подумав я.

Але він подивився на мене і відповів на мої думки:

— Мені теж хочеться пити... пошукаймо криницю...

Я стомлено розвів руками: це безглуздзя — навмання шукати в неосяжній пустелі криницю. А проте ми вирушили в дорогу.

Ми пройшли мовчки багато годин, уже впала ніч, починали світитися зорі. Від спраги мене трохи лихоманило, і я бачив їх немов уві сні. А в пам'яті все стояли слова маленького принца.

— Отже, і ти знаєш, що таке спрага? — спитав я.

Проте він не відповів на моє питання. Він просто сказав:

— Вода буває потрібна і серцю...

Я не зрозумів його слів, але промовчав... Знав, що не треба його розпитувати.

Він був стомлений. Сів. Я сів біля нього. Помовчали, а тоді він ще сказав:

— Зірки гарні, бо десь там є квітка, якої не видно звідси...

— Атож, — відповів я, дивлячись на осяяні місяцем піщані складки.

— Пустеля гарна... — додав він.

Це була правда. Мені завжди подобалось у пустелі. Сидиш на піщаному пагорбі. Нічого не видно. Нічого не чути. Але серед тієї тиші звідкілясь ідуть промені...

— Пустеля гарна тим, — сказав маленький принц, — що в ній десь криються джерела...

Я раптом зрозумів, що то за таємниче світіння пісків, і це вразило мене. Ще маленьким хлопчиком я жив у одному старому домі, і легенда розповідала, ніби в ньому було заховано скарб. Звісно, ніхто його не знайшов, а може,

й не шукав. Але через нього весь той будинок був ніби зачарований. У глибині свого серця мій дім ховав таємницю.

— Так, — мовив я, — йдеться про будинок, про зорі чи пустелю — того, що становить їхню красу, очима не побачиш!

— Я задоволений, — сказав маленький принц, — що ти згоден з моїм другом лисом.

Він заснув, я взяв його на руки й пішов далі. Я був зворушений. Здавалося, що я несучи скарб, тендітний і дуже беззахисний. Здавалося навіть, що нічого беззахиснішого немає на Землі. При світлі місяця я дивився на його бліде чоло, на стулені вії, на пасма волосся, яке ворухив вітер, і казав собі: «Те, що я бачу, це тільки оболонка. Найголовнішого очима не побачиш...»

Його напіврозтулені уста затремтіли в усмішці, і я ще сказав собі: «Найзворушливіше в цього маленького принца — його вірність квітці, образ троянди, який сяє в ньому, ніби полум'я світильника, навіть коли він спить...» І я зрозумів, що він ще тендітніший і ще беззахисніший, ніж здається. Треба старанно берегти світильники: порив вітру може погасити їх...

Отак ідучи, я на світанку побачив криницю.

XXV

— Люди набиваються у швидкі поїзди, але вони вже не знають, що шукають, — сказав маленький принц. — Тому вони метушаться і крутяться то сюди, то туди... — і додав: — Усе це пусте...

Криниця, до якої ми прийшли, була не така, як інші криниці в Сахарі. Криниці тут — це просто ями в піску. А ця була схожа на сільський колодязь. Але там не було ніякого села, і я подумав, що то сон.

— Дивно, — сказав я маленькому принцові, — тут усе приготовано — корба, відро, віршовка...

Він засміявся, торкнув віршовку, почав крутити корбу. І корба закрипіла, як ото рипить старий флюгер, що довго не рухався, бо не було вітру.

— Чуєш? — озвався маленький принц. — Ми розбудили цей колодязь, і він співає...

Мені не хотілося, щоб він стомився.

— Я сам витягну, — сказав я, — тобі це надто важко.

Повільно витяг я відро. Надійно поставив його на цямрину криниці. У вухах мені ще лунав спів корби, а у відрі, де ще тремтіла вода, стрибали сонячні зайчики.

— Мені хочеться цієї води, — сказав маленький принц, — дай мені напитись...

І я зрозумів, чого він шукав!

Я підніс відро до його уст. Він пив, заплющивши очі. Було гарно, як на свято. Це була не звичайна вода. Вона народилася від довгої дороги під зірками, від рипіння корби, від зусилля моїх рук, приємна серцеві, як подарунок. Так у дитинстві, коли я був маленьким хлопцем, мені сяяли різдвяні подарунки — вогнями свічок на ялинці, музикою опівнічної меси, лагідними усмішками.

— Люди на твоїй планеті, — сказав маленький принц, — вирощують п'ять тисяч троянд в одному саду... і не знаходять того, що шукають...

— Не знаходять... — potwierдив я.

— А те, що вони шукають, можна було б знайти в одній-єдиній троянді, у ковтку води...

— Це правда, — відповів я.

І маленький принц додав:

— Але очі не бачать. Треба шукати серцем.

Я напився. Дихалось легко. Пісок уранці такого кольору, як мед. І від цього кольору меду я теж був щасливий. Чого б я мав сумувати...

— Ти повинен виконати свою обіцянку, — тихо мовив маленький принц, знову сівши біля мене.

— Яку обіцянку?

— Пам'ятаєш... обротьку для мого баранця... я ж відповідаю за ту квітку!

Отож я намалював обротьку для баранця. Віддав малюнок, і серце мені стислося.

— Ти щось надумав, а я не знаю...

Але він не відповів. Він сказав:

— Знаєш, завтра мине рік, як я потрапив на Землю... — а доді, помовчавши, додав: — Я впав зовсім близько звідси...

І почервонів.

І знову, не знаю чого, мене огорнув якийсь дивний сум. Але все-таки я спитав:

— Отже, це не випадково тиждень тому, вранці, коли ми познайомилися, ти ходив тут зовсім один, за тисячу миль від населених місць? Ти повертався туди, де впав?

Маленький принц почервонів знову.

А я, вагаючись, додав:

— Може, тому, що минає рік?..

І маленький принц ще більше зашарівся. Він ніколи не відповідав на запитання, та коли червонієш, то це означає «так», правда ж?

— О! — сказав я. — Я боюсь...

Проте він перебив мене;

— Тепер тобі треба працювати. Вертайся до своєї машини. Я жду тебе тут. Приходь завтра ввечері...

Та мені не стало спокійніше. Я згадав лиса. Тому, хто дає себе приручити, буває, доводиться й поплакати.

XXVI

Поблизу криниці була руїна старого кам'яного муру. На другий день увечері, скінчивши роботу, я вернувся туди і ще здалеку побачив, що мій маленький принц, спустивши ноги, сидить зверху. І почув, як він казав:

— Виходить, ти не пам'ятаєш? Це було не тут!

Хтось, певно, відповів йому, бо він заперечив:

— Ні! Ні! Якраз у цей день, тільки не в цьому місці...

Я підходив до муру. Нікого більше я там не бачив і не чув. А тим часом маленький принц знову сказав комусь:

— Ну, звісно. На піску ти побачиш, де починаються мої сліди. Тобі треба тільки почекати на мене. Цієї ночі я туди прийду.

До муру було метрів двадцять, а я так само нікого не бачив.

Трошки помовчавши, маленький принц озвався знову:

— А в тебе добра отрута? Ти певна, що я не буду довго мучитися?

Я став, серце моє стислося, але я все ще нічого не розумів.

— Тепер іди... — сказав маленький принц. — Я хочу зійти вниз.

Тоді я опустил очі і аж підскочив! Під муром, піднявши голову до маленького принца, лежала жовта змія, з тих, від укусу яких людина за тридцять секунд гине. Витягуючи з кишені револьвер, я бігцем кинувся до неї, але, почувши шурхіт моїх кроків, змія тихо, мов конаючий струмочок, поповзла по піску і з ледь чутним металевим шелестом, не дуже поспішаючи, залізла між каміння...

Я підбіг до муру саме вчасно, щоб узяти на руки маленького принца, білого як сніг.

— Що за вигадки! Ти вже розмовляєш зі зміями!

Я розв'язав золотий шарф, який він завжди носив. Змочив йому скроні і дав випити води. І вже не наважувався більше ні про що питати його. Він серйозно подивився на мене й обняв мене за шию. Я чув, як у нього б'ється серце, мов у пташки, що, підстрелена, вмирає. Він сказав мені:

— Я радий, що ти знайшов, чого там не вистачало у твоїй машині. Тепер ти можеш повернутися додому...

— Звідки ти знаєш?

Я саме хотів сказати йому, що понад усі сподівання таки полагодив літак!

Він нічого не відповів на моє запитання, тільки сказав:

— Я теж сьогодні повертаюсь додому. — І сумно додав: — Це значно далі... це значно важче...

Я відчував, що відбуваються якісь дивні речі. Я стискав його в обіймах, мов малу дитину, однак мені здавалося, що він вислизає прямо в якусь безодню, і я ніяк не можу його втримати...

Його задумливий погляд губився десь у даліні.

— У мене є твій баранець. І ящик для баранця. І оброть...

І він сумно всміхнувся.

Я довго ждав. Відчував, що він поволі приходив до тями.

— Ти трохи злякався, хлопчику...

Налякався, певна річ! Але він тихенько засміявся:

— Куди страшніше мені буде сьогодні ввечері...

Знову мене обдало крижаним холодом передчуття непоправного. Я не міг примиритися з думкою, що ніколи більше не почую його сміху. Той сміх був для мене, мов джерело в пустелі.

— Хлопчику, я хочу ще почути, як ти смієшся...

А він сказав:

— Сьогодні вночі мине рік. Моя зірка опиниться якраз над тим місцем, де рік тому я впав...

— Скажи, хлопчику, вся ота історія із змією, з побаченням і з зіркою — це просто поганий сон, правда ж?

Але він не відповів. Сказав:

— Найголовнішого очима не побачиш...

— Правда...

— Це як із квіткою. Якщо ти любиш квітку, що росте десь на зірці, — вночі тобі приємно дивитися на небо. Всі зірки розцвітають.

— Правда...

— Це як з тією водою. Коли ти дав мені напитися, вона була наче музика... а все та корба і вірьовка... ти пам'ятаєш... вона була чудова...

— Правда...

— Вночі ти подивишся на зірки. Моя зірка надто маленька, я не можу тобі її показати, де вона. Та це й краще. Вона буде для тебе просто однією з багатьох зірок. І тобі подобатиметься дивитись на всі зірки... Усі вони стануть твоїми друзями. І потім я тобі щось подарую...

І він засміявся.

— О хлопчику, хлопчику, як я люблю цей сміх!

— Оце й буде мій подарунок... це буде, як ото з водою...

— Що ти хочеш сказати?

— Люди мають свої зірки, які перестають бути звичайними зорями. Для одних — тих, хто мандрує, — вони — дороговказ. Для інших це тільки маленькі вогники. Для вчених зорі — складні задачі. Для мого бізнесмена вони золоті. Але всі ці зірки мовчать. А в тебе будуть такі зірки, яких більше ні в кого немає...

— Як це розуміти?

— Я житиму на одній із зірок, я там сміятимусь, і коли ти дивитимешся вночі на небо, це буде так, наче сміються усі зірки. У тебе будуть зірки, які **вміють сміятися!**

І він знову засміявся.

— І коли ти втішишся (а втіха завжди приходить), то будеш задоволений, що познайомився зі мною. Ти завжди будеш моїм другом. Тобі захочеться посміятися зі мною. Тоді ти одчиниш вікно, і тобі буде приємно... І твої друзі будуть страшенно здивовані, що ти, дивлячись на небо, смієшся. А ти їм скажеш: «Так, зірки завжди викликають у мене бажання сміятися!» І вони подумають, що ти не сповна розуму. От яку капосну штуку я тобі втну...

І він ще засміявся.

— Це буде так, начеб я замість зірок дав тобі безліч дзвіночків, що вміють сміятися...

І він іще раз засміявся. Потім знову став серйозний:

— Знаєш... сьогодні вночі... ти не приходи.

— Я не покину тебе.

— У мене буде такий вигляд, наче мені кепсько... Наче я вмираю. Так воно буває. Не треба, щоб ти це бачив, не приходи.

— Я не покину тебе.

Однак він був заклопотаний.

— Я кажу тобі це... і через змію. Не треба, щоб вона тебе вкусила... Змії злі. Може вкусити собі на втіху.

— Я не покину тебе.

Його щось заслокоїло.

— Правда, на другий укус у них немає отрути...

Тієї ночі я не бачив, як він пішов. Вислизнув нечутно. Коли я догнав його, він ішов швидко й рішуче. Мені він тільки й сказав:

— А, це ти...

І взяв мене за руку. Проте щось його ще мучило.

— Ти даремно так зробив. Тобі буде боляче. Я буду наче мертвий, а насправді це буде не так...

Але я мовчав.

— Розумієш... Це дуже далеко. Я не зможу забрати свого тіла. Це надто важко.

Я мовчав.

— Та це все одно, що покинути стару оболонку. За старими оболонками нема чого сумувати...

Я мовчав.

Він трохи занепав духом. А проте зробив ще одне зусилля:

— Знаєш, це буде гарно. Я теж дивитимусь на зірки. І всі зорі будуть, ніби криниці з іржавою корбою. І всі зорі дадуть мені напитися...

Я мовчав.

— Це буде так забавно! У тебе буде п'ятсот мільйонів дзвіночків, у мене — п'ятсот мільйонів струмків...

І він теж замовк: він плакав...

— Це тут. Дай мені ступити крок самому.

І він сів, бо йому стало страшно.

І ще він сказав:

— Ти знаєш... моя троянда... я за неї відповідаю! А вона така квола! І така наївна. Єдине, чим вона може боронитися, це чотирма нікчемними колючками...

Я теж сів, бо ноги більше не держали мене. Він сказав:

— Ну от... Це все...

Повагався трошки, потім підвівся. І ступив тільки крок. А я не міг ворухнутися.

Мов жовта блискавка мигнула біля його кісточки. Він залишився нерухомий. Не закричав. А тоді впав — повільно, як падає дерево. І нечутно, бо пісок приглушує звуки.

XXVII

І ось минуло вже шість років... Я ще ніколи не розповідав цієї історії. Коли я повернувся, товариші були раді, що знову бачать мене живим. Мені було дуже сумно, але я казав їм: «Це втома...»



Тепер я трохи заспокоївся. Тобто... не зовсім. Та я добре знаю, що він повернувся на свою планетку, бо, коли розвидніло, я не знайшов на піску його тіла. Воно було не таке вже й важке... А по ночах я люблю слухати зорі. Наче п'ятсот мільйонів дзвіночків...

Але буває щось незвичайне. В оброті, яку я намалював маленькому принцеві для його баранця, я забув намалювати ремінець! Маленький принц ніколи не зможе надіти її на баранця. Отож я питаю себе: «Що сталося там, на його планеті? Може, баранець з'їв троянду...»

Іноді я кажу собі: «Певно, що ні! Маленький принц щоночі накриває троянду скляним ковпаком і ретельно наглядає за своїм баранцем...» І тоді я щасливий. І всі зірки тихенько сміються.

А часом я кажу собі: «Трапляється ж іноді, що буваєш неуважним, і цього досить! Може, він колись увечері забув про скляний ковпак або вночі нишком вийшов баранець...» І тоді всі дзвіночки мовби заливаються сльозами!..

Усе це дуже загадкове. Для вас, тих, хто теж полюбив маленького принца, як і для мене, світ буде інший, якщо десь, невідомо де, баранець, якого ми ніколи не бачили, можливо, з'їв троянду...

Погляньте на небо. Спитайте себе: «Є ще та квітка чи ні? Що, як баранець її з'їв?» І ви побачите, як усе змінюється...

І жоден дорослий ніколи не зрозуміє, як це важливо!

Запитання та завдання



1. Дайте визначення поняття *алегорія*.



2. Що називається притчею? Доведіть, що повість «Маленький принц» — притча. 3. За яких обставин пілот зустрівся з маленьким принцом? 4. Коли маленький принц уперше засумував за квіткою? 5. Яку таємницю відкрив маленькому принцу лис?



6. Оповідач не хоче, щоб його «книжку читали задля розваги». А задля чого, на ваш погляд, треба її читати? Відповідь обґрунтуйте посиланням на текст. 7. Чому маленький принц «відчув себе дуже нещасливим» поруч із квіткою? 8. З якою метою маленький принц вирушив мандрувати Всесвітом? 9. Чому, на думку маленького принца, бізнесмен «міркує майже так, як ...пияк»? 10. Спробуйте пояснити алегоричні образи, які трапляються в тексті. 11. Знайдіть у тексті афоризми і поясніть їх. Наприклад: «Пихаті люди не чують нічого, крім похвали». 12. Якби на планеті маленького принца були закони, яким би був їхній зміст? Відповідь обґрунтуйте посиланнями на текст.



13. За творами, вивченими на уроках зарубіжної літератури, у 6 класі, напишіть твір на тему: «Ти — Людина, і в тобі я пізнаю усіх людей...» (А. де Сент-Екзюпері).

УЗАГАЛЬНЕННЯ

Світ людини надзвичайно складний і розмаїтий, а художня література допомагає його пізнавати. Іноді легко сплутати фальшиві й справжні життєві цінності, важко віднайти єдино правильний шлях і не збитися з дороги. Книжка сприяє тому, щоб як окрема особистість, так і все людство не загубилися у вирі Часу та безмежжі Простору.

Здавна люди намагалися зрозуміти світ, який їх оточував, вижити в ньому й захиститися від небезпек. Свої уявлення про довкілля, мрії та прагнення вони втілили в **міфах**, які стали невичерпним джерелом для художньої літератури. Так, саме з міфів прийшли до нас герої-захисники. І до цього часу сильну людину називають **гераклом**, або **геркулесом**. До речі, саме так звали й одного з героїв роману Ж. Верна «П'ятнадцятирічний капітан», який не покинув своїх товаришів у скруті, хоча й сам міг потрапити в тенета работоргівців.

Антуан де Сент-Екзюпері сказав, що *«людина розкривається в боротьбі з перешкодами»*. Саме про це розповідають кращі твори **пригодницької літератури**. Робінзон Крузо не злякався випробувань, що випали на його долю на безлюдному острові, й залишився людиною. Те саме ми можемо сказати і про героїв творів Ж. Верна, Джека Лондона, Ш. Петефі або Р. Л. Стівенсона.

Та що робити, якщо людина мало схожа на героя пригодницького роману? Коли вона улеслива, боягузлива чи жадібна? Як боротися з цими вадами? І тут література може стати в пригоді, адже в неї є надзвичайно дошкульна зброя — **сміх**. Висміюючи людські вади в **байках** чи **сатиричних творах**, вона примушує людину ставати кращою.

У ХХ ст. надзвичайної популярності набула **фантастична література**. Були часи, коли здавалося, що всі свої проблеми людство може вирішити за допомогою стрімкого розвитку науки і техніки. А науково-фантастична література допомагала людині заглянути в майбутнє. Іноді воно виявлялося не надто привабливим. Такі твори отримали назву **антиутопій**. Серед її майстрів — відомий американський фантаст Р. Бредбері.

Навіщо письменники-фантасти малюють страшні картини майбутнього сучасної цивілізації? Мабуть, тому, що вони хочуть попередити людство про ті небезпеки, які підстерігають його в майбутньому. Примушують замислитися: можливо, на шляху технічного прогресу ми втрачаємо щось надзвичайно важливе, що згодом призведе до незворотних катастроф? Антиутопія є не лише в літературі, а й у інших видах мистецтва. Так, відома кінотрилогія «Термінатор» з А. Шварценегером у головній ролі — це не що інше, як антиутопія в кіно.

У ХХ ст. активно розвинулася **дидактична література**, зокрема — **притча**. З давньоруської це слово перекладається як *історія, приклад*. Притча виникла в сиву давнину. Так, саме за її допомогою проповідував своє вчення Ісус Христос. У сучасній літературі **притча** покликана примусити читача засвоїти певні моральні уроки й зробити висновки. Однією з найвідоміших притч ХХ ст. є повість-казка А. де Сент-Екзюпері «Маленький принц».

І насамкінець. Чи не найбільша сила художньої літератури полягає в тому, що вона зберігає і передає духовний досвід людства. Книжки, які читаєте ви, читатимуть ваші діти й діти ваших дітей. Як зауважив відомий англійський філософ Френсіс Бекон, *«книжки — це кораблі думки, що мандрують хвилями часу і дбайливо несуть свій коштовний вантаж від покоління до покоління»*.

ТВОРИ МАЙСТРІВ СЛОВА ОЧИМА ХУДОЖНИКІВ

Сучасні українські художники книжки продовжують давні традиції ілюстрування творів зарубіжної літератури для дітей. У них чудові вчителі. Передача досвіду від учителя до учня в образотворчому мистецтві називається простим і зрозумілим для вас словом — *школа*. Ми познайомимо вас із художниками, які проілюстрували та оформили цей підручник.



Одним із найповажніших майстрів книжкової графіки є **Юлій Шейніс**. Він ілюстрував видання найвидатніших класиків світової літератури — Гомера, Шекспіра та ін. Художник володіє різними видами графічної техніки. Він знаходить особливу зображальну мову до кожного нового твору, який ілюструє. Зіставте, наприклад, у нашому підручнику його ілюстрації до «Любові до життя» Джека Лондона з ілюстраціями до «Робінзона Крузо» Даніеля Дефо. Навіть не знаючи тексту, можна визначити характер твору, напруженість сюжету.



З творчістю художника **Віктора Бариви** ви, мабуть, уже знайомі, якщо переглядали дитячі журнали «Соняшник», «Барвінок» та інші. У підручнику «Зарубіжна література. 5 клас» він намалював ілюстрації до «Пригод Тома Сойєра» Марка Твена. А в цій книжці ви бачите його малюнки до творів Ч. Діккенса та Ж. Верна. Художник малює з такою жвавистю та винахідливістю, що здається — він сам був учасником усіх фантастичних і небезпечних пригод, які описані в цих творах. Віктор Барива навчався у видатного українського театрального художника Данила Лідера.



Образ маленького принца з дитинства хвилював молоду київську художницю **Юлію Мітченко**. Адже його ніхто не малював, окрім самого автора. І вона спробувала — її малюнки на сторінках цієї книги. А в підручнику із зарубіжної літератури для 5-го класу вона проілюструвала «Мауглі» Дж. Р. Кіплінга та «Снігову Королеву» Г. К. Андерсена. Усі герої малюнків Юлії яскраві й неподібні один до одного. Чи не так?



Володимир Кушніренко — художник, який однаково майстерно володіє пензлем і комп'ютерною «мишкою». Він із задоволенням погодився проілюструвати «Острів скарбів» Р. Стівенсона — адже це улюблена книжка його дитинства. Художник закінчив Київський художній інститут, його наставником був видатний український художник Василь Чебаник.



Знайомство ж з підручником ви розпочали з обкладинки, яку придумав і намалював художник **Віталій Мітченко**. Крім цього, він розробив усі елементи оформлення книжки. Така робота називається макетуванням, завдання якого — зробити книжку зручною для читання. Книжки, оформлені цим художником, представляли Україну на багатьох міжнародних книжкових виставках. Навчався В. Мітченко в чудового майстра — книжкового графіка Андрія Гончарова.

Сподіваємося, що роботи майстрів пензля сприятимуть тому, щоб ви краще зрозуміли й полюбили твори майстрів слова.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ



Запрошуємо вас разом із письменниками, художниками та перекладачами на підсумкове засідання до кают-компанії чарівного корабля «Зарубіжна література. 6 клас». Для початку представте присутнім кожного з письменників, назвавши його повне ім'я.



1. Визначте, кому з письменників належать ці вислови:

1. «Добре бачить тільки серце. Найголовнішого очима не побачиш».
2. «Я з честю підняв рукавичку, яку кинула мені доля, і переміг у битві з життям».
3. «Голодний, але вільний! — виши в девіз собі».
4. «Улєсливість гідка, та мова марна ця: улєсливий завжди зворушує серця».
5. «У людині повинно бути все прекрасним: і обличчя, і одяг, і душа, і думки».
6. «Хай Бог благословить нас усіх і кожного».
7. «Усі наші нарікання на те, чого ми позбавлені, виникають, здається мені, від недостатньої вдячності за те, що ми маємо».
8. «З найскладніших ситуацій... допоможуть вийти мужність, старанність і дисципліна».
9. «...Я зробив людину предметом свого поклоніння».



2. Які рівні міфічного Світового Дерева ілюструють малюнки 8–10? Обґрунтуйте відповідь. Розташуйте їх у правильному порядку (зліва направо).
3. До якого розділу можна віднести мал. 7? Аргументуйте свою думку матеріалами підручника.
4. Як ви розумієте рядки Павла Глазового: «Чимало знала байкарів Європа, та всі вони годі ванці Езопа!» Чи згодні ви з твердженням українського письменника?
5. Визначте, кого з персонажів і з якого твору зображено на мал. 3? Які деталі допомогли вам упізнати його? Чи зміг художник передати характер героя? Доведіть свою точку зору.

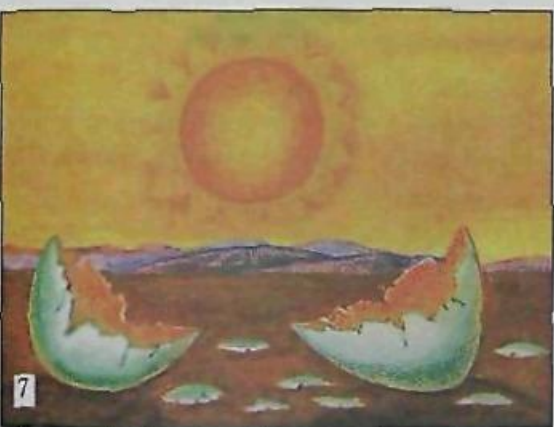




6. У повному тексті роману є епізоди, що не ввійшли до підручника. Якщо ви читали твір повністю, за мал. 1, 2 визначте, яка з пригод сталася до того, як Робінзон потрапив на безлюдний острів, а яка — після.



7. На мал. 4 зображений епізод, що не ввійшов до підручника. Спробуйте визначити назву твору і фрагмент, до якого відноситься ілюстрація. Аргументуйте свою думку.



8. Іноді письменники самі ілюструють власні твори. Таким маленького принца побачив Сент-Екзюпері (мал. 5), а таким — художниця Ю. Мітченко (мал. 6). Який портрет сподобався вам більше і чому?



9. Як ви розумієте вислів Ліни Костенко: «Шукайте посмішку Джоконди, вона ніколи не мине»? Чи згодні ви з твердженням української поетеси? Чому?



Ключі до завдань: с. 24: верхівка ялинки — іграшки 3, 5; середина — 1, 6, 7; низ — 2, 4; с. 47: Езоп; Лафонтен; Зачумлені звірі; Вовк і Ягня.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИЧОК

АЛЕГО́РІЯ — образне інакомовлення; двопланове художнє зображення, що ґрунтується на приховуванні певних осіб, явищ, предметів під іншими художніми образами з відповідними асоціаціями і характерними ознаками приховуваного. Так, Вовк у байці «Вовк і Ягня» є алегорією жорсткої, несправедливої влади [с. 42, 50, 63]¹.

АНА́ФОРА — єдинопочаток, повторення однакових слів чи синтаксичних конструкцій на початку віршованих рядків, строф або речень. Так, кожна строфа вірша Ш. Петефі починається фразою «Коли ти муж — будь мужнім». Зазвичай, анафора використовується для піднесення емоційної сили твору [с. 248].

АНИМАЛІСТИ́ЧНА ЛІТЕРАТУ́РА — художнє зображення тварин, птахів, комах крізь призму людського світовідчуття (як у оповідках Дж. Р. Кіплінґа про Мауглі) [с. 5].

БА́ЙКА — короткий, переважно віршований, алегоричний повчально-гумористичний чи сатиричний твір. Зазвичай байка складається з оповідної частини та висновку-повчання, яке називають мораллю. Іноді мораль знаходиться на початку твору. Засновником жанру байки вважають Езопа. Популярними байкарями були француз Ж. Лафонтен, росіянин І. Крилов, українці Г. Сковорода, Л. Глібов та ін. [с. 42–43, 50].

ГУ́МОР — доброзичливий, м'який сміх. Письменник-гуморист не заперечує, не нищить осміюваного, а немов поблажливо підсміюється над окремими його рисами, часто не лише «вибачаючи», а й навіть симпатизуючи їм. Так, неперевершеним майстром гумору був Марк Твен. Героя його повісті, бешкетника Тома Сойера, змальовано з м'яким гумором. Водночас гумор, уміння посміятися над собою та з інших є ознакою внутрішньої свободи людини, над якою не владні жодні зовнішні сили [с. 62, 92].

ДЕТА́ЛЬ ХУДО́ЖНЯ (художня деталь) — виразна подробиця, штрих, що несе значне змістове навантаження, збуджує думку, викликає в уяві читача цілісну картину, пробуджує низку асоціацій. Майстром художньої деталі був А. Чехов [с. 58–59, 92].

ДИДАКТИ́ЧНА ЛІТЕРАТУ́РА — повчальна література, що містить виклад філософських, релігійних, моральних або наукових знань чи ідей. До дидактичної літератури, зокрема, належать байка і притча [с. 52, 260].

ЕЗО́ПОВА МО́ВА (від імені Езопа) — замаскований спосіб викладу думок з натяками і недомовками з метою уникнути цензурної заборони і переслідування [с. 42, 50].

✓ **ІРО́НІЯ** — прихована насмішка над кимось або чимось. Часто полягає в тому, що вислів немов «береться в лапки» й означає прямо протилежне тому, про що в ньому йдеться. Так, у кінці оповідання Чехова «Товстий і тонкий» сказано, що тонкий і його сім'я були «приємно вражені» сценою зустрічі з товстим. Однак слід урахувати, що той «одвернувся від тонкого», бо «таємного радника занудило» від ганебного самоприниження і підлабузництва колишнього шкільного товариша і його рідних. Отже, фраза «усі булиприємно вражені» тут є іронією [с. 63, 92].

МІФ — часточка, фрагмент, елемент міфічного світогляду, який почав формуватися з вигаданих, фантастичних уявлень первісних людей про походження та закони життя світу (Всесвіту). Міфічний світогляд дивно поєднує, з одного боку, досить влучні спостереження за реальним світом, з іншого — найсміливішу, нічим не обмежену вигадку [с. 8–40].

МІФОЛО́ГІЯ — 1) Наука про міфи. 2) Сукупність міфів певного народу («китайська міфологія», «українська міфологія») або всього світу («світова міфологія») [с. 8–40].

¹ Тут і далі в квадратних дужках зазначені сторінки підручника, де конкретний термін розглянуто детально.

НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНА ЛІТЕРАТУРА — фантастична література, за основу якої взято ідею позитивного або негативного впливу досягнень науки і техніки на розвиток людства [с. 253, 290].

НОВЕЛА — невеликий прозовий твір (часто — про незвичайне життєве явище чи подію) з несподіваним фіналом. До жанру новели належить «Усмішка» Р. Бредбері, де несподіваним є те, що в руці Тома виявилася саме усмішка Джоконди, а не будь-який інший шматок картини [с. 253].

✓ **ОПОВІДАННЯ** — невеликий прозовий твір, у якому йдеться про один чи декілька епізодів життя персонажа (рідше кількох персонажів) [с. 58].

ПРИТЧА — повчальна алегорична оповідь; у сучасній літературі є одним із засобів вираження морально-філософських роздумів письменника. Притчею є повість-казка А. де Сент-Екзюпері «Маленький принц» [с. 260, 290].

РІЗДВЯНЕ ОПОВІДАННЯ (півість) — художній твір, дія якого відбувається під час Різдва і має щасливу розв'язку, тісно пов'язану із суттю і духом цього свята. Яскравим прикладом різдвяної повісті є «Різдвяна пісня у прозі» Ч. Дікенса [с. 91, 92].

РОБІНЗОНАДА (від імені Робінзона Крузо) — сукупність творів, у яких розповідається про людей, що опинилися за межами цивілізації і вижили в умовах ізоляції від звичного середовища [с. 140, 141, 248].

РОМАН — великий за обсягом і складний за будовою твір, часто — зі значною кількістю дійових осіб, у якому детально зображуються життєві події чи явища. Роман дає автору змогу докладно показати історії формування характерів, дослідити певну проблему та вільно пересуватися у просторі й часі. Існує багато різновидів роману: автобіографічний, історичний, пригодницький тощо. **Пригодницький роман** наповнений великою кількістю пригод та надзвичайних подій. Йому притаманний напружений динамічний сюжет, насичений таємницями, загадками, незвичайними подіями й несподіваними поворотами в їхньому розвитку. Твори Ж. Верна «П'ятнадцятирічний капітан» і Р. Л. Стівенсона «Острів скарбів» є пригодницькими романами [с. 186, 187, 248].

✓ **САТИРА** — викривальний сміх, спрямований на викорінення явищ, які письменник вважає ганебними, шкідливими для суспільства. Одним із відомих сатириків був А. Чехов. Так, в оповіданнях «Товстий і тонкий» і «Хамелеон» він висміяв внутрішнє рабство людини, чинопочитання, підлабузництво і самоприниження [с. 62, 92].

ФАНТАСТИЧНА ЛІТЕРАТУРА (фантастика) — різновид художньої літератури, в якій зображується дивний і незвичайний світ, з яким людина в реальному житті зіткнутися не може. Слово «фантастика» з грецької значить «мистецтво уявляти». Засновниками фантастичної літератури вважаються Е. По, Ж. Верн, Г. Уеллс. Серед різновидів фантастичної літератури виокремлюють науково-фантастичну літературу і літературу фентезі [с. 90, 143, 253].

ФЕНТЕЗІ (література фентезі) — фантастична література, в основі якої лежить здатність людини до необмеженої творчої фантазії, завдяки якій створюється вигаданий, чарівний світ із власною розгорнутою історією і кодексом законів. До літератури фентезі належать твори Дж. Р. Толкіна і Дж. К. Ролінг [с. 90].

ФУТУРИСТИЧНА ЛІТЕРАТУРА — література, в якій у художній формі прогнозується майбутнє людства. Футуристична література, в якій майбутнє змальовується набагато кращим, ніж сучасність, отримала назву утопічної. Література, в якій майбутнє виглядає набагато гіршим, ніж сучасність, називається антиутопічною. Нова Р. Бредбері «Усмішка» належить до антиутопії [с. 253].

Навчальне видання

КОВБАСЕНКО Юрій Іванович
КОВБАСЕНКО Людмила Василівна

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 6 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Макет, обкладинка та шмуцтитули *В. С. Мітченка*

Віршовані цитати подані в перекладах *П. Ріттера, Є. Ярошенської, В. Коптілова*

Ілюстрації до творів виконали художники:

В. Баріба (Ч. Діккенс «Різдвяна пісня у прозі»,
Ж. Верн «П'ятнадцятирічний капітан», Р. Д. Бредбері «Усмішка»);
В. Кушніренко (Р. Стівенсон «Острів скарбів»);
В. Мітченко («Міфи», А. Чехов «Товстий і тонкий», «Хамелеон»,
Ш. Петефі «Коли ти муж — будь мужнім»);
Ю. Мітченко (Езоп «Вовк і Ягня», Ж. де Лафонтен «Зачумлені звірі»,
І. Крилов «Ворона та Лисиця», А. де Сент-Екзюпері «Маленький принц»);
Ю. Шейніс (Д. Дефо «Робінзон Крузо», Джек Лондон «Любов до життя»).

Завідувач редакції *О. О. Неципоренко*

Редактори *Ю. О. Водоп'ян, М. Г. Жук*

Художній редактор *О. Г. Здор*

Комп'ютерна верстка та технічне редагування *О. В. Руденко*

Коректор *Н. Ю. Комар*

Підписано до друку 1. 06. 2006.

Формат 70×100/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Петербург.

Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 23,87. Обл.-вид. арк. 28,673+0,544 форзац.

Умовн. фарб. видоб. 974. Тираж 125 000 прим.

Зам. № 6147

ТОВ «Видавництво «Грамота». 01021, Київ, Кловський узвіз, 8.

Тел./факс (044) 253-92-64, тел. 253-90-17. Електронна адреса: gramota@ukrpost.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота»

у ДП «Державна картографічна фабрика»

21100, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.